

Rondom

de

ruimte

van

het

Een etnografische studie
naar de vorming van nieuwe
geloofsgemeenschappen
met nooit- en ooit-kerkelijken
binnen de pioniersbeweging
van de Protestantse Kerk
in Nederland

begin

Marinka Verburg-Janssen

Rondom de ruimte van het begin

Een etnografische studie naar de vorming van nieuwe geloofsgemeenschappen met nooit- en ooit-kerkelijken binnen de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk in Nederland

Marinka Verburg-Janssen

Eburon
Utrecht 2024

RONDON DE RUIMTE VAN HET BEGIN

EEN ETNOGRAFISCHE STUDIE NAAR DE VORMING VAN NIEUWE GELOOFGEMEENSCHAPPEN
MET NOOIT- EN OOI-KERKELIJKE BINNEN DE PIONIERBEWEGING VAN DE PROTESTANTSE
KERK IN NEDERLAND

SURROUNDING THE SPACE OF BEGINNING

AN ETHNOGRAPHIC STUDY OF THE FORMATION OF NEW FAITH COMMUNITIES IN THE FRESH
EXPRESSIONS MOVEMENT OF THE PROTESTANT CHURCH IN THE NETHERLANDS, WITH A
FOCUS ON PEOPLE NEVER OR NO LONGER INVOLVED IN A CHURCH

(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam – Groningen,
op gezag van de rector, prof. dr. P.M. Wisse,
ingevolge het besluit van het college voor promoties
in het openbaar te verdedigen te Groningen
op maandag 26 februari 2024 om 14.30 uur

door

MARINKA JOANNA VERBURG-JANSSEN

geboren op 6 december 1986 te Nieuwegein

Promotor: Prof. dr. H.P. de Roest
Tweede promotor: Prof. dr. J.J.M. de Hart
Co-promotor: Dr. T.T.J. Pleizier

Colofon:

ISBN 978 94 6301 489 2

Uitgeverij Eburon
info@eburon.nl / www.eburon.nl

Omslagontwerp: Nadine van Hierden

© 2024 Marinka Verburg-Janssen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Deze publicatie is (onder andere) mede mogelijk gemaakt door:

De Vrijzinnige Fondsen

J.E. Jurriaanse®

INHOUD

1. INLEIDING.....	11
1.1. Context.....	14
1.2. Aanleiding en onderzoeksvraag.....	17
1.3. Pioniersbeweging van de Protestantse Kerk in Nederland	17
1.4. Dynamiek van christelijke geloofsgemeenschapsvorming.....	20
1.4.1. Geloofsgemeenschapsvorming.....	22
1.4.2. Geloofsgemeenschap	22
1.4.3. Gemeenschap.....	25
1.5. Doelstelling, deelvragen en leeswijzer.....	28
2. METHODOLOGIE EN METHODEN	31
2.1. Methodologie: etnografie.....	32
2.1.1. Wat is etnografie?	32
2.1.2. Vooronderstellingen in etnografisch onderzoek.....	33
2.1.3. Validiteit en betrouwbaarheid	35
2.2. Beschrijving van het onderzoeksproces.....	36
2.3. Selectie van veldwerklocaties	42
2.4. Methoden	44
2.4.1. Focusgroepen	44
2.4.2. Analyse van documenten en websites	45
2.4.3. Observeren	45
2.4.4. Interviewen.....	50
2.5. Gestructureerde analyse.....	55
2.6. Het schrijven van een etnografie	57
2.7. Onderzoeksethiek.....	59
2.8. Reflectie op de persoon van de onderzoeker	62
2.9. Reflectie op de rol van de klankbordgroep	67

3.	<i>(N)OOIT-KERKELIJKEN</i>	69
3.1.	Religieuze betrokkenheid	69
3.2.	Hoeveel rand- en (n)ooit-kerkelijken zijn er?	72
3.3.	Door wie, hoe, wanneer en waarom wordt de kerk verlaten?	73
3.4.	Religieuze betrokkenheid van niet-kerkelijken	75
3.4.1.	<i>De niet-gelovigen</i>	76
3.4.2.	<i>Levensbeschouwelijken die zichzelf als niet-kerkelijk beschouwen</i>	77
3.5.	Resumé	82
4.	<i>CHRISTELIJKE GELOOFSGEMEENSCHAPSVORMING</i>	85
4.1.	Geloofsgemeenschapsvorming door de eeuwen heen.....	86
4.1.1.	<i>De eerste christelijke gemeenten</i>	86
4.1.2.	<i>Geloofsgemeenschapsvorming in Europa in de vierde tot achtste eeuw</i>	89
4.1.3.	<i>Geloofsgemeenschapsvorming in de negentiende en twintigste eeuw</i>	90
4.1.4.	<i>Geloofsgemeenschapsvorming in Nederland in de afgelopen decennia</i>	91
4.2.	Evaluatie van de literatuur over christelijke geloofsgemeenschap.....	95
4.2.1.	<i>Ongelijke machtsverhoudingen</i>	95
4.2.2.	<i>Weinig aandacht voor het vormingsproces van gemeenschappen</i>	101
4.2.3.	<i>Weinig aandacht voor de rol van (n)ooit-kerkelijken</i>	103
4.3.	Resumé	106
5.	<i>PIONIEREN IN DE PROTESTANTSE KERK</i>	107
5.1.	Het ontstaan van de pioniersbeweging en het LTP	107
5.2.	Na het synodebesluit van november 2012.....	111
5.2.1.	<i>Ontwerpen van een raamwerk</i>	118
5.2.2.	<i>Publiceren en presenteren over pionieren in de Protestantse Kerk</i>	123
5.2.3.	<i>Includeren van nieuwe pioniersplekken</i>	126
5.2.4.	<i>Een toekomst voor pioniersplekken binnen de Protestantse Kerk</i>	128
5.2.5.	<i>Opleiding voor pioniers inrichtingen</i>	130
5.2.6.	<i>Leeropbrengsten van pioniersbeweging in beeld (laten) brengen</i>	135
5.2.7.	<i>Vernieuwing binnen de Protestantse Kerk stimuleren</i>	139

5.2.8. <i>Samenwerken met andere organisaties</i>	143
5.2.9. <i>Omgaan met ontwikkelingen binnen de dienstenorganisatie</i>	143
5.3. Geloofsgemeenschapsvorming en het Landelijk Team Pionieren....	144
6. KOMT EEN ONDERZOEKER BIJ DE PIONIERSPLEK.....	151
6.1. Een verhaal over pioniersplek WantMore.....	152
6.1.1. <i>Storytelling</i>	152
6.1.2. <i>Broedplaats-voor-visioenen</i>	156
6.1.3. <i>Cursus Zinvol-leven-voor-beginners</i>	158
6.1.4. <i>Kampeerretraite</i>	159
6.2. Een verhaal over pioniersplek De Oever	160
6.2.1. <i>Een dienst</i>	160
6.2.2. <i>Een avond bij ontmoetingskring Juda</i>	164
6.2.3. <i>Koffie-creatief-ochtend</i>	167
6.3. Resumé	169
7. TUSSENTIJDSE CONCLUSIES	175
7.1. Samenbrengen van de conclusies van voorgaande hoofdstukken....	175
7.2. Literatuurbespreking na samengebrachte conclusies	177
7.3. Consequenties voor de opbouw van het vervolg.....	181
8. GEMEENSCHAP-IN-ONTWERP.....	183
8.1. Pioniersplek WantMore	184
8.2. Pioniersplek De Oever.....	190
8.3. Resumé	196
9. DE VOORFASES VAN (N)OOIT-KERKELIJKEN.....	199
9.1. WantMore	200
9.1.1. <i>Hoe raken mensen betrokken bij de pioniersplek</i>	200
9.1.2. <i>De rol van sociale verbanden en relaties met andere mensen</i>	202
9.1.3. <i>Verlangens en verwachtingen ten aanzien van de pioniersplek</i>	208

9.1.4. Percepties van (geloofs)gemeenschap	212
9.2. De Oever	214
9.2.1. Hoe raken deelnemers betrokken bij de pioniersplek?.....	214
9.2.2. De rol van sociale verbanden en relaties met andere mensen	216
9.2.3. Verlangens en verwachtingen ten aanzien van de pioniersplek	221
9.2.4. Percepties van (geloofs)gemeenschap	223
9.3. Typologie	223
9.4. Resumé	228
10. NET NA BINNENKOMST.....	231
10.1. WantMore	232
10.1.1. De ruimte en de opbouw van het programma.....	232
10.1.2. Reflecties van deelnemers op het aanbod	236
10.1.3. Ervaren deelnemers een gemeenschap?	238
10.2. De Oever	240
10.2.1. De ruimte en de opbouw van het programma.....	240
10.2.2. Reflecties van deelnemers op de sfeer	242
10.2.3. Ervaren deelnemers een gemeenschap?	243
10.3. Publieke en amicale familiariteit	244
10.4. Resumé	249
11. PIONIERS: DOOR DE WOL GEVERFD	253
11.1. Pionier Paul.....	253
11.2. Pionier Claire	256
11.3. Pionier Willem	258
11.4. Resumé	261
12. CONCLUSIES.....	263
12.1. Startpositie	263
12.2. Beschrijving van het onderzoeksproces.....	265
12.3. Conclusies literatuurstudie	266

12.4. Eerste conclusies na intensieve participatieve observaties	268
12.5. De dynamiek rondom de voorfase nader geanalyseerd	271
12.6. Beantwoording hoofdvraag.....	276
12.6.1. Dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming in de pioniersbeweging	276
12.6.2. De bevindingen in een breder perspectief geplaatst	283
12.7. Reflecties op methoden en aanbevelingen voor vervolgonderzoek..	286
 <i>DANKWOORD</i>	 289
<i>ENGLISH SUMMARY</i>	293
<i>LITERATUURLIJST</i>	303
<i>BIJLAGEN</i>	325
<i>Bijlage A - Observatieschema</i>	325
<i>Bijlage B - Topiclist interviews deelnemers</i>	329
<i>Bijlage C - Informed consent-formulier – (versie voor individu)</i>	333
<i>Bijlage D - Format portret naar aanleiding van interview met deelnemer</i>	337
<i>Bijlage E - Plan van aanpak veldwerk pioniersplekken</i>	339
<i>Bijlage F - Overzicht en beschrijving activiteiten pioniersplekken</i>	349
<i>Bijlage G - Lijst en beschrijving van niet-publieke bronnen</i>	359
<i>CURRICULUM VITAE</i>	369

1. INLEIDING

Gemeenschap en geloof horen onlosmakelijk bij elkaar. Deze stelling wordt door menig theoloog verdedigd (Berkhof, 2013; Dijkstra & Stoppels, 2017, p. 78; Paas, 2015, p. 208).¹ Dijkstra en Stoppels stellen zelfs dat er vermoedelijk geen theologen zijn die het hiermee oneens zijn (2017, p. 78). Omdat God in zijn wezen relationeel is, zullen zij die in hem geloven dat ook moeten zijn (Volf, 1998). Zij zullen samen een geloofsgemeenschap moeten vormen.

Verschillende theologen denken echter wel verschillend over de rol van de gemeenschap. De Jonge (2022, pp. 35-36) laat zien dat de geloofsgemeenschap in verschillende heilsopvattingen, dat wil zeggen “opvattingen over hoe het leven in al zijn volheid gevonden en geleefd kan worden” (Stoppels, 2019a, p. 9), een verschillende rol speelt. De rol van de gemeenschap in deze opvattingen wordt bepaald door het belang dat gehecht wordt aan een al dan niet persoonlijke relatie tussen God en mens, en de rol die redding in deze relatie speelt. De Jonge onderscheidt in haar proefschrift drie verschillende rollen voor de gemeenschap. Allereerst onderscheidt ze de klassieke rooms-katholieke en orthodoxe benaderingen waarin de heilbrengende relatie tussen God en mens primair verloopt via het deel uitmaken van de gemeenschap van de Kerk. Hiernaast onderscheidt ze een heilsopvatting waarin de gemeenschap gezien wordt als een belangrijke brug naar individueel heil. Ten slotte onderscheidt ze een heilsopvatting waarin het persoonlijk, individueel, belijden van Jezus als Heer essentieel is. Het stichten van gemeenschappen is dan met name pragmatisch en functionalistisch van belang.

Ook in het theologisch denken waarin heilsopvattingen niet centraal staan, wordt gereflecteerd op de rol van de geloofsgemeenschap. In een geloofsgemeenschap houden mensen elkaar “erbij” (De Roest, 2005, p. 39). Om onder andere deze reden kiest Berkhof ervoor om in zijn dogmatisch handboek de kerk (als gemeenschap en als instituut) voorafgaand aan het individu te bespreken. Individueel, persoonlijk geloof komt volgens hem in de regel voort uit contacten met anderen in bijvoorbeeld de opvoeding, de verkondiging en de zending (Berkhof, 2013, p. 337). Vanuit een theologisch perspectief is het bestaan van geloofsgemeenschappen dan ook onontbeerlijk.

Ook vanuit een maatschappelijk perspectief vindt men het wenselijk dat er geloofsgemeenschappen bestaan. Ook niet-theologen zijn ervan overtuigd dat geloven moeilijk vol te houden is zonder gemeenschap (De Hart & Van Houwelingen, 2018, p. 10). Religieuze gemeenschappen zijn belangrijk voor de ontwikkeling van burgerlijke vaardigheden, democratische houdingen, prosociale waarden en maatschappelijke deelname (De Hart, 2011, p. 206). Keer op keer blijkt uit onderzoek dat mensen die horen bij een geloofsgemeenschap meer dan alle andere mensen in de samenleving,

¹ Er worden uitspraken gedaan als “Geloof veronderstelt gemeenschap” (Berkhof, 2013, p. 337), “Relationaliteit is fundamenteel voor het verstaan van wie God is” (Paas, 2015, p. 208) en Dijkstra en Stoppels (2017, p. 78) noemen gemeenschap “onopgeefbaar”.

vrijwilligerswerk doen (O.a. Ammerman 2014, p. 297; Becker & Dhingra, 2001; Brown & Brown 2003; Campbell & Yonish; De Hart & Dekker, 2005; Dekker & De Hart, 2006; Ruiters & De Graaf, 2006; Schwadel, 2005; Verba et al., 1995; Weithman, 2002; 2003; Wuthnow, 2004). Verbondenheid met anderen blijkt, naast betrokkenheid op spiritualiteit of religie, bij te dragen aan een grotere maatschappelijke betrokkenheid (De Hart, 2011, p. 214).²

De Nederlandse overheid spoort mensen al jaren aan om deel te nemen aan de maatschappij. Dit is zichtbaar in het feit dat zij propageert dat mensen zoveel mogelijk op eigen benen moeten staan. De overheid maakt duidelijk dat wanneer mensen niet (meer) voor zichzelf kunnen zorgen zij zoveel mogelijk ondersteund moeten worden door mensen in hun nabije omgeving. De aanwezigheid van mensen in de nabije omgeving die deze rol op zich kunnen nemen is echter allerminst vanzelfsprekend (Turnhout et al., 2016; Versantvoort, 2019). Keer op keer wordt in onderzoeksrapporten benadrukt dat het faciliteren van sociaal contact van belang is, juist nu scheidslijnen zich scherper aftekenen en eenzaamheid een steeds groter wordend probleem is (Bussemaker et al., 2022; Engbersen & Jansen, 2021; Raad voor de leefomgeving en infrastructuur [RLI], 2020). Geloofsgemeenschappen hebben vaak bijgedragen aan het oplossen van eenzaamheid en zorgvragen. Zij functioneerden voor velen als vangnet. Geloofsgemeenschappen horend bij kerken en kloostergemeenschappen stonden meermaals aan de wieg van opvangplekken voor zieken, armen en eenzamen (Kennedy, 2010, p. 7).

Hoewel het bestaan van geloofsgemeenschappen dus gezien kan worden als maatschappelijk en theologisch relevant en wenselijk, is het niet vanzelfsprekend dat geloofsgemeenschappen blijven bestaan op de manier waarop we ze nu kennen. In veel publicaties wordt aangegeven dat het aantal mensen dat zichzelf als betrokkene bij een geloofsgemeenschap ziet, dalende is. In verschillende bronnen wordt bovendien aangegeven dat het aantal kerkgebouwen dat niet langer door een religieuze geloofsgemeenschap gebruikt wordt groeit (Bisseling et al., 2011, p. 14; Kaski, 2023; Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed [RCE], 2012; 2019).³ Ook is het aannemelijk dat zowel het aantal

² Uit het proefschrift van Berghuijs (2014) blijkt overigens, dat ook het bezig zijn met zinvraagstukken en spiritualiteit alleen (dus zonder (een ervaren) verbondenheid met een geloofsgemeenschap) voorspeller is van betrokkenheid op aspecten buiten het zelf. Kerkmensen zijn echter vaak sociaal betrokken, terwijl spiritueel geïnteresseerden vaker betrokken zijn op bijvoorbeeld milieuorganisaties.

³ Volgens Bisseling et al. (2011, p. 14) bezit de Protestantse Kerk in Nederland in 2005 en 2009, 2877 respectievelijk 2638 kerkgebouwen. In de nota *Een Protestantse visie op het kerkgebouw* die in 2009 is verschenen, wordt echter uitgegaan van 2319 protestantse kerkgebouwen (Protestantse Kerk in Nederland, 2009, voetnoot 2 op p. 7). In een mailwisseling is duidelijk geworden dat de Protestantse Kerk niet (nauwkeurig) bijhoudt hoeveel kerkgebouwen zij in haar bezit heeft (Bolwijn, R., persoonlijke communicatie, 28 februari 2023). In de Statistische Jaarbrief van 2017 wordt verslag gedaan van de meest adequate inventarisatie van het aantal kerkgebouwen die heeft plaatsgevonden. Hierin wordt aangegeven dat er in 2017 2217 kerkgebouwen in eigendom waren van de Protestantse Kerk (Dienstencentrum Protestantse Kerk, 2017, p. 10). In het rapport

rooms-katholieke als protestantse autochtone geloofsgemeenschappen afneemt. Cijfers die dit aannemelijk maken worden bijvoorbeeld gepubliceerd op de website van het Kaski. In 2012 telde het Kaski 981 parochies, terwijl er in 2021 nog 641 parochies geteld zijn. Omdat het aantal parochies vanwege fusievorming sterk daalt is het aannemelijk dat ook het aantal rooms-katholieke geloofsgemeenschappen daalt, maar omdat er onder één parochie verschillende geloofsgemeenschappen kunnen vallen (en dat tegenwoordig zelfs gebruikelijk is) is dit niet met zekerheid te stellen. Het Kaski telt het aantal geloofsgemeenschappen binnen de nieuwe parochies niet (Kregting, J., persoonlijke communicatie, 11 oktober 2023). Er zijn geen publiek toegankelijke cijfers beschikbaar over het aantal geloofsgemeenschappen dat onderdeel uitmaakt van de Protestantse Kerk in Nederland⁴. In een mailwisseling heeft de Protestantse Kerk laten weten dat het aantal geloofsgemeenschappen binnen haar gelederen tussen 2012 en 2021 is afgenomen van 2503 gemeenschappen naar 1886 gemeenschappen (Bolwijn, R., persoonlijke communicatie, 27 januari 2022). Naast geloofsgemeenschappen met een protestantse of (rooms-)katholieke identiteit zijn er nog andere geloofsgemeenschappen. Er zijn bijvoorbeeld ook migranten-geloofsgemeenschappen aanwezig in Nederland. De Hart en Van Houwelingen (2018, p. 101) stellen dat het onduidelijk is hoeveel migrantengeloofsgemeenschappen er zijn. Ze beschrijven dat schattingen erg uiteenlopen. De Hart en Van Houwelingen beschrijven dat ruim vijftien jaar geleden geschat werd dat er tussen de 930 en 1200 migrantengemeenschappen waren en dat er vanuit gegaan kan worden dat het aantal christenmigranten in Nederland sindsdien aanzienlijk is gestegen (De Hart & Houwelingen, 2018, p. 101; p. 113).

In dit eerste hoofdstuk wordt in paragraaf 1.1. ingegaan op de maatschappelijke context waarin de veranderende positie van geloofsgemeenschappen gestalte krijgt. De daaropvolgende paragraaf (1.2.) introduceert de aanleiding en de centrale vraag van dit onderzoek. Vervolgens wordt (in de paragrafen 1.3 en 1.4) ingegaan op de centrale concepten in die vraag. In paragraaf 1.5. komen de deelvragen aan bod en wordt een leeswijzer voor dit boek gegeven. In hoofdstuk twee is er uitgebreide aandacht voor de wijze waarop dit onderzoek is uitgevoerd.

Speelruimte gezocht: Protestantse visie op kerkgebouwen dat in 2021 is verschenen, wordt aangegeven dat de Protestantse Kerk op 1 januari 2020 nog 2150 gebouwen in eigendom had. Door het Kaski (volgens de eigen website hét expertisecentrum over religie en samenleving en onderdeel van de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit) wordt nauwkeurig en gestructureerd het aantal kerkgebouwen van de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland geteld. Volgens de gegevens op de website waren er in 2005, 2009, 2017 en 2020 respectievelijk 1740, 1647, 1464 en 1333 kerkgebouwen in het bezit van de Rooms-Katholieke Kerk.

⁴ Protestantse Kerk in Nederland is de formele naam van het grootste protestantse kerkgenootschap in Nederland dat in dit proefschrift een centrale rol speelt. In het vervolg van dit proefschrift zal dit kerkgenootschap op de meeste plekken worden aangeduid met 'Protestantse Kerk'. Zowel wanneer de term 'Protestantse Kerk in Nederland' als wanneer de term 'Protestantse Kerk' gebruikt wordt, wordt geduid op dit grootste protestantse kerkgenootschap in Nederland. Met name in hoofdstuk vijf wordt nader ingegaan op dit kerkgenootschap.

1.1. Context

Wanneer gezocht wordt naar verklaringen voor de veranderende positie van geloofsgemeenschappen in onze samenleving, wordt vaak de secularisatiethese geponeerd. Het hart van deze door Berger (1967), Wilson (1966) en Martin (1969) uitgewerkte thesise wordt gevormd door de stelling dat er een nauwe band bestaat tussen modernisering en de afname van religie (Van de Donk & Plum, 2006, p. 27). De these wordt momenteel nog maar door weinigen geheel onderschreven. Steve Bruce is één van de weinige die de theorie nog fanatiek verdedigt (Bruce, 2011). De meeste auteurs geven aan dat modernisering wel van invloed is op het religieuze landschap, maar dat het niet evident is dat religie afneemt (Becker et al., 1997; Berger, 2013). Veelal wordt betoogd dat religie transformeert, maar niet per se afneemt (Borgman, 2006; Gabriel, 1996, p. 35; Luckmann, 1967; Sengers, 2005). Ook is een direct causaal verband moeilijk aan te tonen.

Naast de mogelijke transformatie van religie, vinden ook andere veranderingen plaats in de samenleving. Ook de verbindingspatronen tussen mensen veranderen. Door individualisering en subjectivering verbinden mensen zich minder vanzelfsprekend aan bepaalde verbanden (Haspels, 1999, p. 16). Door ontwikkelingen als informatisering, informalisering en internationalisering verandert bovendien de wijze waarop mensen zich aan elkaar verbinden (Harwig, 2018; Schnabel, 2000).

De term ‘individualisering’ wordt in de literatuur gebruikt om te beschrijven dat de verhoudingen tussen het individu en zijn omgeving en de daarin heersende opvattingen en waarden veranderen. Vaak wordt de term gebruikt om aan te geven dat het individu onafhankelijker van zijn omgeving kiest wat hij vindt of doet (Bernts et al., 2007, p. 181; De Beer, 2004, p. 19; Van de Lagemaat, 2013, p. 120; Wuthnow, 1991, p. 12). Schnabel vraagt zich af of mensen écht onafhankelijker zijn dan vroeger of dat alleen de aard van de afhankelijkheidsrelatie verandert. De afhankelijkheidsrelatie wordt, aldus Schnabel, wellicht functioneler, anoniemer en partiëler. Hierdoor hebben mensen, in sommige gevallen, meer keuzevrijheid en kunnen zij kiezen van wie of wat en (soms) voor hoe lang men afhankelijk is (Schnabel, 2000, p. 22; Schnabel, 2004, p. 28).

Processen van individualisering zijn in gang gezet doordat de omgeving waartoe een individu zich moet of kan verhouden verandert. Lange tijd is de verhouding tussen een individu en zijn omgeving bepaald door iemands geboorteplek. Door beperkte mobiliteit en de afwezigheid van internet bepaalde de geboorteplaats waar iemand zijn of haar leven leidde en welke overtuigingen en gedragingen voor iemand ‘normaal’ waren. Tegenwoordig is de kans groot dat mensen, of ze nu willen of niet, bewust moeten kiezen of ze zich voegen in een bestaande (sociale) omgeving of institutie. Door sociale media, ontwikkelingen van schaalvergroting, rationalisering en internationalisering (Bruce, 2011, pp. 24-56; Vermeer, 2013, p. 371) is het moeilijk geworden om heel geïsoleerd te leven.⁵ Via het internet kunnen mensen kennis nemen van de hele

⁵ Het proefschrift van De Bruin-Wassinkmaat (2021) laat zien dat er bepaalde religieuze groepen, zoals in reformatorische kringen, zijn die nog wel in hoge mate in een geïsoleerde bubbel leven.

wereld. Hierdoor maakt men gemakkelijker dan vroeger kennis met de denkbeelden en gedragingen van mensen met wie men eerder nooit contact kon hebben. Wanneer mensen een keur aan opvattingen en gedragingen hebben leren kennen is de kans groter dat zij hun eigen wijze van doen en denken relativiseren. De culturele dampkring waarin mensen zich bevinden verandert hierdoor.

De maatschappelijke druk of verwachting om religieus te zijn is over het algemeen vele malen kleiner dan vroeger (Bruce 2011, p. 34; Vermeer, 2013, p. 372). Bovendien is er sprake van modularisering (Bernts et al., 2007, p. 179; De Hart, 2011, p. 56), dat wil zeggen: mensen kiezen meer en meer hun eigen overtuigingspakket en gedragspatronen (Beck & Beck-Gernsheim, 2001). Mensen hebben de vrijheid om te kiezen om zich in een bepaalde subcultuur te voegen. Bovendien is het steeds breder geaccepteerd om slechts delen van een waardensysteem over te nemen. Omdat mensen zich steeds vaker slechts delen van systemen toe-eigenen is er sprake van deïnstitutionalisering (een verzwakking van de binding tussen individuen en (traditionele) instituten als kerk, gezin etc.) (Felling, 2000). Omdat de waarde van traditionele opvattingen voor veel mensen afneemt, wordt de verbinding tussen mensen en tradities minder sterk of zelfs verbroken (De Beer, 2004, p. 19; Felling, 2000).

Individualisering hangt nauw samen met de ontwikkeling van subjectivering die waar te nemen is in de samenleving. Subjectivering duidt op de groeiende aandacht voor, en de toenemende mogelijkheden van, de menselijke subjectiviteit (Roeland, 2008, p. 116). Doordat patronen van gedrag, identiteiten, denkbeelden en relaties niet langer vanzelfsprekend ingebed zijn in een sociale en institutionele sfeer en dus niet als gegeven gelden, is het mogelijk om als individu meer en meer zelf te bepalen hoe te handelen, denken en beslissen. Op deze wijze ontwikkelen individuen een eigen lifestyle, identiteit en wereldbeeld. Het subject, het individu, bepaalt daarbij in steeds grotere mate zelf wie of wat hij/zij gezag toeschrijft. Mensen hebben de indruk zelf te bepalen wie of wat zij invloed laten hebben op het eigen denken, handelen en beslissen. De bekleding met gezag en ook de kleding van het gezag roepen niet meer automatisch respect op; het respect moet verdiend worden (Schnabel, 2000, p. 23). Deze ontwikkeling van een veranderende manier van toeschrijving van gezag wordt ook wel informalisering of onthiërarchisering genoemd. Het feit dat voor veel mensen het gevoelsleven en de ervaringen een steeds belangrijkere factor van invloed zijn bij het maken van keuzes, wordt intensivering genoemd (De Hart, 2011, p. 28; Schnabel, 2000, pp. 24-25).

De ontwikkelingen van individualisering en subjectivering hebben hun weerslag op de kerk, geloofssystemen en (de gedaante van) geloofsgemeenschappen (De Hart & Houweligen, 2018; Van de Lagemaat, 2013). Berkhof (2013) stelde dat individueel geloof meestal voortkomt uit gemeenschappelijk geloof. Omdat het individu als subject meer en meer uitgangspunt is geworden, is het de vraag of zijn stelling in deze tijd nog wel waar is. Door ontwikkelingen als individualisering en subjectivering zou het goed kunnen zijn dat veel mensen zich meer thuis voelen in de beschrijving van

Het proefschrift van Van de Lagemaat (2013) laat echter zien dat ook in deze kringen een stille evolutie gaande is.

Droogers als hij zegt dat religie vaak begint met individuele grondervaringen die in een zelfgekozen isolement of zelfs in en uit de stilte ontstaan (Droogers, 2006, p. 18). Hoewel theologen stellen (zie p. 11) dat geloven niet zonder gemeenschap kan, zijn er (zoals ook in hoofdstuk drie beschreven zal worden) steeds meer mensen die zeggen tóch gelovig te zijn, terwijl ze zich niet verbonden voelen met een geloofsgemeenschap (Bernts & Berghuijs, 2016, p. 38).

De indruk kan ontstaan dat iedereen heel anders is (pluriformering of heterogenisering) (Felling, 2000). Toch valt dat uiteindelijk waarschijnlijk wel mee, aldus Duyvendak en Hurenkamp (2004). Hoewel mensen in belangrijke mate zelf bepalen wat ze willen, vinden en doen, blijken mensen toch vaak (min of meer) hetzelfde te willen, vinden en doen. Dit betekent echter niet per se dat zij zich ook met elkaar verbinden. Veelal wordt parallel hetzelfde gedrag vertoond en hetzelfde gevonden, zonder zich (langdurig) met elkaar te verbinden (Duyvendak & Hurenkamp, 2004, pp. 219-220). Aan de ene kant verzwakt de plausibiliteitsstructuur, de sociale basis en structuur die ervoor zorgt dat een bepaalde manier van denken en doen langdurig als plausibel ervaren wordt (Berger & Luckman, 1991, pp. 174-182), doordat mensen zich niet langdurig aan elkaar verbinden. Aan de andere kant werkt een broze plausibiliteitsstructuur zwakke en kortstondige verbindingen met sociale verbanden in de hand. Het beeld dat mensen zich niet meer aan andere mensen verbinden, klopt overigens niet. Mensen hebben nog steeds veel contact met familie en vrienden en verbinden zich bijvoorbeeld met andere mensen via sociale media. Uit het onderzoek van Van den Berg et al. (2011, p. 262) blijkt dat face-to-face-contacts met anderen ook nog steeds een belangrijke rol spelen in het vormen van nieuwe gemeenschappen of collectiviteiten.

Mensen verbinden zich vaker op ad-hoc basis of voor korte termijn met anderen, zo blijkt. Deze verbindingen worden vaak als waardevol ervaren (De Hart, 2022; Schnabel, 2000, p. 25). In allerlei onderzoeken wijzen de resultaten erop dat mensen zich tegenwoordig vaker aan elkaar verbinden in zogenaamde lichte gemeenschappen, vriendenkringen, leesgroepen of op platformen op internet (Dekker & De Hart, 2011, p. 57). Wanneer mensen op zoek zijn naar advies raadplegen zij steeds vaker vrienden in plaats van de pastor (De Hart, 2011, p. 43).

Voor de kerk levert dit, net als voor veel andere organisaties in het publieke domein (denk aan vakbonden, politieke partijen, maar ook sportverenigingen), veel vragen op. Welk type sociaal verband heeft bestaansrecht in onze samenleving? (In hoeverre) zijn deze sociale verbanden te typeren als (geloofs)gemeenschap? In hoeverre lijken zij op (geloofs/kerk)gemeenschappen zoals deze in eerdere tijden bestonden en in welke mate kunnen zij dezelfde functie vervullen in de samenleving? Welke mensen zijn erbij betrokken en op welke wijze? Om goed antwoord te kunnen geven op deze vragen is het noodzakelijk om goed zicht te hebben op de feitelijke ontwikkelingen die plaatsvinden op plekken waar geprobeerd wordt nieuwe (geloofs)gemeenschappen tot stand te laten komen. Dit onderzoek beoogt een bijdrage te leveren aan het verschaffen van dit inzicht.

1.2. Aanleiding en onderzoeksvraag

Het is niet vanzelfsprekend, maar wel belangrijk dat er geloofsgemeenschappen blijven bestaan, zo is in bovenstaande alinea's duidelijk geworden. Sprankelende geloofsgemeenschappen kunnen echter alleen bestaan wanneer er mensen zijn die zich eraan (blijven) verbinden. Zodoende is het van belang om meer te begrijpen van processen van verbinding en ontbinding in deze tijd. Omdat de verbinding van veel mensen met de kerk verbroken wordt (hierop wordt nader ingegaan in hoofdstuk drie), is het nadrukkelijk ook van belang om inzicht te hebben in de ontwikkelingen die plaatsvinden op plekken waar men probeert nieuwe verbindingen tot stand te laten komen. Het betreft nieuwe verbindingen tussen zowel nooit- als ooit-kerkelijken én gemeenschappen waarin geloof/religie/zingeving een rol speelt. Verschillende theologen schrijven in hun aanbevelingen voor vervolgonderzoek, dat extra aandacht voor juist de rol en zienswijze van deelnemers (waaronder deelnemers die geen of een zwakkere verbinding met de kerk hebben) tot nieuwe inzichten zou kunnen leiden (De Jonge, 2022; Dutton, 2017; Hof, 2016, p. 23; Paas, 2004, p. 54; Stoppels, 2019b; Van de Lagemaat, 2013, pp. 323-325; Weima, 2018). Dit vervolgonderzoek zou inzichtelijk kunnen maken of en zo ja hoe het lukt om in deze tijd nieuwe mensen aan elkaar te verbinden op een plek waar men geloof of zingeving centraal wil stellen.

Binnen de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk wordt ingezet op de ontwikkeling van een groot aantal nieuwe geloofsgemeenschappen. Omdat het daarbij nadrukkelijk de bedoeling is dat mensen deelnemer zijn die voorafgaand aan hun betrokkenheid bij de pioniersplek niet (meer) bij een geloofsgemeenschap horen, is dit onderzoek gericht op deze beweging. In dit onderzoek staat de volgende vraag centraal:

Wat is de dynamiek van christelijke geloofsgemeenschapsvorming in de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk in Nederland en wat kan kennis daarover betekenen voor toekomstige processen van (geloofs)gemeenschapsvorming?

Eerst wordt in de volgende paragrafen (1.3. en 1.4.) kort ingegaan op twee centrale concepten in deze vraag, namelijk 'pioniersbeweging van de Protestantse Kerk in Nederland' en 'dynamiek van christelijke geloofsgemeenschapsvorming'. In paragraaf 1.5. worden de deelvragen die in onderzoek bepalend zijn geweest geïntroduceerd, om in het concluderende hoofdstuk, deze centrale vraag te kunnen beantwoorden.

1.3. Pioniersbeweging van de Protestantse Kerk in Nederland

In november 2012 heeft de generale synode van de Protestantse Kerk, het hoogste bestuursorgaan in de Protestantse Kerk, het besluit genomen om in te zetten op de ontwikkeling van een pioniersbeweging binnen de Protestantse Kerk. Er wordt naar gestreefd dat er in 2016 tenminste 100 pioniersplekken deel uitmaken van deze beweging (Generale synode, 2012). Met de term 'pioniersbeweging' wordt in dit

proefschrift de verzameling mensen bedoeld die bezig is met de ontwikkeling van lokale pioniersplekken.

Onder een ‘pioniersplek’ wordt in dit onderzoek, aansluitend bij het gebruik van de term in de Protestantse Kerk, verstaan:

“Een vernieuwende vorm van kerk die aansluit bij de veranderende cultuur en allereerst gericht is op mensen die het evangelie niet kennen en niet (meer) betrokken zijn bij een bestaande kerk” (Dijksta & Vellekoop, 2014, p. 11).

In de brochure *Pionieren vanuit de Protestantse Kerk* (Dijkstra & Vellekoop, 2014) wordt het streven naar een doorgaande gemeenschap als één van de belangrijkste kenmerken van een pioniersplek genoemd. Er wordt gezegd:

“Pioniersplekken werken aan de groei van relaties tussen mensen onderling en met God. Pioniersplekken zijn gericht op duurzame gemeenschapsvorming en doorontwikkeling naar een zelfstandige toekomst. Ze zijn niet opgezet met als visie slechts van tijdelijke (projectmatige) aard te zijn” (Dijkstra & Vellekoop, 2014, p. 40).

In de brochure wordt benadrukt dat een pioniersplek zich onderscheidt van andersoortige missionaire initiatieven door het streven naar een (op termijn) zelfstandige geloofsgemeenschap waarin nadrukkelijk mensen een rol spelen die het evangelie niet kennen en niet (meer) betrokken zijn bij een bestaande kerk voordat ze gaan participeren in de pioniersplek. Wanneer organisatoren (van bijvoorbeeld een drempelverlagende activiteit of een activiteit voor een speciale doelgroep (bijvoorbeeld een Alpha-cursus of kinderclub)) hopen dat mensen met eventuele behoefte aan verdieping aansluiten bij activiteiten van een al langer bestaande kerkelijke gemeente, is hun initiatief dus geen pioniersplek. Een pioniersplek zoekt mensen die niet betrokken zijn bij een kerk op in hun eigen context en blijft daar ook om daar een eigen (geloofs)gemeenschap op te bouwen (Dijkstra & Vellekoop, 2014, p. 43; Dijkstra & Vellekoop, 2015).⁶

In het vervolg van dit proefschrift zal de term ‘(n)ooit-kerkelijken’ gebruikt worden om de verzameling ‘mensen die het evangelie niet kennen en/of niet (meer) betrokken zijn bij een bestaande kerk, maar die op een gegeven moment wel betrokken zijn geraakt bij een pioniersplek van de Protestantse Kerk’ aan te duiden. Het betreft

⁶ Binnen andere kerkgenootschappen of binnen andere kerkelijke bewegingen zijn initiatieven aanwezig die op het eerste gezicht erg vergelijkbaar zijn met de pioniersbeweging binnen de Protestantse Kerk. Bijvoorbeeld bij de Unie van Baptisten (unie-abc, z.d.). Wanneer nauwkeuriger gekeken wordt naar de beschrijving van deze bewegingen valt echter een belangrijk verschil tussen deze bewegingen en de pioniersbeweging binnen de Protestantse Kerk op. Binnen die bewegingen wordt veelal niet expliciet gestreefd naar het ontstaan van zelfstandige geloofsgemeenschappen.

mensen die zichzelf zien als nooit betrokken bij de kerk of als al lange tijd niet meer betrokken bij de kerk.

Er is overwogen om te spreken over rand- en buitenkerkelijken. Er is uiteindelijk voor gekozen om die term niet te gebruiken omdat deze term de indruk wekt dat de rand van de kerk duidelijk te onderscheiden is. In hoofdstuk drie zal duidelijk worden dat dit niet het geval is.⁷ In hoofdstuk drie worden echter wel verschillende deelpopulaties onderscheiden, bestaande uit mensen met meer of minder afstand tot de kerk. Mensen die nooit op enige wijze verbonden zijn geweest kunnen buitenkerkelijk genoemd worden.

Ook in de pioniersbeweging zijn verschillende deelpopulaties te onderscheiden, namelijk de volgende:⁸

- Het pioniersteam: (idealiter) een groepje mensen dat een lokale pioniersplek bedenkt, plannen maakt, opschrijft en uitwerkt. Vaak heeft dit team ook een faciliterende en/of leidende rol bij concrete activiteiten die onder de paraplu van de pioniersplek plaatsvinden. Soms is er één persoon (of zijn er meerdere personen) die een financiële vergoeding krijgt (of krijgen) voor het uitvoeren van deze taken. Deze mensen worden ook ‘pioniers’ genoemd. Er zijn ook pioniersplekken waar geen sprake is van een team, omdat er maar één persoon als initiator aanwezig is.
- Deelnemers: Binnen pioniersplekken vinden er vaak concrete activiteiten plaats. Bij deze activiteiten zijn mensen aanwezig die een vooraf afgesproken organisatorische of inhoudelijke bijdrage leveren, maar ook mensen voor wie voorafgaand aan hun deelname niet duidelijk is of zij een bijdrage gaan leveren en zo ja welke. Deze mensen worden in dit onderzoek ‘deelnemers’ genoemd. Er worden binnen de pioniersbeweging verschillende woorden gebruikt om deelnemers te beschrijven. Soms worden zij ‘bezoekers’ genoemd, soms ‘wijkbewoners’, soms ‘gasten’ (D_Z6; O_Z6). In dit proefschrift wordt gekozen voor de term ‘deelnemer’, omdat dit een term is die, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de termen ‘bezoeker’ of ‘gast’, deze mensen niet op voorhand in een hiërarchische verhouding tot andere aanwezigen plaatst.

⁷ Slee geeft in haar werk op een andere wijze aan dat het scherp onderscheiden van de rand en de kern misleidend kan zijn. Uit het volgende citaat blijkt immers dat volgens haar wellicht juist aan de rand de vragen van de kern beantwoord worden: “The boundary of any group or tradition is often a place of both creativity and insight, where significant questions are being asked and issues wrestled with which those more bound up with the preservation of the tradition ignore at their peril” (Slee, 2004, p. 53).

⁸ De beschrijvingen van deze deelpopulaties doen de werkelijkheid maar ten dele recht. Deze schets dient ertoe om een eerste indruk te geven van de pioniersbeweging. Het fijnmaziger in beeld brengen van deze deelpopulaties en de dynamiek tussen (delen van) deze deelpopulaties in de pioniersbeweging gebeurt in het vervolg van dit proefschrift.

- Het landelijk team pionieren (LTP):⁹ Een team mensen dat pioniersteams ondersteunt, probeert lessen te trekken uit alles wat er binnen de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk gebeurt, verhalen deelt en beleid ontwikkelt (Protestantse Kerk, z.d.). Dit team schrijft onder andere de brochure waarin de bovenstaande definitie van een pioniersplek is opgenomen.

1.4. Dynamiek van christelijke geloofsgemeenschapsvorming

In dit onderzoek staan de praktijken van geloofsgemeenschapsvorming in pioniersplekken van de Protestantse Kerk centraal. Hiermee wordt in dit onderzoek een andere focus gekozen dan in de meeste onderzoeken naar (geloofs)gemeenschap en (geloofs)gemeenschapsvorming. Hurenkamp en Duyvendak signaleren dat gemeenschap in onderzoeken in de afgelopen decennia vooral op abstracte of symbolische wijze is gedefinieerd (2008, p. 5). Wanneer naar theologische literatuur gekeken wordt, is zichtbaar dat ook geloofsgemeenschap veelal op een dergelijke wijze wordt gedefinieerd. Volgens Hurenkamp en Duyvendak, zijn er door die wijze van definiëren verschillende aspecten buiten het zichtveld zijn geraakt, zoals conflict en disharmonie.

Brouwer (2009, pp. 14-15) stelt dat het bij praktijken van geloofsgemeenschap en geloofsgemeenschapsvorming gaat om collectieve gedragingen die in de werkelijkheid gevormd worden en die waarneembaar zijn. Volgens hem zijn praktijken van geloofsgemeenschap zichtbaar op plekken waar mensen samenkomen om stil te zijn, om te bidden, te horen, te leren, te antwoorden, te belijden, te danken, te geven en te delen. Brouwer merkt ook op dat deze praktijken omgeven worden door betekenisgevingsprocessen. Deze betekenisgevingsprocessen zijn volgens hem maar gedeeltelijk waar te nemen. Hij schrijft: “Het is mogelijk dat individuele gelovigen dat wat in de praktijk tot uiting komt niet als ‘gemeenschap’ typeren. Misschien ervaren zij het samenkomen als bijzaak, of als noodzakelijke voorwaarde voor hun individuele geloofsbeleving” (Brouwer, 2009, p. 15). Brouwer pleit er zodoende voor om met mensen die deelnemen aan of betrokken zijn bij praktijken te spreken over de betekenis die de praktijken voor hen hebben.

In dit onderzoek wordt er vanuit gegaan dat de betekenisgevingsprocessen van betrokkenen invloed hebben op wat er in praktijken gebeurt en dat handelingen van de verschillende betrokkenen elkaar beïnvloeden. Zodoende wordt de praktijk van geloofsgemeenschapsvorming binnen pioniersplekken gezien als een dynamisch proces, dat wil zeggen een proces dat niet op voorhand bepaald kan worden doordat het veranderlijk is (Philippa, 2003). Gemeenschap wordt benaderd als een construct. In paragraaf 2.1.2. wordt hierop verder ingegaan.

De praktijken van geloofsgemeenschapsvorming binnen pioniersplekken zijn dynamisch omdat verschillende manieren van betekenisgeving naast elkaar bestaan en

⁹ Müller (2016) onderscheidt in haar werk een soortgelijk team in de Engelse pionierscontext. Zij verwijst naar dit team met de term *Fresh Expressions team*.

elkaar beïnvloeden. Het concept ‘geloofsgemeenschapsvorming’ en de daaraan gelieerde concepten ‘geloofsgemeenschap’ en ‘gemeenschap’ zijn betwiste begrippen (Alleyne, 2002, p. 608; Blackshaw, 2010; Day, 2006, p. 1). In de literatuur geven auteurs op verschillende wijzen betekenis aan deze concepten. Er kan verondersteld worden dat dit ook in de dagelijkse praktijk van geloofsgemeenschapsvorming binnen pioniersplekken het geval is. Omdat gemeenschap zo’n omstreden concept is, is het als studieobject naar de marge verdwenen (Hurenkamp & Duyvendak, 2008, p. 5).

In de volgende subparagrafen volgt een bespreking van deze concepten. Deze bespreking beoogt niet volledig te zijn. Hij heeft tot doel om elementen in beeld te brengen die essentieel zijn om, aan het slot van deze paragraaf, te kunnen beschrijven hoe geloofsgemeenschapsvorming in dit onderzoek functioneert als *sensitizing concept*.¹⁰

In deze subparagrafen komt zowel theologische als niet-theologische literatuur aan bod. Hiervoor is gekozen omdat op basis van de beschrijving van wat een pioniersplek is, verwacht wordt dat in de pioniersbeweging zowel theologen, andere mensen met een christelijke achtergrond als mensen zonder christelijke achtergrond een rol spelen. Om een *sensitizing concept* te ontwikkelen dat helpt om betekenisgevingsprocessen van deze verschillende actoren in beeld krijgen, is het nodig om elementen uit verschillende disciplines op te nemen.

Een dergelijke benadering past binnen de praktische theologie. In de praktische theologie gaat het volgens Swinton en Mowat immers over “practices of the church as they interact with the practices of the world with a view to ensuring faithful participation in the continuing mission of the Triune God” (Swinton & Mowat, 2016, p. 24). Omdat pioniersplekken ontwikkeld worden in de marge van de Protestantse Kerk, kan wat daar gebeurt gezien worden als een praktijk van de kerk.¹¹ Juist omdat men beoogt binnen pioniersplekken te interacteren met mensen die niet (meer) betrokken zijn bij de kerk, bevindt een pioniersplek zich op de plek waar de kerk interacteert met de praktijken van de wereld. Pioniersplekken worden ontwikkeld in een grensgebied, waarin verschillende actoren elkaar proberen te verstaan.

Naar verwachting zullen er actoren zijn die klassiek theologische begrippen gebruiken en op theologische wijze betekenis geven aan bepaalde begrippen. Kennis van theologie is nodig om deze actoren goed te kunnen begrijpen, aldus Lemons (2013, p. 3). Reader (2008) stelt, in navolging van Beck & Beck-Gernsheim (2001, pp. 203-206), dat de kans bestaat dat theologische begrippen en theologische wijzen van betekenisgeving ervaren kunnen worden als zogenaamde zombie-categorieën. Hij legt uit:

“Zombie categories are ‘the living dead’, the tried and familiar frameworks of interpretation that have served us well for many years and continue to haunt

¹⁰ Zie paragraaf 2.1.2. voor een beschrijving van het concept *sensitizing concept*.

¹¹ Voor een nadere reflectie op de term ‘marge’ zoals deze gebruikt is in deze zin, zie De Roest (2008).

our thoughts and analyses, even though they are embedded in a world that is passing away before our eyes.” (Reader, 2008, p. 1)

Zodoende zijn er naast theologische begrippen, concepten uit niet-theologische literatuur nodig om de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming binnen de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk te duiden. Daarom worden de concepten ‘geloofsgemeenschapsvorming’, ‘geloofsgemeenschap’ en ‘gemeenschap’ in de volgende paragrafen besproken met behulp van theologische en niet-theologische literatuur.¹²

1.4.1. Geloofsgemeenschapsvorming

In theologische bronnen wordt duidelijk dat het niet vanzelfsprekend is om een christelijke geloofsgemeenschap als het resultaat of onderdeel van een ontwikkelingsproces te zien. Wanneer zij het wezen van de christelijke geloofsgemeenschap beschrijven wordt, benadrukken verschillende theologen dat het om een door Christus gegeven werkelijkheid gaat die niet gereduceerd kan en mag worden tot een sociologisch proces (Bonhoeffer, 1981, pp. 14-15; Meeks, 1983, pp. 2-3). Nieuw-testamenticus Dunn beschrijft het heel kernachtig wanneer hij stelt: “The community of the Spirit is in no sense a human creation” (Dunn, 1998, p. 562). Sommige theologen stellen dat gemeenschapsvorming een proces is waarin mensen en de Geest van God samen optrekken (Becker et al., 1976; Paas & Schaeffer, 2021). Van Rhijn en Meulink-Korf (1997, pp. 384-392) beschrijven dat de geloofsgemeenschap een menselijke socialiteit is in messiaans of eschatologisch perspectief.

Verschillende theologen erkennen dat het risico bestaat dat er een te ideaaltypisch, docetisch beeld geschetst wordt van kerkelijke geloofsgemeenschappen en de vorming daarvan, als geloofsgemeenschapsvorming (ook) gezien wordt als een proces waarin God aan het werk is. Zij geven aan dat de geloofsgemeenschap niet louter als sociologische gemeenschap gezien moet worden, maar dat wél erkend moet worden dat sociologische processen in kerkelijke geloofsgemeenschappen een rol spelen (Berkhof 2013, p. 340; Bonhoeffer 1981, p. 26; Gustafson, 1961, p. 1; Hegstad, 2013, pp. 97-106; Van der Ven, 1993, p. 89; Van der Ven, 1998, p. 7; Ward, 2012, p. 2).

1.4.2. Geloofsgemeenschap

Verschillende theologen, van wie het werk in voorgaande subparagraaf besproken is, houden zich bezig met de vraag hoe de geloofsgemeenschap als sociale entiteit en de geloofsgemeenschap als onderdeel van Gods werkelijkheid zich tot elkaar verhouden. In hun werk wordt duidelijk dat soms gedacht wordt over de geloofsgemeenschap als een bijzonder type gemeenschap, terwijl soms ook gedacht wordt over de geloofsgemeenschap als een gemeenschap van een heel andere orde. In beschrijvingen van de geloofsgemeenschap als alle mensen behorend bij de volkskerk (zie voor

¹² Van Wijnen (2016, p. 27) stelt ook dat het theologisch discours verrijkt kan worden, wanneer relevante sociologische concepten die de vorming van sociale verbanden beschrijven er onderdeel van worden.

beschrijving van het concept ‘volkskerk’ paragraaf 1.4.2.2.), wordt duidelijk dat er geen sprake hoeft te zijn van een gemeenschap in sociologische zin om over een geloofsgemeenschap in theologische zin te kunnen spreken. Overigens zijn deze beelden van geloofsgemeenschap vrij impliciet opgenomen in de teksten.

In de volgende subparagrafen worden achtereenvolgens besproken: de verhouding tussen kerk en geloofsgemeenschap, het gegeven dat verschillende typen geloofsgemeenschappen kunnen bestaan en de opvatting van geloofsgemeenschap als *koïnonia*. In de beschrijving van de wijze waarop in dit onderzoek geloofsgemeenschapsvorming als *sensitizing concept* functioneert, is zichtbaar dat de hier beschreven gelaagdheid van het concept ‘geloofsgemeenschap’ impact heeft op de wijze waarop dit onderzoek is uitgevoerd.

1.4.2.1. Kerk en geloofsgemeenschap

(Geloofs)gemeenschap en kerk worden door veel theologen tezamen ter sprake gebracht (Gustafson, 1961 Hegstad, 2013). Als men over gemeenschap spreekt, spreekt men dan ook geregeld in één adem over kerk. Hoewel deze twee in bepaalde mate samenvallen, dient gerealiseerd te worden dat zij niet geheel samenvallen (De Jong, 2008; Gustafson, 1961). De Jong (2008) presenteert een behulpzaam kader om dit beter te begrijpen. Hij beschrijft hoe de kerk een dynamische configuratie vormt. De kerk heeft volgens hem (tenminste) drie gestalten. Zij is te beschouwen als zowel organisatie als beweging, als gemeenschap.

Wanneer de kerk als organisatie gezien wordt is er volgens De Jong (2008) met name aandacht voor het gegeven dat de kerkelijke gemeenten bewuste constructies zijn, dat er functionalistische processen zijn en dat verschillende betrokkenen een hiërarchische verhouding hebben. De kerk als organisatie vertoont doel-rationeel handelen (De Jong, 2008, p. 32). Wanneer de kerk als beweging wordt gezien, is er met name zichtbaar dat zij verandering nastreeft vanuit een overtuiging, visie en ideologie. Een beweging wil haar omgeving verrijken door verandering aan te brengen. De kerk als beweging vertoont waarde-rationeel handelen (De Jong, 2008, p. 55). Wanneer de kerk als gemeenschap wordt gezien is er met name aandacht voor verwantschap, gezamenlijke normen en waarden, identiteit, symbolen en rituelen, netwerk en onderscheid tussen mensen die erbij horen en mensen die er niet bij horen. De kerk als gemeenschap vertoont affectief (niet doelgericht) handelen (De Jong, 2008, pp. 63-68). De Jong stelt dat door de drie entiteiten (de kerk als organisatie, de kerk als beweging en de kerk als gemeenschap) te onderscheiden én te erkennen dat zij tegelijk aanwezig zijn en op elkaar inwerken, recht gedaan kan worden aan de concrete situaties van lokale gemeenschappen. Dan wordt erkend dat een gemeenschap onderdeel is van een complexe werkelijkheid waarin, als er over de kerkgemeenschap gesproken wordt, de verschillende constellaties tegelijk aan bod komen. Hoewel de constellaties in theorie van elkaar te onderscheiden zijn, zijn zij in werkelijkheid dus met elkaar verweven.

1.4.2.2. Verschillende typen religieuze organisaties

Verschillende auteurs beschrijven dat er verschillende typen religieuze gemeenschappen/organisaties/kerktypen te onderscheiden zijn (o.a. Haspels, 1999, pp. 175-176; Molendijk, 2019; Van der Ven, 1993, p. 32; Vermeer, 2013). In deze beschrijvingen wordt vaak verwezen naar een typologie die ontwikkeld is door Troeltsch (1912). Troeltsch onderscheidt de volgende typen geloofsgemeenschappen:

- Volkskerk: dit is een religieuze organisatie die claimt een kerk voor de gehele samenleving te zijn. Een volkskerk is overal geografisch aanwezig.¹³ Mensen in een bepaald geografisch gebied zijn, wanneer zij gedoopt zijn, automatisch onderdeel van de gemeenschap van de volkskerk (Sengers, 2009, p. 1; Vermeer, 2013, pp. 373 ev.).¹⁴
- Sekte: dit is een religieuze organisatie die bestaat uit een hechte groep mensen voor wie de exclusiviteit van het lidmaatschap van de groep van belang is. Deze wordt benadrukt. Mensen die onderdeel uitmaken van deze organisaties kiezen op inhoudelijke gronden en bewust voor lidmaatschap. Persoonlijke toe-eigening van de inhoud is in deze organisaties van belang. Leden zijn meestal sterk gecommitteerd. Dit is onder andere zichtbaar doordat leden trouw aanwezig zijn bij bijeenkomsten. Er is een kritische houding ten opzichte van de heersende waarden en normen in de samenleving (Boersema, 2005; Vermeer, 2013, pp. 374-379).
- Mystieke gemeenschap: dit is een religieuze organisatie waarin mensen zich met elkaar verenigen zolang zij mystieke ervaringen met elkaar willen delen (Nelson, 1969, p.155). De verbinding die mensen met elkaar aangaan is zodoende vrijblijvend (Daiber, 2002). In veel bronnen wordt naar dit type organisatie verwezen met de term *cult* (Becker et al., 1997; Haspels, 1999, pp. 22 ev.; Stark & Bainbridge, 1985; Von Wiese & Becker, 1932).

In literatuur die ingaat op de wijze waarop mensen tegenwoordig bezig zijn met zingeving (deze wordt besproken in hoofdstuk drie), wordt ook de verfijning van deze typologie door Stark en Bainbridge (1985, pp. 25-26) regelmatig aangehaald (De Hart, 2011; Jespers, 2013). Stark en Bainbridge onderscheiden drie typen culten:

- Publiekscult (*audience cult*): dit betreft een sociaal verband waarin mensen af en toe samenkomen om naar een voordracht te luisteren, een beurs bij te wonen of om te participeren in een andere kortdurende activiteit. De mensen staan vaak samen op

¹³ Voor de Protestantse Kerk vormt dit door Luttkhuis (1992) uitgebreid beschreven territoriale beginsel nog steeds het uitgangspunt. Sinds kort is het echter mogelijk dat er open plekken ontstaan (Dienstenorganisatie Protestantse Kerk, 2018b).

¹⁴ Ook Hegstad (2013, pp. 105, 109 ev.) beschrijft dat de kerkelijke gemeenschap aanwezig is, ook wanneer mensen niet feitelijk bij elkaar aanwezig zijn en/of betrokken zijn bij een kerkelijke gemeenschap.

een mailinglist of volgen allemaal een bepaalde site op sociale media. Het product van een publiekscult is bedoeld om in één keer meerdere mensen tegelijk te bereiken.

- Cliënt Cult (*client cult*): dit betreft een sociaal verband waarin de relaties van mensen vergeleken kunnen worden met de relatie tussen een therapeut en zijn/haar klanten. Mensen zijn partieel betrokken. Het product van een cliënt cult is gericht op één specifiek persoon.
- Cultbeweging (*cult movement*): dit betreft ontwikkelde religieuze organisaties waarin meerdere mensen op frequentere basis samenkomen. Stark en Bainbridge noemen de Hare Krishna beweging als voorbeeld. Volgens hen ontwikkelen *cult movements*, in tegenstelling tot sekten, zich optimaal in een omgeving waarin de traditionele kerken een zwakke positie hebben.

1.4.2.3. *Koinonina*

Veel theologen verwijzen naar het bijzondere van de christelijk geloofsgemeenschap met de Bijbelse term *koinonia* (zie o.a. Baumert, 2003; Brouwer, 2009; Gustafson, 1961; Hegstad, 2013; Jenkins, 2019; Meijers, 2019; Paas & Schaeffer, 2021; Kuhnke, 1992; Schoeman, 2015; Van der Kolm, 2001).¹⁵ Over de relatie tussen gemeenschap en *koinonia* schrijven zij veelal op een wijze zoals Van Rhijn en Meulink-Korf (1997, pp. 384-392) dat doen wanneer zij schrijven: “de gemeente is geen contractuele en emotionele verbondenheid, maar koinonia, ‘het gemeenschappelijk deel hebben aan iets dat groter is dan eigenschap of gevoel van ieder der leden afzonderlijk of van hun relaties” (Van Rhijn & Meulink-Korf, 1997, p. 390). Hegstad beschrijft de christelijke geloofsgemeenschap als volgt: “Christian fellowship . . . is understood as a network of tangible and ongoing relationships between people. This fellowship is rooted in something that cannot be directly observed; in its relation to God and the coming kingdom” (Hegstad, 2013, p. 101).

Geloofsgemeenschappen worden volgens deze auteurs gekenmerkt door openheid, pluraliteit, een morele ervaring, ruimte voor gasten, zelfs met (soms noodzakelijke) ruimte voor anonimiteit. Het meest kenmerkende element van een geloofsgemeenschap is echter dat erkend wordt dat de gemeenschap een gift van God is (Gustafson, 1961, p. 105). Hoewel het niet uitgesloten is dat leden van de geloofsgemeenschap onderlinge verwantschap voelen en/of gezamenlijke normen en waarden hebben en de gemeenschap als geheel affectief handelen vertoont (de elementen die De Jong (2008) benoemde als kenmerkend voor de kerk als gemeenschap), zijn deze elementen volgens deze theologen niet noodzakelijk aanwezig.

1.4.3. *Gemeenschap*

In deze paragraaf komt ook het concept ‘gemeenschap’ aan bod omdat het in literatuur waarin het gaat over geloofsgemeenschap/geloofsgemeenschapsvorming ook vaak besproken wordt (zie bijvoorbeeld: Moynagh, 2012, pp. 208-209; Van der Ven, 1993, p. 219). Bovendien veronderstelt de onderzoeker dat mensen die deelnemer zijn bij

¹⁵ Soms worden ook beelden als ‘lichaam van Christus’ en ‘volk van God’ gebruikt.

pioniersplekken die voorafgaand aan hun betrokkenheid bij de pioniersplek nooit-kerkelijk waren het begrip ‘gemeenschap’ mogelijk als een relevanter begrip zullen ervaren dan het concept ‘geloofsgemeenschap’.

Wanneer het concept ‘gemeenschap’ aan de orde komt, wordt vaak verwezen naar het werk van Tönnies (1887) (Beaumont & Brown, 2018, p. 5; Brouwer, 2009, p. 23; De Jong-van Campen, 2009; Van Dam et al., 2005, p. 57; Van der Ven, 1993, p. 219). In zijn werk beschrijft Tönnies ‘*Gemeinschaft*’ als een sociaal verband dat gekarakteriseerd wordt door wederzijdse afhankelijkheid, verwantschap en persoonlijke verhoudingen (De Jong, 2008, p. 57). Bauman beschrijft in zijn werk over gemeenschap, waar ook vaak naar verwezen wordt, vergelijkbare elementen als de kern van gemeenschap. Bauman schrijft: “To start with, community is a ‘warm’ place, a cosy and comfortable place. It is like a roof under which we shelter by heavy rain, like a fireplace at which we warm our hands on a frosty day” (Bauman, 2001, p. 1).

In een artikel waarin hij vierennegentig definities van gemeenschap vergelijkt, constateert Hillery (1955) dat het bestaan van onderlinge relaties en interactie tussen verschillende individuen breed erkend wordt als voorwaarde om van gemeenschap te kunnen spreken.¹⁶ Ook in recentere artikelen over het concept ‘gemeenschap’ wordt het belang daarvan onderschreven (Colclough & Sitaraman, 2005; Day, 2006). Verschillende auteurs benoemen eigenschappen die de relaties moeten hebben om van gemeenschap te kunnen spreken. Wellman (2001) bijvoorbeeld, benoemt dat relaties in een gemeenschap mensen ondersteunen en hen voorzien van informatie, een gevoel van ‘erbij horen’ en een sociale identiteit. Coclough en Sitaraman (2005) geven aan dat sociale relaties binnen een gemeenschap gekenmerkt worden door duurzaamheid, vertrouwen, reciprociteit, gedeelde ervaringen en belangen.

Hiernaast beschrijft Hillery (1955) het delen van een geografische locatie als een belangrijk element in gemeenschapsdefinities. In recenter werk wordt het belang van binding aan een concrete geografische locatie voor het bestaan van een gemeenschap betwist (Brouwer, 2009; Guilianoti & Robertson, 2012, p. 447). Echter: in de vrij recente publicatie van Beaumont en Brown (2018, p. 6) wordt het nog steeds als een belangrijke eigenschap van gemeenschap gezien.

Verschillende auteurs geven aan dat ook een gedeeld doel, belang en/of een gedeelde identiteit en/of gedeelde waarden belangrijke kenmerken van gemeenschap zijn (Etzioni & Etzioni 1999, p. 241; Moynagh, 2012; Van Dam et al., 2005, p. 20). Om preciezer te kunnen vaststellen wat het gedeelde doel, belang, of de gedeelde identiteit is of wat de gedeelde waarden zijn, en om onderling vertrouwen op te bouwen, is volgens sommigen het verstrijken van tijd en frequentere interactie noodzakelijk (Moynagh, 2012, p. 209; Westoby & Dowling, 2013).

Om een sociaal verband een gemeenschap te kunnen noemen dient het, zoals hierboven zichtbaar is geworden, daarom een aantal eigenschappen te hebben. Niet iedere verzameling mensen die zich in een zelfde ruimte bevindt is een gemeenschap.

¹⁶ Het is opvallend dat deze relatief oude bron ook in recente publicaties nog steeds als toonaangevend wordt aangehaald (Hurenkamp & Duyvendak, 2008; Beaumont, 2018).

Naast gemeenschappen zijn ook andere typen sociale verbanden te onderscheiden. Duyvendak en Hurenkamp noemen mensen die met elkaar in een ruimte zijn, die parallel hetzelfde gedrag vertonen, maar die niet per se iets met elkaar hebben, een kudde (Duyvendak & Hurenkamp, 2004, p. 220). Castells (2000a, pp. 370-371; 2000b, p. 501) onderscheidt netwerken en bewegingen. De Franse filosoof Sartre onderscheidt volgens Remmerswaal (2013, p. 127) collectiviteiten van groepen. Volgens Remmerswaal legt Sartre uit dat individuen in een collectiviteit slechts kwantitatief meetellen, terwijl zij in een groep ook kwalitatief meetellen. In tegenstelling tot wat in een collectiviteit het geval is, is erkennen individuen in een groep dat zij een gemeenschappelijk belang hebben en wordt erkend dat de kans dat dat belang verwezenlijkt wordt groter is wanneer mensen samen optrekken. Verder geeft Sartre volgens Remmerswaal aan dat mensen in een groep direct met elkaar communiceren en interacteren en dat zij een gemeenschappelijk doel hebben. Veel genoemde kenmerken van groepen zijn: interdependentie (dat wil zeggen: onderlinge afhankelijkheid), interactie, perceptie van groepslidmaatschap/ groepsbewustzijn, aanwezigheid van individuele motivatie om lid te zijn van de groep, gestructureerde relaties en gedeelde doelstellingen (Brown & Pehrson, 2020, pp. 1-2; Johnson, 2008, pp. 5-7; Remmerswaal, 2013, pp. 57-60). Met name op dit laatste punt verschillen groepen en gemeenschappen van elkaar.

Sensitizing concept

In voorgaande subparagrafen is een korte impressie gegeven van de verschillende manieren waarop over de concepten ‘geloofsgemeenschapsvorming’, ‘geloofsgemeenschap’ en ‘gemeenschap’ geschreven wordt. De wijze waarop betekenis gegeven wordt aan deze concepten is divers. Het concept ‘dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming’ wordt in dit onderzoek zodoende als een *sensitizing concept* gebruikt. In het concluderende hoofdstuk (hoofdstuk twaalf) zal beschreven worden hoe inzichten uit dit onderzoek kunnen helpen bij de conceptualisering van (geloofs)gemeenschap-(svorming) in de toekomst. In dit onderzoek zijn de volgende elementen richtinggevend bij het verzamelen en analyseren van data:

- Wanneer naar de ontwikkeling van geloofsgemeenschappen gekeken wordt, moet niet slechts naar sociale processen gekeken worden. Hoewel verschillende auteurs, zoals duidelijk is geworden, het voor het bestaan van een gemeenschap van belang achten dat individuen zelf erkennen dat ze bij een gemeenschap behoren, is dat voor anderen minder evident. Voor betrokkenen bij deze processen is het mogelijk ook of vooral van essentieel belang dat de gemeenschap geworteld is in iets dat niet direct geobserveerd kan worden. Bijvoorbeeld: de relatie met God en het komende koninkrijk (Hegstad, 2013, p. 10). Specifiek kan de geloofsgemeenschap ook als een gift gezien worden die vanuit die relatie aanwezig is, zonder dat een duidelijk wordingsproces aanwezig is geweest.
- Omdat kerk en geloofsgemeenschap vaak samen ter sprake komen, zal ook literatuur bestudeerd worden over kerkvorming. Ook zal data verzameld worden

op plekken waar kerkvorming centraal staat, om inzicht te krijgen in de mate waarin de theoretisch onderscheiden gestalte van kerk als organisatie, gemeenschap en beweging ook in de praktijk onderscheiden kan worden.

- Het bestaan van onderlinge relaties tussen individuen en interactie tussen individuen wordt door velen gezien als een voorwaarde om van gemeenschap te kunnen spreken.
- In de literatuur is zichtbaar dat relationaliteit op veel verschillende wijzen wordt opgevat. Tijdens het verzamelen en analyseren van data dient dit in ogenschouw genomen te worden.
- Processen waarin vertrouwen wordt opgebouwd, worden vaak gezien als processen van gemeenschapsontwikkeling. Het verstrijken van tijd en frequentere ontmoetingen tussen mensen dragen bij aan de ontwikkeling van gemeenschap. Hoewel doelgerichtheid niet is uitgesloten, onderscheiden gemeenschappen zich van sommige andere typen sociale verbanden (bewegingen en groepen) door de mogelijke afwezigheid van doelmatigheid.

1.5. Doelstelling, deelvragen en leeswijzer

In het eerste deel van dit hoofdstuk is gesteld dat het wenselijk maar niet vanzelfsprekend is dat geloofsgemeenschappen aanwezig blijven in de Nederlandse samenleving. In dit onderzoek wordt beoogd meer zicht te krijgen op de aanwezige dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming op plekken waar geprobeerd wordt nieuwe geloofsgemeenschappen tot stand te brengen. Er wordt verwacht dat daardoor lessen geleerd kunnen worden over hoe levensvatbare betekenisvolle sociale verbanden waarin zingeving/religie/geloof een rol speelt eruit kunnen zien. Hiernaast kunnen inzichten uit dit onderzoek wellicht ook bruikbaar zijn voor studies naar andersoortige gemeenschappen, zoals bijvoorbeeld de gemeenschappen die in lokale buurten gevormd worden, die Wekker (2020) in haar studie beschrijft. Omdat de literatuurstudie waarvan in paragraaf 1.4. verslag is gedaan, laat zien dat op veel verschillende wijzen betekenis wordt gegeven aan de concepten ‘geloofsgemeenschapsvorming’, ‘geloofsgemeenschap’, en ‘gemeenschap’, wordt in dit onderzoek in kaart gebracht hoe verschillende actoren die betrokken zijn bij concrete geloofsgemeenschapsvormingsprocessen daaraan betekenis geven. Bovendien wordt in kaart gebracht hoe de verschillende wijzen van betekenisgeving van invloed zijn op elkaar en op het proces waarin in ieder geval door sommigen beoogd wordt een nieuwe geloofsgemeenschap tot stand te laten komen. Hierbij is, zoals aangegeven, expliciet aandacht voor de wijze waarop (n)ooitkerkelijken betekenis geven en een rol spelen. Deze focus is terug te zien in enkele deelvragen.

Zoals uitgebreider beargumenteerd wordt in hoofdstuk twee, ligt vanwege de vele mogelijke wijzen van betekenisgeving de etnografische methodologie ten grondslag aan deze studie. Eigen aan deze methodologie is het centraal stellen van de betekenisgevingsprocessen en handelingswijzen van mensen in natuurlijke situaties. Er

is wel een onderwerp van studie vastgesteld, maar de specifieke vraag en richting van het onderzoek kan gedurende de uitvoering nog worden aangepast door wat aangetroffen wordt in lokale onderzoekssettings. In dit onderzoek is uitgebreid veldwerk verricht bij twee pioniersplekken. In dit proefschrift worden zij aangeduid als pioniersplek WantMore en pioniersplek De Oever.¹⁷

De deelvragen die in dit onderzoek aan bod komen zijn zodoende deels bepaald bij de start van de uitvoering van dit onderzoek en deels gedurende het onderzoek toegevoegd. De deelvragen die aan het begin van het onderzoeksproces zijn vastgesteld zijn de volgende:¹⁸

1. Wat weten we, op basis van eerder wetenschappelijk onderzoek, over (n)ooit-kerkelijken? (hoofdstuk 3)
2. Wat is bekend over geloofsgemeenschapsvormingsprocessen in het verleden? (hoofdstuk 4)
3. Welke rol speelt ‘geloofsgemeenschapsvorming’ in het werk van het Landelijk Team Pionieren (LTP) tussen 2013 en 2021? (hoofdstuk 5)
4. Welke kenmerken karakteriseren de sociale entiteiten die aanwezig zijn in de lokale praktijken van pioniersplekken WantMore en De Oever? (hoofdstuk 6)

In hoofdstuk zeven zijn de belangrijkste conclusies weergegeven die na een eerste analyse van de tijdens het veldwerk verzamelde data getrokken konden worden. In het slot van dat hoofdstuk worden de onderwerpen geïntroduceerd die in de hoofdstukken acht tot en met elf aan bod komen. In die hoofdstukken worden de volgende deelvragen beantwoord:

5. Hoe ziet de voorfase van pioniersplekken Wantmore en De Oever en de betrokken pioniers eruit? (Hoofdstuk 8)
6. Hoe zien de voorfasen van deelnemers bij pioniersplekken WantMore en De Oever eruit en welke verschillende typen deelnemers zijn er te onderscheiden? (hoofdstuk 9)
7. Wat ervaren deelnemers wanneer zij voor het eerst of nog maar kortstondig deelnemen? (hoofdstuk 10)
8. Hoe kijken de pioniers van pioniersplekken WantMore en de Oever na een aantal jaren gepioneerd te hebben terug op de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming binnen de pioniersbeweging en hoe geven zij nu

¹⁷ Dit zijn fictieve namen. In hoofdstuk twee wordt nader toegelicht waarom daarvoor gekozen is. Ook wordt in hoofdstuk twee toegelicht waarom en hoe deze twee locaties voor uitgebreid veldwerk zijn geselecteerd.

¹⁸ Achter de deelvragen is weergegeven in welk hoofdstuk de deelvraag centraal staat. Het overzicht van de deelvragen is zodoende direct een leeswijzer voor het vervolg van dit proefschrift.

betekenis aan de concepten 'gemeenschap' en 'geloofsgemeenschap'?
(hoofdstuk 11)

De centrale vraag van dit onderzoek wordt beantwoord in het concluderende hoofdstuk, hoofdstuk twaalf. In het eerstvolgende hoofdstuk, hoofdstuk twee, wordt beschreven hoe dit onderzoek is uitgevoerd en welke methodologie aan de basis ligt.

2. METHODOLOGIE EN METHODEN

In hoofdstuk één is duidelijk geworden dat de centrale begrippen in de onderzoeksvraag niet gemakkelijk te definiëren zijn. Er is aangegeven dat de wijze waarop verschillende actoren betekenis geven aan ‘geloofsgemeenschap’, ‘gemeenschap’ en ‘geloofsgemeenschapsvorming’ zelf onderwerp van onderzoek is. In een dergelijke studie is een flexibel onderzoeksdesign noodzakelijk. Om die reden is de flexibele methodologie die aangeduid wordt met de term ‘etnografie’ de basis geweest van dit onderzoek. Dit tweede hoofdstuk biedt een beschrijving van deze methodologie en de wijze waarop het onderzoek heeft plaatsgevonden.

In paragraaf 2.1. wordt eerst de gekozen methodologie beschreven. Bovendien wordt verantwoord waarom juist deze methodologie behulpzaam is bij het bereiken van de doelstellingen van dit onderzoek. In de beschrijving van etnografie als methodologie komt naar voren dat etnografie een aantal specifieke kenmerken heeft waarover in een onderzoeksverslag verantwoording afgelegd moet worden. Met name omdat het in etnografisch onderzoek mogelijk is dat de hoofdvraag en de richting van het onderzoek vrij fundamenteel wijzigen tijdens het uitvoeren van het onderzoek, is het van belang dat het onderzoeksproces nauwkeurig beschreven wordt. Hoe deze ontwikkelingen er in dit onderzoek concreet uitzagen komt aan de orde in paragraaf 2.2. In etnografisch onderzoek vindt het veldwerk meestal plaats op een klein aantal locaties, en dat is ook in dit onderzoek het geval. In paragraaf 2.3. wordt beschreven hoe deze *settings*¹⁹ gekozen zijn, in paragraaf 2.4. hoe het veldwerk in die *settings* verricht is. Beschreven wordt welke methoden gebruikt zijn, hoe deze methoden gebruikt zijn en hoe binnen de *settings* plekken en mensen geselecteerd zijn voor observaties en interviews. Zoals in paragraaf 2.2. duidelijk zal worden, volgde na de intensieve periode van veldwerk een periode waarin een meer gestructureerde analyse plaatsvond en een periode waarin de meeste delen van dit boek geschreven zijn. In respectievelijk paragraaf 2.5. en paragraaf 2.6. wordt gereflecteerd op de wijze waarop dat is gebeurd. Ten slotte zijn er verschillende ethische vraagstukken die in het onderzoeksproces naar voren komen. Daarnaast zijn etnografen zich er nadrukkelijk van bewust dat de eigen persoon en machtsverhoudingen in en rondom het onderzoek invloed (kunnen) hebben op de wijze waarop het onderzoek wordt uitgevoerd. De ethische vraagstukken worden behandeld in paragraaf 2.7., de reflectie op de persoon van de onderzoeker komt aan bod in

¹⁹ Gobo pleit er volgens Silverman (2013, p. 155) voor om in etnografisch onderzoek bij de selectie van de plekken voor etnografisch veldwerk niet te spreken over case-selectie, maar in plaats daarvan over selectie van *settings* (van onderzoek) of *instances*. Om te kunnen spreken van een casestudy moet namelijk sprake zijn van een selectie van cases op basis van theorie (Silverman, 2013, p. 146; Yin, 2009, p. 35). In etnografisch onderzoek worden plekken voor veldwerk niet geselecteerd op basis van theorie. In etnografisch onderzoek wordt meestal geen hypothese getest, maar wordt verkennend werk gedaan op onontgonnen terrein.

paragraaf 2.8. Op de context van belanghebbenden bij dit onderzoek wordt ingegaan in paragraaf 2.9., waar het functioneren van de klankbordgroep centraal staat.

2.1. Methodologie: etnografie

2.1.1. *Wat is etnografie?*

In dit proefschrift is, zoals in de openingszinnen van dit hoofdstuk is aangegeven, een etnografie. Daarmee wordt bedoeld: een studie waarin de onderzoeker een lange tijd aanwezig is bij een groep mensen in hun natuurlijke omgeving, om systematisch data te verzamelen over de dagelijkse activiteiten van die mensen en de betekenis die zij daaraan geven (Noaks & Wincup, 2004, p. 93). In veel definities van etnografie wordt de nadruk gelegd op het gegeven dat de systematische data-verzameling plaatsvindt door gebruik te maken van de methoden ‘observeren’ en meestal ook ‘interviews afnemen’ (O’Reilly, 2012, hoofdstuk 1).

Volgens Ingold (2014), Hammersley (2018), Harrison (2018) en Jones en Watt (2000, pp. 6-7) is de essentie van etnografie in veel definities echter niet begrepen. Hammersley (2018, p. 12) stelt dat er sprake is van etnografie wanneer kennis vergaard wordt over de manier waarop bepaalde mensen de wereld ervaren, zonder deze direct te plaatsen in een normatief kader van bijvoorbeeld utilisme of de theologie. Harrison (2018, pp. 27-33) beschrijft een etnografische houding als een gerichtheid op het beschrijven en interpreteren van cultureel gedrag, zodanig dat daaruit blijkt dat de onderzoeker zich zeer bewust is van de machtsverhoudingen in het veld waarin hij onderzoek doet. Jones en Watt (2010) onderscheiden *empowerment* als een kernwaarde van etnografie. Zij lichten toe dat het bij *empowerment* enerzijds gaat om het creëren van een podium voor de verhalen van mensen die in veel onderzoeken niet aan bod komen en anderzijds over gevoeligheid en oog voor machtsverhoudingen. Volgens hen zijn etnografen zich ervan bewust dat zij zelf en hun onderzoek ook onderdeel zijn van een situatie waarin macht een rol speelt. Ten slotte stellen zij: “it should be noted that ethnographers are very aware that they may be unable to empower their research participants, but at least they are committed to not disempower them” (Jones & Watt, 2010, p. 9).

Ingold (2014), Hammersley (2018) en Harrison (2018) stellen vast dat de etnografische onderzoeksbenadering devalueert, doordat veel onderzoek ten onrechte etnografisch wordt genoemd. Zij stellen dat onderzoek in veel disciplines al als etnografisch onderzoek aangeduid wordt wanneer methoden die in etnografisch onderzoek gebruikelijk zijn, zoals het uitvoeren van (participatieve) observaties en het afnemen van interviews, gebruikt worden.²⁰ Om van etnografisch onderzoek te kunnen

²⁰ In de laatste jaren is zichtbaar dat etnografische methoden in toenemende mate gebruikt worden in allerlei disciplines. Etnografische methoden worden bijvoorbeeld gebruikt in het vakgebied van de marketing (Moisander et al., 2020) en de onderwijskunde (Kearney et al., 2019). Ook het gebruik van etnografische methoden in een context van toenemende digitalisering en

spreken is het volgens hen echter met name van belang dat een bepaalde grondhouding van de onderzoeker aanwezig is. Hoewel etnografen meestal wel gebruik maken van bepaalde methoden, is etnografie dan ook geen onderzoeksmethode maar een methodologie.²¹

Zoals weergegeven is in hoofdstuk één, beoogt dit onderzoek een bijdrage te leveren aan de kennis over geloofsgemeenschapsvorming door te laten zien hoe verschillende actoren die bij het proces van geloofsgemeenschapsvorming binnen pioniersplekken betrokken zijn, betekenis geven en al dan niet interacteren. Omdat ernaar gestreefd wordt om ook oog te hebben voor actoren die in ander onderzoek nauwelijks aandacht krijgen en om waardeoordelen over verschillende wijzen van betekenis geven en participeren geen onderdeel te laten zijn van dit onderzoek, is dit onderzoek een etnografie. Daarnaast is dit een etnografie omdat kennis over het perspectief van actoren verzameld wordt door te participeren in een voor deze actoren natuurlijke omgeving. Zodoende worden in dit onderzoek methoden gebruikt die gangbaar zijn in etnografisch onderzoek.

2.1.2. Vooronderstellingen in etnografisch onderzoek

Een belangrijke (ontologische) overtuiging in etnografisch onderzoek is de idee dat mensen de capaciteit hebben om te interpreteren en om een sociale wereld te construeren. De samenleving wordt door de meeste etnografen dan ook gezien als een construct. Hoe mensen precies betekenis geven wordt enerzijds bepaald door de context waarin zij leven, anderzijds construeren mensen ook mede de context waarin zij leven (Brewer, 2000, p. 33; O'Reilly, 2012, pp. 3-6). Het constructieproces is zodoende een relationeel proces. De constructie gebeurt in de interactie tussen mensen én door en in een bepaalde context van fysieke objecten, én op een specifieke geografische locatie.²² Omdat die constructie en het constructieproces waarover men door etnografisch onderzoek meer kennis wil vergaren op iedere plaats anders is, wordt veelal onderzoek gedaan in lokale praktijken. Etnografisch onderzoek is zodoende altijd inductief van aard (Brewer, 2000, p. 34). Omdat etnografen mensen willen bestuderen in hun natuurlijke omgeving en (meer) begrip willen krijgen van de wijze waarop mensen betekenis geven in en aan de context waarin zij leven, maken etnografen altijd gebruik

internationalisering zorgt voor uitdagende situaties voor het gebruik van etnografie als methodologie, zo blijkt uit onder andere de publicaties van Airolti (2018) en Lundström (2020).

²¹ Een onderzoeksmethode is een middel om data te verzamelen, terwijl een methodologie een theoretische, ethische, politieke en filosofische oriëntatie van de onderzoeker op onderzoek is (Harrison, 2018, p. 20; Jones & Watt, 2010, p. 14). Of volgens Brewer (2000, p. 28): “een methodologie is feitelijk het raamwerk waarin de methoden, de regels die beschrijven hoe goed etnografisch onderzoek gedaan moet worden, opgehangen kunnen worden. Het raamwerk bestaat onder andere uit ontologische en epistemologische vooronderstellingen.”

²² In paragraaf 1.4. is beschreven dat gemeenschapsvorming in dit onderzoek ook als een constructieproces wordt beschouwd. Hiermee wordt aangesloten bij de benadering van het sociaal-constructionisme, die in literatuur over het concept ‘community’ dominant aanwezig is (Brouwer, 2009, p. 84).

van methoden die mensen de mogelijkheid geven om met eigen woorden te beschrijven wat zij ervaren (Brewer, 2000, p. 36).

Om die eigen wijze van betekenis geven en verwoorden zo goed mogelijk in beeld te krijgen, wordt er vaak voor gekozen om eerst een langere periode te observeren voordat mensen geïnterviewd worden (Harrison, 2018, p. 25). De etnograaf hoopt op die wijze zoveel mogelijk data te verzamelen in zogenaamde *natural settings*, dat wil zeggen: situaties die ook bestaan wanneer er geen onderzoek ontworpen is (Knoblauch et al., 2014, p. 437). De data die zo worden verzameld, worden *natural occurring data* genoemd (Peräkylä, 2005, p. 869). Zo kan de onderzoeker eerst een beeld vormen van hoe mensen spreken en handelen in een omgeving waarin de invloed van de onderzoeker beperkter is dan in een omgeving waarin de onderzoeker zelf actief onderzoeksactiviteiten initieert, zoals bijvoorbeeld het doen van interviews. Uit onderzoek blijkt dat mensen in interviews gaan spreken over onderwerpen waarvan zij denken dat deze saillant zijn voor de onderzoeker, terwijl zij tijdens het handelen in voor hen natuurlijke situaties over het algemeen minder bezig zijn met wat de onderzoeker graag wil zien of horen (Harrison, 2018, p. 22). Een interview blijkt echter wel meer gelijkenis te vertonen met een gesprek in een *natural setting* wanneer een interviewer en een geïnterviewde tijdens meer langdurige observatie voorafgaand aan het interview een relatie met elkaar hebben opgebouwd (Harrison, 2018, p. 25). Vanwege het gegeven dat mensen in hun natuurlijke omgeving worden bestudeerd en dat zij zich er in die situatie vaak minder van bewust zijn dat zij zich in een onderzoekssituatie bevinden, is het van extra groot belang om in etnografisch onderzoek bewust aandacht te hebben voor ethiek.

In de voorgaande alinea's is duidelijk geworden dat etnografen van mening zijn dat kennis over de wijze waarop mensen hun wereld construeren en betekenis geven het best verzameld kan worden door te participeren in de natuurlijke omgeving van de mensen waarover de onderzoeker kennis wil verzamelen. Tegelijk zijn zij zich ervan bewust dat de natuurlijke omgeving waarin zij onderzoek doen slechts ten dele kenbaar is voor iemand die zich normaal niet in die omgeving ophoudt. Om die reden is de onderzoeksvraag van de etnograaf bij de start van het onderzoek vaak heel open geformuleerd. De etnograaf is namelijk bang dat hij of zij relevante aspecten van die omgeving over het hoofd ziet (Maxwell, 2007, p. 55). Etnografen hebben wel een onderwerp in gedachten, maar willen juist ook in beeld brengen welke aspecten van dat fenomeen voor mensen in die specifieke natuurlijke situatie het meest van belang zijn en in welke mate dat onderwerp voor mensen in die natuurlijke setting van belang is (O'Reilly, 2012, p. 29; Maxwell, 2013, p. 73). Zoals bij veel onderzoek met een relationele benadering ontwikkelt de hoofdvraag zich gedurende het onderzoek (De Roest, 2019, p. 191). De ontwikkeling van de vraag en de richting van het onderzoek is, net als de data-analyse, een iteratief en inductief proces (Brewer, 2000, p. 107; O'Reilly, 2012, pp. 29-32; p. 80). Analyse vindt dan ook niet alleen na de data-verzameling plaats, maar ook tijdens het verzamelen van data. Vaak wordt pas aan het einde van het onderzoeksproces besloten op welke aspecten in de etnografie (het eindproduct van etnografisch onderzoek) het meest uitgebreid wordt ingegaan (O'Reilly, 2012, p. 102).

In etnografisch onderzoek wordt zodoende ook vaak gewerkt met een *sensitizing concept*. Een *sensitizing concept* is een attenderend, richtinggevend én verkennend begrip waarmee een onderzoeker aan een onderzoek begint (Smaling, 2021). Het begrip geeft richting, maar is tegelijkertijd open en niet precies omschreven. Dit past bij de openheid die in etnografisch onderzoek wordt nagestreefd.

2.1.3. *Validiteit en betrouwbaarheid*

Een belangrijk onderwerp voor etnografen is de validiteit van het onderzoek, ofwel de vraag hoe de werkelijkheid van de mensen in het veld zo goed mogelijk in beeld gebracht kan worden (Brewer, 2000, pp. 38 ev.; Nabhan-Warren & Wigg-Stevenson, 2021). Etnografen beogen de validiteit van het onderzoek te vergroten door een *membercheck* uit te voeren. Een *membercheck* bestaat er uit dat de onderzoeker nadat de data geanalyseerd en geïnterpreteerd zijn, nagaat of de uitkomsten worden herkend door de mensen die hebben meegewerkt (Brear, 2019, p. 1; Brewer, 2000, pp. 124-126). Hiernaast maken etnografen *thick descriptions*. Denzin beschrijft dat als volgt:

“A thick description presents detail, context, emotion, and the webs of social relationships. Thick description invokes emotionality and self-feelings. It establishes the significance of an experience or the sequence of events. In thick description, the voices, feelings, actions, and meanings of interacting individuals are heard. It captures and record the voices of ‘lived experience’.” (Denzin 1989, p. 83 in Brewer, 2000, p. 39)

Door de rijke beschrijvingen van de onderzoeker te lezen wordt duidelijk hoe een specifieke gebeurtenis zich verhoudt tot de context waarin zij plaatsvindt. Door de beschrijving van een specifieke gebeurtenis samen te lezen met de beschrijving van de context waarin die gebeurtenis plaatsvindt, wordt inzichtelijk dat specifieke gebeurtenissen een bepaalde specifieke betekenis krijgen door de context waarin zij plaatsvinden. Door de *thick descriptions* kan de lezer het gevoel krijgen zelf het veld te betreden en zelf *insider* te worden. Rijke beschrijvingen, opname van talrijke letterlijke citaten van mensen uit de onderzochte setting (schuingedrukt) en verwijzing naar gemaakte observatieverslagen, zijn dan ook gebruikelijk in een etnografie (Harrison, 2018, p. 133; Light, 2010, p. 176).

Etnografen zijn zich ervan bewust dat de beschrijving die zij maken beïnvloed wordt door de persoon van de onderzoeker. Om duidelijk te maken hoe de beschrijving tot stand komt, is reflexiviteit een essentieel onderdeel van etnografie. Reflexiviteit uit zich in een uitgebreide reflectie op wie de onderzoeker is, waar haar of zijn blik als vanzelf op gericht is en wat de invloed daarvan is op de beschrijvingen die zij of hij maakt. De etnograaf probeert tijdens de dataverzameling een zo open mogelijke blik te hebben, maar is zich ervan bewust dat “keeping an open mind is not the same as having an empty head” (Dey, 1993, p. 63 in Brewer, 2000, p. 42). Invloed van de onderzoeker is onontkoombaar. Er moet zodoende ook niet gedaan worden alsof deze geëlimineerd kan worden, aldus Hammersley en Atkinson (2007). Desalniettemin is het essentieel dat

de etnograaf erop gericht blijft om het perspectief van de onderzochte zo goed mogelijk in beeld te brengen (Brewer, 2000, p. 43).

Een andere vraag die vaak aan etnografen gesteld wordt, is de vraag in welke mate de uitkomsten van het onderzoek ook helpen bij het begrijpen van andere *settings* dan de setting waar het onderzoek heeft plaatsgevonden. Om inzicht te verschaffen in de mate waarin de uitkomsten van etnografisch onderzoek extrapoleerbaar²³ zijn, is het essentieel om verantwoorde selectiestrategieën²⁴ te kiezen. Over het algemeen wordt aangenomen dat uitkomsten van onderzoek waarin de selectiestrategie van *random sampling* gebruikt wordt, beter extrapoleerbaar zijn dan onderzoeken waarin andere selectiestrategieën gebruikt worden (Silverman, 2013, p. 144). Wanneer de strategie van *random sampling* gebruikt wordt heeft iedere mogelijke set van eenheden van de onderzoekspopulatie een even grote kans om geselecteerd te worden, terwijl de kans van selectie van een bepaald set eenheden bij andere selectiestrategieën verschillend is.

Juist omdat er in etnografisch onderzoek meestal een klein aantal onderzoekseenheden is, is de manier van selecteren van die eenheden van belang (Maxwell, 2013, p. 96; Rapley, 2014, p. 49). Omdat etnografen maar een klein aantal eenheden kunnen bestuderen, willen zij dat de kans groot is dat de eenheden waar zij naar kijken informatief zijn. Om die reden kiezen etnografen vaak voor de strategie van *purposeful sampling* (Patton, 1990, p. 169). De logica en kracht van *purposeful sampling* is dat er *information rich-cases* geselecteerd kunnen worden (Patton, 1990, p. 169; Patton, 2002). Juist omdat de selectie niet willekeurig gebeurt, is het extra belangrijk om aandacht te besteden aan de manier waarop de onderzochte eenheden geselecteerd zijn en waarom juist deze als het meest informatief beschouwd worden.

Na deze algemene beschrijving van belangrijke aspecten in etnografie, wordt in de volgende paragrafen beschreven hoe dit specifieke onderzoek is uitgevoerd. Deze beschrijving is uitgebreid, omdat beoogd wordt zo transparant mogelijk te zijn. Desalniettemin zijn deze beschrijvingen onvolledig en subjectief (Harrison, 2018, p. 160).

2.2. Beschrijving van het onderzoeksproces

Een etnografisch onderzoeksproces verloopt meestal niet volgens het vooropgezette plan, zo is duidelijk geworden in voorgaande paragraaf. In deze paragraaf wordt een beschrijving gegeven van de belangrijkste onverwachte wendingen in het onderzoeksproces dat centraal staat in dit proefschrift. Er wordt weergegeven waarom ervoor

²³ Alasuutari (1995, pp. 156-157 in Silverman, 2013, p. 156) pleit voor het gebruik van de term ‘extrapoleerbaarheid’ in plaats van ‘generaliseerbaarheid’. Hij geeft aan dat deze term laat zien dat de uitkomsten wel van toepassing zijn op sommige niet-onderzochte *settings*, maar niet op alle niet-onderzochte *settings*.

²⁴ Dat wil zeggen: wijzen waarop eenheden die onderwerp van onderzoek zijn, worden geselecteerd (Maxwell, 2013, p. 96).

gekozen is om mee te gaan met onverwachte wendingen en er wordt gereflecteerd op de invloed daarvan op de onderzoeksvraag.

In september 2014 vinden de eerste onderzoeksactiviteiten plaats. ‘Geloofsgemeenschapsvorming’ is op dat moment gekozen als het centrale onderwerp, maar dit centrale concept is dan nog niet op een bepaalde wijze geoperationaliseerd. De onderzoeksvraag is op dat moment als volgt geformuleerd: hoe vindt geloofsgemeenschapsvorming plaats binnen pioniersplekken binnen de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk? Er wordt op dat moment beoogd om veldwerk te verrichten binnen de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk. De verwachting is dat bij een aantal pioniersplekken op verschillende locaties in het land veldwerk verricht zal gaan worden, om meer zicht te krijgen op de praktijk van geloofsgemeenschapsvormingsprocessen en met name op de wijze van participeren en de betekenis daarvan voor de (n)ooit-kerkelijken die meedoen in deze pioniersplekken.

Er zijn op dat moment twee onderzoekers betrokken: Nadine van Hierden en Marinka Verburg-Janssen. Nadine is op dat moment ook werkzaam als gemeenteadviseur op het Landelijk Dienstencentrum (LDC) van de Protestantse Kerk. Vanuit die rol is ze als pionierbegeleider betrokken bij twee ‘eerste generatie pioniersplekken’.²⁵ Vanwege haar werk als pionierbegeleider is Nadine goed in staat om de verschillende actoren in de pioniersbeweging, zoals die in hoofdstuk één beschreven zijn, te onderscheiden. Ze weet ook dat (duurzame) gemeenschapsvorming een belangrijk onderwerp is in de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk.

Bij de start van het onderzoek zijn methoden en overtuigingen die Nadine en Marinka hebben geleerd in de opleiding Bestuurs- en Organiseringswetenschap bepalend voor de eerste onderzoeksactiviteiten die zij gaan uitvoeren. Zo beginnen zij met het maken van een stakeholdersanalyse (Alvesson, 1996; Bolman & Deal, 2003; Raadgever et al., 2008; Van Bueren, 2020).²⁶ Gebaseerd op de overtuiging dat centraal beleid altijd medebepalend is voor hoe decentrale praktijken eruitzien (Gastelaars, 2006), starten zij, tevens met het in kaart brengen van de wijze waarop een actor, namelijk het Landelijk Team Pionieren (LTP), met het centrale onderwerp van dit onderzoek (geloofsgemeenschapsvorming) bezig is. Voor deze aanpak wordt om twee redenen gekozen. Allereerst wordt hiervoor gekozen omdat het voor de onderzoekers, met name voor Marinka, noodzakelijk is om op een moment in de onderzoeksperiode meer begrip te krijgen van hoe de pioniersbeweging binnen de Protestantse Kerk is opgezet. De belangrijkste reden om direct met dit veldwerk te starten is echter het gegeven dat zich door de betrokkenheid van Nadine de uitzonderlijke mogelijkheid voordoet om veldwerk te verrichten in deze beleidscontext op het moment dat daar belangrijke beslissingen

²⁵ In paragraaf 5.2. worden de begrippen ‘pionierbegeleider’ en ‘eerste generatie pioniersplekken’ uitgelegd.

²⁶ Later blijkt dat het in het vakgebied van de theologie, in tegenstelling tot in het vakgebied van de Bestuurs- en Organiseringswetenschap, niet gangbaar is om een onderzoek te beginnen met het maken van een stakeholdersanalyse.

genomen worden.²⁷ Doordat Nadine de rol van gatekeeper op zich neemt, is het mogelijk om aanwezig te zijn bij wat Hammersley en Atkinson *the history-in-the-making* noemen (2007, p. 28). Vanwege de in de opleiding Bestuurs- en Organisationswetenschap opgedane ervaring met etnografisch onderzoek, besluiten de onderzoekers te gaan participeren in deze beleidscontext zonder voorafgaand een (uitgebreide) literatuurstudie te doen.

Zoals beschreven wordt in hoofdstuk vijf, geven de ontwikkelingen in de beleidscontext aanleiding om in augustus 2015 een aantal focusgroepgesprekken over het thema geloofsgemeenschapsvorming te organiseren. De focusgroepgesprekken met beleidsmakers en pioniers in de zomer van 2015 kunnen gezien worden als natuurlijke experimenten (Hammersley & Atkinson, 2007, p. 28). De onderzoekers begeleiden weliswaar de gesprekken, maar laten de leden van het LTP beslissen wie er aanwezig zijn en welke aspecten centraal staan. Desalniettemin is het gegeven dat de onderzoekers in deze periode aanwezig zijn in de beleidscontext, mogelijk ook van invloed op het proces dat zich afspeelt. Mogelijk besteedt het LTP meer aandacht aan ‘gemeenschapsvorming’ doordat bekend is dat het een centraal onderwerp van onderzoek is.

Zoals beschreven wordt in hoofdstuk vijf, komt expliciet naar voren dat er twee aspecten zijn die voor de beleidsmakers en pioniers belangrijk zijn en die bovendien zicht geven op de reden waarom geloofsgemeenschapsvormingsprocessen in pioniersplekken moeizaam zijn. Allereerst geven pioniers aan dat het problematisch is om verbindingen die ontstaan te duiden als ‘gemeenschap’. Daarnaast merken zij op dat juist het streven naar het ontstaan van een *geloofsgemeenschap* ertoe leidt dat het pionieren extra uitdagend en spannend is. Beleidsmakers en pioniers spreken samen over de mate waarin het door het LTP gehanteerde model van de pioniersreis aansluit bij de lokale praktijken waarin pioniers fungeren. Ook bespreken zij hoe onderdelen van die modellen begrepen moeten worden. In de focusgroepgesprekken wordt helder dat er geen eenduidig antwoord voorhanden is op de vraag wanneer en hoe geloof aan bod moet komen voordat geconstateerd kan worden dat een *geloofsgemeenschap* aanwezig is. Ook wordt duidelijk dat het niet vanzelfsprekend is dat het streven naar de vorming van een (geloofs)gemeenschap ook per definitie leidt tot het daadwerkelijk ontstaan van een (geloofs)gemeenschap. De onderzoeksvraag die bij de start van het onderzoek geformuleerd is (hoe vindt geloofsgemeenschapsvorming plaats binnen pioniersplekken van de Protestantse Kerk?) blijkt niet de vraag te zijn die in dit onderzoek centraal blijft staan. Immers: het blijkt discutabel en afhankelijk van de wijze

²⁷ Zoals in het eerste deel van paragraaf 5.2. beschreven wordt, is er in 2013 een projectstructuur opgezet waarin verschillende entiteiten functioneren. Hoewel de formele besluiten genomen worden in het kernteam, worden veel discussies die ten grondslag liggen aan de besluiten in die periode gevoerd in het LTP. Daar observeren de onderzoekers om die reden in 2014 en 2015. In de periode nadat de onderzoekers intensief observeren in de context van de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk gaan de verschillende organen in de projectstructuur op een gegeven moment een andere rol vervullen. Wanneer de periode van intensieve observatie op het LDC op een later moment plaatsgevonden zou hebben, zou zodoende waarschijnlijk op andere plekken geobserveerd zijn.

waarop (geloofs)gemeenschap gedefinieerd wordt óf er een (geloofs)gemeenschap ontstaat binnen de pioniersplekken. Het is in etnografisch onderzoek niet ongebruikelijk dat ontdekt wordt dat de oorspronkelijke hoofdvraag gebaseerd is op een onterechte assumptie, aldus Hammersley en Atkinson (2007, p. 24).

In september 2015 wordt besloten om niet langer te beogen om inzichtelijk te maken hoe geloofsgemeenschappen in pioniersplekken van de Protestantse Kerk zich ontwikkelen, maar om ernaar te streven om inzicht te krijgen in de aard van de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming op een plek waar in ieder geval door enkelen verlangd wordt naar de totstandkoming van een nieuwe geloofsgemeenschap. Er wordt voor gekozen om nog steeds veldwerk te doen in concrete pioniersplekken, maar een nieuwe onderzoeksvraag te formuleren. Een dergelijke keuze wordt door veel etnografen gemaakt (Hammersley & Atkinson, 2007, p. 29). De nieuwe onderzoeksvraag luidt:

Wat is de dynamiek van christelijke geloofsgemeenschapsvorming in de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk in Nederland en wat kan kennis daarover betekenen voor toekomstige processen van (geloofs)gemeenschapsvorming?

Naast het verrichten van veldwerk in de beleidscontext van de Protestantse Kerk, worden in 2014 en 2015 twee literatuurstudies uitgevoerd. Allereerst wordt in kaart gebracht wat op basis van literatuur al bekend is over de (n)ooit-kerkelijken voor wie nadrukkelijk een rol beoogd wordt binnen pioniersplekken. Hiernaast wordt literatuur gelezen over de concepten geloofsgemeenschapsvorming, geloofsgemeenschap en gemeenschap, en over praktijken van christelijke geloofsgemeenschapsvorming. Zoals beschreven wordt in hoofdstuk vier, komt in deze laatste literatuurstudie een kennislacune naar voren. Er is weinig bekend over de rol en ervaringen van (n)ooit-kerkelijken in het vormingsproces van nieuwe geloofsgemeenschappen. De initiële keuze om een centrale plek in het onderzoeksproces te geven aan het in kaart brengen van het perspectief van de (n)ooit-kerkelijken die bij pioniersplekken betrokken zijn, vult met andere woorden een kennislacune op.

De literatuurstudies vormen tevens de basis voor een eerste observatieschema. Hoewel voorafgaand aan het veldwerk bij de twee pioniersplekken al duidelijk is dat de mogelijkheid bestaat dat er geen (geloofs)gemeenschap wordt aangetroffen bij de pioniersplekken, blijft geloofsgemeenschap als *sensitizing concept*, zoals weergegeven in hoofdstuk één, wel bepalend voor de lens waardoor gekeken wordt.

De intensieve periode van veldwerk in de beleidscontext van de Protestantse Kerk wordt afgerond in september 2015.²⁸ Daarna blijven de onderzoekers wel op de

²⁸ Nadine kiest er in de zomer van 2015 voor om zich te gaan richten op de wijze waarop pioniersplekken en andere vormen van kerk samen in een *mixed economy* een geloofsgemeenschap vormen (Van Hierden, 2016). Vanaf dit moment trekken Nadine en Marinka dan ook minder intensief met elkaar op. Uiteindelijk besluit Nadine in maart 2017 om te stoppen met het uitvoeren van onderzoek.

mailinglijst van het LTP staan, wonen zij veel pionierstrainingen²⁹ bij en observeren zij nog enkele keren bij een vergadering van het LTP of een andere bijeenkomst van (met name) beleidsmakers. Hierdoor ontvangen de onderzoekers nog wel de jaarplannen pionieren en andere documenten die vertrouwelijk worden rondgestuurd (een aantal van deze documenten zijn beschreven in bijlage G) en blijven zij op de hoogte van de hoofdlijnen van de ontwikkelingen in en rondom het LTP, maar vormen zij het beeld dat zij hebben vanaf een grotere afstand tot de dagelijkse werkpraktijk van het LTP. De jaarplannen pionieren zijn tot en met het verschijnen van het jaarplan 2021 geanalyseerd. De jaarplannen en andere documenten die na 31 december 2021 verschenen, zijn niet meer geanalyseerd.

Marinka besluit zich vanaf september 2015 met name te richten op de uitvoering van veldwerk binnen twee pioniersplekken. In paragraaf 2.3. wordt beschreven hoe de twee pioniersplekken waar veldwerk wordt verricht geselecteerd zijn. Zoals daar is beschreven maakt Marinka in het najaar van 2015 een rondgang langs de dan bestaande pioniersplekken. Dit is een tijdrovende onderzoeksactiviteit, maar het wordt noodzakelijk geacht voor een goed selectieproces. Die rondgang bevestigt opnieuw dat er, volgens Hammersley en Atkinson (2007, p. 29) in navolging van veel andere etnografen, bij de start van dit onderzoek ten onrechte vanuit gegaan is dat de potentiële veldwerklocaties een homogene categorie vormen. Vanwege de diversiteit wordt besloten dat er op ten minste twee plekken uitgebreider veldwerk verricht zal worden. Door op twee plekken veldwerk te verrichten, wordt meer duidelijk welke uitkomsten van dit onderzoek extrapoleerbaar zijn. Op deze wijze kunnen mechanismen ontdekt worden die ten minste op twee plekken zichtbaar zijn en zodoende het karakteristieke van één plek overstijgen. Er worden zodoende twee locaties geselecteerd waar veldwerk verricht zal gaan worden. Tussen december 2015 en november 2016 wordt veldwerk verricht bij pioniersplek WantMore en tussen december 2016 en oktober 2017 wordt veldwerk verricht bij pioniersplek De Oever.³⁰ Het veldwerk in beide pioniersplekken begint met een heel open blik. Marinka heeft, zoals beschreven in hoofdstuk één, wel een *sensitizing concept* van geloofsgemeenschap en geloofsgemeenschapsvorming ontwikkeld, maar beoogt ook in beeld te krijgen hoe mensen in deze specifieke context betekenisgeven aan (geloofs)gemeenschap en (geloofs)gemeenschapsvorming. Zoals gebruikelijk is in etnografisch onderzoek, is er een langdurige periode van participatieve observatie, waarin deze open blik aanwezig is. Na deze periode worden documenten bestudeerd en worden verschillende mensen geïnterviewd. In paragraaf 2.4. wordt beschreven hoe de onderzoeksmethoden gebruikt zijn.

Tijdens het veldwerk hebben ongestructureerde analyses een bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van het onderzoek in een bepaalde richting. Na afronding van de intensieve periodes van het uitvoeren van veldwerk is de tijd genomen om na te denken over de manier waarop de data op meer gestructureerde wijze geanalyseerd kunnen

²⁹ Zie paragraaf 5.2.5. voor een uitleg van term 'pionierstraining'.

³⁰ De namen van deze pioniersplekken zijn, zoals beargumenteerd in paragraaf 2.7., fictief.

worden. In paragraaf 2.5. wordt beschreven dat pas na het uitvoeren van het veldwerk en het bestuderen van de data, het besef ontstaat dat de enige gedeelde eigenschap van de deelnemer-geïnterviewden bestaat uit het gegeven dat zij allemaal een ervaring van eerste contact met de pioniersplek hebben. Omdat dat (nagenoeg) het enige gedeelde element is en omdat er juist ook over dat eerste contact als onderdeel van de prille fase van (geloofs)gemeenschap weinig bekend is, wordt ervoor gekozen om aan dat moment van het eerste contact tussen deelnemer en pioniersplek in het vervolg van het onderzoek meer aandacht te besteden. Er wordt literatuur bestudeerd over de dynamiek die aanwezig is op plaatsen waar nieuwe sociale verbanden tot stand komen. Uit de literatuurstudie (zoals beschreven in hoofdstuk zeven) blijkt dat hetgeen voorafgaat aan het eerste moment van contact ook van belang is. Er wordt besloten om pionier Willem (de pionier die betrokken is bij pioniersplek De Oever) nogmaals te interviewen, omdat wordt ingezien dat tot aan dat moment nog weinig informatie verzameld is over hoe de eerste bijeenkomst van de pioniersplek De Oever voorbereid is.

Tijdens de analyses van de interviews met deelnemers van pioniersplek WantMore wordt ontdekt dat er niet met mensen gesproken is die verlangen naar gemeenschappelijkheid én die onderzoeken hoe zij intensiever betrokken kunnen zijn bij de eventuele ontwikkeling van een geloofsgemeenschap binnen de pioniersplek. Er wordt besloten om nog twee deelnemers van pioniersplek WantMore te interviewen, van wie bekend is dat zij intensiever betrokken zijn geweest bij de pioniersplek of overwogen hebben om intensiever betrokken te zijn. Nadat deze interviews plaatsgevonden hebben en geanalyseerd zijn, wordt het proefschrift geschreven. In paragraaf 2.6. wordt een aantal elementen beschreven die in dat schrijfproces van belang is.

Nadat de hoofdstukken in concept af zijn worden de teksten waarin geschreven wordt over het LTP, de deelnemers en pioniers voorgelegd aan de onderzoeks-participanten. Er vindt een *membercheck* plaats. De verschillende onderzoeks-participanten ontvangen slechts dat deel van de tekst waarin wordt geschreven over hen of de pioniersplek waarbij zij betrokken zijn. Een functionaris die lang bij het LTP betrokken is geweest en in het eerste kwartaal van 2023 nog steeds werkzaam is op het LDC van de Protestantse Kerk, de persoon die in het eerste kwartaal van 2023 projectleider Pionieren in de Protestantse Kerk is, de geïnterviewde deelnemers en de pioniers van pioniersplekken WantMore en De Oever wordt gevraagd of zij zich in de analyses van de onderzoeker herkennen.³¹ Uit de reacties van de twee betrokkenen bij het LTP, de leden van het pioniersteam van pioniersplek De Oever, één geïnterviewde deelnemer van pioniersplek De Oever en drie geïnterviewde deelnemers van pioniersplek WantMore blijkt dat zij (delen van) de toegestuurde teksten gelezen hebben. Verreweg de meesten van hen geven aan dat de teksten een goede beschrijving zijn van de situaties waarin zij participant waren en/of dat de fragmenten uit het interview met hen op een goede wijze in een context gezet zijn. Zoals terug te zien is in de uiteindelijke teksten van de hoofdstukken hebben respondenten op verschillende elementen in de tekst

³¹ Vanwege ziekte vraagt pionier Willem (betrokken bij pioniersplek De Oever) twee leden van het pioniersteam om de tekst te lezen.

feedback gegeven. De opmerkingen van de betrokkenen hebben de teksten verrijkt. Na verwerking van de feedback zijn de teksten geredigeerd en afgerond voor publicatie.

2.3. Selectie van veldwerklocaties

Zoals in bovenstaande beschrijving van het onderzoeksproces duidelijk is geworden, is het uitgebreide veldwerk dat verricht is bij twee pioniersplekken (pioniersplek WantMore en pioniersplek De Oever) een belangrijk en omvangrijk deel van dit onderzoek. Omdat een secuur selectieproces, zoals beschreven in paragraaf 2.1., bijdraagt aan de kwaliteit van etnografisch onderzoek, wordt dit proces in deze paragraaf uitvoerig beschreven. De pioniersplekken WantMore en De Oever worden geïntroduceerd in hoofdstuk zes.

Zoals in paragraaf 2.2. beschreven is, vindt het selectieproces van de veldwerklocaties plaats in het najaar van 2015. In hoofdstuk vijf wordt beschreven dat het Landelijk Team Pionieren (LTP) in die periode initiatieven beoordeelt en al dan niet includeert in de pioniersbeweging. Omdat alleen initiatieven waarin de leden van het LTP de potentie zien voor het ontstaan van een zelfstandige geloofsgemeenschap onderdeel worden van de pioniersbeweging, is ieder initiatief dat door de leden van het LTP in die beweging geïncludeerd wordt een potentiële setting voor veldwerk voor dit onderzoek.³²

In het najaar van 2015 is er ook in Amsterdam een pioniersbeweging. Bij het toezeggen van financiële middelen om dit onderzoek mogelijk te maken heeft de Protestantse Kerk Amsterdam (PKA) gevraagd of de onderzoekers ernaar willen streven om bij een Amsterdams initiatief veldwerk te verrichten. Daarom wordt kennis genomen van de initiatieven die onderdeel uitmaken van de Amsterdamse pioniersbeweging.³³

Een pionierbegeleider van de PKA vertelt in een gesprek in het najaar van 2015 dat er op dat moment elf Amsterdamse pioniersplekken bestaan. Een aantal van deze plekken is ook onderdeel van de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk, een deel is dat in het najaar van 2015 nog niet maar wordt dat waarschijnlijk wel op korte termijn, en een deel blijft waarschijnlijk alleen een pioniersplek van de PKA.

³² Regelmatig is de onderzoeker gevraagd waarom zij geen (vergelijkend) onderzoek gedaan heeft in pioniersplekken van andere kerkgenootschappen of in initiatieven van de Protestantse Kerk die geen onderdeel zijn van de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk. Hier is niet voor gekozen omdat binnen deze initiatieven vaak onduidelijk is of gestreefd wordt naar het ontstaan van een zelfstandige geloofsgemeenschap en/of betrokkenheid van (n)ooit-kerkelijken. Bovendien verhoogt het gegeven dat de initiatieven waar veldwerk wordt verricht allen ingebed zijn in de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk de mate waarin sprake is van een gedeeld kader. Hierdoor zijn de initiatieven waar veldwerk is verricht gemakkelijker te vergelijken.

³³ In verband met de anonimiteit van de pioniersplek wordt niet vermeld of de wens van de financier gehonoreerd is.

De populatie pioniersplekken van de Protestantse Kerk bestaat in 2015 uit twee deelpopulaties: ‘eerste generatie pioniersplekken’ en ‘tweede generatie pioniersplekken’.³⁴ Aangezien van de ‘pioniersplekken tweede generatie’ verwacht wordt dat deze meer gelijkenis met elkaar vertonen, is besloten om de twee periodes van uitgebreid veldwerk te laten plaatsvinden in ‘tweede generatie pioniersplekken’. Bovendien is er bij deze ‘tweede generatie pioniersplekken’ de unieke mogelijkheid om empirisch onderzoek te doen bij (mogelijke) gemeenschappen in de allerprilste fase, bij een moment van *history-in-the-making* (Hammersley & Atkinson, 2007, p. 28).³⁵ In veel onderzoek naar (geloofs)gemeenschapsvorming wordt, zoals beschreven is in hoofdstuk vier en zeven, (summer) teruggekeken op deze periode. Het is uniek dat juist in deze fase veldwerk verricht kon worden.

Over veertien van de eenenveertig potentiële plekken waar uitgebreid veldwerk verricht zou kunnen worden³⁶, verzamelt de onderzoeker informatie in interviews met sleutelfiguren in de beleidscontext van de Protestantse Kerk, door pioniersplannen³⁷ te bestuderen, door websites en/of bijeenkomsten van pioniersplekken te bezoeken en/of door een uitgebreid kennismakingsgesprek met leidingnemende personen in deze plekken te voeren.³⁸ Ook is over sommige pioniersplekken informatie bekend doordat deze gedeeld is in de focusgroepen die in augustus 2015 plaatsvinden.

Op basis van de verstrekte en gevonden informatie is het mogelijk een beter beeld te ontwikkelen over de beoogde en daadwerkelijke deelnemers bij de verschillende initiatieven. Bij sommige pioniersplekken blijken met name mensen betrokken te zijn die (tot heel recent of nog steeds) ook betrokken zijn bij al langer bestaande kerkelijke geloofsgemeenschappen. Gezien de nadrukkelijke wens om in dit onderzoek de dynamiek tussen pioniersplekken en nooit- en ooit-kerkelijken in kaart te brengen, blijft slechts een klein aantal pioniersplekken over als potentiële veldwerklocatie.

Uiteindelijk is gekozen voor pioniersplek WantMore en pioniersplek De Oever. In de pioniersplannen van deze twee plekken beschrijven de pioniersteams de doelgroep waarop zij zich richten in vergelijkbare termen.³⁹ Na bij beide pioniersplekken een

³⁴ Zie paragraaf 5.1. voor een uitleg van de termen ‘eerste generatie pioniersplekken’ en ‘tweede generatie pioniersplekken’.

³⁵ In werkelijkheid blijken er op verschillende locaties al initiatieven ontwikkeld zijn voordat zij op de lijst van pioniersplekken van de Protestantse Kerk terecht kwamen. Tegelijkertijd zijn er ook initiatieven die op de lijst van pioniersplekken binnen de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk staan terwijl potentiële deelnemers nog niets kunnen waarnemen van het initiatief.

³⁶ Het aantal potentiële plekken voor uitgebreid veldwerk betreft de dertig ‘tweede generatie pioniersplekken’ van de Protestantse Kerk die in het najaar van 2015 formeel erkend zijn en de elf pioniersplekken die de PKA op dat moment daarnaast nog erkent als pioniersplekken in Amsterdam.

³⁷ Zie paragraaf 5.2. voor een uitleg van wat bedoeld wordt met een pioniersplan.

³⁸ Zie paragraaf 2.7. voor een reflectie op het proces waarin tussen deze opties gekozen is.

³⁹ De pioniersplannen van deze pioniersplekken en de wijze waarop de beoogde doelgroep beschreven wordt, worden uitgebreider beschreven in hoofdstuk acht.

bijeenkomst bijgewoond te hebben, heeft de onderzoeker de indruk dat ook daadwerkelijk mensen uit de beoogde doelgroep van nooit- en ooit-kerkelijken aanwezig zijn bij de bijeenkomsten. Bij pioniersplek De Oever is de indruk dat het meer ooit-kerkelijken betreft dan nooit-kerkelijken. De idee dat deze mensen direct voorafgaand aan hun betrokkenheid bij de pioniersplek niet stevig verbonden waren met de al langer bestaande kerk, is mede gevoed doordat pionier Willem in de focusgroep waarin pioniers met elkaar spraken in augustus 2015 het volgende zei: *je mag gewoon als kerkmensen niet komen. ... Of alleen als je iemand meeneemt uit de doelgroep die alleen de drempel hier niet over durft* (T_F1, r. 1755-1760).⁴⁰

De twee *settings* van veldwerk zijn interessant omdat zij zich, gezien de beschrijvingen in de pioniersplannen, op dezelfde mensen richten. Tegelijk is duidelijk dat de pioniersplekken zich op een heel verschillende positie in het kerkelijk landschap bevinden en dat het aanbod en de geografische context waarin zij gesitueerd zijn heel verschillend is. De twee *settings* zijn geselecteerd op basis van het principe van *maximum variation sampling* (“purposeful picking a wide range of variation on dimensions of interest”) (Patton, 1990, p. 172). Dit principe gaat er vanuit dat er het meest geleerd wordt over algemene principes in een studie waarin twee plekken zijn opgenomen die op de meeste punten verschillen, maar op een paar essentiële punten op elkaar lijken.

Omdat beargumenteerd gekozen is voor juist deze twee pioniersplekken is er sprake van *purposeful sampling*. Omdat de keuze niet gebaseerd is op een literatuurstudie, is er geen sprake van *theoretical sampling*. Deze twee vormen van *sampling*, *purposeful sampling* en *theoretical sampling*, worden ten onrechte vaak aan elkaar gelijkgesteld (Silverman, 2013, p. 150).

2.4. Methoden

Zoals aangegeven is in de beschrijving van etnografie als methodologie in paragraaf 2.1. zijn er een aantal methoden die in etnografische studies meestal gebruikt worden. Het betreft de methoden van participatieve observatie en niet-participatieve observatie, verschillende vormen van interviews en het inhoudelijk analyseren van geschreven documenten en internetwebsites. Ook in dit onderzoek worden deze verschillende onderzoeksmethoden gebruikt. Er is zodoende sprake van triangulatie (Maxwell, 2013, p. 102). In de volgende subparagrafen wordt beschreven hoe de verschillende methoden in dit onderzoek gebruikt worden.

2.4.1. Focusgroepen

Een focusgroep is een door een onderzoeker geleide discussie over een bepaald onderwerp met een klein groepje mensen (De Roest, 2015, p. 239). Zoals beschreven is in paragraaf 2.2. vinden in het kader van dit onderzoek in de zomer van 2015 focusgroepgesprekken plaats over het onderwerp ‘geloofsgemeenschapsvorming’. Er is

⁴⁰ Zie paragraaf 5.2.1. voor een uitgebreidere beschrijving van deze focusgroepbijeenkomst.

één gesprek waarin een aantal pioniers met elkaar spreekt, één gesprek waarin leden van het LTP met elkaar spreken en één gesprek waarin pioniers en leden van het LTP samen over dit onderwerp spreken. De gesprekken worden begeleid door Nadine en Marinka.

2.4.2. *Analyse van documenten en websites*

Op verschillende momenten tijdens het onderzoeksproces worden documenten bestudeerd. Het betreft met name documenten die een belangrijke rol spelen in het werk van het LTP. Tijdens de periode waarin *settings* voor veldwerk worden geselecteerd, worden websites en pioniersplannen van alle pioniersplekken die op dat moment formeel geïncludeerd zijn in de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk, bestudeerd. Vanaf het najaar van 2015 worden veel berichten gelezen die mensen die bij pioniersplekken betrokken zijn op sociale media plaatsen. Vanaf het moment dat twee veldwerksettings gekozen zijn, worden de communicatie-uitingen van pioniersplekken WantMore en De Oever met extra aandacht bekeken. Bovendien worden de door de pioniers van deze plekken ingevulde evaluatie-sjabloons bestudeerd.⁴¹

2.4.3. *Observeren*

Observeren is het systematisch, zorgvuldig en aandachtig gadeslaan van gedragingen waarin de onderzoekers geïnteresseerd zijn (Maso & Smaling, 1998, p. 49). In de beschrijving van het onderzoeksproces, weergegeven in paragraaf 2.2., komt naar voren dat er op verschillende momenten en plekken geobserveerd wordt. De momenten van observatie zijn de volgende:

- In de beleidscontext van het LDC van de Protestantse Kerk (met name in 2014 en 2015), bij zeven vergaderingen van het LTP, één expertmeeting, een verkendag pionieren en gesprekken in de wandelgangen van het LDC;⁴²
- Bij zeven pionierstrainingen in september 2016, oktober 2017, maart en oktober 2018, maart en oktober 2020 en maart 2021;
- Bij tien pioniersplekken waar uiteindelijk geen uitgebreid veldwerk wordt gedaan, in het kader van het selectieproces van veldwerksettings;
- Bij 23 bijeenkomsten van pioniersplek WantMore (met name tussen december 2015 en augustus 2016);
- Bij 35 bijeenkomsten van pioniersplek De Oever (met name tussen november 2016 en juni 2017).

In de volgende alinea's wordt de keuze voor deze observatiemomenten toegelicht, wordt aangegeven welke doelen bepalend zijn bij de verschillende observaties en wordt beschreven hoe de observaties plaatsvinden.

Tijdens de pionierstrainingen woont Marinka de verschillende plenaire onderdelen van het programma bij. Wanneer er verschillende bijeenkomsten tegelijk plaatsvinden (zoals

⁴¹ Zie paragraaf 5.2. voor een nadere beschrijving van de sjabloons.

⁴² Zie paragraaf 5.1. voor een beschrijving van de verhouding tussen het LDC en het geheel van de Protestantse Kerk.

tijdens het gedeelte van het programma waarin workshops worden gegeven), woont Marinka in eerste instantie de workshops bij die het meest bij het thema geloofsgemeenschapsvorming lijken aan te sluiten. Wanneer Marinka al verschillende keren heeft deelgenomen aan de workshop *Netwerk ontwikkelen* tijdens de eerste dag van de pionierstraining⁴³, besluit zij ook eens een andere workshop bij te wonen. Per toeval ontdekt Marinka dat het ook in andere workshops geregeld over (aspecten van) geloofsgemeenschapsvorming gaat. Daarna besluit ze alle workshops over de kernthema's eenmaal bij te wonen.

In de periodes van intensief veldwerk bij de pioniersplekken WantMore en De Oever probeert de onderzoeker om zo intensief mogelijk betrokken te zijn bij de pioniersplekken. Via de website en de nieuwsbrieven van de pioniersplekken wordt achterhaald welke bijeenkomsten er zijn. Zoals is beschreven in paragraaf 2.4.7. wordt met de pioniers afgesproken dat de onderzoeker overal aan mag deelnemen.

Bij pioniersplek De Oever is het aantal bijeenkomsten dat binnen de pioniersplek plaatsvindt substantieel groter dan bij pioniersplek WantMore. Daarom wordt ervoor gekozen om van ieder type bijeenkomst er minimaal één te bezoeken. In bijlage F staan de verschillende typen bijeenkomsten beschreven die georganiseerd worden in de periode dat veldwerk wordt verricht. Daar komt ook aan de orde aan hoeveel bijeenkomsten van de verschillende typen is deelgenomen. Sommige bijeenkomsten worden gepresenteerd als onderdeel van een serie. In die gevallen is ervoor gekozen om zo veel mogelijk bijeenkomsten van de serie te bezoeken. Vanwege het grote aantal bijeenkomsten bij pioniersplek De Oever is ervoor gekozen om van slechts twee kringen bijeenkomsten bij te wonen. Deze twee kringen zijn willekeurig gekozen.

Hiernaast wordt er geobserveerd bij enkele bijeenkomsten waarover niet op de websites of in de nieuwsbrieven van de pioniersplekken geschreven is. Het betreft de brainstormdiners van pioniersplek WantMore⁴⁴ en de bijeenkomsten van het pioniersteam van pioniersplek De Oever.⁴⁵ De onderzoeker wordt voor deze bijeenkomsten uitgenodigd door de pioniers. Omdat de onderzoeker denkt dat de gesprekken tijdens deze bijeenkomsten interessant zouden kunnen zijn voor het onderzoek, besluit zij om de uitnodigingen aan te nemen. Ingaan op uitnodigingen van mensen uit het veld past bij etnografisch onderzoek (Rapley, 2014, p. 56) en, in het geval van de bijeenkomsten van het pioniersteam, past het binnen de cultuur van pioniersplek De Oever om aanwezig te zijn bij deze overleggen.

In de verschillende contexten wordt geobserveerd met verschillende doelen. In de beleidscontext van de Protestantse Kerk en tijdens de rondgang langs pioniersplekken in het najaar van 2015, wordt vooral geprobeerd om zicht te krijgen op processen en informatie die op andere manieren niet in beeld te krijgen zijn. De observaties tijdens pionierstrainingen zijn vooral bedoeld om na te gaan of de

⁴³ Zie paragraaf 5.2.5 voor een nadere beschrijving van de opbouw van de pionierstrainingen.

⁴⁴ Zie bijlage F voor een uitleg over wat wordt aangeduid met de term 'brainstormdiners'.

⁴⁵ Zie paragraaf 7.2. voor een uitleg over de rol van het kernteam in het functioneren van pioniersplek De Oever.

ontwikkelingen die bij pioniersplekken WantMore en De Oever gezien worden, herkenbaar zijn voor pioniers van andere pioniersplekken binnen de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk en om zicht te krijgen op de wijze waarop de leden van het LTP de opleiding van pioniers vormgeven. De observaties bij de activiteiten van pioniersplekken zijn vooral bedoeld om inzicht te krijgen in de beleving van een specifieke groep: de (n)ooit-kerkelijken (Zaitch et al., 2016, p. 281), om zicht te krijgen op processen die in ander onderzoek niet in beeld zijn en om bij momenten en ontwikkelingen aanwezig te zijn waarop in ander onderzoek veelal alleen retrospectief teruggekeken wordt. Door te observeren wordt kennis verzameld over eenmalige deelnemers en mensen wiens verhaal bij het gebruik van andere onderzoeksmethoden niet tot nauwelijks verzameld wordt. Door eerst langdurig te observeren is de onderzoeker bovendien in staat om een grotere rol te spelen in het proces van selectie van interviewrespondenten dan in veel ander onderzoek.

De wijze waarop wordt geobserveerd, verschilt per plek. In het vervolg van deze paragraaf wordt vanuit drie perspectieven gekeken naar de verschillende momenten van observeren. Allereerst wordt ingegaan op de posities die de onderzoeker inneemt tijdens de participatieve observaties, ten tweede wordt beschreven hoe observatieschema's gehanteerd worden en ten slotte wordt ingegaan op de wijze waarop verslag gelegd wordt over de verschillende observatiemomenten.

In paragraaf 2.1. is beschreven dat participatieve observatie een methode is die bijna alle etnografen gebruiken. Gold (1958) stelt dat een onderzoeker vier posities kan innemen tijdens participatieve observaties. Ten eerste kan een onderzoeker kiezen voor de positie van complete participant, daarnaast is het ook mogelijk om te kiezen voor de posities van participant als observant, observant als participant of complete observant. In deze posities zijn twee dimensies van participatieve observatie zichtbaar, die van participatie én observatie. O'Reilly definieert deze twee elementen als volgt:

- “To *participate* involves getting involved, joining in, subjective immersing yourself;
- To *observe* involves being objective, keeping your emotional and perhaps physical distance, being scientific, clear-eyed, unbiased, critical.” (Afwijkende tekstopmaak overgenomen uit bron) (O'Reilly, 2012, p. 106)

Volgens O'Reilly wordt er in etnografisch onderzoek altijd gebalanceerd tussen betrokkenheid en afstand en tussen de rollen van *insider* en *outsider*. In de positie van complete participant is de onderzoeker een echte *insider* en is hij of zij in heel grote mate betrokken, terwijl een onderzoeker in de positie van complete observant een *outsider* is die als het ware vanaf een afstand bekijkt wat er gebeurt. De positie die een onderzoeker aanneemt hangt ook samen met de mate waarin hij of zij open is, of wil of kan zijn over het gegeven dat hij of zij onderzoek verricht in die context.⁴⁶

⁴⁶ Zie paragraaf 2.7. voor een nadere beschrijving van de mate waarin de onderzoeker in dit onderzoek open wil en kan zijn over het gegeven dat zij als onderzoeker aanwezig is.

Aangezien Marinka bij geen van de praktijken waarbij zij observeert aanwezig geweest zou zijn wanneer zij dit onderzoek niet zou uitvoeren, is zij overal in zekere zin een *outsider* en een observant. Omdat Marinka in de bijeenkomsten in de beleidscontext van de Protestantse Kerk waarbij zij aanwezig is geen rol vervult die lijkt op één van de andere aanwezigen, is zij daar aanwezig als participant als observant. Bij de pioniers-trainingen is Marinka ook een andere deelnemster dan de meeste aanwezigen. Omdat er bij die trainingen mensen uit heel verschillende *settings* samenkomen, valt het daar echter minder op dat haar achtergrond anders is dan die van de meeste aanwezigen. Tijdens de pionierstrainingen die plaatsvinden in maart 2018 en 2020 verzorgt Marinka zelf workshops. Op dat moment vervult zij een actievere rol, omdat zij een workshop begeleidt. Op dat moment is zij dan ook observant als participant, hoewel zij op een andere wijze participeert dan de meeste mensen in de ruimte waarin zij aanwezig is.

Vanwege haar persoonlijke achtergrond⁴⁷ is Marinka goed in staat om zich thuis te voelen in de praktijken van de pioniersplekken waar zij uitgebreid veldwerk verricht. Zij begrijpt hoe zij geacht wordt zich in die omgevingen te gedragen en spreekt bovendien de taal. Zodoende is zij tijdens de bijeenkomsten van pioniersplekken WantMore en De Oever met name als *insider* betrokken. Zij is aanwezig als observant als participant (Harrison, 2018, p. 21). Tegelijkertijd is het mogelijk dat de deelnemers de onderzoeker ook als *outsider* ervaren. Bijvoorbeeld omdat zij vermoedelijk jonger en soms hoger opgeleid is dan de meeste deelnemers bij beide pioniersplekken.⁴⁸ Er is echter geen reden om aan te nemen dat deze aspecten invloed hebben op de kwaliteit van de observaties.

In de praktijken van de pioniersplekken heeft de onderzoeker de intentie om zoveel als mogelijk is te lijken op een deelnemer die (nog) niet frequent bijeenkomsten van de pioniersplek bijwoont. Omdat ernaar gestreefd wordt om zoveel mogelijk te lijken op deelnemers, wordt er tijdens participatieve observaties bij bijeenkomsten van pioniersplekken bewust op gelet dat de onderzoeker niet meer dan de ‘gemiddelde’ deelnemer met de pioniers en leden van het pioniersteam in contact is.⁴⁹ Hiervoor is gekozen omdat de onderzoeker zich ervan bewust is dat deelnemers haar mogelijk al snel als één van de leidingnemende personen gaan zien wanneer zij een meer leidende rol op zich zou nemen of wanneer zij meer met personen in contact zou zijn die zo’n rol vervullen (O’Reilly, 2012, p. 89).

⁴⁷ Zie paragraaf 2.8. voor een uitgebreidere beschrijving van de persoonlijk achtergrond van de onderzoeker.

⁴⁸ In paragraaf 2.8. wordt beschreven dat onderzoeker Marinka geboren is in 1986 en dat zij een wetenschappelijke opleiding heeft afgerond. In hoofdstuk zes worden de deelnemerspopulaties van beide pioniersplekken waar intensief veldwerk is verricht beschreven. Wanneer deze paragrafen naast elkaar gelegd worden, worden de verschillen zichtbaar.

⁴⁹ Op andere plekken in dit hoofdstuk (op pagina 46 en 50) wordt beschreven dat de onderzoeker op uitnodiging ook participatief heeft geobserveerd tijdens bijeenkomsten van het pioniersteam van pioniersplek De Oever. Tijdens die bijeenkomsten is de onderzoeker wel meer ‘één van de leden van het pioniersteam’ geweest. Aangezien er, zoals beschreven in bijlage F, geen deelnemers aanwezig zijn tijdens deze bijeenkomsten is dat onvermijdelijk.

Zoals zojuist inzichtelijk is gemaakt, is de onderzoeker zich tijdens observaties, bewust van haar rol. Tijdens de observaties bij bijeenkomsten van de pioniersplekken wordt een observatieschema gehanteerd. Dit observatieschema, dat is gevormd op basis van het *sensitizing concept* ‘geloofsgemeenschapsvorming’ zoals beschreven in paragraaf 1.4., is bijgevoegd in bijlage A. Er wordt in beeld gebracht hoe frequent mensen komen en naar welk type bijeenkomsten zij komen. Er wordt tijdens de bijeenkomsten gekeken naar interactiepatronen tussen deelnemers onderling en naar de wijze waarop deelnemers aan de programma’s deelnemen. Ook wordt gekeken naar de manier waarop bijeenkomsten opgebouwd zijn en wordt in beeld gebracht in welke mate en op welke wijze interactie tussen verschillende deelnemers gestimuleerd wordt. Er wordt geobserveerd welke inhoud aangeboden wordt en of deelnemers tijdens de bijeenkomst iets met die inhoud doen, en zo ja hoe.

Na afloop van de observaties wordt geregistreerd wie aanwezig is geweest bij de bijeenkomst. Na verschillende observatiemomenten wordt in de documenten waarin dit geregistreerd wordt (waarnaar in het vervolg van dit proefschrift wordt verwezen met ‘O_A21’ en ‘O_E28’) zichtbaar of er al dan niet veel trouwe deelnemers zijn. Ook wordt van bijna alle bijeenkomsten waarbij de onderzoeker als observant aanwezig was een uitgeschreven observatieverslag gemaakt.⁵⁰ In de meeste gevallen wordt dit verslag, zoals aangeraden wordt (Harrison, 2018, p. 24; O’Reilly, 2012, p. 102), zo snel mogelijk na afloop van de bijeenkomst gemaakt. Als het onopvallend kan, worden tijdens de bijeenkomst enkele aantekeningen gemaakt. Er worden zinnen of uitdrukkingen opgeschreven die bij het maken van een uitgebreider verslag helpen om het moment weer op te roepen (Harrison, 2018, p. 24). Vaak betreft het letterlijke uitspraken die mensen doen. Hiermee wordt ook de wijze waarop mensen over onderwerpen spreken gevat. In de observatieverslagen worden beschrijvingen opgenomen van specifieke situaties (inclusief beschrijvingen van de geur en de wijze van indelen van de ruimte), karakteristieke gegevens van situaties en mensen, verhalen opgetekend over situaties en dialogen tussen deelnemers onderling en over dialogen die mensen met de onderzoeker voerden (Emmerson & Shaw, 2011, pp. 57-79 in Harrison, 2018, p. 25).

⁵⁰ Een lijst van alle gemaakte observatieverslagen is opgenomen in bijlage G. Naar veel observatieverslagen wordt in dit proefschrift verwezen volgens de systematiek die beschreven is in paragraaf 2.5. Alle observatieverslagen die in bijlage G beschreven zijn, worden opgeslagen in het archief van DANS. Er is wegens tijdgebrek geen observatieverslag door de onderzoeker zelf gemaakt van de volgende bijeenkomsten terwijl de onderzoeker wel als observant aanwezig was: Vergaderingen van het LTP op 31 maart 2017 en 17 oktober 2018, twee bijeenkomsten van de stuurgroep van pioniersplek WantMore op 12 mei 2016 en 14 november 2017, een online-avond over persoonlijke groei van pioniersplek WantMore op 10 maart 2021, een Eten-bij-De-Oever avond op 8 februari 2017, een ontmoetingsdienst op 12 februari 2017, vergaderingen van het pioniersteam van pioniersplek De Oever op respectievelijk 21 februari 2017, 16 mei 2017 en 20 juni 2017, een bijeenkomst van Samen-de-Bijbel-lezen-groepen op respectievelijk 23 maart 2017 en 1 juni 2017 en een avond voor de vrijwilligers die betrokken zijn bij pioniersplek De Oever op 27 juni 2017.

In de eerste observatieverslagen is de onderzoeker, net als veel etnografen (Bekker, 1998 in O'Reilly, 2012, p. 101) geneigd om zo veel mogelijk op te schrijven. Het maken van observatieverslagen is op die wijze echter te arbeidsintensief. Zodoende wordt ervoor gekozen om in de observatieverslagen die later gemaakt worden slechts over enkele onderwerpen te schrijven. De keuze voor deze onderwerpen hangt samen met de ideeën over de richting van het onderzoek. Het is hierdoor onmogelijk om in heel algemene zin iets te zeggen over de opbouw van observatieverslagen (Marcus, 1994 in O'Reilly, 2012, p. 102).

In de meeste gevallen worden geen geluids- of video-opnames gemaakt. Er zijn echter zes uitzonderingen. Er wordt besloten om aan de deelnemers van deze bijeenkomsten te vragen of de gesprekken die worden gevoerd opgenomen mogen worden. Het betreft hier één vergadering van het LTP op 24 juni 2015, twee brainstormdiners van pioniersplek WantMore in de zomer van 2016, één vergadering van het pioniersteam van pioniersplek De Oever op 21 maart 2017, een workshop die Marinka verzorgt op 16 maart 2018 tijdens de pionierstraining en een workshop die Marinka verzorgt op 7 maart 2020 tijdens de pionierstraining. De aanwezigen geven toestemming voor het maken van de geluidsopname. Deze gesprekken en workshops worden vervolgens verbatim getranscribeerd. Het besluit om te vragen of deze gesprekken opgenomen mogen worden, is genomen omdat de onderzoeker bij het zien van de agenda's vaststelt dat er waarschijnlijk veel besproken zal worden dat zinvol is voor het onderzoek. Omdat de gesprekken niet door de onderzoeker geïnitieerd zijn, kunnen ze gezien worden als natuurlijke experimenten (Hammersley & Atkinson, 2007, p. 28). Verwijzingen naar deze bijeenkomsten in de tekst van dit proefschrift beginnen met T_G wanneer de bijeenkomst waarvan een opname is gemaakt een (groeps)gesprek betrof en met T_W, wanneer de bijeenkomst waarvan een opname gemaakt is een workshop betrof.

2.4.4. *Interviewen*

Een interview is een vooraf gepland gesprek tussen de etnograaf en iemand die de context waarin de etnograaf zijn of haar onderzoek doet, ziet als een voor hem of haar natuurlijke omgeving. Het is een gesprek waarin de onderzoeker beoogt een aantal thema's te bespreken die voorafgaand aan het gesprek zijn vastgesteld. Doordat het gesprek vooraf gepland is, is de kans groot dat het gesprek voort kan duren zonder interrupties van andere aanwezigen of gebeurtenissen (O'Reilly, 2012, p. 118).⁵¹ De etnograaf is niet zozeer op zoek naar 'de waarheid', maar is eerder geïnteresseerd in de wijze waarop de geïnterviewde zijn of haar verhaal reconstrueert (Silverman, 2000, p.31 in O'Reilly, 2012, p. 156). De interviewer geeft de geïnterviewde de ruimte om te reageren op de wijze waarop hij of zij dat wil. De geïnterviewde mag het oneens zijn

⁵¹ Hoewel sommige etnografen geneigd zijn om de gesprekken die zij met mensen hebben tijdens participatieve observaties ook interviews te noemen (zie bijvoorbeeld Harrison. 2018, p. 166 en O'Reilly, 2012, p. 118) wordt er in dit onderzoek, in navolging van Van Leersum-Bekebrede, voor gekozen om deze gesprekken 'conversaties' te noemen (2021, p. 25).

met de relevantie van het thema, het onderwerp veranderen en nieuwe ideeën toevoegen (O'Reilly, 2012, p. 120). Juist ook het gegeven dat een respondent eigenlijk niet op gestelde vragen ingaat, kan interessante data opleveren voor de etnograaf. O'Reilly licht toe: "An ethnographer is usually attempting to learn more about people from their own perspective, to get an insider's view, and this cannot be done by imposing one's own line of questioning on people" (O'Reilly, 2012, p. 120). O'Reilly adviseert de etnograaf:

"Show you have some understanding of the subject by talking about your own related experience or reading you have done, or people you have talked to, but be careful not to influence the response too much, and remain naïve in as much as you admit that the interviewee can teach you a lot." (O'Reilly, 2012, p. 148)

Dit advies is opgevolgd in de eenentwintig ongestructureerde interviews die plaats hebben gevonden in dit onderzoek.⁵² Allereerst is gesproken met drie personen die een invloedrijke rol spelen in de beleidscontext van de Protestantse Kerk. Deze personen zijn uitgekozen vanwege hun invloedrijke rol en inhoudelijke kennis. Naast deze invloedrijke personen in de landelijke beleidscontext van de Protestantse Kerk, is vanwege de rollen die zij vervullen gesproken met alle pioniers die betrokken zijn bij de pioniersplekken waar veldwerk is uitgevoerd. Bij pioniersplek WantMore zijn in de periode van intensief veldwerk pioniers Paul en Claire betrokken en bij pioniersplek De Oever betreft het pionier Willem. Hiernaast is Max, de voorzitter van het pioniersteam van pioniersplek De Oever, geïnterviewd.⁵³

Ook zijn dertien deelnemers geïnterviewd. Het betreft zeven deelnemers van pioniersplek WantMore en zes deelnemers van pioniersplek De Oever. Bij de selectie van de eerste elf deelnemers met wie gesproken is, zijn twee principes leidend geweest:

- Er is beoogd te spreken met (n)ooit-kerkelijke deelnemers;
- Er is beoogd te spreken met deelnemers die (o.a. met betrekking tot leeftijd, geslacht, wijze van participeren) representatief zijn voor de deelnemerspopulatie bij de desbetreffende pioniersplek.

Zoals beschreven wordt in paragraaf 6.3. zijn de deelnemerspopulaties bij beide pioniersplekken waar veldwerk is verricht erg verschillend. Ook de groep deelnemers die gerekend worden tot de (n)ooit-kerkelijken is bij beide pioniersplekken verschillend. Tijdens de observaties blijkt dat bij pioniersplek De Oever vooral ooit-kerkelijken betrokken te zijn, en maar weinig nooit-kerkelijken, terwijl er bij pioniersplek WantMore (ook) veel nooit-kerkelijken betrokken blijken te zijn. Bij pioniersplek WantMore wordt dan ook met name met nooit-kerkelijke deelnemers gesproken, terwijl

⁵² Pionier Willem is in dit onderzoek twee keer geïnterviewd. Daarom wordt er in het vervolg van deze alinea slechts over twintig personen gesproken. In paragraaf 2.2. is aangegeven waarom pionier Willem twee keer geïnterviewd is.

⁵³ Zie paragraaf 7.2. voor een nadere beschrijving van de rol die het pioniersteam bij deze pioniersplek speelt.

bij pioniersplek De Oever met name gesproken wordt met ooit-kerkelijke deelnemers. Voorafgaand aan de interviews worden respondenten door de onderzoeker ingedeeld in de categorieën nooit-kerkelijken en ooit-kerkelijken. De onderzoeker heeft de respondenten ingedeeld op basis van de taal die zij tijdens bijeenkomsten spreken, de spirituele inspiratiebronnen waarover zij spreken, de verhalen die zij vertellen tijdens de bijeenkomsten, de zichtbare verbondenheid van respondenten met kerkeelijken op sociale media, en op basis van gesprekken tussen pioniers en de onderzoeker. Op basis van deze gegevens worden verschillende subcategorieën deelnemers gemaakt ('ooit wel kerkelijk betrokken, maar al lange tijd niet meer'; 'nooit kerkelijk betrokken geweest'; 'betrokken bij de pioniersplek door liefdesrelatie met kerkelijke betrokkene'; 'mogelijk nieuw spiritueel' etc.) en worden concrete personen geselecteerd als beoogde geïnterviewden. Op respectievelijk 5 juli 2016 en 2 juni 2017 is in overleg met de pioniers vastgesteld welke mensen gevraagd worden om geïnterviewde te zijn.

Pionier Willem heeft door zijn vragende houding en actieve meedenken meer invloed op de selectie van interviewrespondenten dan de pioniers van pioniersplek WantMore. Bovendien is zijn kennis over de persoonlijke achtergrond van veel deelnemers van belang omdat het hierdoor mogelijk is om met die mensen te spreken die van huis uit minder of niets met kerk en geloof hebben. Tijdens de observaties zijn deze mensen vaak niet te onderscheiden van mensen die wel kerkelijk zijn opgevoed.

Vanwege ethische overwegingen vragen de pioniers de geselecteerde mensen om geïnterviewde te zijn.⁵⁴ Pionier Willem geeft aan deze mensen pas te willen benaderen wanneer de leden van het pastorale team daarmee instemmen. Na het overleg in het pastorale team stuurt één van de teamleden de onderzoeker een mail waarin hij aangeeft dat het ook interessant is om met Milo te spreken. Het is in etnografisch onderzoek passend om in te gaan op initiatieven van mensen die natuurlijk aanwezig zijn in de context waarin veldwerk wordt verricht en het is ook interessant om te horen wat mensen uit het veld denken dat interessant is voor de onderzoeker (Rapley, 2014, p. 56). Daarom wordt besloten om pionier Willem te vragen of hij ook Milo wil benaderen met de vraag of hij geïnterviewde wil zijn.

Uiteindelijk is er bij pioniersplek WantMore één persoon die nooit reageert op de vraag of zij geïnterviewd mag worden en zijn er bij pioniersplek De Oever twee mensen die aangeven niet geïnterviewd te willen worden.⁵⁵ Voor de persoon die nooit heeft gereageerd is een andere, in zekere mate vergelijkbare persoon benaderd. Deze persoon blijkt bereid om in gesprek te gaan. Omdat er al veel interviews zijn gedaan wordt besloten om in pioniersplek De Oever geen andere mensen meer te benaderen met de vraag of zij geïnterviewd mogen worden. Tijdens de *membercheck* geeft een lid van het pioniersteam aan dat de interviewpopulatie niet representatief is ten aanzien van de kerkelijke achtergrond.⁵⁶

⁵⁴ Zie paragraaf 2.7. voor meer toelichting op deze ethische overwegingen.

⁵⁵ Zie voetnoot 194 in paragraaf 9.2.2. voor een reflectie op de gevolgen hiervan voor de betrouwbaarheid van de data en analyses.

⁵⁶ In voetnoot 159 wordt hier nader op ingegaan.

In het najaar van 2016 worden de volgende deelnemers van WantMore geïnterviewd:

- Steve: een wat oudere man, die geïnspireerd wordt door vormen van nieuwe spiritualiteit. Als de mensen die door de pioniers bij de brainstormdiners uitgenodigd worden buiten beschouwing blijven, is Steve de persoon die gedurende de periode van intensieve participatieve observaties het meest aanwezig is bij WantMore-activiteiten. Bovendien woont hij verschillende soorten activiteiten bij (ten minste vijf storytelling-avonden en één Broedplaats-voor-visioenenmiddag, Steve vertelt in het interview ook deelgenomen te hebben aan stiltewandelingen).
- Julia: een jonge vrouw, die voorafgaand aan het interview de indruk wekt niet kerkelijk betrokken te zijn maar wel enige kennis van de christelijke traditie heeft. Ze is een trouwe bezoeker van de avonden van de cursus Zinvol-leven-voor-beginners. In een voorstelronde vertelt ze dat ze samen met haar man en twee kleine kinderen woonachtig is in de wijk waar pioniersplek WantMore zich met name op richt.
- Britt: een jonge vrouw met een extraverte uitstraling. Ze lijkt een creatief persoon, die (ook op spiritueel vlak) uit veel verschillende inspiratiebronnen put. Ze woont een storytelling-avond bij, neemt een keer deel aan een stiltewandeling en is deelnemer bij een kampeerretraite. De pioniers nodigen haar uit voor een brainstormdiner, maar ze kan daarbij wegens andere verplichtingen niet aanwezig zijn.
- Ann: een vrouw van middelbare leeftijd. Ze bezoekt eenmalig een Broedplaats-voor-visioenenmiddag samen met haar (mannelijke) partner en hun zoon. Uit haar manier van participeren blijkt niet wat ze van de middag vindt en ook niet wat haar spirituele achtergrond is. In een informeel moment vertelt ze mij wel dat ze in de wijk woont waar WantMore zich met name op richt en dat ze getriiggerd is door een foldertje dat door haar brievenbus is gedaan.
- Rose: een jonge vrouw die een eenmalige bezoeker is van een storytelling-activiteit van pioniersplek WantMore. Tijdens de bijeenkomst blijkt weinig van haar religieuze of spirituele achtergrond.

In het najaar van 2017 wordt met de volgende deelnemers van pioniersplek De Oever gesproken:

- Jack: een oudere man die mij in een informeel gesprek vertelt dat hij vroeger wel naar de kerk ging, maar dat hij de tien jaar voordat hij bij pioniersplek De Oever betrokken raakte geen kerkelijke bijeenkomsten meer bezocht. Bij pioniersplek De Oever is hij een trouwe bezoeker die aan veel verschillende soorten activiteiten deelneemt.
- Arthur: een man van middelbare leeftijd, van wie tijdens observaties blijkt dat geloven voor hem niet altijd gemakkelijk is. Er wordt wel duidelijk dat geloof al een geruime tijd een rol speelt in zijn leven. Hij is een trouwe bezoeker van verschillende soorten bijeenkomsten.

- Stan: een jonge jongen die de onderzoeker tijdens de participatieve observaties nooit bewust is tegengekomen. In het gesprek met pionier Willem op 2 juni 2017 komt hij naar voren als een (van huis uit) ongelovige en niet-kerkelijk opgegroeide jongen die verliefd is geworden op een wel kerkelijk en gelovig opgevoed meisje in de vestigingsplaats van pioniersplek De Oever. Pionier Willem vertelt dat Stan met enige (maar niet vaste) regelmaat de ontmoetingsdiensten bezoekt, maar verder aan geen van de bijeenkomsten van De Oever deelneemt.
- Lily: een oudere vrouw die de onderzoeker niet ontmoet heeft tijdens participatieve observaties. Lily heeft volgens pionier Willem expliciet besloten niet meer deel te nemen aan activiteiten van de pioniersplek, nadat ze een paar keer heeft deelgenomen.
- Gwen: een vrouw van middelbare leeftijd, die deelneemt aan de nieuwe Bijbelleesgroep die pionier Willem in mei 2017 start. Gwen bezoekt (nagenoeg) geen andere activiteiten. Pionier Willem geeft aan dat het waarschijnlijk interessant is om met haar te spreken, omdat zij helemaal geen kerkelijke en christelijke opvoeding gehad heeft.
- Milo: een jonge jongen die de onderzoeker tijdens de participatieve observaties niet tegengekomen is. Volgens een lid van het pastoraal team is het interessant om met hem te spreken omdat Milo ook wetenschapper is. De persoon die mailt vertelt dat Milo geregeld deelneemt aan ontmoetingsdiensten.

In het najaar van 2019 worden de volgende twee deelnemers van pioniersplek WantMore geïnterviewd:

- August: een al wat oudere man die de onderzoeker tijdens participatieve observaties enkele keren tegenkomt. Tijdens de bijeenkomsten vertelt hij geïnspireerd te worden door onder andere tarotkaartleggingen. In het najaar van 2017 ontdekt de onderzoeker dat hij gevraagd is om onderdeel te worden van de stuurgroep. Hierdoor lijkt het interessant om met hem te spreken in verband met de bedoeling om in dit proefschrift aandacht te besteden aan de wijze waarop binnen pioniersplek WantMore geprobeerd wordt mensen intensiever te betrekken. Uiteindelijk is overigens besloten dit toch buiten beschouwing te laten.
- Joyce: een vrouw van middelbare leeftijd. De onderzoeker heeft haar ontmoet tijdens veldwerk bij pioniersplek WantMore en later bij een pionierstraining. Ook haar verhaal is interessant vanwege een mogelijke intensievere betrokkenheid bij de pioniersplek.

De topiclijst die uitgangspunt is bij de interviews met deelnemers is bijgevoegd in bijlage B. Het *sensitizing concept* ‘geloofsgemeenschapsvorming’ zoals beschreven in paragraaf 1.4. is bij het opstellen van deze topiclijst leidend geweest. Aan het begin van de interviews is de respondenten gevraagd een *informed consent*-formulier in te vullen. Dit formulier is bijgevoegd in bijlage C. De interviews duren ongeveer anderhalf uur. Al deze interviews worden *verbatim* getranscribeerd. De onderzoeker transcribeert de

meeste interviews zelf. Medewerkers van een transcriptiebureau transcriberen ook enkele interviews. Deze transcripten worden vervolgens nagelezen door de onderzoeker terwijl zij naar de opname luistert. Enkele fouten in de transcripten worden hersteld. De transcripten van de interviews zijn ook naar de geïnterviewden gestuurd met de vraag of zij (nogmaals) akkoord wilden geven voor het gebruiken van dit transcript in dit onderzoek.

2.5. Gestructureerde analyse

Na de periodes van intensief veldwerk waarin de in paragraaf 2.4. beschreven methoden gebruikt zijn om data te verzamelen, zijn deze data op meer gestructureerde wijze geanalyseerd. In deze paragraaf wordt beschreven hoe deze analyse plaats heeft gevonden.

Typisch genomen bestaat de fase van meer gestructureerde analyse uit drie onderdelen, namelijk: datareductie, dataweergave en het trekken van conclusies of verificatie van conclusies (Brewer, 2000, p. 107; Jones & Watt, 2010, pp. 160-161; Miles & Huberman, 1984, p. 21 in Silverman, 2013, p. 247). Na afronding van de intensieve periodes van veldwerk is besloten eerst een beschrijving te maken van wat is aangetroffen tijdens de participatieve observaties.⁵⁷ Het maken van deze beschrijving is een stap in de analyse, omdat deze korte exemplarische weergave het mogelijk maakt om met collega's in gesprek te gaan over wat de ontdekkingen betekenen (O'Reilly, 2012, pp. 193-194). Door de data te reduceren is het gemakkelijker om beide plekken te vergelijken.

De data uit de interviews zijn gereduceerd door van iedere deelnemer met wie gesproken is een portret te maken. Voor het maken van deze portretten zijn de interviews in hun geheel herlezen en open gecodeerd met behulp van ATLAS.ti-software. Coderen betekent het markeren van de fragmenten die waardevol lijken ten aanzien van het centrale thema van het onderzoek en het verbinden van woorden die beschrijven wat in die fragmenten van waarde lijkt (Saldaña, 2009, p. 9). Omdat in dit coderingsproces zoveel mogelijk woorden gebruikt worden die door deelnemers zelf gebruikt zijn, is sprake van een *In vivo*-codering (Manning, 2017). Het format voor de portretten is bijgevoegd in bijlage D. Omdat tijdens het open coderen opviel dat ieder interview tenminste één verrassend element bevat, is in het format voor het portret ook bewust de vraag opgenomen 'Wat viel verder op en/of wat zijn nog andere fragmenten of elementen uit het interview die nog relevant zouden kunnen zijn in verdere analyses?' Tijdens het open coderen is ook op een abstracter niveau geanalyseerd. Ontdekt is dat de onderwerpen van de topiclijst in verschillende interviews op verschillende manieren aan bod komen. De manieren waarop onderwerpen besproken worden, blijken een richtingaanwijzer voor een belangrijk verschil tussen verschillende respondenten (Harrison, 2018, p. 26). Als de geïnterviewde deelnemers van pioniersplek WantMore

⁵⁷ Zie paragraaf 6.1. en paragraaf 6.2. voor deze beschrijvingen.

een lange tijd gesproken hebben, wordt hen vaak gevraagd hoe datgene wat zij vertelden in verband staat met de pioniersplek. De deelnemers van pioniersplek De Oever blijven daarentegen ook zonder bijsturen van de interviewer duidelijk over de pioniersplek spreken. Dit verschil is een indicatie voor de plek die het bezoek aan een bijeenkomst van de pioniersplek inneemt in de levensverhalen van verschillende deelnemers.

In volgende coderingsrondes⁵⁸ is er speciale aandacht geweest voor uitspraken van deelnemers over de relatie tussen henzelf en de pionier(s), de pioniersplek en/of andere deelnemers, omdat het element van relaties, zoals beschreven in hoofdstuk één, een kernelement van geloofsgemeenschap is.

Omdat er met name bij pioniersplek WantMore veel mensen slechts eenmalig of enkele keren aanwezig zijn (O_A21; O_E28), lijkt het wat voorbarig om deze deelnemers als eventuele gemeenschapsleden te zien. Desalniettemin hebben ook deze mensen wel een relatie met de pioniersplek. In een volgende coderingsronde zijn door middel van axiaal coderen (Saldaña, 2009, pp. 159-160) verschillende fragmenten geclusterd. Daardoor is ontdekt dat bepaalde typen relaties (bijvoorbeeld de kortstondige relaties bestaande uit een eenmalig bezoek) vaak voorkomen. De interviewtranscripten waarin dezelfde beschrijvingen van relaties voorkomen zijn vergeleken. Hierbij zijn meer overeenkomsten ontdekt tussen deze geïnterviewden. Hierdoor ontstond het vermoeden van een verband tussen het levensverhaal van de deelnemer, dat al (lang) voor het bezoek aan de bijeenkomst van de pioniersplek begint, en de betekenisgeving aan de relatie met de pioniersplek. Om meer inzicht te krijgen in deze verbanden zijn de fragmenten gekoppeld aan de begrippen ‘voorfase’, ‘fase van eerste betrokkenheid’ en ‘fase van latere betrokkenheid’. Deze classificering heeft plaatsgevonden na bestudering van literatuur over de eerste fase in het bestaan van een sociaal verband (waarover geschreven is in hoofdstuk zeven). In deze literatuur wordt het concept ‘voorfase’ gebruikt en wordt ingegaan op de scheiding tussen de voorfase en de fase daarna. Zoals zichtbaar is in hoofdstuk acht tot en met elf levert het op deze wijze ordenen van de data inzichten op. Door het toevoegen van deze categorieën is het begrip van wat er gebeurt in de pioniersplekken vergroot (O’Reilly, 2012, p. 195). Wanneer de fragmenten die gekoppeld zijn aan de voorfase naast elkaar gelegd worden, komt naar voren dat de deelnemers ingedeeld kunnen worden in verschillende typen. Deze typen staan centraal in hoofdstuk negen.

In bovenstaande beschrijving van het meer gestructureerde analyseproces na afronding van het veldwerk, komt aan het licht dat in de data patronen zichtbaar worden doordat onderwerpen vaak aan de orde komen. Hiernaast wordt in dit uiteindelijke onderzoeksverslag ook aandacht besteed aan fragmenten over onderwerpen die niet per se vaak aan de orde komen, maar die als heel betekenisvol ervaren zijn vanuit de wetenschap dat dit sleutelmomenten van betekenis kunnen zijn voor het handelen op plekken die vergelijkbaar zijn met de plek waar dit veldwerk is verricht (O’Reilly, 2012, p. 200). Kwalitatief onderzoek, zoals dit, onderscheidt zich immers doordat er geen eenzijdige aandacht is voor cijfers.

⁵⁸ Coderen is een cyclisch proces (Saldaña, 2009, p. 9).

2.6. Het schrijven van een etnografie

In etnografisch onderzoek is aandacht voor tekstconstructie gebruikelijk (Jones & Watt, 2010, p. 24). Etnografen beogen door hun wijze van schrijven de lezers geregeld het gevoel te geven dat zij zelf in de setting van onderzoek aanwezig zijn. In deze etnografie bevinden zich verschillende passages waarin dat beoogd wordt. Met name in hoofdstuk zes, het hoofdstuk waarin de *settings* van veldwerk geïntroduceerd worden, is dat goed zichtbaar. In dat hoofdstuk wordt verslag gedaan van de wijze waarop de onderzoeker arriveert bij locaties waar activiteiten van de pioniersplek plaatsvinden en van haar ervaringen tijdens haar aanwezigheid. De lezer die dit proefschrift van voor naar achter leest, weet bij het lezen van die passages nog weinig over de pioniersplekken waar veldwerk is verricht. Zo is nog niet geschreven over de geschiedenis van deze plek of over de wijze waarop juist deze pioniersplek kerkelijk ingebed is. Er is bewust voor dit perspectief van onbekendheid gekozen, omdat dat ook de wijze is waarop de meeste nieuwe deelnemers voor het eerst een bijeenkomst van de pioniersplek bijwonen.

Hiernaast wordt beoogd de mensen in de *settings* van veldwerk zo goed mogelijk te representeren door hen veelvuldig letterlijk te citeren. De letterlijke citaten van mensen in de *settings* van veldwerk zijn in de tekst te herkennen doordat zij *schuingedrukt* zijn en gevolgd worden door een verwijzing naar de plek in de data waar deze citaten terug te vinden zijn. Soms zijn er grote delen van de interviews letterlijk overgenomen. Ook deze fragmenten zijn in principe schuingedrukt opgenomen in de tekst. In deze schuingedrukte passages zijn echter soms enkele woorden, zinsdelen of zinnen opgenomen die niet schuingedrukt zijn. Deze delen zijn niet letterlijk zo door de respondent uitgesproken, maar dekken de strekking van dat wat gezegd is tussen de schuingedrukte letterlijke citaten. De onderzoeker heeft ervoor gekozen deze niet-schuingedrukte delen op te nemen om de tekst iets in te korten (wanneer de respondent erg veel woorden gebruikte om iets te zeggen dat ook simpeler te zeggen was), wanneer een woord extra nodig was om de leesbaarheid te vergroten of wanneer de fictieve naam van een pioniersplek of andere entiteit moest worden opgenomen daar waar de respondent in werkelijkheid de pioniersplek, persoon of andere identiteit met de echte naam aanduidde.⁵⁹ Ook zijn verduidelijkingsopmerkingen van de onderzoeker geregeld opgenomen in de citaten. Deze opmerkingen zijn tussen blokhaken geplaatst en worden afgesloten met de initialen van de onderzoeker, te weten MV.

Er wordt veelvuldig verwezen naar documenten die niet publiekelijk toegankelijk zijn. Een overzicht van alle documenten die niet (direct) publiekelijk toegankelijk zijn, waarnaar verwezen wordt, is opgenomen in bijlage G. Het betreft verschillende typen documenten, te weten: bestanden gemaakt door de onderzoeker (Transcripten, Observatieverslagen en Verslagen) en bestanden die door anderen gemaakt zijn, maar die niet publiekelijk toegankelijk zijn (bijvoorbeeld documenten die

⁵⁹ Zie paragraaf 2.7. voor een argumentatie voor het gebruik van synoniemen.

allereerst gemaakt zijn om binnen het Landelijk Diensten Centrum van de Protestantse Kerk of binnen een specifieke pioniersplek het werk goed uit te kunnen voeren of documenten die onder een beperkte groep (bijvoorbeeld pioniersteams, inwoners van een bepaalde wijk waar een pioniersplek zich specifiek op richt of deelnemers aan een activiteit van een pioniersplek) verspreid zijn. Hoewel in het grootste deel van dit proefschrift is nagestreefd naar gebruikte bronnen te verwijzen op de manier zoals Smits (2020) dat beschrijft, is ervoor gekozen om op dit punt af te wijken. Op deze wijze is beter navolgbaar welke bronnen de onderzoeker gebruikt heeft om haar redeneringen op te bouwen. Om hier zorg voor te dragen is ervoor gekozen om in de meeste gevallen op een andere wijze te verwijzen naar de bronnen waarnaar volgens Smits (2020, pp. 32-33; p. 50) in de tekst verwezen dient te worden met de woorden ‘persoonlijke communicatie’. In de verwijzingen in de tekst die verwijzen naar deze bronnen is terug te vinden naar welk type databestand wordt verwezen. Wanneer er naar een transcript van een interview, focusgroepgesprek, gesprek of workshop wordt verwezen begint de verwijzing in de tekst met respectievelijk T_I of T_F of T_G of T_W. Wanneer naar een observatieverslag respectievelijk een verslag wordt verwezen begint de verwijzing in de tekst met O_ of V_, terwijl de verwijzing in de tekst begint met D_ wanneer er verwezen wordt naar een document dat door iemand anders dan de onderzoeker gemaakt is, maar niet publiek toegankelijk is.⁶⁰ Aan de eerstvolgende letter in de bronvermelding is te zien binnen welke context de praktijk heeft plaatsgevonden die aan de basis ligt van het document, respectievelijk binnen welke context het document gemaakt is. De volgende aanduidingen worden gebruikt voor verwijzing naar de contexten: (X) verwijst naar een praktijk in de context van de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk,⁶¹ (Z) verwijst naar een praktijk binnen de pioniersbeweging in algemene zin, (A) verwijst naar een praktijk in pioniersplek WantMore, (E) verwijst naar een praktijk in pioniersplek De Oever en (I) verwijst naar een praktijk in pioniersplek De Waterpomp (een pioniersplek waaraan de onderzoeker een eenmalig bezoek bracht). Hiernaast is een nummer opgenomen.

In bijlage G wordt toegelicht naar welke bijeenkomst of focusgroep of welk interview of document het nummer verwijst. Vervolgens wordt wanneer het een letterlijke overname uit het transcript, observatieverslag, verslag of document betreft, aangegeven in welke regels van het transcript of verslag de tekst terug te vinden is. Alleen wanneer verwezen wordt naar een een-op-een mailwisseling tussen de onderzoeker en één andere persoon is de verwijzing ‘persoonlijke communicatie’ in de tekst opgenomen. De bron waarnaar dan verwezen wordt is niet opgenomen in de literatuurlijst en ook niet in bijlage G (op de wijze die beschreven staat in Smits, 2020).

⁶⁰ In een observatieverslag zijn ook veel opmerkingen opgenomen over non-verbale aspecten, terwijl in een verslag slechts de inhoud van een gesprek wordt weergegeven.

⁶¹ Zie paragraaf 5.1. voor aan nadere toelichting op wat verstaan wordt onder de dienstenorganisatie.

2.7. Onderzoeksethiek

In paragraaf 2.1. is aangegeven dat etnografen ethisch verantwoord proberen te handelen. In deze paragraaf worden de verschillende momenten beschreven waarop in dit onderzoek bewust voor een bepaalde wijze van handelen gekozen is, omdat dat ethisch het meest verantwoord leek.

Dit onderzoek is uitgevoerd in overeenstemming met De Nederlandse Gedragscode Wetenschapsbeoefening (2014). Dat betekent dat ernaar gestreefd is zoveel als redelijkerwijs mogelijk is te werken met mensen die *informed consent*, dat wil zeggen geïnformeerde toestemming, geven voor de onderzoeksactiviteiten.⁶² Wanneer de onderzoeker tijdens het veldwerk mensen ontmoet, is zij er open over dat zij (ook) als onderzoeker aanwezig is. Zij vertelt waar het onderzoek over gaat en wat de doelstelling van het onderzoek is (O'Reilly, 2012, p. 88).⁶³ Ook vertelt de onderzoeker dat deelname aan het onderzoek te allen tijde vrijwillig is (Harrison, 2018, p. 165).

Op sommige momenten is door de openheid van de onderzoeker hierover de dynamiek op de locatie van onderzoek beïnvloed. Dit is bijvoorbeeld het geval geweest bij de eenmalige bezoeken aan verschillende pioniersplekken in het najaar van 2015 (de tijd dat veldwerklocaties geselecteerd zijn). Hieraan voorafgaand heeft de onderzoeker de pionier om toestemming gevraagd voor een bezoek. Vanwege de keuze om open te zijn over de rol als onderzoeker, wordt tijdens de bijeenkomsten vaak duidelijk dat de onderzoeker werkzaam is bij de Protestantse Theologische Universiteit. Hierdoor krijgen mensen de indruk dat de onderzoeker veel van de christelijke traditie weet en achter christelijke overtuigingen staat, zo blijkt (O_11). Juist wanneer de pionier probeert een gemeenschap te vormen met mensen die weinig affiniteit hebben met het christendom en/of de kerk, is de invloed van de aanwezigheid van een extra iemand die door de aanwezigen als 'een christen' gezien wordt, wellicht ongewenst. Doordat het aantal aanwezigen vaak klein is, verandert door de aanwezigheid van de onderzoeker de verhouding tussen het aantal 'niet-christenen' en 'wel-christenen'.

Openheid over het onderzoek beïnvloedt in potentie ook de wijze waarop deelnemers in de toekomst deelnemen aan en kijken naar de pioniersplek. Met alle mensen die geïnterviewd zijn, is voorafgaand aan het interview het *informed consent*-formulier besproken. Er is hen gevraagd om dit formulier te ondertekenen. In het gesprek met enkele respondenten is gebleken dat zij door het formulier ontdekken dat het initiatief van de pioniersplek verbonden is aan de Protestantse Kerk. Uit interviewfragmenten blijkt dat deze mensen de kerk niet waarderen. Zodoende zou het feit dat zij door het onderzoek het initiatief meer als iets-van-de-kerk zijn gaan zien, van invloed kunnen zijn op hun betrokkenheid bij het initiatief.⁶⁴

⁶² Het *informed consent*-formulier dat door 53 mensen is ondertekend, is bijgevoegd in bijlage D.

⁶³ Aangezien de centrale vraag gedurende de onderzoeksperiode verandert, is dit niet altijd accuraat. Desalniettemin is de onderzoeker er altijd zo open mogelijk over geweest.

⁶⁴ In het interview bespreken geïnterviewden het initiatief van de pioniersplek in relatie met de kerk op een wijze waarop zij dat wellicht niet zouden doen als ze het *informed consent*-formulier voorafgaand aan het interview niet gezien hadden. Zodoende is het mogelijk dat het gebruik van

Een belangrijk moment waarop over ethische vragen is nagedacht, is het moment waarop een nieuwe context betreden wordt om daar veldwerk te verrichten. Om die reden wordt hier beschreven hoe de verschillende contexten waarin geobserveerd is betreden zijn.

In de periode dat Nadine en Marinka intensief observeren in de context van het LDC van de Protestantse Kerk, is er een aantal keer expliciet aandacht voor het feit dat Nadine en Marinka als onderzoeker observerend aanwezig zijn bij de vergaderingen van het LTP (O_X1; O_X2; T_GX3). Ook ondertekenen verschillende leden van het LTP tijdens die bijeenkomsten *informed consent*-formulieren. Hiernaast vindt er in het voorjaar van 2015 een gesprek plaats met de programmamanager Missionair Werk en Kerkgroei. In dit gesprek wordt afgesproken dat de onderzoekers bijeenkomsten van het LTP zullen bijwonen om daar inzicht te krijgen in de wijze waarop over het onderwerp ‘(geloofs)gemeenschapsvorming’ gesproken wordt. Ook wordt afgesproken dat de onderzoekers de verschillende documenten (beleidsdocumenten, verslagen en plannen) mogen gebruiken in hun onderzoek. Zoals beschreven in paragraaf 2.2. vinden er in de zomer van 2015 focusgroepgesprekken plaats waaraan onder andere leden van het LTP deelnemen. Zij worden allen geïnformeerd over het onderwerp van het onderzoek en ondertekenen een *informed consent*-formulier. Zoals beschreven in paragraaf 2.2. blijven de onderzoekers (op den duur alleen Marinka) na de intensieve periode van veldwerk op meer afstand betrokken bij het LTP. Zij zijn onder andere nog deel van de mailinglist waarnaar verschillende vertrouwelijke documenten worden verstuurd. Naar aanleiding van de *membercheck* is geconcludeerd dat het in het geval van observaties over een langere periode raadzaam is om de aanwezigheid van de onderzoeker(s) op een later moment nog eens nadrukkelijk aan de orde te stellen, zodat mensen zich bewust blijven van de aanwezigheid van de onderzoeker(s).

Voordat er intensief veldwerk gedaan wordt bij pioniersplekken, spreekt de onderzoeker uitgebreid met de pioniers behorend bij de pioniersplekken over de wijze waarop zij er zorg voor kunnen dragen dat deelnemers (kunnen) weten dat er een persoon aanwezig is die (ook) als onderzoeker aanwezig is. Voorafgaand aan dit gesprek krijgen de pioniers het plan toegestuurd dat bij dit proefschrift gevoegd is in bijlage E. De pioniers stemmen ermee in om het plan in dit document te volgen. De pioniers tekenen zodoende een *informed consent*-formulier (groepsversie), dat is bijgevoegd in bijlage E. De pioniers geven aan dat zij het niet wenselijk achten dat de onderzoeker tijdens iedere bijeenkomst plenair over het onderzoek vertelt en altijd van iedere deelnemer een *informed consent*-formulier vraagt.⁶⁵ Er wordt zodoende voor gekozen om

informed consent-formulieren zelf ook (een kleine) invloed heeft op de uitkomsten van het onderzoek.

⁶⁵ Harrison (2018, p. 165) beschrijft ook dat het in veel situaties niet mogelijk is om iedere deelnemer in een context waar participatieve observatie plaatsvindt een *informed consent*-formulier te laten ondertekenen. Omdat etnografen bovendien hopen dat mensen hun aanwezigheid op een gegeven moment niet meer opmerken en zij zich gaan gedragen alsof de etnograaf er niet is, is het ook in het kader van de doelstellingen van het onderzoek niet wenselijk om telkens aandacht te vestigen op de onderzoekersrol (Harrison, 2018, p. 167; O’Reilly, 2012, p. 88).

in die gevallen waarin een bijeenkomst onderdeel is van een serie, de onderzoeker tijdens de eerste avond plenair over het onderzoek te laten vertellen. Tijdens volgende bijeenkomsten wordt er in principe niet (uitgebreid) plenair over gesproken. Hierdoor is het waarschijnlijk dat er momenten zijn waarop de onderzoeker participatief observeert terwijl niet alle aanwezigen daarvan op de hoogte zijn. Aan de bezwaren die hieraan kleven, probeert de onderzoeker zo veel mogelijk tegemoet te komen door in een-op-een gesprekken vaak en snel open te zijn over haar aanwezigheid als onderzoeker.

Tijdens het onderzoek zijn er verschillende momenten waarop de onderzoeker zichzelf de vraag stelt of het ethisch verantwoord is dat zij aanwezig is. Tijdens de rondgang langs pioniersplekken in het najaar van 2015 blijkt het aantal deelnemers bij bijeenkomsten van pioniersplekken vaak klein te zijn. Wanneer de onderzoeker aanwezig is, valt haar aanwezigheid dan ook eigenlijk altijd op. Soms blijken er kleine groepjes mensen aanwezig te zijn die óf een intieme band blijken te hebben óf bezig zijn om te verkennen of zij die willen opbouwen. De aanwezigheid van de onderzoeker beïnvloedt zodoende waarschijnlijk precare processen. Omdat beoogd wordt een werkelijkheidsgetrouw beeld te krijgen van de pioniersplekken, wordt besloten niet op voorhand weg te blijven bij plekken wanneer er maar weinig deelnemers zijn. Verschillende keren geeft een pionier in het mailcontact voorafgaand aan een gewenst bezoek echter aan dat het niet wenselijk is dat de onderzoeker komt. In die gevallen bezoekt de onderzoeker geen bijeenkomst van die pioniersplek, maar vindt er meestal een een-op-een gesprek over de pioniersplek plaats tussen pionier en onderzoeker. Nadat de veldwerklocaties geselecteerd zijn, kiest de onderzoeker er heel bewust voor om geen bijeenkomsten van andere pioniersplekken meer bij te wonen, om zo respectvol om te gaan met relaties tussen mensen in het veld (Harrison, 2018, p. 164).

De potentieel fragiele en kwetsbare relaties tussen pioniers en deelnemers of pioniersplekken en deelnemers zijn hiernaast door de onderzoeker gerespecteerd, door mensen niet tijdens participatieve observaties zelf te benaderen met de vraag of zij geïnterviewd willen worden. Zoals beschreven is in paragraaf 2.4.3. zijn geïnterviewden met die vraag benaderd door de pioniers. Wanneer een pionier aangeeft dat het hem of haar niet verstandig lijkt om iemand te interviewen, dringt de onderzoeker niet erg aan om die persoon toch te benaderen.

Wanneer de onderzoeker tijdens de periode van intensief veldwerk bij pioniersplek De Oever aangeeft dat zij kringavonden wil bijwonen, geeft pionier Willem haar de e-mailadressen van verschillende kringleiders. De onderzoeker mailt de kringleiders met de vraag of zij mag deelnemen. Eén van de kringleiders laat weten het graag eerst met de kringleden te overleggen. Na overleg geven een aantal kringleden aan het wel spannend te vinden dat er zomaar iemand bij de kringavond aanwezig is die zij niet kennen. Er wordt besloten het een avond te proberen. De onderzoeker verlaat tijdens die avond als eerste de ruimte, zodat de kringleden met elkaar kunnen evalueren of het wenselijk is dat de onderzoeker ook op volgende avonden aanwezig is. De onderzoeker geeft aan een volgende keer niet meer te komen, wanneer iemand daar bezwaar tegen heeft (O_E6). De ervaring van de onderzoeker dat zij als nieuwkomer

echter niet zomaar deelnemer kan worden van alle kringen, vormt op zichzelf al interessant onderzoeksmateriaal. Het proces levert informatie op over de wijze waarop kringleden met nieuwkomers omgaan (O'Reilly, 2012, p. 90).

Ten slotte is beoogd de privacy van onderzoeksinformanten zoveel mogelijk te garanderen. In navolging van de Nederlandse privacywetgeving, AVG, heeft de onderzoeker alleen toegang tot persoonsgegevens die door onderzoeksinformanten zelf verstrekt zijn. Ook omdat de onderzoeker voorafgaand aan een interview niet beschikt over contactgegevens van deelnemers, hebben de pioniers de beoogde geïnterviewden benaderd.

Om privacy-redenen wordt er hiernaast voor gekozen om iedere informant een fictieve naam te geven, net zoals veel andere etnografen dat doen (Harrison, 2018, p. 165). Ook andere elementen die de anonimiteit in gevaar kunnen brengen, zoals namen van gebouwen, straten en de vestigingsplaats van de pioniersplekken waar veldwerk wordt verricht, zijn geanonimiseerd. Wel wordt telkens dezelfde fictieve naam gebruikt om naar dezelfde natuurlijke persoon of dezelfde geografische locatie te verwijzen. Soms wordt ook een meer algemene beschrijving van een informant gebruikt om zo de anonimiteit te waarborgen. Zo wordt in hoofdstuk vijf verschillende malen geschreven over een lid van het LTP zonder specifiek te maken welk lid het betreft, terwijl dit bij de onderzoeker wel bekend is. Ook is ervoor gekozen om de beschrijvingen van personen die onderdelen van programma's bij pioniersplekken verzorgen in hoofdstuk zes algemeen te houden, om de privacy van deze personen zoveel mogelijk te waarborgen.

Ook de pioniersplekken waar veldwerk wordt verricht krijgen een fictieve naam. De inhoudelijke beschrijvingen onthullen mogelijk de identiteit van de plek. Het gebruik van de fictieve naam is bedoeld om het moeilijker te maken om de identiteit van de plekken te ontdekken.

2.8. Reflectie op de persoon van de onderzoeker

Zoals aangegeven in paragraaf 2.1. is uitgebreide reflectie op wie de onderzoeker is en de invloed daarvan op de beschrijvingen die hij of zij maakt, een essentieel onderdeel van etnografie. In deze paragraaf wordt allereerst beschreven hoe geloof, geloofsgemeenschappen én gemeenschappen een rol hebben gespeeld in het leven van de onderzoeker, Marinka. Vervolgens wordt gereflecteerd op deze persoonlijke geschiedenis, met name wat betreft de manier waarop deze naar verwachting van invloed is geweest op de wijze waarop dit onderzoek heeft plaatsgevonden.

Nadat Marinka in 1986 is geboren, is zij geregistreerd als geboortelid van een hervormde gemeente. Haar beide ouders (een vader en moeder met een Nederlandse identiteit) zijn op dat moment beiden belijdend lid van die kerk, maar besluiten om haar niet te laten dopen. Na de scheiding van haar ouders, in 1992, bezoekt Marinka tot aan het moment dat zij zelfstandig gaat wonen in 2005 de ene zondag twee diensten in de kerk van haar moeder, terwijl zij de andere week bij één dienst in de kerk van haar vader

aanwezig is. In beide kerken voelt Marinka zich thuis. Dat is wellicht verrassend, omdat de twee kerken heel verschillend zijn. Hieronder wordt gekenschetst hoe Marinka deze twee kerkelijke gemeentes beleeft.

In de kerkdiensten van de hervormde wijkgemeente waar Marinka's moeder lidmaat is, wordt een traditionele liturgie gevierd. In de erediensten worden alleen psalmen in de oude berijming gezongen en de Bijbelteksten worden gelezen uit de Statenvertaling. Marinka is zodoende het meest vertrouwd met psalm- en Bijbelteksten uit deze bronnen. Elke week worden de geboden voorgelezen, de preek duurt meestal zo'n 45 minuten en wanneer de liturgische handelingen van doop en avondmaal verricht worden (dit gebeurt een aantal keer per jaar), leest de (altijd mannelijke) predikant grote delen van de formulieren zoals vastgesteld bij de kerkorde Dordrecht in 1619 voor.⁶⁶ De kerkdiensten worden door een min of meer vaste groep mensen trouw bezocht. In Marinka's beleving participeert een behoorlijk deel van de volwassenen ook in Bijbelkringen. Marinka's moeder is echter geen onderdeel van zo'n kring. Een redelijk deel van de kerkgangers praat na afloop van de dienst met andere kerkgangers. Marinka en haar moeder (en zus) gaan na afloop van de dienst vrijwel altijd direct huiswaarts.

Voor de kinderen van de basisschoolleeftijd is er onder de ochtenddiensten een zondagschool.⁶⁷ Marinka vindt daar moeilijk aansluiting bij de andere kinderen en voelt zich zodoende weinig verbonden met de mensen van deze geloofsgemeenschap. In haar beleving komt dat doordat zij en haar familieleden niet participeren op de wijze waarop de meeste leden van deze kerkgemeenschap dat doen.

Wanneer Marinka de middelbare schoolleeftijd bereikt, woont zij catechesebijeenkomsten bij. Na een aantal jaren raakt Marinka ook betrokken bij de jeugdvereniging en in 2004 aanvaardt zij een functie als bestuurslid. In de programma's van de jeugdvereniging wordt veel gezongen uit de bundel 'Opwekkingsliederen'. Marinka voelt zich in die tijd door die liederen meer aangesproken dan door de psalmen. Langzaamaan trekt Marinka steeds meer met jongeren uit de kerk op. Een aantal van hen gaat ze tot haar vrienden rekenen. Hoewel Marinka sociaal steeds meer ingebed raakt in deze gemeenschap, merkt ze dat ze worstelt met de inhoudelijke overtuigingen die in haar beleving breed gedeeld worden. Marinka spreekt daar echter weinig over met andere jongeren uit de kerk. Zij is veel met geloofsthema's bezig, maar heeft te weinig geloofszekerheid om belijdenis te doen. De meeste jongeren in de gemeente leggen rond hun 18^e verjaardag wel getuigenis af van hun geloof.

In deze gemeenschap mogen alleen mensen die belijdenis gedaan hebben deelnemen aan het sacrament van het avondmaal. Marinka vindt dat in de pubertijd heel ingewikkeld. Het betekent immers dat zij niet mag deelnemen aan het avondmaal. Toekijkend hoe andere mensen opstaan om naar de avondmaalstafels te lopen, vraagt ze zich aanvankelijk, af: Maar ik ben toch heel veel en serieus met het geloof bezig,

⁶⁶ In de Bijbels die kerkleden meenemen naar de diensten in de kerk waar Marinka opgroeit staan deze achterin afgedrukt. De formulieren zijn in een herziene versie digitaal terug te vinden op: <https://www.holyhome.nl/Hertaalde%20formulieren%20Klassieke%20liturgische%20formulieren%20.pdf>, geraadpleegd op 21 oktober 2021.

⁶⁷ Zie voor een beschrijving van 'zondagsschool': Van Leersum-Bekebrede, 2021, pp. 42-43.

waarom mag ik niet deelnemen? later overheerst vooral het gevoel: Ik wil niet deelnemen aan een avondmaalspraktijk waarin alleen deze exclusieve groep mag deelnemen.

In de andere kerkelijke gemeente waarmee Marinka zich verbonden voelt, is haar vader lidmaat. In deze kerk, de Centrumgemeente⁶⁸, wordt een vrijzinnige liturgie gevierd. In de zondagse viering speelt de Bijbel bijna altijd wel een rol, maar daarnaast wordt er ook uit andere bronnen voorgelezen. Bijvoorbeeld uit romans of dichtbundels. Een aantal diensten is geclusterd rondom een thema. Teksten, liederen en vormen worden bij het thema gezocht door een predikant en een groepje gemeenteleden. De 'leken' die de diensten mede voorbereiden lezen ook teksten voor in de dienst. In Marinka's herinnering overheerst het beeld dat thema's in plaats van Bijbelteksten centraal staan in de vieringen. Hoewel er een sfeer van vrijheid en mogelijkheid tot experiment is, lijken veel diensten in grote mate op elkaar. In de diensten worden veel liederen gezongen uit de traditie van Huub Oosterhuis. Iedere zondag is er een koor. Bijna iedere zondag wordt er ook avondmaal gevierd, met Turks brood en druivensap. Tijdens het vieren van het avondmaal staan alle aanwezigen in een kring. Kleine kinderen kruipen soms rond in het midden van de kring. Iedereen mag deelnemen aan het avondmaal. Kinderen brengen brood en wijn (zoals het ondanks dat er druivensap in de bekertjes zit, genoemd wordt) naar een aantal mensen in de kring. Vervolgens worden het Turks brood en de druivensap doorgegeven. Mensen breken een stukje Turks brood af en reiken dat aan aan hun buurvrouw of buurman.

Marinka participeert met name in deze gemeenschap door eens in de twee weken op zondagochtend aanwezig te zijn bij de viering. Er zijn meer mensen die maar af en toe een dienst bijwonen, dus het is in deze gemeenschap minder vreemd dat Marinka er niet altijd is. Onder een deel van de viering gaan de kinderen van de basisschoolleeftijd naar een aparte ruimte. Voor kinderen in de middelbare schoolleeftijd worden af en toe activiteiten georganiseerd. Er is voor hen geen wekelijkse bijeenkomst. Marinka doet geregeld mee aan deze activiteiten. Toch beschouwt Marinka de andere jongeren in deze gemeenschap niet als haar vrienden.

Marinka herinnert zich een moment waarop de predikant van de Centrumgemeente bij haar thuis komt. Tijdens dit bezoek zegt de predikant zoiets als het volgende tegen Marinka: Je bent weliswaar niet gedoopt in onze gemeente, maar je hoort er wel bij. Daarom wil ik je graag deze kaars geven. Kinderen die in onze gemeenschap gedoopt worden krijgen ook zo'n kaars. Marinka kijkt op dit moment positief terug. Enerzijds heeft zij het idee dat deze gebeurtenis haar band met de gemeenschap niet wezenlijk veranderd heeft, anderzijds is het een moment waarop expliciet gemaakt wordt dat zij erbij hoort.

Marinka brengt haar middelbare schooltijd (in tegenstelling tot verreweg de meeste jongeren in de beide kerkgemeenschappen waarin zij zich dan thuis voelt) door op een reformatorische middelbare school. Tieners die behoren tot kerken zoals de

⁶⁸ Wie meer wil lezen over deze gemeenschap kan de volgende publicatie raadplegen: Doornebal (1998).

hervormde gemeente die Marinka geregeld bezoekt, worden op die school gezien als ‘de lichte’. Marinka is in die tijd bevriend met tieners uit allerlei verschillende kerken: iemand die voornamelijk betrokken is bij een Vergadering van Gelovigen-gemeenschap is haar beste vriendin, maar zij trekt ook vrij nauw op met iemand uit een Evangelische Kerk, een Gereformeerde Gemeente en een kerkgemeente die in die jaren gaat behoren tot de Hersteld Hervormde Kerk. Marinka wordt zich in deze tijd heel bewust van kerkelijke diversiteit. In haar middelbare schooltijd leert ze bovendien veel over hoe in de kerkgeschiedenis over bepaalde leerstellingen gedacht wordt en hoe de Nederlandse Geloofsbelijdenis precies is opgebouwd. Er is op school een sterke gerichtheid op de schrift (*Sola Scriptura*), op leerstellingen en overtuigingen. Er is veel minder aandacht voor liturgie, diaconaal handelen en pastoraat.

Na deze voorgeschiedenis besluit Marinka in 2005, als zij gaat studeren en op kamers gaat wonen in Utrecht, heel bewust om zich aan te sluiten bij de christelijke studentenvereniging S.S.R.-N.U. Zij wil nadrukkelijk dat er binnen de studentenvereniging waarvan zij lid wordt, ruimte is voor geloof maar ook voor geloofstwijfels, vragen en een eigen zoektocht. S.S.R.-N.U. en met name een groepje (min of meer vaste) mensen met wie Marinka maandelijks een andere geloofsgemeenschap in Utrecht bezoekt en mensen met wie Marinka aan zogenaamde Bijbelkringen⁶⁹ deelneemt, noemt Marinka een tijd haar kerk. Aan het einde van haar studententijd sluit Marinka zich aan bij de Utrechtse Domkerk, een gemeente waarin er veel aandacht is voor liturgie en kerkmuziek. Ze bezoekt geregeld diensten en participeert in gespreksgroepen.

In 2005 begint Marinka aan de studie Bestuurs- en Organisationswetenschap. Al tijdens de bachelor volgt zij (samen met Nadine van Hierden) uit interesse enkele vakken van de theologieopleiding van de Universiteit van Utrecht. Tijdens hun samenwerking ontwikkelt zich ook een vriendschap tussen Nadine en Marinka. Na het afronden van de Masteropleiding Verandering, Organisatie en Management rondt Marinka ook een onderzoeksmaster religiewetenschap/theologie af.

In 2009 ontmoet Marinka haar man. Hij is niet christelijk en niet kerkelijk opgevoed. Onder andere door hem heeft Marinka vanaf dat moment steeds meer contact met mensen zonder enige kerkelijke of christelijke achtergrond. In deze ontmoetingen ontdekt zij dat mensen ook buiten de kerk met zingevingsvragen bezig zijn en krijgt zij waardering voor de wijze waarop zij dat doen.

Samen met haar man zoekt Marinka vanaf het moment dat zij een relatie hebben actief naar een plek waar zij beiden met zingevingsvragen bezig kunnen zijn. Zij vinden deze plek in de Oecumenische Janskerkgemeente in Utrecht. Marinka bezoekt

⁶⁹ Gedurende de vijf jaar dat Marinka lid is, is zij bijna onafgebroken lid van een Bijbelkring. Ieder half jaar kiezen leden een nieuwe Bijbelkring waar zij bij willen horen, dus de samenstelling van die kringen wisselt. Hoewel de naam doet vermoeden dat die kringen altijd over de Bijbel gaan, is dat bij de kringen waar Marinka onderdeel van is meestal niet het geval. Marinka neemt bijvoorbeeld deel aan een kring *Op weg naar Pasen*, waarin het veel meer over tradities, rituelen etc. gaat dan over de Bijbel. Zelf is Marinka kringleider bij een kring *Kies je kerk*, waarin gesproken wordt over de verschillende elementen van kerk-zijn en wat kringleden daar al dan niet in aanspreekt.

geregeld zondagse diensten en zij participeert af en toe in gespreksgroepen. Er is echter geen vast groepje gemeenteleden met wie Marinka doorgaand optrekt. Na jaren van betrokkenheid zijn er een paar mensen in de gemeente met wie Marinka ook buiten kerkelijke bijeenkomsten af en toe contact heeft. Vier jaar (van 2017 tot 2021) is Marinka lid van een bestuurlijk orgaan van de Oecumenische Janskerkgemeente.

Uiteindelijk geeft Marinka in 2017 aan dat zij het verlangen heeft om zich te laten dopen. Nadat Marinka de doop ontvangen heeft is zij als belijdend lid opgenomen in de kerkelijke registratiesystemen van de Protestantse Kerk. In de Oecumenische Janskerkgemeente is het gebruikelijk om eigen woorden te kiezen bij het uitspreken van een getuigenis bij de doop. De vrijheid om eigen woorden te kiezen is voor Marinka belangrijk. In haar getuigenis uit Marinka dat zij gelooft dat God er hoe dan ook is en dat zij, welke betekenis dat op dat moment ook voor haar heeft, onderdeel is van en gevormd is door een traditie waarin Bijbelverhalen, christelijke gebruiken en rituelen en christelijk denken van betekenis zijn.

Er zijn verschillende elementen in bovenstaand verhaal die naar verwachting van invloed zijn op de wijze waarop dit onderzoek is uitgevoerd. Allereerst heeft het gegeven dat Marinka zich als kind thuis voelt in twee heel verschillende kerkelijke gemeentes invloed. Zij voelt zich daardoor ook na haar kindertijd nog thuis bij verschillende manieren van met zingeving bezig zijn. Dit draagt bij aan de mate waarin Marinka zich op de twee locaties waar uitgebreid veldwerk verricht is kan gedragen als ‘één van hen’. Juist ook de specifieke gemeenschappen waarin Marinka is opgevoed zijn behulpzaam bij het veldwerk op deze twee specifieke veldwerklocaties, omdat er overeenkomsten zijn. Bovendien is hierdoor een bepaalde fijngevoeligheid aanwezig die helpt bij het begrijpen van een praktijk.⁷⁰ Het gegeven dat de onderzoeker hierdoor snel als *insider* ervaren wordt, komt de kwaliteit van de observaties ten goede (Harrison, 2018, p. 22). Door haar geworteldheid in twee verschillende (ook) theologische tradities is Marinka in beide contexten snel in staat de goede taal te spreken. Hierdoor heeft Marinka, in tegenstelling tot veel etnografen, efficiënt kunnen observeren (Harrison, 2018, p. 21; O’Reilly, 2012, p. 95). Tegelijkertijd leidt het gegeven dat religieuze praktijken voor Marinka niet vanzelfsprekend één specifieke vorm of betekenis hebben, ertoe dat zij zich ervan bewust is dat praktijken ook anders vormgegeven kunnen worden. Marinka is hierdoor in de positie dat zij niet te veel en niet te weinig weet. Dit is nuttig bij het maken van precieze beschrijvingen van praktijken (O’Reilly, 2012, p. 89).

Tijdens de reflectie op het eigen verleden valt het Marinka, ten tweede, op dat zij geneigd is om te schrijven over liturgie en de leerstellingen waarvan zij de indruk heeft dat deze door veel mensen in gemeenschappen onderschreven worden. Zij is minder geneigd om te schrijven hoe diaconaat een plek heeft binnen die gemeenschappen. Ze realiseert zich dat diaconaat in haar geloofsleven lange tijd een

⁷⁰ De Roest (2019, p. 128) lijkt te stellen dat een dergelijke fijngevoeligheid kenmerkend is voor een praktisch theoloog. Hij stelt dat het een praktisch theoloog onderscheidt van een sociaal wetenschapper die in zulke contexten wil participeren.

kleine rol speelt. Marinka vermoedt dat dit van invloed is geweest op het selectieproces van veldwerklocaties. Doordat Marinka zich minder ‘thuis’ voelt op plekken waar diaconaal handelen centraal staat, zijn die plekken minder sterk als potentiële veldwerklocatie naar voren gekomen.

Ten derde wordt duidelijk dat de vraag ‘hoor ik erbij?’ altijd een vraag is geweest waar Marinka mee bezig is. Juist ook het gegeven dat mensen er in geloofsgemeenschappen binnen de Protestantse Kerk pas ten volle bij horen wanneer zij gedoopt zijn, heeft een rol gespeeld in de wijze waarop Marinka zich al dan niet onderdeel heeft gevoeld in de geloofsgemeenschappen waarin zij participeerde. Enerzijds heeft zij hierdoor waarschijnlijk een natuurlijke gevoeligheid voor inclusie- en exclusie-mechanismen, anderzijds draagt het er wellicht aan bij dat zij geneigd is (te) snel te denken dat een ander ook bewust met die vraag bezig zal zijn. Zodoende heeft Marinka in gesprekken met mensen tijdens het uitvoeren van participatieve observaties geregeld gevraagd of het voor hen van belang is om ergens bij te horen.

Ten vierde merkt Marinka, met name tijdens participatie in de beleidscontext van de Protestantse Kerk, op dat bepaalde gesprekken (bijvoorbeeld over het belang van het ambt) irritaties oproepen. Het zijn onderwerpen waarvan Marinka heel goed weet dat zij in de kerkgeschiedenis een belangrijke rol hebben gespeeld, maar waar zij zich persoonlijk niet meer mee bezig houdt. Doordat zij er zelf al jaren nauwelijks meer mee bezig is, is zij verbaasd dat het in de Protestantse Kerk blijkbaar (nog steeds) onderwerpen zijn waar veel over gesproken wordt.

Ten vijfde is Marinka in de afgelopen jaren intensiever gaan optrekken met mensen voor wie kerkelijke betrokkenheid en een christelijke achtergrond allermint vanzelfsprekend zijn. In die contacten heeft Marinka ook geleerd in welke talen zij spreken over zingevingsthema's en heeft zij zich die taal eigen gemaakt. Dit is behulpzaam geweest in het gesprek met mensen die aangeven nooit een verbinding met een kerkelijke gemeenschap gehad te hebben.

Ten zesde heeft Marinka zich tijdens het uitvoeren van dit onderzoek vaak gerealiseerd dat zij in de eerste plaats opgeleid is in de sociale wetenschappen. Hoewel zij een masteropleiding in de theologie heeft afgerond, blijkt het kiezen van een theologische blik en benadering secundair te zijn.

2.9. Reflectie op de rol van de klankbordgroep

De uitvoering van dit onderzoek is mogelijk geworden door financiële middelen die beschikbaar zijn gesteld door verschillende instanties. Het betreft:

- Stichting Kerk en Wereld, sinds 1 oktober 2015 commissie Fonds Kerk en Wereld binnen de Protestantse Kerk;
- De Maatschappij van Welstand;
- De Protestantse Kerk Nederland;
- De Protestantse Kerk Amsterdam (PKA);

- De Protestantse Theologische Universiteit (PThU).

In maart 2015 heeft een gesprek plaatsgevonden tussen professor Henk de Roest en de toenmalig programmamanager missionair werk binnen het LDC van de Protestantse Kerk.. In dat gesprek wordt afgesproken dat er een klankbordgroep geformeerd wordt. Deze klankbordgroep wordt gevormd door afgevaardigden van de financierende instanties, de onderzoeker en het begeleidingsteam.

In maart 2015 heeft de eerste bijeenkomst plaatsgevonden. Er is geen heldere doelstelling geformuleerd. Tijdens deze bijeenkomst is het belang van onafhankelijkheid van de onderzoekers benadrukt.

Nadat Nadine in maart 2017 haar onderzoeksactiviteiten heeft gestaakt, is de klankbordgroep op verzoek van vertegenwoordigers van de financierende instellingen drie of vier keer per jaar bijeengekomen. Tijdens deze bijeenkomsten is een update gegeven over het verloop van het onderzoek. Bovendien is een inhoudelijk gesprek gevoerd over een onderwerp waarmee de onderzoeker in die periode bezig is.

In de volgende hoofdstukken worden de resultaten van dit onderzoek gepresenteerd.

3. (N)OOIT-KERKELIJKEN

In hoofdstuk één is beschreven dat pioniersplekken zich, in ieder geval in theorie, onderscheiden van veel andere missionaire initiatieven. Zij onderscheiden zich door een streven naar een (op termijn) zelfstandige geloofsgemeenschap waarin nadrukkelijk een rol wordt gespeeld door mensen die voorafgaand aan hun betrokkenheid bij de pioniersplek het evangelie niet kennen en niet (meer) betrokken zijn bij een bestaande kerk.

Om een voortdurende aanwezigheid van geloofsgemeenschappen in de Nederlandse samenleving te waarborgen kunnen, zoals beschreven in hoofdstuk één, verschillende ontwikkelingen nagestreefd worden. Allereerst kan gekeken worden hoe mensen die een fragiele verbinding met een geloofsgemeenschap hebben, de verbinding niet verliezen. Daarnaast is het mogelijk te onderzoeken hoe mensen die eerder geen verbinding met een geloofsgemeenschap hadden, deze verbinding mogelijk wel kunnen krijgen. Om deze reden is er dit onderzoek nadrukkelijk aandacht voor (n)ooit-kerkelijken en de wijze waarop zij betekenis geven aan de ontwikkelingen binnen pioniersplekken. In dit hoofdstuk wordt de volgende deelvraag beantwoord:

Wat weten we, op basis van eerder wetenschappelijk onderzoek, over (n)ooit-kerkelijken?

In de volgende paragraaf wordt eerst ingegaan op het concept ‘religieuze betrokkenheid’. Het zal blijken dat dit een gelaagd begrip is en dat zodoende niet zonder meer duidelijk is wie al dan niet (meer) betrokken is bij een bestaande kerk. In paragraaf 3.2. wordt op verschillende wijzen aangegeven hoeveel mensen als rand- en (n)ooit-kerkelijken kunnen gelden.⁷¹ In paragraaf 3.3. wordt beschreven wie de kerk verlaten en hoe, wanneer en waarom zij dat doen. In deze paragraaf komt aan de orde wat bekend is over de wijze en het moment waarop de betrokkenheid van mensen bij de kerk verandert. In paragraaf 3.4. wordt vervolgens beschreven hoe verschillende typen mensen die zichzelf niet (meer) zien als een betrokkene bij de kerk, omgaan met zingevingsvragen. De slotparagraaf geeft een samenvatting van de belangrijkste bevindingen en brengt in beeld welke consequenties de inzichten hebben voor de wijze waarop dit onderzoek wordt uitgevoerd.

3.1. Religieuze betrokkenheid

Pioniersplekken richten zich op mensen die niet of niet meer betrokken zijn bij een bestaande kerk. In de praktijk blijkt verschillend gedacht te worden over wanneer

⁷¹ In dit hoofdstuk wordt niet alleen over nooit-kerkelijken en ooit-kerkelijken gesproken, maar komen ook een aantal keer de termen ‘randkerkelijk’ en ‘buitenkerkelijk’ voor. Hier is voor gekozen omdat die termen in de onderzoeken die in die tekstfragmenten besproken worden ook gebruikt wordt.

iemand als ‘betrokkene’ kan gelden. In paragraaf 1.4.2. is duidelijk geworden dat wie als ‘betrokkene’ wordt beschouwd ook afhankelijk is van het type geloofsgemeenschap dat ontstaat. In deze paragraaf is beschreven dat in een volkskerk alle gedoopten als deel van de gemeenschap gezien worden, ongeacht of zij ook bijeenkomsten bezoeken of op een andere wijze commitment uiten. Daarentegen worden in een sekte alleen die mensen als lid gezien bij wie een sterk commitment zichtbaar is, bijvoorbeeld doordat zij trouw aanwezig zijn bij bijeenkomsten.

De door Berghuijs (2018, pp. 48-49) onderscheiden modaliteiten van religieuze betrokkenheid laten zien op welke verschillende wijzen religieuze betrokkenheid vorm kan krijgen:⁷²

- Affiniteit: geïnspireerd zijn door en/of verwantschap voelen met waarden/rituelen of andere (aspecten van) van een religie;
- Praktijken en materiele cultuur: het vieren van religieuze feesten, het uitvoeren van diverse praktijken zoals bidden, mediteren, yoga, vasten, pelgrimstochten maken, religieuze teksten lezen en/of het in bezit zijn van voorwerpen die geassocieerd worden met een religie;
- Overtuigingen: het eens zijn met bepaalde ideeën uit een religie;
- Ervaringen: vertrouwd zijn met het hebben van een innerlijke religieuze beleving;
- Ethiek: waarden van belang achten die religieus te duiden zijn en eventueel ook gedrag vertonen dat gebaseerd is op die waarden;
- Sociale participatie: betrokken zijn bij een religieuze groepering (vieringen bijwonen, lidmaatschap, financieel bijdrage, een bijdrage leveren als vrijwilliger of beroepskracht);
- Zelfidentificatie: zichzelf beschouwen als behorend bij een religieuze groepering (Berghuijs 2018, pp. 48-49).

Wanneer onderscheiden wordt wie er al dan niet verbonden is met de kerk, is het criterium van het ritueel van de doop in veel theologische literatuur dominant, zoals in hoofdstuk vier zichtbaar zal worden. Gedoopten worden door het ondergaan van dit

⁷² Berghuijs liet zich hierbij inspireren door de dimensies van religiositeit die ontwikkeld zijn door Glock (1962), Glock en Stark (1965), en Smart (1996). In deze modaliteiten zijn de door Kregting en Bernts (2003) en door Waaijman (2000) onderscheiden elementen (cognities, affectieve aspecten en gedragingen) zichtbaar die mede bepalen hoe iemand betrokken is. Er zijn ook andere manieren van classificeren van betrokkenheid denkbaar. Zo beschrijft Taylor (2007, pp. 80-81) bijvoorbeeld dat mensen geloven in verschillende snelheden. Sommigen (bijvoorbeeld mensen die in een klooster wonen) wijden hun hele leven eraan, terwijl anderen er slechts af en toe mee bezig zijn. Haspels (1999) onderscheidt vier ijkpunten in betrokkenheid: lidmaatschap, participatie, identificatie (ideële binding) en sociale binding (communicatie en interactie). Ook heel andere benaderingen van het concept ‘religieuze betrokkenheid’ zijn mogelijk. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in het werk van Immink (2014), Pleizier (2010) en Riesebrodt (2010, pp. 74-86). In deze vormen van betrokkenheid wordt echter participatie in religieuze praktijken samen met anderen vaak verondersteld.

ritueel lidmaat van het Lichaam van Christus en onderdeel van de wereldwijde kerk.⁷³ In hoofdstuk vier komt ook aan de orde dat gedoopten vroeger vanzelfsprekend kerkdiensten bijwoonden. Zodoende waren zij ook op die manier betrokken. Tegenwoordig is het echter niet meer vanzelfsprekend dat gedoopten ook (geregeld) kerkdiensten bezoeken.

Hoewel het gebruik van het criterium dominant is in theologische literatuur, is er oog voor het gegeven dat betrokkenheid op verschillende wijzen vorm kan krijgen. Zo is zichtbaar dat verschillende theologen verwijzen naar het model dat ontwikkeld is door de sociaal antropoloog Paul Hiebert. Daarin komt tot uiting dat over betrokkenheid gedacht kan worden vanuit een *centered set* of een *bounded set* (Campbell & Garner, 2016, p. 13; Hegstad, 2013, p. 115; Paas, 2004, pp. 170-174; Van der Toren-Lekkerkerker, 2021, p. 242).⁷⁴ Literatuur waarin zichtbaar is dat theologen aandacht besteden aan de wijzen van betrokkenheid die vervat zijn in de andere modaliteiten die Berghuijs onderscheidt, is bijvoorbeeld in de artikelen en boeken van Klomp en Van der Meulen (2017), Van der Beek (2018), Paas (2015) en Kaljouw (2020). Klomp en Van der Meulen laten zien wat deelname aan een evenement als *The Passion* voor mensen betekent. Van der Beek (2018) maakt inzichtelijk hoe moderne pelgrims die op weg zijn naar Santiago de Compostella hun identiteit vormen. Zij geeft bovendien aan dat pelgrims wellicht onderdeel uitmaken van een verhalen-gemeenschap (Van der Beek, 2021). Paas beschrijft dat de kerk (het gebouw en de gemeenschap) voor veel mensen dezelfde functie vervult als een restaurant of een ziekenhuis. Ze gaan erheen als het moet of als ze daar nadrukkelijk voor kiezen, maar het is niet noodzakelijk (Paas, 2015, p. 40). Het door Grace Davie (2007, p. 22) gemunte concept *vicarious religion* wordt door Paas gebruikt om aan te geven dat er een actieve minderheid nodig is die de kerk gaande houdt, om die wijze van verbinding mogelijk te maken. Kaljouw (2020), ten slotte, beschrijft dat het kerkgebouw een belangrijke rol kan spelen in de verbinding tussen (n)ooit-kerkelijken en de kerk.

In kwantitatieve onderzoeken waarin de betrokkenheid van mensen bij religie in kaart gebracht wordt⁷⁵, is vaak een vraag opgenomen als ‘in hoeverre voelt u zich verwant met de volgende religieuze en levensbeschouwelijke stromingen?’ (Bernts & Berghuijs, 2016, p. 212). In deze onderzoeken speelt de door Berghuijs onderscheiden modaliteit van de zelfindicatie zodoende een belangrijke rol.

In het pioniersbeleid van de Protestantse Kerk lijkt, zoals zichtbaar zal worden in hoofdstuk vijf, het meest gestuurd te worden op de modaliteit ‘sociale participatie’ en

⁷³ Soms wordt ook benadrukt dat lidmaatschap in de kerk iets anders betekent dan daarbuiten (Warren, 2003, p.307). C.S. Lewis (2001 [1949], pp. 163-164) legt uit dat lidmaten binnen de kerk onderdeel zijn van het Lichaam van Christus. Lidmaten van het lichaam van Christus kunnen vergeleken worden met organen in een menselijk lichaam of met familieleden in een familie. Eenieder heeft zijn eigen unieke rol en is onmisbaar. Wanneer een lidmaat besluit zich los te maken van het lichaam, verandert het gehele lichaam. Er wordt dan vaak ook verwezen naar de Bijbelteksten in Romeinen 12:4-5, 1 Korinthe 6:15 en 1 Korinthe 12: 12-27.

⁷⁴ Dit model wordt o.a. uitgewerkt in Hiebert (1994) en (1979).

⁷⁵ Deze worden vaak uitgevoerd door sociologen of religiewetenschappers.

de modaliteit ‘praktijken en materiele cultuur’. Het gaat dan vooral over de praktijk van het ritueel van de doop. Nadat iemand het ritueel van de doop heeft ondergaan in een gemeenschap behorend bij de Protestantse Kerk, wordt deze persoon overigens ook geregistreerd als lid (specifiek: dooplid) van de Protestantse Kerk.

3.2. Hoeveel rand- en (n)ooit-kerkelijken zijn er?

Er is duidelijk geworden dat ‘betrokkenheid’ een gecompliceerd concept is. Het zal daarom tijdens het veldwerk nodig zijn telkens oog te hebben voor de invulling van het concept ‘betrokkenheid’ die gehanteerd wordt. In de volgende paragrafen volgt nu een overzicht van wat bekend is over (n)ooit-kerkelijken.

Uit onderzoek blijkt dat de betrokkenheid bij kerkelijke organisaties afneemt en dus het aantal rand- en (n)ooit-kerkelijken toeneemt. Dit is eigenlijk onafhankelijk van het criterium dat gehanteerd wordt om iemand als ‘betrokkene’ te duiden.

Sinds 2000 eindigt dagelijks het kerklidmaatschap van 267 mensen, aldus De Hart en Van Houwelingen (2018, pp. 36-37).⁷⁶ De Protestantse Kerk beschrijft in het rapport *De toekomst open tegemoet* (Dienstenorganisatie Protestantse Kerk, 2021, p. 12), dat het aantal leden dat overlijdt groot is. Toch verdwijnen de meeste mensen uit het registratiesysteem van de kerk doordat zij zich actief uitschrijven. Veelal betreft het jonge doopleden. Dit zijn meestal mensen die als kind het ritueel van de doop hebben ontvangen en vervolgens geen belijdenis hebben afgelegd.⁷⁷

Uit onderzoek blijkt dat veel mensen die geregistreerd zijn als dooplid bij de Protestantse Kerk, (bijna) nooit meer een kerkdienst bezoeken (De Hart & Van Houwelingen, 2018, p. 51). Ook mensen die zich nog wel identificeren als kerklid blijken lang niet altijd trouwe kerkganger te zijn: minder dan een kwart van hen geeft aan maandelijks een dienst bij te wonen. Van alle Nederlanders geeft 38% aan soms (dat is: ‘niet nooit’) naar een dienst te gaan (De Hart & Van Houwelingen, 2018, pp. 25-26). Volgens de cijfers van het Centraal Bureau van de Statistiek [CBS] gaat 17% van de Nederlanders in 2022 vaker dan zelden tot nooit naar de kerk. Iets minder dan de helft van deze mensen (6,7% van het geheel van de Nederlandse bevolking) geeft aan wekelijks of vaker een kerk te bezoeken (Schmeets & Houben, 2023). Het kerkbezoek is in de afgelopen vijftig jaar verrassend snel gedaald, terwijl het kerkbezoek in Nederland in 1960 nog uitzonderlijk hoog was in vergelijking met andere Europese landen (Van Rooden, 2004, p. 523).

⁷⁶ De denominaties waarnaar gekeken is, betreffen de volgende: de Rooms-Katholieke Kerk, Protestantse Kerk, de Gereformeerde Kerk (Vrijgemaakt), de Gereformeerde Gemeente en de Hersteld Hervormde Kerk.

⁷⁷ Voor beschrijvingen van de verschillende soorten lidmaatschap die de Protestantse Kerk kent, zie: <https://protestantsekerk.nl/lidmaatschap>

Tevens blijkt uit onderzoek dat het aantal mensen dat zich als kerklid identificeert daalt (Bernts & Berghuijs, 2016, p. 21).⁷⁸ Volgens De Hart en Van Houwelingen identificeert in 2002 43% van de ondervraagden zich als lid van een bepaald geloof of kerkgenootschap en is dat aantal in 2016 teruggelopen tot 31% (2018, p. 22). De cijfers van het CBS tonen dezelfde trend, maar andere getallen. Volgens deze cijfers rekent 53,8% van de bevolking met een leeftijd van vijftien jaar of ouder zich in 2012 tot een kerkelijke gezindte. In 2022 doet nog 42,8% van de Nederlandse bevolking met een leeftijd van vijftien jaar of ouder dat (Schmeets & Houben, 2023).

3.3. Door wie, hoe, wanneer en waarom wordt de kerk verlaten?

Onder kerkverlaters worden die mensen verstaan die zichzelf niet meer zien als betrokkenen bij een kerk, terwijl zij zichzelf in het verleden wel als een betrokkene bij de kerk beschouwden. Het kunnen zodoende ook mensen zijn die formeel nog wel lidmaat zijn van de kerk, maar voor wie dat lidmaatschap weinig of geen betekenis heeft.

Verschillende keren is onderzocht wie kerkverlaters zijn. In die onderzoeken wordt duidelijk dat de meeste mensen die in Nederland de kerk verlaten tussen de 14 en 26 jaar oud zijn (de meesten zijn 19 jaar oud) (Need & De Graaf, 1996, p. 96; Te Grotenhuis & Scheepers, 2001, p. 597). Dit is opvallend omdat uit ander onderzoek blijkt dat bij mensen tussen de 19 en 30 jaar de religiositeit juist toeneemt (Argue et al., 1999). Het lijkt er dan ook op dat geconcludeerd moet worden dat religie en kerk voor deze mensen weinig met elkaar te maken hebben (Sonnenberg, 2020, p. 26).

In kwalitatieve studies op microniveau komt naar voren dat kerkverlating in veruit de meeste gevallen een geleidelijk proces is (Bons-Storm, 2004; De Bruijn, 2015; Van Rooden, 2004). In het onderzoek van Van Rooden halen de meeste mensen geen beslissend moment aan waarop zij de keuze gemaakt hebben om zich van de kerk af te wenden.⁷⁹ Er is meestal geen sprake geweest van hevige (geloofs)twijfel over de waarheid van het verkondigde of verzet tegen sociale dwang. Veel kerkverlaters hebben ook positieve herinneringen aan de kerk (De Hart, 2011, p. 187; Van Rooden, 2004, p. 541).

In verschillende recentere onderzoeken komt naar voren dat jongeren de kerk (en andere ideologische groepen) vaak verlaten op een moment dat er in hun leven veel verandert. Bijvoorbeeld wanneer zij verhuizen, gaan studeren, of wanneer ze een

⁷⁸ Vooral onder katholieken is het aantal geregistreerden groter dan het aantal mensen dat zichzelf ook als lid ziet. Verschillende vraagstellingen (een- en tweetrapsvraag) leiden (gedeeltelijk) tot andere uitkomsten. Het aantal mensen dat aangeeft zichzelf als kerklid te identificeren is doorgaans hoger wanneer direct gevraagd wordt tot welke godsdienst of levensovertuiging iemand zich rekent (waarbij verschillende opties geboden worden als antwoordmogelijkheden), dan wanneer de vraag van welke geloofsgemeenschap iemand lid is pas gesteld wordt nadat iemand de vraag of hij/zij lid is van een geloofsgemeenschap positief heeft beantwoord.

⁷⁹ In dit onderzoek participeerden alleen ouderen, allemaal geboren voor 1945 (Van Rooden, 2004, pp. 528-529).

serieuze liefdesrelatie of kinderen krijgen (Niemelä, 2015, p. 184; Wijma, 2020, p. 22; Windisch et al., 2016, p. 19). Wijma geeft aan dat mensen tijdens die transitie momenten vaak pastorale aandacht missen (Wijma, 2020, p. 22). Dit gemis is voor hen geregeld aanleiding om de kerk te verlaten. Te Grotenhuis en Scheepers (2001, p. 601) laten zien dat de kans dat iemand het lidmaatschap bij een kerk beëindigt groter wordt wanneer hij of zij na het verlaten van het ouderlijk huis in een grote stad gaat wonen, of wanneer hij of zij het leven gaat delen met een partner die geen lid is van een geloofsgemeenschap (Te Grotenhuis & Scheepers, 2001, p. 598).

Finse Jongeren uit de generatie Y (geboren tussen 1980 en 2000) die participeerden in het onderzoek van Niemelä (2015) geven aan dat het verliezen van geloof en het niet betekenisvol achten van de kerk voor hen de belangrijkste redenen vormen om de kerk te verlaten. Wijma-Van der Veen (2020) stelt dat jongeren de kerk verlaten wanneer zij te weinig ruimte voelen om hun ideeën, twijfels en meningen te uiten en wanneer zij zich niet gezien voelen. Veel van deze jongeren blijken de sociale contacten in de kerk in hun tienerjaren waardevol gevonden te hebben, maar zich weinig aan de inhoud van het evangelie gecommitteerd te hebben (Niemelä, 2015, p. 181). Zij zijn het niet zozeer vurig oneens met de inhoudelijke ideeën van de kerk, maar de thema's waarover het in de kerk gaat vinden zij maar in geringe mate relevant (Windisch et al., 2016, p. 17). Het gegeven dat de kerk een fijne sociale omgeving vormde is voor hen geen reden om te blijven.⁸⁰ Bovendien verdwijnt de kerk als plek met fijne sociale contacten ook gedeeltelijk doordat veel leeftijdsgenoten de kerk verlaten. Deze jongeren voelen bovendien geen maatschappelijke druk om verbonden te blijven aan een kerkgemeenschap.

Voor mensen uit oudere generaties blijken frustraties over het instituut kerk veel vaker een rol te spelen in het proces van kerkverlating (Niemelä, 2015, p. 179). In het rapport *Ik geloof het wel* (2001), een onderzoek dat gaat over verminderde kerkgang en/of (vervolgens) kerkverlating onder voormalig ambtsdragers, laat ook De Roest zien dat negatieve ervaringen binnen de kerk als organisatie een reden van afhaken kunnen zijn. Door 41% van de in dit onderzoek betrokken kerkenraden wordt aangegeven dat voormalig ambtsdragers hierdoor de kerk verlaten.

Een aparte groep kerkverlaters wordt gevormd door de nomads. Nomads zijn mensen die zichzelf als christen beschouwen, maar niet meer naar de kerk gaan (Kinnaman & Matlock, 2019). Mensen die zich thuis voelen in de *Emerging Church Movement* (ECM) kunnen ook gerekend worden tot de nomads. De ECM is een beweging waarnaar nog weinig onderzoek is gedaan en waarvan de omvang niet precies bekend is (Doornenbal 2012; Marti & Ganiel, 2014). De collectiviteiten (deze collectiviteiten willen vaak expliciet geen *congregation* genoemd worden!) die in deze beweging ontstaan, worden vaak vergeleken met pioniersplekken (Marti & Ganiel, 2014, p. 9). Voor veel mensen die zich aansluiten bij deze collectiviteiten blijkt juist het

⁸⁰ Overigens beschrijft Sonnenberg (2020, p. 30) dat sociale relaties voor hen die in de kerk blijven, vaak belangrijker zijn dan opvattingen.

vormen van gemeenschappen belangrijk te zijn. Ook blijken zij vaak wars van het instituut kerk en van formeel lidmaatschap. Hoewel mensen die zich aansluiten bij deze collectiviteiten zich niet willen laten registreren als lid(maat), is het commitment dat zij tonen groot. Veel mensen zijn trouw aanwezig bij de bijeenkomsten, die overigens geregeld lijken op bijeenkomsten in gemeenschappen die onderdeel uitmaken van het instituut kerk. Het commitment van de mensen in deze beweging blijkt bovendien uit het feit dat zij veel tijd besteden aan de zorg voor elkaar en voor mensen buiten de collectiviteit. Deze sociale betrokkenheid wordt gezien als belangrijke uiting van commitment aan het christelijke gedachtegoed en het volgen van Jezus (Doornenbal, 2012; Marti & Ganiel, 2014). Mensen in de EMC verbinden zich dus wel met de inhoud die ook in het instituut kerk een centrale plek inneemt, maar distantiëren zich van aspecten als formeel lidmaatschap, hiërarchische machtsstructuren en het nastreven van een gedeeld antwoord op de vraag naar wat de waarheid is (Marti & Ganiel, 2014, p. 29).

3.4. Religieuze betrokkenheid van niet-kerkelijken

Bernts en Berghuijs (2016, p. 160) laten zien dat de behoefte aan reflectie rond zinvragen afneemt, maar desalniettemin nog steeds groot is. Bij 70% van de ondervraagden blijkt deze behoefte aanwezig. De Hart (2011) is ingegaan op de vraag ‘Verbinden mensen zich nog op één of andere manier met andere mensen die bezig zijn met zingeving/spiritualiteit/religie/geloof?’. In onderzoek van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP)⁸¹ is gemeten of mensen praten of mailen met andere belangstellenden, meedoen met gespreksgroepen en cursussen, op internet kijken, naar beurzen, manifestaties of andere bijeenkomsten gaan en tijdschriften en boeken lezen over deze onderwerpen. De meeste mensen zijn met spiritualiteit en levensvragen bezig door erover van gedachten te wisselen met anderen en/of door kennis te nemen van lectuur over spiritualiteit (De Hart, 2011, pp. 160-168). Uit het onderzoek van Bernts en Berghuijs (2016) blijkt dat veel mensen (73% van de respondenten!) gesprekken over zingevings- en levensvragen voeren binnen verbanden die niet voor dat doeleinde zijn opgericht. Deze gesprekken blijken veel plaats te vinden binnen sportclubs. Ook spreken mensen over deze thema’s met vrienden en familie thuis, tijdens een wandeling of in een andere persoonlijke setting (Bernts & Berghuijs, 2016, p. 161). Voor zover bekend is er geen wetenschappelijk onderzoek over de concrete vorm van deze contacten, waarover gesproken wordt, hoe het contact ontstaat en welke elementen bevorderen dat dit gesprek ontstaat. Hoewel veel mensen wel eens de behoefte hebben om met zingevingsthema’s bezig te zijn, verschilt de wijze waarop en de mate waarin

⁸¹ Het betreft het onderzoek *Culturele Veranderingen in Nederland* (2008), waarover geen zelfstandig onderzoeksrapport is verschenen, maar waarnaar De Hart (2011) wel verwijst. De vragen die in dit onderzoek gesteld zijn over contact met anderen over zingevingsthema’s, kwamen niet voor in vragenlijsten van ander (SCP) onderzoek.

men ermee bezig is. In de volgende subparagrafen wordt besproken hoe twee groepen mensen zich bezighouden met zingevingsvragen: de niet-gelovigen en de levensbeschouwelingen die zichzelf niet (meer) als betrokkene bij een kerk beschouwen.

3.4.1. De niet-gelovigen

Hoewel de behoefte aan reflectie rond zin-vragen bij veel Nederlanders aanwezig is, blijkt uit recent onderzoek ook dat zingevingsvragen in de levens van veel Nederlanders een minder belangrijke rol spelen (De Hart et al., 2022, p. 76). Jongeren noemen zich steeds vaker een echte atheïst of een uitdrukkelijk niet-gelovig mens. In 2016 geven Bernts en Berghuijs (pp. 39-40) aan dat ongeveer 41% van de Nederlanders tot de seculieren gerekend kan worden. De Hart et al. (2022, p. 69) gaan er vanuit dat het ongeveer de helft van de Nederlanders betreft. De kans dat deze mensen ooit (weer) naar een kerk zullen gaan is klein. De Hart et al. zeggen over hen: “mensen die zeggen dat ze niets meer hebben met de kerken moeten niet ineens bestempeld worden als ‘zinzoekers’. Het is de vraag of ze wel zo massaal ‘op zoek’ zijn naar iets” (De Hart et al., 2022, p. 150).

Het percentage Nederlanders dat niet met het geloof en in de kerk wordt opgevoed stijgt hard. Van de jongeren tussen de zeventien en dertig jaar die in 2014 participeerden in het onderzoek dat het SCP uitvoert, geeft maar liefst 55% aan van huis uit nooit-kerkelijk te zijn (De Hart & Houwelingen, 2018, p. 42). De babyboomgeneratie (geboren tussen 1940 en 1960) geeft haar nooit-kerkelijkheid veelal door aan de volgende generatie (Van Houwelingen & De Hart, 2019, p. 424).

Er is weinig onderzoek gedaan naar de wijze waarop niet-gelovigen met levensvragen omgaan. Het onderzoek van het onderzoeksbureau Motivaction vormt een uitzondering.⁸² Met het Mentality™-model kan Motivaction in beeld brengen welke waarden mensen belangrijk vinden en welke leefstijl zij erop nahouden. Jobsen en Metaal (2009, pp. 87-105) laten zien dat mensen die niet tot nauwelijks bij een kerk betrokken zijn veelal gericht zijn op de eigen persoon en op situaties en mensen in de eigen nabije sociale omgeving (te denken valt aan eigen familie en een handjevol vrienden). Het is voor hen belangrijk om maatschappelijk vooruit te komen, succesvol te zijn en om uit te stralen dat het goed met hen gaat. De kerk echter, legt vaak de nadruk op de niet-bekende ander. Hierdoor sluit de kerk niet aan bij het waardenpatroon van veel Nederlanders.

Een andere uitzondering is het in 2022 gepubliceerde onderzoek *Buiten kerk en moskee* (De Hart et al.). Dit onderzoek geeft inzicht in de wijze waarop niet-gelovigen (atheïsten en agnosten)⁸³ omgaan met levensvragen. In dit onderzoek speelt het concept

⁸² Ook het hoofdstuk *Leefstijlen en zingeving*, geschreven door Gerrit Kronjee en Martijn Lampert, uit het rapport *Geloven in het publieke domein* (Van de Donk et al., 2006) beschrijft onderzoek dat gedaan is op basis van dit door Motivaction ontwikkelde model. Zoals zichtbaar is in paragraaf 5.1. heeft Motivaction dit model ook gebruikt voor een onderzoek dat zij deed in opdracht van de Protestantse Kerk.

⁸³ De Hart et al. (2022) geven aan dat zij beseffen dat het gebruik van de term ‘niet-gelovigen’ niet passend is om deze groep te beschrijven. Het is ongebruikelijk om een groep te beschrijven

‘zingeving’, zoals dit geoperationaliseerd is door George en Park (2017), een centrale rol. Het blijkt maar ten dele bruikbaar (De Hart et al., 2022, p. 97). George en Park geven aan dat het in zingeving gaat om drie elementen:

- samenhang zien tussen verschillende elementen in je leven;
- het hebben van een levensdoel dat richting geeft aan je leven;
- het gevoel hebben dat je leven ertoe doet.

Uit het onderzoek van de De Hart et al. (2022) blijkt dat niet-gelovigen vaak in het nu leven, de dag plukken (*Carpe Diem*) en hun handelen van vandaag niet zozeer in het geheel van een levenspad met een bepaald doel zien. De idee van maakbaarheid is belangrijk in hun beleving van zin. Het belang van het eigen individu (en het er als individu toe doen) wordt daarin vaak gerelativeerd. De niet-gelovigen zijn vaak meer op de verandering van de maatschappij in algemene zin gericht, dan op zelfontwikkeling. Waarschijnlijk komt dit mede doordat karma of een eventueel hiernamaals voor hen niet bepalend is voor hoe zij nu willen handelen (De Hart et al., 2022, pp. 109-110). Voor de meesten is het hebben van relaties met anderen, bijvoorbeeld kinderen, van groot belang (De Hart et al., 2022, p. 111). Voor jonge niet-gelovigen, jonger dan vijfendertig jaar, blijkt ‘intens beleven’, ‘leuke dingen doen’ en ‘zelf bepalen wat je doet’, bovendien belangrijk (De Hart et al., 2022, p. 113). Juist ook het beleven van dingen samen met anderen, is voor hen betekenisvol. Wanneer het gaat om de omgang met lijden, is duidelijk geworden dat niet-gelovigen geneigd zijn het te beschouwen als iets dat nu eenmaal bij het leven hoort. Zij denken veelal niet dat lijden een doel heeft. Niet-gelovigen ervaren in het algemeen het leven zonder een alomvattend betekenisstelsel niet als erg problematisch of als een groot gemis (De Hart et al., 2022, p. 124). Het bezig zijn met *the meaning in life* (de betekenis van het eigen leven) is voldoende. Zij kunnen een goed leven leiden zonder zich (al te veel) bezig te houden met *the meaning of life* (de zin van het leven in meer algemene zin).⁸⁴

3.4.2. *Levensbeschouwelijken die zichzelf als niet-kerkelijk beschouwen*

Naast de groep (n)ooit-kerkelijken die niet tot nauwelijks met zingeving bezig is, is er ook een groep (n)ooit-kerkelijken die zich wel regelmatig bezighoudt met zingevingsvragen. In de afgelopen decennia is een aantal toonaangevende en inzichtgevende, overwegend kwantitatieve, onderzoeken uitgevoerd om meer zicht te krijgen op hoe deze mensen met religiositeit, spiritualiteit, zingeving en levensvragen bezig zijn (Becker

in termen van wat de mensen in die groep niet zijn. De Hart et al. geven echter aan dat zij geen andere term hebben kunnen vinden waarmee niet-gelovigen zichzelf graag associëren (2022, p. 96). Bovendien, zo stellen ze, blijken ongelovige respondenten in het onderzoek van Kantar (Schothorst & Schalker, 2020) ook een term te verkiezen die beschrijft wat zij niet zijn (De Hart et al., 2022, p. 92).

⁸⁴ Voor verdere uitleg over het verschil tussen *the meaning in life* en *the meaning of life*, zie De Hart et al. (2022, p. 123).

et al., 1997; Berghuijs, 2014; Bernts & Berghuijs, 2016; Bernts et al., 2007; De Groot et al., 2013; De Hart, 2011; De Hart et al., 2022; Kronjee & Lampert, 2006).⁸⁵

In deze onderzoeken worden mensen die op één of andere wijze betrokken zijn bij de kerk vaak vergeleken met hen die dat niet (meer) zijn. Nieuwe en andere vormen van religiositeit/spiritualiteit worden in deze onderzoeken vaak in verband gebracht met kerkelijkheid en christendom. Als motivatie daarvoor geeft De Hart aan: “Op het toneel waarop nieuwe spiritualiteit zich manifesteert, worden nog tal van decorstukken uit het christelijk verleden aangetroffen” (De Hart, 2011, p. 32).

Gezien onder andere de uitkomsten van het op voorgaande pagina's besproken onderzoek van De Hart et al. (2022), is het de vraag of dit zo blijft. Ook eerder onderzoek toont overigens al aan dat religieus analfabetisme groeit (Ganzevoort, 2009), ook onder mensen die aangeven bij een geloofsgemeenschap te horen (Temmerman, 2018). Religieus analfabetisten ontberen de meest elementaire kennis over waar het in de traditionele religie en godsdienstgeschiedenis om gaat (De Hart et al., 2022, pp. 138-139). Zij kennen de belangrijkste personages uit verhalen die onderdeel zijn van religieuze tradities niet en weten (nagenoeg) niets van symbolen en handelingen uit religieuze tradities. Hierdoor kunnen mensen bijvoorbeeld niet meer uitleggen wat er te zien is op schilderijen in musea die zij bezoeken (Nissen, 2008). De decorstukken uit het christelijk verleden zijn er wellicht nog vaak, maar het is niet ondenkbaar dat de betekenis ervan voor veel mensen afneemt.

In de onderzoeken naar de religiositeit/spiritualiteit/omgang met levensvragen van (n)ooit-kerkelijken voor wie zingeving wel een belangrijk thema is, worden voor het beschrijven van de niet-kerkelijk betrokkenen veel verschillende termen gebruikt. Kronjee en Lampert (2006, p. 184) introduceren de term ‘ongebonden spiritueel’ om die mensen te beschrijven die zichzelf zien als religieus/spiritueel ingesteld, maar zich niet verbonden voelen met een levensbeschouwelijk/ religieuze/spirituele groepering. Bernts et al. (2007, p. 121; p. 192)⁸⁶ onderscheiden voor het eerst de groep ‘gelovig buitenkerkelijken’⁸⁷ en erkennen hiermee dat mensen die zich niet (meer) verbonden voelen met een levensbeschouwelijke/ religieuze/spirituele groepering niet alleen spiritueel, maar ook religieus of gelovig kunnen zijn. Hoewel Bernts et al. (2007) de groep ‘gelovig buitenkerkelijken’ onderscheiden, gaan zij er nog niet uitgebreid op in. Zij gebruiken met name de termen ‘postmoderne spirituelen’ (Bernts et al., 2007, p. 120)

⁸⁵ De enige kwalitatieve data die over ‘Nederlandse nieuwe spirituelen’, een term waarmee een deel van deze groep mensen aangeduid kan worden, in wetenschappelijk onderzoek zijn verzameld, zijn vindbaar in enkele paragrafen in de onderzoeksrapporten van Berghuijs (2014; 2018), Bernts en Berghuijs (2016) en in Jespers (2009).

⁸⁶ Deze publicatie is één van de publicaties in de reeks *God in Nederland*, een longitudinaal onderzoek naar kerk, geloof, spiritualiteit en zingeving in de Nederlandse samenleving.

⁸⁷ Uit onderzoek waarover in 2018 gepubliceerd is, blijkt dat er in Nederland in vergelijking met andere Europese landen veel mensen zijn die aangeven wel gelovig, maar niet-kerkelijk te zijn (De Hart & Van Houwelingen, 2018, pp. 28-32). Mensen worden als ‘gelovig’ geclassificeerd wanneer zij aangeven te bidden, wanneer zij geloven in een hogere macht, in het bestaan van een hemel en/of hel en in het bestaan van wonderen.

en ‘nieuw spirituelen’ (Bernts et al., 2007, p. 164) om hun populatie te beschrijven. Bernts et al. (2007) benadrukken wel dat postmodern spirituelen en ook nieuw spirituelen zowel binnen als buiten de kerk voorkomen.⁸⁸ Bernts en Berghuijs (2016)⁸⁹ onderscheiden ‘ongebonden gelovigen’ en ‘ongebonden spirituelen’.

Ongebonden gelovigen zijn mensen die zich niet (meer) als kerklid beschouwen of zich anderszins verbonden voelen met een religieuze groepering, maar die zich wel gelovig en eventueel ook spiritueel noemen. Veel van de ongebonden gelovigen zijn ex-kerklid. Ongebonden spirituelen zijn mensen die zichzelf niet als kerklid zien, zichzelf niet gelovig noemen, maar die zeggen wel spiritueel te zijn. Zij blijken van huis uit, vaker dan ongebonden gelovigen, nooit-kerkelijk te zijn (Bernts & Berghuijs, 2016, p. 39).⁹⁰

Bij het lezen en interpreteren van de verschillende onderzoeken is het van belang om de verschillen in de concepten en definities in gedachten te houden, omdat de resultaten hierdoor niet zonder meer vergeleken kunnen worden. Er zijn echter wel enkele elementen die in alle onderzoeken naar voren komen. Deze komen aan bod in de volgende alinea’s.

Allereerst blijkt de correlatie tussen gebondenheid en de mate waarin bepaalde inhoudelijke stellingen (zoals ‘waarheid moet innerlijk ervaren worden’ of ‘religie is iets dat voortdurend verandert tijdens je leven’) onderschreven worden, minder sterk te zijn dan intuïtief gedacht (Bernts & Berghuijs, 2016, p. 155; De Hart, 2011, p. 111). Dit geldt ook voor de correlatie tussen gebondenheid en de waarden die voor mensen van belang zijn. Mensen die zichzelf als (n)ooit-kerkelijke zien, onderschrijven sommige van deze ideeën wel vaker dan mensen die zichzelf zien als kerkelijk-betrokken, maar het is niet zo dat ideeën slechts in één van deze twee groepen aangehangen worden.

Ten tweede is door de verschillende onderzoeken een beeld ontstaan van de elementen die belangrijk zijn in de zingevingskaders van (ook) mensen die (n)ooit-kerkelijk zijn, maar die wel aangeven dat zingeving voor hen een belangwekkend thema is. Hoewel lange tijd gedacht is dat de ontwikkeling van een dergelijke typologie onmogelijk zou zijn, zijn meer en meer auteurs het erover eens dat er een (min of meer) gemeenschappelijk of ‘typerend’ wereldbeeld is dat ten grondslag ligt aan de vele vormen van nieuwe spiritualiteit die op het eerste gezicht zo van elkaar verschillen (zie o.a. Aupers & Houtman, 2006; Bloch, 1998; Hanegraaff, 1999; Hammer, 2004; Heelas et al., 2005; Jespers, 2013; Possamai, 2005). De Hart et al. (2022, pp. 33-34) onderscheiden de volgende vijf kernnoties:

- 1) worden wie je bent;
- 2) holisme;
- 3) mysticisme;

⁸⁸ In de vragenlijst is de vraag gesteld: ‘Ben je aangesloten bij een kerk?’ Er is niet nagegaan hoe de verbinding tussen mensen en de kerk vorm krijgt.

⁸⁹ Ook deze publicatie is één van de publicaties in de reeks *God in Nederland*, een longitudinaal onderzoek naar kerk, geloof, spiritualiteit en zingeving in de Nederlandse samenleving.

⁹⁰ Bernts en Berghuijs (2016) definiëren ‘ongebonden spirituelen’ dus op een andere wijze dan Kronjee en Lamperts dat in 2006 gedaan hebben.

- 4) een levendige belangstelling voor het paranormale;
- 5) een zoekoriëntatie.

Op basis van de ontwikkelde typering zijn stellingen ontwikkeld die in enquêtes aan mensen voorgelegd zijn. Er is gevraagd in welke mate mensen het eens zijn met (onder andere) de volgende stellingen:

- “Alle antwoorden kunnen gevonden worden in het zelf” (Berghuijs, 2014, p. 71)/ “De zin in het leven is een eigen unieke innerlijke ervaring en ontwikkeling van eigen vermogens/ Waarheid moet je innerlijk ervaren” (De Hart, 2011, p. 160).
- “Je kunt zelf verschillende systemen en praktijken combineren op de manier die jou het best past” (Berghuijs, 2014, p. 71)/ “Religie zoek ik zelf bijeen in wijsheid uit allerlei tradities en ideeën” (Bernts et al., 2007; De Hart, 2011, p. 160). Of: “Je kunt verschillende levenswijsheden en praktijken combineren tot wat het beste bij je past” (De Hart et al., 2022, p. 55).
- “Ik geloof in reïncarnatie en karma” (Berghuijs, 2014, p. 71).⁹¹
- “Ik ervaar verbondenheid (met het zelf, anderen en natuur)” (Berghuijs, 2014, p. 71)/ “Ieder van ons maakt deel uit van een bezielde verband dat mens, wereld en natuur verbindt”(De Hart, 2011, p. 158).
- “Spiritualiteit (of religie) heeft meer met zoeken dan met vaste overtuigingen te maken” (De Hart, 2011, p. 160)/ “Elk verkregen inzicht is voorlopig” (De Hart et al., 2022, p. 56).
- “Bij beslissingen kan je beter afgaan op intuïtie en gevoel dan op verstand” (De Hart, 2011, p. 160).
- “Ik praktiseer praktijken als astrologie, tarot, (bidden als) meditatie etc.” (De Hart, 2011, p. 160).

Zoals aangegeven, worden mensen die veel van deze stellingen onderschrijven onder andere ‘nieuw spiritueel’ genoemd. Omdat deze ideeën en praktijken waarover het in de stellingen gaat niet zozeer nieuw zijn, zou wellicht een andere term passender zijn om deze mensen te beschrijven. Veel van de in de stellingen beschreven ideeën zijn ontwikkeld in de *New Age*-stroming en daarvoor ook in andere stromingen (Berghuijs, 2013, p. 11; Hanegraaff, 1996, p. 520; Omta, 2019, p. 43; York, 1995, p. 79). Volgens *New Age*-aanhangers zou de wereld grotendeels ten onder gaan, maar de wezens die overleefden zouden een hoger bewustzijn ontwikkelen om, gesteund door engelen, spirituele meesters en wellicht ook buitenaardse wezens, een nieuwe toekomst in te gaan (Aupers, 2000, p. 152-153; Omta, 2019, p. 31).

⁹¹ Nederlanders blijken overigens vaker dan de mensen in andere Europese landen te geloven in een leven na de dood (Bernts & Berghuijs, 2016, p. 69-70; De Hart & Van Houwelingen, 2018, p. 26).

Zo rond 1965 leefden groepen mensen die deze ideeën onderschreven in communes, alternatieve leefgemeenschappen, waarin men het gevoel had deels al in die nieuwe werkelijkheid te leven (Hanegraaff, 1996, p. 97).

Verskillende auteurs geven aan dat het niet zozeer de ideeën zijn die nieuw zijn, maar dat het gegeven dat een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking nu sympathiseert met deze ideeën wel nieuw is (Berghuijs, 2014, p. 11; Hanegraaff, 1996, p. 17). Mensen die deze ideeën aanhangen, gaan zich bovendien anders organiseren, onder andere door het gegeven dat de ideeën maatschappelijk breder geaccepteerd zijn. Zij verbinden zich niet meer zo vaak in *cult movements*, maar gaan zich steeds meer op een liberale, marktconforme manier organiseren in *client cults* en *audience cults*.⁹² De mate waarin de ideeën, overtuigingen en bijbehorende praktijken bepalend zijn in zingevingskaders van veel hedendaagse mensen, is lange tijd onzichtbaar gebleven. Als gevolg van de meetinstrumenten die zijn gebruikt, zijn zij simpelweg niet in beeld gekomen. Nu deze maatschappelijke verandering wordt gereconstrueerd, wordt de overtuiging breed gedeeld dat het geen revolutie maar een evolutie betrof (Bernts & Berghuijs, 2016, pp. 172-173; De Groot et al., 2013, p. 28; Heelas et al., 2005, p. 1 en 149).

Ten derde wordt duidelijk dat mensen die (n)ooit-kerkelijk zijn, maar wel aangeven dat zingeving voor hen een belangwekkend thema is, minder vaak de waarden onderschrijven die gecentreerd zijn rond huwelijk en gezin, financiële zekerheid en maatschappelijke zekerheid. Te denken valt hier aan ‘getrouwd zijn’, ‘kinderen hebben en opvoeden’, ‘leven voor je gezin’, en ‘het financieel goed hebben’ (Bernts et al., 2007, p. 165). Maatschappelijk kritische waarden daarentegen zijn onder hen juist populairder dan bij andere groepen. Het gaat dan over het streven naar kleinere inkomensverschillen, het doorbreken van bestaande machtsverhoudingen, meer maatschappelijke gelijkheid en een samenleving waarin iedereen kan meebeslissen (Bernts et al., 2007, p. 166). Deze mensen zijn er vaak op gericht dichter bij de eigen authentieke kern te komen en laten zich daarbij niet of nauwelijks belemmeren door hun omgeving of hun context. Tegelijkertijd zien zij zichzelf wel als onderdeel van een groter geheel dat ook de dood overstijgt en voelen zij een verantwoordelijkheid om ook zorg te dragen voor de zielen waarmee men verbonden is (De Hart et al., 2022, p. 126).

Ten vierde blijkt dat hoogopgeleiden (mensen die een hbo- of wo-opleiding hebben afgerond), vrouwen, stedelingen en mensen met een leeftijd tussen de 45 en 64 jaar eerder tot de in deze paragraaf beschreven groep horen dan mannen, laagopgeleiden en bewoners van het platteland (Bernts et al., 2007, p. 165). Overigens is het goed denkbaar dat dit beeld ook is ontstaan door de wijze waarop het hier besproken onderzoek is ingericht. De stellingen die zijn opgenomen in de gebruikte vragenlijsten worden vaker onderschreven door deze mensen, maar misschien zijn mensen in groepen in de samenleving met andere demografische kenmerken wel op een andere wijze met zingeving bezig en komt die wijze niet in beeld met het gebruikte

⁹² Zie paragraaf 1.4.2. voor uitleg over deze verschillende typen *cults*.

onderzoeksinstrumentarium.⁹³ Te denken valt aan mensen uit zogenaamde achterstandswijken, die bij initiatieven betrokken raken die vanuit een *exposure*-achtige benadering werken.

Ten slotte laat het onderzoek van Bernts en Berghuijs (2016) zien dat er verschillende deelpopulaties te onderscheiden zijn in de groep die in deze paragraaf besproken wordt. Zo blijkt uit dit onderzoek dat de godsbeelden van gebonden gelovigen, ongebonden gelovigen, ongebonden spirituelen en seculieren heel verschillend zijn. Zoals in de lijn der verwachting ligt, zijn gebonden gelovigen het vaakst theïst, ongebonden gelovigen het vaakst ietsist, ongebonden spirituelen het vaakst agnost en seculieren het vaakst atheïst (Bernts & Berghuijs, 2016, p. 66; Bernts et al., 2007, p. 65). Bernts en Berghuijs (2016) hebben ook in kaart gebracht hoe vaak mensen religieuze praktijken uitvoeren. De praktijken waarnaar zij gevraagd hebben, zijn duidelijk christelijk religieuze praktijken: bidden, Bijbellezen en deelname aan *The Passion*. Het onderzoek laat zien dat ongebonden gelovigen deze praktijken veel vaker uitvoeren dan ongebonden spirituelen, maar minder vaak dan (met name de protestantse) kerkleden. Ongebonden gelovigen en leden van de Rooms-Katholieke Kerk blijken veel meer op elkaar te lijken dan ongebonden gelovigen en leden van de Protestantse Kerk (Bernts & Berghuijs, 2016, pp. 72-76).

3.5. Resumé

In dit hoofdstuk is in kaart gebracht wat op basis van eerder onderzoek bekend is over (n)ooit-kerkelijken. Allereerst is, in paragraaf 3.1., duidelijk geworden dat er geen eenduidig antwoord gegeven kan (en in de praktijk waarschijnlijk ook zal) worden op de vraag wie nu precies tot deze groep behoort. Dit komt doordat er verschillende criteria gebruikt kunnen worden om iemand al dan niet als betrokkene te duiden. Ondanks dit gegeven is, zo is beschreven in paragraaf 3.2., duidelijk dat het aantal randen (n)ooit-kerkelijken in Nederland groeit. In paragraaf 3.3. is inzichtelijk geworden dat met name de verbinding tussen de kerk en jongeren losser wordt. Met name jongeren geven aan dat zij de thema's waarover het in de kerk gaat maar in geringe mate relevant vinden. Het losser worden van de verbinding blijkt vaak een geleidelijk proces. Het formele lidmaatschap en/of de gewoonte om geregeld een kerkelijke activiteit te bezoeken, wordt vaak beëindigd nadat een transitie in iemands leven plaatsvindt. Bijvoorbeeld wanneer iemand verhuist of zijn/haar leven gaat delen met iemand die niet kerkelijk betrokken is. Bij kerkverlaters met een hogere leeftijd spelen frustraties over de kerk als organisatie of instituut vaker een rol in het proces van kerkverlating dan bij jongeren.

⁹³ Een deelnemer van de klankbordgroep heeft aangegeven dat zij bijvoorbeeld verwacht dat mensen die betrokken raken bij pioniersplekken waarin de *exposure*-benadering (zie paragraaf 4.1.4. voor een beschrijving van dit type initiatieven) centraal staat, niet passen in het in dit hoofdstuk geschetste beeld. Zie paragraaf 2.9. voor een beschrijving van plek van de klankbordgroep in het onderzoeksproces.

Nooit- en ooit-kerkelijken blijken vaak wel een behoefte te hebben aan reflectie rond zin-vragen. In dit hoofdstuk zijn verschillende (n)ooit-kerkelijken onderscheiden. Enerzijds de niet-gelovigen, anderzijds de levensbeschouwelijken die zichzelf als (n)ooit-kerkelijk beschouwen. In paragraaf 3.4. is ingegaan op de wijze waarop deze verschillende typen (n)ooit-kerkelijken omgaan met zin-vragen.

De niet-gelovigen (atheïsten en agnosten) blijken vooral bezig met de zoektocht naar de betekenis van hun eigen leven (*the meaning in life*). Hierin blijkt het voor hen van belang om dingen intens te beleven, leuke dingen te doen en zelf te bepalen wat gedaan wordt (De Hart et al., 2022, p. 113). Juist ook samen met anderen dingen beleven, blijkt voor deze mensen betekenisvol. Het leven zonder een alomvattend betekenisstelsel wordt in het algemeen door niet-gelovigen niet als erg problematisch of een groot gemis ervaren (De Hart et al., 2022, p. 124). Hoewel de eigen beleving en de inrichting van het eigen leven voor deze mensen belangrijk is, wordt tegelijkertijd de betekenis van het individuele leven in het geheel van de wereld en de samenleving gerelativeerd. Niet-gelovigen vinden het vooral fijn om 'lekker bezig' (De Hart et al., 2022, p. 125) te zijn en lijken het prettig te vinden als ze daardoor, min of meer en passant, wat bijdragen aan het algemeen maatschappelijk welzijn. De idee dat een individu een substantiële bijdrage kan leveren aan de verbetering van de samenleving, blijken zij vaak een illusie te vinden.

Voor de levensbeschouwelijken die zichzelf als (n)ooit-kerkelijk beschouwen, blijken zelfontwikkeling en het dichterbij de eigen authentieke kern komen belangrijke levensdoelen. Persoonlijke vrijheid is belangrijk en men wil graag bijdragen aan ontwikkelingen die eraan bijdragen dat eenieder zijn of haar eigen kern kan ontwikkelen (De Hart et al., 2022).

Ten slotte is in dit hoofdstuk besproken dat Bernts en Berghuijs (2016) laten zien dat het godsbeeld en de praktijken die veel ongebonden gelovigen beoefenen meer lijken op de godsbeelden en praktijken van mensen die zichzelf verbonden voelen met een religieuze groepering, dan de godsbeelden en praktijken van ongebonden spirituelen (die vaker van huis uit nooit-kerkelijk zijn). Dit gegeven duidt erop dat vroegere verbondenheid met een kerk van invloed is op de mate waarin mensen aangesproken kunnen worden door praktijken en verhalen die lijken op dat wat in kerkelijke tradities gewoon is.

De kennis over (n)ooit-kerkelijken die in dit hoofdstuk op basis van eerder uitgevoerd onderzoek gepresenteerd is, bepaalt mede de agenda van dit onderzoek. In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat de groep (n)ooit-kerkelijken divers is en dat er bovendien verschillende wijzen zijn waarop deze groep het concept 'betrokkenheid' betekenis zal geven. Dat de groep (n)ooit-kerkelijken waarschijnlijk divers is, is al wel benoemd door o.a. Paas (2004). Tot op heden is echter weinig onderzoek verricht om die diversiteit beter in beeld te krijgen. Dit onderzoek beoogt een bijdrage te leveren aan een beter beeld van de groep (n)ooit-kerkelijken die betrokken raakt bij missionaire initiatieven. In dit onderzoek zal in beeld gebracht worden welke typen (n)ooit-kerkelijken betrokken zijn bij de twee pioniersplekken waar veldwerk is verricht. Ook wordt beoogd een antwoord te vinden op de vraag of er verschillen zijn tussen nooit-

kerkelijken en ooit-kerkelijken, en meer inzicht te krijgen in het karakter van de eventuele verschillen. Bovendien beoogt dit onderzoek inzichtelijk te maken hoe ooit-kerkelijken betrokken waren bij een geloofsgemeenschap én hoe zij betrokken zijn bij de pioniersplek. Ten vierde beoogt dit onderzoek in beeld te brengen hoe verschillende typen betrokkenen bij pioniersplekken participeren in het proces van geloofsgemeenschapsvorming, en welke interactie er is tussen de verschillende (typen) deelnemers.

In het volgende hoofdstuk wordt in beeld gebracht wat bekend is over de processen van christelijke geloofsgemeenschapsvorming. De inzichten uit eerder onderzoek op dat terrein bepalen ook mede de agenda van dit onderzoek.

4. CHRISTELIJKE GELOOFSGEMEENSCHAPSVORMING

In dit hoofdstuk wordt de volgende deelvraag beantwoord:

Wat is bekend over geloofsgemeenschapsvormingsprocessen in het verleden?

Er wordt in beeld gebracht wat bekend is over de wijze waarop nieuwe christelijke geloofsgemeenschappen in het verleden tot stand zijn gekomen en hoe daarover geschreven is. Er is specifiek aandacht voor de wijze waarop de verschillende stakeholders zich in geloofsgemeenschapsvormingsprocessen in het verleden tot elkaar verhielden. Dit is relevant omdat zij lijken op de stakeholders bij pioniersplekken zoals deze onderscheiden zijn in hoofdstuk één. In het slot van dit hoofdstuk wordt vastgesteld waar de belangrijkste kennislacunes aanwezig zijn.

In paragraaf 1.3.2. is beschreven dat de concepten ‘geloofsgemeenschap’ en ‘geloofsgemeenschapsvorming’ veelzijdige concepten zijn. Daar is geëxpliciteerd dat in dit onderzoek beoogd wordt om beter te begrijpen wat de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming in lokale praktijken is. Uit de zoektocht naar literatuur over geloofsgemeenschapsvorming komt naar voren dat het echter zelden gaat over lokale empirische praktijken, dat wil zeggen: collectieve gedragingen van samenkomende mensen die stil zijn, bidden, horen, leren, antwoorden, belijden, danken, geven en delen (Brouwer, 2009, p. 14-15).

Wanneer gezocht wordt naar bronnen over gemeenschapsvorming en geloof levert dat in de eerste plaats veel literatuur op die ingaat op de vraag hoe sociaal kapitaal gevormd wordt in geloofsgemeenschappen en hoe geloofsgemeenschappen van betekenis kunnen zijn voor bijvoorbeeld de wijk waarin zij functioneren. Een voorbeeld van werk waarin dit gebeurt is het boek *Geloven in gemeenschap: het verbaal van een protestantse geloofsgemeenschap* dat Brouwer in 2009 heeft gepubliceerd. Vaak gaat het over *bonding*, *bridging* en *linking capital*, concepten waarover Granovetter (o.a. 1973) en Putnam (2000) schreven. Dit werk zal in dit onderzoek veelal buiten beschouwing gelaten worden, omdat in dit onderzoek de relatie tussen geloofsgemeenschappen en hun context niet het primaire object van studie is. De overtuiging dat (geloofs)gemeenschappen van betekenis (kunnen) zijn voor de context waarin zij functioneren is, zoals beschreven in hoofdstuk één, in dit onderzoek een vooronderstelling.

Hiernaast is veel literatuur gevonden waarin analyses worden gemaakt van grotere structuren waarin lokale empirische praktijken ingebed zijn. Voorbeelden van zulke analyses zijn te vinden in de bronnen *The Rise of Christianity through the eyes of Gibbon, Harnack and Rodney Stark* (Bremmer, 2010), *Through the eye of the needle* (Brown, 2012) en *The rise of Christianity* (Stark, 1996). In deze literatuur wordt bijvoorbeeld beargumenteerd dat mensen zich aansloten bij nieuwe geloofsgemeenschappen omdat zij alleen dan aanspraak konden maken op zorg (Bremmer, 2010, p. 63) en omdat de sociale en emancipatoire omstandigheden in die gemeenschappen beter waren dan daarbuiten

(Stark, 1996). Er wordt benoemd dat sociale netwerken belangrijker waren voor de verspreiding van het christendom dan professionele missionarissen (Bremmer, 2010, p. 61), maar er wordt niet in kaart gebracht welke elementen van het sociale netwerk op welke wijze van belang zijn geweest in de verspreiding van het christendom (Bremmer, 2010, p. 62).

Bestudering van deze bronnen draagt bij aan de kennis die er is over geloofsgemeenschapsvorming als thema, maar geeft weinig inzicht in processen die op lokaal niveau plaatsvinden. Omdat in deze studie beoogd wordt om juist meer inzicht te krijgen in de ontwikkelingen die plaatsvinden op een concrete plek waar men probeert een nieuwe gemeenschap tot stand te laten komen, wordt in dit hoofdstuk met name literatuur besproken die schrijft over concrete geloofsgemeenschapsvormingsprocessen.

In paragraaf 4.1. wordt eerst in beeld gebracht wat bekend is over geloofsgemeenschapsvormingsprocessen op specifieke geografische locaties. Het in Nederland toonaangevende boek over geloofsgemeenschapsvorming, *Als een kerk opnieuw begint* (Noort et al., 2008), vormt het uitgangspunt in paragraaf 4.1.⁹⁴ Achtereenvolgens komen de volgende onderwerpen aan de orde: geloofsgemeenschapsvorming kort na het sterven van Jezus (4.1.1.), geloofsgemeenschapsvorming in Europa in de vierde tot achtste eeuw na Christus (4.1.2.), geloofsgemeenschapsvorming in de negentiende en twintigste eeuw (4.1.3.) en geloofsgemeenschapsvorming in de afgelopen decennia (4.1.4.). In paragraaf 4.2. wordt het niveau van concrete locaties overstegen. In die paragraaf vindt reflectie plaats op de wijze waarop geschreven wordt over de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming op concrete geografische locaties. Drie opvallende aspecten krijgen extra aandacht, namelijk: dat ongelijke machtsverhoudingen bepalend zijn voor wat er gebeurt in geloofsgemeenschapsvorming (4.2.1.), de geringe aandacht voor het eerste stadium van het vormingsproces van geloofsgemeenschappen (4.2.2), en de geringe aandacht voor de rol van (n)ooit-kerkelijken die daadwerkelijk bij missionaire initiatieven betrokken raken (4.2.3). In deze paragrafen komt een kennislacune aan de oppervlakte. Naar aanleiding hiervan wordt in paragraaf 4.3. een aantal uitgangspunten benoemd voor dit proefschrift.

4.1. Geloofsgemeenschapsvorming door de eeuwen heen

4.1.1. De eerste christelijke gemeenten

Veel mensen die van plan zijn een nieuwe christelijke geloofsgemeenschap te vormen, kijken allereerst naar wat er bekend is over het ontstaan van de eerste christelijke geloofsgemeenschappen (Moynagh, 2012, p. 3; Noort et al., 2008; Paas, 2015, p. 44;

⁹⁴ Omdat in dit boek met name gefocust wordt op de Nederlandse context, zal dat in dit hoofdstuk ook het geval zijn.

Vellekoop, 2008). Een belangrijke stichter van nieuwe christelijke geloofsgemeenschappen in de Bijbel is Paulus.⁹⁵ Lietaert Peerbolte stelt terecht dat er uit de brieven van Paulus met name blijkt *dat* hij betrokken is bij de stichting van verschillende christelijke geloofsgemeenschappen, maar dat er weinig bekend is over *hoe* deze nieuwe geloofsgemeenschappen precies tot stand komen (2003, p. 204). Volgens Lietaert Peerbolte beoogt Paulus de stichting van christelijke geloofsgemeenschappen, maar is het niet zijn hoofddoel. De gemeenschappen ontstaan als onderdeel van het primaire doel: de verkondiging van het evangelie (Lietaert Peerbolte, 2003, p. 206). In de brieven die Paulus aan de gemeenten schrijft, gaat hij met name in op onderwerpen die spelen in de specifieke gemeenten waaraan hij zijn brieven richt. Op verschillende plekken (1 Korinthe 16:9, 2 Korinthe 2:12 en Colossenzen 4:3) gebruikt Paulus de metafoor van de deur die voor hem geopend wordt. Hij gebruikt die metafoor om aan te duiden dat het evangelie dat hij wil verkondigen in goede orde ontvangen wordt en dat er daardoor op die plek een geloofsgemeenschap ontstaat (Lietaert Peerbolte, 2003, p. 211).

Het ontstaan van geloofsgemeenschappen acht Paulus van belang omdat zij (kunnen) bijdragen aan verdere verspreiding van het evangelie (Lietaert Peerbolte, 2003, p. 213). Het wordt in die eerste eeuwen van onze jaartelling vanzelfsprekend geacht om religie samen met andere mensen gestalte te geven (Chester, 1997, pp. 105-120). Het ontstaan van een geloofsgemeenschap was dan ook niet verbazingwekkend.

Uit de brieven van Paulus kan worden opgemaakt hoe de geloofsgemeenschappen die hij sticht, functioneren. Allereerst wordt duidelijk dat deze eerste christelijke geloofsgemeenschappen onderdeel zijn van een netwerk van kerken, allemaal onderdeel en gestalte van de universele kerk (Longenecker, 2002, p. 74). Paulus schrijft brieven aan verschillende gemeenten en vermeldt in de brieven dat er meer nieuwe geloofsgemeenschappen zijn. Het is waarschijnlijk dat het gegeven dat lokale gemeenschappen onderdeel zijn van een veel grotere beweging, eraan bijdraagt dat mensen zich willen aansluiten bij deze gemeenschappen (Bremmer, 2010, p. 63).

Ten tweede wordt duidelijk dat de geloofsgemeenschappen bijeenkomen in huizen van mensen die onderdeel uitmaken van die gemeenschap (Barton, 1986, p. 225). Verschillende nieuw-testamentici besteden aandacht aan deze huisgemeenten. Zij leggen uit dat Paulus de huisgemeenschappen oproept om een 'tegenover' te zijn van de samenleving waarin zij bestaan (Barton, 1986; Horsley 2004). Zij wijzen er bijvoorbeeld op dat Paulus adviseert om maaltijden in de gemeenschap met iedereen tegelijk (Joden en Grieken, slaven en vrijen etc.) te beginnen en eindigen (Barton, 1986, p. 241; MacDonald, 1999, p. 245; Theissen, 1982, p. 164). In de tijd dat deze nieuwe geloofsgemeenschappen ontstaan, de eerste eeuw van de christelijke jaartelling, is het niet gebruikelijk om gelijktijdig te eten met mensen die heel verschillend zijn. Door in

⁹⁵ In dit hoofdstuk worden eerst de teksten over geloofsgemeenschapsstichting besproken die zijn opgenomen in de Bijbelboeken waarin brieven centraal staan die de apostel Paulus aan nieuwe geloofsgemeenschappen geschreven heeft. Dit omdat dit Bijbelboek eerder geschreven is dan het Bijbelboek Handelingen waarin over de eerste christelijke geloofsgemeenschap geschreven is. Wanneer de Bijbel van kaft tot kaft gelezen wordt, treft men echter eerst het Bijbelboek Handelingen aan en daarna pas deze brieven van Paulus.

deze nieuwe gemeenschappen wél samen te eten wordt zichtbaar dat zij samen een gemeenschap vormen (Horrell, 2006, p. 110). Het telkens weer eten op zo'n manier die zo anders is dan in de rest van de samenleving van die tijd gebruikelijk is, zou deelnemers aan die maaltijden steeds herinneren aan het moment waarop zij gedoopt zijn. Het ritueel van de doop is in de christelijke traditie al lange tijd onderdeel van de initiatieperiode (Maxwell, 2007). De doop markeert het moment van de overgang van niet-tot-de-gemeenschap-behorend naar wel-tot-de-gemeenschap-behorend, aldus MacDonald (1999, p. 244). Rituelen zijn, zoals Van Gennep (1960) beschrijft, nuttig om zo'n moment van overgang te markeren. Wanneer een individu samen met een gemeenschap de drie fasen in een ritueel (afscheiding, liminaliteit en re-integratie) ervaart, versterkt dat zowel de identiteit van het individu als de identiteit van de gemeenschap (De Jong-Campen, 2009, p. 78; Nelson-Becker & Sangster, 2019; Van Gemert et al., 2014, p. 51).

Ook in het Bijbelboek Handelingen wordt geschreven over een christelijke geloofsgemeenschap die net na het begin van onze jaartelling ontstaat. In Handelingen 2 wordt geschreven over volgelingen van Jezus, die tot aan zijn sterven geruime tijd met hem optrekken. Zij zitten bij elkaar in één ruimte wanneer zij vervuld worden van de Heilige Geest. Deze mensen vormen de eerste christelijke geloofsgemeenschap. Zij zijn samengebonden door de Geest van God, aldus De Roest (2005). “Ze delen niet per se fundamentele normen en waarden en geen gemeenschappelijke, abstracte waarheid, niet een gevoel, een ethiek, een overtuiging, maar hen allen komt de persoon van Jezus de Gezalfde aanwaaien” (De Roest, 2005, p. 78). Dat is wat hen bindt en van daaruit komt het tot een gemeenschappelijke zijnswijze en zienswijze. Zij hebben elkaar niet uitgekozen, maar ervaren dat zij aan elkaar gegeven zijn door Christus.

Er wordt geschreven over vuur en wind en over allerlei mensen die hier getuige van zijn. Het is voor iedereen duidelijk dat er iets bijzonders gebeurt. Mensen horen spreken in hun eigen taal. Eén van de volgelingen van Jezus vertelt aan de aanwezige menigte over de opgestane Heer en roept mensen op om zich van hun huidige leven af te keren. Ongeveer drieduizend mensen laten zich, volgens het verhaal, dopen nadat zij deze woorden aanvaarden als waarheid. Vervolgens vormen zij een gemeenschap met elkaar, waarin ze brood delen en bidden. Het is duidelijk dat hier het evangelie wordt gecommuniceerd en dat mensen zich daardoor aansluiten bij de geloofsgemeenschap. De Roest stelt echter terecht dat het raadselachtig is wat er in die communicatie precies gebeurt (De Roest, 2005, p. 76). Ook Pervo schrijft in zijn commentaar op Handelingen 2:47 dat er sprake is van een wonder, een eschatologisch event (Pervo, 2009, p. 95), dat niet volop begrepen wordt. Als dit verhaal als historische werkelijkheid gezien wordt (lang niet alle theologen zien deze teksten als een historische beschrijving, aldus Haspels (1999, p. 82)), laat het zien dát mensen zich bewust aansluiten bij de geloofsgemeenschap, maar het is onduidelijk of en zo ja waardoor mensen kiezen om zich te laten dopen.

Ook in het zesde hoofdstuk van het Bijbelboek Handelingen is een beschrijving opgenomen over de vorming van nieuwe geloofsgemeenschappen. De nieuwe gemeenschappen waarover het in Handelingen gaat ontstaan als gevolg van een splitsing

van een al langer bestaande christelijke geloofsgemeenschap (Noordmans, 1955). Deze splitsing vindt plaats nadat mensen erover klagen dat bepaalde mensen niet de aandacht krijgen die zij nodig hebben. De twee gemeenschappen die er na de splitsing zijn, krijgen beide een andere hoofdtaak. Het aantal leerlingen neemt zowel voor als na de splitsing toe, staat er. Er wordt niet vermeld hoe de nieuwe mensen die zich bij de gemeenschap voegen, het functioneren van de gemeenschap beïnvloeden. Ook is niet duidelijk of de mensen na wier klagen de gemeenschap gesplitst wordt, tevreden zijn nadat de nieuwe geloofsgemeenschappen zijn ontstaan. Er wordt met name ingegaan op het gegeven dat er personen aangesteld worden die de leiding krijgen. Uit de beschrijvingen blijkt wel dat in deze gemeenschappen praktijken plaatsvinden die vergelijkbaar zijn met de praktijken van de gemeenschappen waarover in Handelingen 2 geschreven is. Er zijn gezamenlijke maaltijden, er wordt gebeden en gezongen, er is gemeenschappelijk bezit en men breekt het brood (aldus o.a. Handelingen 6:2 en 2:46).

4.1.2. Geloofsgemeenschapsvorming in Europa in de vierde tot achtste eeuw

De eerste christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland zijn waarschijnlijk gesticht in de vijfde eeuw na Christus. De wijze waarop Nederland gekerstend is, is vergelijkbaar met de wijze waarop dat in heel Europa is gebeurd in die tijd. De religie van de vorst bepaalt de religie van zijn onderdanen. Mensen worden dan ook veelal onderdeel van de christelijke geloofsgemeenschap door een keuze van de machthebber. Het beroemdste voorbeeld hiervan is de invloed van de bekering van keizer Constantijn rond het jaar 312. Voor de Nederlandse context is echter met name de doop van de Frankische koning Clovis rond 496 van groter belang (Van Eijnatten & Van Lieburg, 2006, p. 46). Veel van de onderdanen van deze vorsten worden gedoopt zonder dat er per se sprake is van bekering. Door deze doop maken de onderdanen echter wel onderdeel uit van de christelijke geloofsgemeenschap.

Voor de doop van deze vorsten is het risicovol om christen te zijn (en dus kan ervan uitgegaan worden dat de mensen die voor die tijd christen zijn, daarvoor intrinsiek gemotiveerd zijn). Na de doop van deze vorsten levert het voor individuen voordelen op wanneer zij gedoopt zijn. Zo zijn bijvoorbeeld bepaalde dingen (zoals overheidsbanen) voorbehouden aan christenen. Paas stelt dat het verlangen naar maatschappelijk succes het aantal bekeringsverzoeken vermoedelijk flink opgedreven heeft (Paas, 2015, p. 45).

Ook mensen die in die tijd leven op wat nu Nederlands grondgebied is, worden in de vijfde eeuw soms gedoopt terwijl het de vraag is in welke mate zij overtuigd zijn van de christelijke leer of de christelijke praktijken als waardevol ervaren. Bekering is in deze tijd meestal niet zozeer een individuele geloofsverandering als wel een gemeenschappelijke aanvaarding van een nieuwe religieuze orde van de hele bevolking in een bepaalde streek (Van Eijnatten & Van Lieburg, 2006, p. 50).

Een bekende missionaris die in deze periode mensen op het huidige Nederlandse grondgebied doopt, is Willibrord. Vanuit zijn opnieuw gewijde, herbouwde en gebouwde kerkjes op het Domplein in Utrecht trekt hij aan het eind van de zevende eeuw naar het noorden van het huidige Nederland, om daar de Friezen te gaan bekeren tot het christendom. Het overtuigen van mensen om christen te worden

gaat moeizaam. Mensen willen vasthouden aan hun niet-christelijke religieuze praktijken en geloof (Mostert, 2005; Paas, 2015, pp. 48-49; Van Eijnatten & Van Lieburg, 2005, p. 50). Er wordt gezegd dat Willibrord mensen bekeert (en doopt) en dat Bonifatius (de missionaris die een decennium later in dit gebied werkzaam is) vervolgens door prediking het geloof van de bekeerlingen verdiept (Mostert, 2005). Of er een persoonlijk geloof aanwezig is bij gewone mensen is vaak moeilijk te zeggen, omdat bijvoorbeeld kerkgang in gekerstende gebieden in de zevende eeuw verplicht is. *Belonging* gaat in deze tijd meestal vooraf aan *believing*.⁹⁶ Pas na de doop wordt het christelijk geloof potentieel geïnternaliseerd. Maar het is ook bekend dat mensen na hun doop zijn blijven meedoen aan heidense rituelen.

Missionaire activiteiten in de vijfde tot en met de zevende eeuw zijn met name centrumgericht (Murray, 1998, pp. 163-167). Dat wil zeggen: gericht op de gedoopte heidenen (Noort et al., 2008, p. 45). Er wordt geprobeerd mensen dichterbij de kern, de christusverkondiging en het heil te brengen. Men gelooft dat dit onder andere gebeurt door bediening van de sacramenten. Het accent ligt op de weg van de heiliging (het meer en meer gaan leven naar Bijbelse principes).⁹⁷ Er is weinig bekend over de mate waarin individuen ook daadwerkelijk transformeren en hoe zij dat, als dat gebeurt, ervaren.⁹⁸

4.1.3. *Geloofsgemeenschapsvorming in de negentiende en twintigste eeuw*

Een andere periode waarin Nederlanders nieuwe geloofsgemeenschappen stichten, is de periode waarin de Nederlandse genootschappelijke en kerkelijke zending tot bloei komt, in de negentiende en twintigste eeuw. Uit veel overzichtswerken die deze tijd behandelen, zoals bijvoorbeeld het werk *Twee eeuwen Nederlandse zending* (1997) van Van den End, wordt duidelijk dat de zendelingen die naar overzeese gebieden reizen om daar nieuwe geloofsgemeenschappen op te richten, het westerse christendom vaak superieur achten aan de lokale varianten. Dit blijkt onder andere uit het feit dat mensen die naar deze nieuwe contexten verhuizen om nieuwe geloofsgemeenschappen te gaan realiseren, aangeven dat zij “mensen in de andere delen van de wereld gaan opvoeden” en dat zij de lokale bevolking “nog niet rijp” (Van den End, 1997, p. 18-22) noemen. In boeken waarin specifiek over een bepaalde zendingsmissie wordt geschreven, zoals bijvoorbeeld in het werk van Wielenga (1949), wordt dit beeld van een neerbuigende blik op de lokale bevolking genuanceerd. Wielenga beschrijft dat de zendelingen op Soemba de situatie die zij aantreffen volkomen vreemd vinden, maar dat zij toch

⁹⁶ De trits *belonging, believing, behaving* die vaak wordt gebruikt om vormen van verbinding tussen persoon en religie weer te geven, is gemunt door Grace Davie. Zij geeft aan dat deze trits niet als een te strak raamwerk gebruikt moet worden (Davie, 1994, pp. 93-94; pp. 112-114). Het is de vraag of er naar deze oproep van haar geluisterd is.

⁹⁷ Nissen beschrijft dat er in de achttiende en negentiende eeuw een soortgelijk proces plaatsvindt ten tijde van reformatie- en opwekkingsbewegingen. Hij gebruikt de term ‘kerstening van de christenen’ om dit proces te beschrijven (2005, pp. 7-15).

⁹⁸ Bremmer (2010, p. 62) schrijft over de Europese context en geeft ook aan dat er weinig verhalen zijn over individuele bekeringen.

proberen de bevolking te benaderen als “dragers van Gods beeld” (Wielenga, 1949, p. 67). Er wordt opgeroepen uit te gaan van een eenheid van het menselijk geslacht.

De nieuwe geloofsgemeenschappen die in de overzeese gebieden ontstaan, zijn er in de eerste plaats om “te voorzien in de godsdienstige behoeften van hen, die uit het moederland naar die overzeese landen heentogen” (Troostenburg de Bruyn, 1884, p. 4 in Noort et al., 2008, p. 67). De inheemse bevolking van deze gebieden gaat echter in sommige gevallen ook onderdeel uitmaken van die geloofsgemeenschappen. Het betreft met name mensen die door een werk- of huwelijksrelatie verbonden zijn met mensen die afgereisd zijn naar dit gebied. Zij worden geacht de kerkdienst te bezoeken (Noort et al., 2008, p. 55).

Christen worden is ook in deze contexten veelal geen persoonlijke keuze. Hele dorpen worden in één keer gedoopt. De inwoners horen daardoor bij de christelijke geloofsgemeenschap. Hoewel er niets expliciet beschreven is over de rol van deze mensen in de ontwikkelende geloofsgemeenschap, is het gezien het feit dat zij beschreven worden als ‘huwelijkspartner, werknemer of onderdaan van’, de verwachting dat zij geen leidende rol hebben. Mensen in overzeese gebieden worden geacht zich aan te passen aan de westerse religie. De westerse vormen van christendom en bijbehorende kerkstructuren zijn toonaangevend. Contextualisatie wordt in de kiem gesmoord, zo stelt Noort et al. (2008, p. 81). Hoewel het onderwerp contextualisatie wel op de agenda staat, mag de stem van die context slechts klinken wanneer de zendende kerk dat toestaat. Hoewel dit in veel gevallen de praktijk is, zijn er wel mensen die zich hiertegen verzetten. Een bekend voorbeeld van een persoon die zich hiertegen verzet is Henry Venn. Hij pleit er halverwege de negentiende eeuw voor dat nieuwe kerken zo snel mogelijk *self-supporting, self-governing en self-extending* (zichzelf onderhoudend, zichzelf besturend en zichzelf uitbreidend) moeten zijn (Shenk, 1990).⁹⁹

4.1.4. *Geloofsgemeenschapsvorming in Nederland in de afgelopen decennia*

Gemeentestichting en kerkplanting zijn in de moderne Nederlandse context lange tijd geen speerpunt van traditionele kerken, zoals de Hervormde Kerk en de Katholieke Kerk (Brouwer et al., 2007, p. 71; Noort et al., 2008, p. 7; p. 84; Vellekoop, 2008, p. 25). Nieuwe geloofsgemeenschappen die na de tweede wereldoorlog ontstaan, worden bijna allemaal geïnitieerd door organisaties die onderdeel uitmaken van de evangelische beweging in de Verenigde Staten (Noort et al., 2008, p. 85). Hiernaast zijn er nieuwe geloofsgemeenschappen ontstaan waarin christelijke migranten zich thuis voelen (Noort et al., 2008, p. 120).¹⁰⁰ Vellekoop komt 281 initiatieven op het spoor in zijn inventarisatie van het aantal autochtone, christelijke gemeentestichtingsprojecten in

⁹⁹ Shenk beschrijft overigens dat de concepten *self-supporting, self-governing en self-extending* niet door Henry Venn ontwikkeld zijn, hoewel dat wel vaak wordt beschreven. Hij geeft aan dat deze termen al in de moderne missionaire beweging werden gebruikt voordat Venn daarin participeerde (1990, p. 28).

¹⁰⁰ Noort et al. (2008, pp. 119-123) beschrijven dat moeilijk is om aan te duiden hoeveel van dit type nieuwe geloofsgemeenschappen er ontstaan. Zij vermoeden dat het aantal allochtone gemeentestichtingsprojecten groter is dan het aantal autochtone gemeentestichtingsprojecten.

Nederland tussen 1990 en 2008. Hij geeft aan dat hij vermoedt dat er feitelijk tussen de 300 en 500 initiatieven zijn ontstaan in die periode (Vellekoop, 2008, p. 87). In het boek *Als een kerk opnieuw begint* (Noort et al., 2008) wordt een praktijkverhaal van tien van deze initiatieven weergegeven. In de inleiding van het boek wordt gesuggereerd dat het aantal nieuwe geloofsgemeenschappen dat in de jaren na de publicatie van het boek zal ontstaan naar verwachting groot zal zijn. In bedekte termen wordt verwezen naar het besluit van de generale synode van de Protestantse Kerk, dat (zoals beschreven in paragraaf 5.1.) gezien kan worden als het startsein voor de pioniersbeweging die in dit onderzoek centraal staat (Noort et al., 2008, p. 7).

Wanneer verschillende besprekingen van moderne kerkplantingen (Noort et al., 2008; Vellekoop, 2008) vergeleken worden, is het opvallend dat veel verhalen beginnen met een groep mensen die voorheen bij een al langer bestaande kerk betrokken was. Deze groep splitst zich af om iets nieuws te beginnen. Soms, zo beschrijft Vellekoop (2008, p. 13) betreft het een groep mensen die zich afsplitst omdat het totaal aantal mensen dat diensten wil bezoeken te groot is om geherbergd te worden in het gebouw waarin de diensten plaatsvinden. Vaker betreft het een groep mensen die van betekenis wil zijn voor een wijk waarin de kerk tot dat moment een marginale rol speelt. Soms betreft het een nieuwbouw/Vinex-wijk, waar een kerkgebouw niet opgenomen is in de bouwplannen (bijvoorbeeld De Tronk, later Binnenwai (Amsterdam), Rijnwaarde (Utrecht)). In andere gevallen betreft het wijken waarin de kerken in die wijk een noodlijdend bestaan leiden (bijvoorbeeld Via Nova (Amsterdam), Lichtenvoorde (Lichtenvoorde) en de Kerk van de Nazarener in Breda). In weer andere gevallen betreft het zogenaamde achterstandswijken (bijvoorbeeld In de praktijk (Den Haag), ICF Rotterdam en Thugz church (Rotterdam)).

In veel gevallen begint de groep mensen die in deze wijken iets nieuws wil laten ontstaan met het houden van vieringen die lijken op vieringen die in al langer bestaande kerken gangbaar zijn. De vieringen worden vaak op zo'n wijze vormgegeven dat zij volgens de startgroep laagdrempelig zijn voor mensen voor wie kerkgang niet (meer) vanzelfsprekend is. Uit het onderzoek van Vellekoop blijkt dat de startgroep in veel gevallen het verlangen heeft dat niet-christenen door hun initiatief bereikt worden met het evangelie (Vellekoop, 2008, p. 74). In de beschrijvingen van initiatieven wordt echter niet tot nauwelijks besproken of men contact heeft met mensen voor wie kerkgang niet (meer) vanzelfsprekend was, en zo ja, in welke mate en hoe dat gebeurt. Enkele zinnen die wel zijn weergegeven wekken de indruk dat mensen zich op een gegeven moment als vanzelf gewonnen geven aan het evangelie: "Mensen in de wijk voelen zich aangetrokken tot de 'aardige' christenen in het gemeente stichtend team' . . . in de afgelopen jaren is de meerderheid van deze bezoekers tot geloof gekomen" (Voorbeeld uit In de praktijk in Den Haag, beschreven in Noort et al., 2008, pp. 125-126). Of:

"Er is veel achterdocht, niet in de minste plaats opgeroepen door de naam Youth for Christ. . . Gaandeweg groeit het vertrouwen onder de betrokken jongeren en ontstaat ook openheid voor de achtergrond van waaruit het werk is opgezet. . . Voor een thema-avond over drugs begin 2005 is Gregory LaCruz

uitgenodigd. Hij is een zeer bekende junk in Den Haag totdat hij christen wordt en de drugs laat staan. Het emotionele verhaal van deze Antiliaan is voor de twintig aanwezige jongeren zeer herkenbaar. Aan het einde van zijn verhaal vraagt hij de jongens hun leven aan God te geven. Een meerderheid doet dat en bidt hardop.” (Voorbeeld uit de Thugz Church in Rotterdam, beschreven in Noort et al., 2008, pp. 174-175)

Er wordt wel regelmatig benoemd dat het leggen en onderhouden van relaties belangrijk is, maar wat er precies in de ontmoetingen met (n)ooit-kerkelijken gebeurt, blijft grotendeels onhelder. Er wordt nauwelijks ingegaan op de factoren die ervoor zorgen dat mensen aan- of juist afhaken. Er wordt bijvoorbeeld niet beschreven dat initiatiefnemers compromissen overwegen te sluiten om nieuwe mensen erbij betrokken te houden. Stefan Paas lijkt mensen die nieuwe geloofsgemeenschappen beginnen het advies te geven om ook geen compromissen te sluiten. Contact met niet-christenen in geloofsgemeenschapsvormingsprocessen wijst hij niet af, maar hij geeft aan dat het alleen zinvol is om van niet-christenen te leren als het helpt om een duidelijkere visie te krijgen op wat het betekent om van Christus te getuigen in een seculier Europa (Paas, 2016, p. 212).

In de beschrijvingen van geloofsgemeenschapsvormingsprocessen is er met name veel aandacht voor de wijze waarop de leiders van de initiatieven onderling met elkaar omgaan, voor de plannen en bijbehorende acties van de mensen die het initiatief beginnen en voor de wijze waarop de nieuwe geloofsgemeenschap zich verhoudt tot andere christelijke geloofsgemeenschappen in de context.¹⁰¹

Een specifiek type initiatieven in het missionaire veld van de afgelopen decennia dat hier nog apart aandacht verdient, zijn de missionaire initiatieven waarin voor een *exposure*-achtige benadering wordt gekozen.¹⁰² In de publicaties die over deze initiatieven zijn verschenen wordt namelijk aandacht besteed aan de interactie tussen missionair werkers en (n)ooit-kerkelijken. Bespreking van deze literatuur in dit hoofdstuk is niet vanzelfsprekend, omdat deze initiatieven primair gericht zijn op kerkelijke presentie van de kerk in achterstandswijken en niet zozeer op (geloofs)gemeenschapsvorming (Stoppels, 1996, p. 13; Van Waarde, 2017, p. 14). Deze literatuur wordt hier besproken omdat er, hoewel dat dus niet beoogd wordt, wel degelijk regelmatig iets blijkt te ontstaan waarvan men zich afvraagt of dat geduid kan worden als (geloofs)gemeenschap (Van der Kolm, 2001, pp. 203-204; Van der Spek, 2010, p. 337; Van Waarde, 2017, p. 185). De vraag of hetgeen ontstaat geduid kan worden als een (nieuwe)

¹⁰¹ Auteurs die over dit onderwerp schrijven bepalen welk verhaal verteld wordt. Verschillende auteurs blijken veelal hetzelfde frame te gebruiken, waarin de genoemde elementen centraal staan. Auteurs verwijzen ook vaak naar elkaar om zo het gekozen frame te rechtvaardigen (zie bijvoorbeeld Noort et al. (2008) die op pagina 123 verwijzen naar Brouwer et al. (2007) om hun keuze voor dit frame te verantwoorden).

¹⁰² Over deze missionaire initiatieven zijn in de afgelopen decennia o.a. een aantal proefschriften verschenen. Zie: Stoppels (1996), Van der Kolm (2001), Van der Spek (2010) en Van Waarde (2017).

geloofsgemeenschap, komt vooral aan bod omdat het geloof weliswaar een belangrijke motivatiebron is voor sommige mensen die aan de basis van deze gemeenschappen staan, maar het tegelijkertijd duidelijk is dat het merendeel van de betrokkenen geen expliciete verbondenheid met Christus en de christelijke traditie heeft (Van der Spek, 2010, p. 5; Van Waarde, 2017, p. 14). Bovendien vinden er zelden liturgische vieringen plaats binnen deze initiatieven. Omdat een verbinding met Christus als constitutief voor de kerk gezien wordt, is menigeen van mening dat datgene wat hier ontstaat geen kerk genoemd kan worden (Moltman, 1975, pp. 83-153 in Van der Kolm, 2001, p. 220). Sommige theologen zien dit werk wel als onderdeel van de kerk, maar bediscussiëren of het gezien moet worden als verlengstuk en aanvulling op bestaand kerkenwerk, of als een begin van een nieuwe kerk en nieuwe geloofsgemeenschap (Van der Kolm, 2001, p. 2).

Met name Van Waarde constateert dat er gemeenschapsvorming plaatsvindt in *exposure*-praktijken die hij bestudeert. Hij geeft aan dat dat gebeurt door 'lege momenten': ontregelende gebeurtenissen waarin de ongelijkheid die er daarvoor leek te bestaan tussen beroepskracht en bewoner er (even) niet meer lijkt te zijn. Juist de ontdekking dat er helemaal niet zo'n groot verschil is tussen hen beiden (beroepskracht en bewoner), is de basis voor een tweede belangrijke aspect dat nodig is voor het ontstaan van gemeenschappen: een wederkerigheid tussen bewoners en beroepskrachten, aldus Van Waarde (2017, p. 88). Van Waarde besteedt in zijn werk uitgebreid aandacht aan de rol van niet-leidinghebbende personen in het proces. Zoals in bovenstaande paragrafen duidelijk is geworden, wijkt hij daarbij af van veel andere auteurs die schrijven over missionaire initiatieven waar gemeenschapsvorming plaatsvindt. Van Waarde geeft aan dat het in veel eerder werk in het veld van *urban theology* (een *exposure*-benadering) ontbrak aan systematische aandacht voor de bewoners, hun transformatie en hun rol in de transformatie. Er is in dat werk volgens hem wel aandacht voor de transformatie van kerken en *faith-based* organisaties. Maar dat er ook, wat hij noemt, 'heilzame transformatie' plaatsvindt op het interpersoonlijke niveau en dat daardoor gemeenschappen ontstaan, wordt in dat werk niet zichtbaar gemaakt (Van Waarde, 2017, p. 43; p. 189). Van Waarde bepleit aandacht voor de dimensie van bewoners in toekomstig werk (2017, p. 194).

Nu een beeld geschetst is van de wijze waarop de vorming van christelijke geloofsgemeenschappen in het verleden heeft plaatsgevonden, komen in paragraaf 4.2. enkele elementen aan de orde die opvallen wanneer hierop gereflecteerd wordt. De paragrafen 4.2.1, 4.2.2. en 4.2.3. reflecteren achtereenvolgens op de wijze waarop machtsverhoudingen een rol spelen, de mate waarin er aandacht is voor de prille fase van geloofsgemeenschapsvorming en de mate waarin en wijze waarop (n)ooitkerkelijken bij de geloofsgemeenschappen betrokken raken bij de nieuwe geloofsgemeenschappen.

4.2. Evaluatie van de literatuur over christelijke geloofsgemeenschap

4.2.1. *Ongelijke machtsverhoudingen*¹⁰³

In de beschrijvingen van processen van geloofsgemeenschapsvorming in paragraaf 4.1. is zichtbaar geworden dat er vaak sprake is van ongelijke machtsverhoudingen. In de tijd van het Frankische rijk, maar ook in de koloniën in de negentiende en twintigste eeuw, zijn veel mensen gedoopt en daarmee onderdeel geworden van een geloofsgemeenschap, zonder dat daarbij hun eigen overtuigingen een rol speelden. Bovendien wijst niets erop dat mensen na hun doop invloed hebben op de praktijken in de kerkdiensten, die zij in veel gevallen verplicht bezoeken.

Ook in de meer recente voorbeelden van geloofsgemeenschapsontwikkeling zijn ongelijke machtsverhoudingen zichtbaar. In de praktijken in nieuwe geloofsgemeenschappen die recent gesticht zijn, wordt de vorm en inhoud bepaald door het referentiekader van de initiatiefnemers. De Jonge (2022, p. 58) beschrijft dat dit referentiekader met name bepaald wordt door “het westen” [hiermee bedoelt ze Europa, MV] omdat de mensen die nieuwe geloofsgemeenschappen gaan stichten daar zijn opgegroeid. De referentiekaders zijn echter niet alleen door de cultuur van het westen bepaald, maar ook door de wijze waarop de kerk in die cultuur vorm gegeven is. Omdat de gemeentestichters de praktijken in die al langer bestaande geloofsgemeenschappen blijkbaar vaak waarderen, kiezen zij ervoor om de praktijken van de nieuwe geloofsgemeenschappen die zij stichten in grote mate te laten lijken op de praktijken van al langer bestaande geloofsgemeenschappen. Geregeld motiveren zij dit door aan te geven dat dit ook de praktijken zijn die plaatsvonden in de eerste christelijke gemeenten die in de Bijbel beschreven zijn. De eventuele verlangens en wensen van mensen in de nieuwe context die niet (meer) vertrouwd zijn met die praktijken, worden maar sporadisch in beeld gebracht. De kans dat de wensen en belangen van deze mensen de vorm en inhoud van de praktijk beïnvloeden, is niet gelijk aan de kans dat de wensen en belangen van de initiatiefnemers bepalend zijn. Wanneer Noort et al. (2008) in de praktijkverhalen beschrijven wat de invloed van mensen in de context is op de wijze waarop praktijken worden vormgegeven, presenteren zij onder andere de volgende voorbeelden: “De samenkomsten vinden plaats op zondagmiddag om 17:00 uur. Via Nova telt vooral jonge mensen (en weinig gezinnen). Uit het gehouden onderzoek bleek dat de zondagmiddag het beste aansluit bij het levenspatroon” (Noort et al., 2008, p. 138). En:

“Een concreet voorbeeld van contextualisatie is te vinden in de zondagse samenkomsten. Alle bezoekers krijgen daar een boekje uitgereikt, met daarin de tekst van het Bijbelgedeelte en de liedteksten, met notenbalken. Voorin het

¹⁰³ Macht wordt gezien als een sociaal proces waarin opvattingen, gevoelens en gedragingen van partijen elkaar beïnvloeden. Er is sprake van ongelijke machtsverhoudingen wanneer er een ongelijke kans bestaat op het realiseren van wensen en belangen (Boonstra & Bennenbroek Gravenhorst, 1997, p. 258). Boonstra en Bennenbroek Gravenhorst (1997) onderscheiden verschillende vormen van macht en benadrukken dat ook het streven naar normverandering een vorm van macht is.

boekje, dat ‘programma’ heet (en dus niet ‘liturgie’), staan enkele citaten van schrijvers en filosofen ter overweging.” (Noort et al., 2008, p. 137)

En:

“Vieringen beginnen in De Tronk vrijwel direct na de opening van het gebouw. Men kiest in eerste instantie voor de zondagmiddag, vijf uur. Op dat tijdstip zijn er echter vrijwel geen belangstellenden. Vervolgens wijkt men uit naar de vrijdagochtend, negen uur. Dit vanuit de gedachte dat ouders na het naar school brengen van hun kinderen een moment van rust en inkeer zouden kunnen waarderen.” (Noort et al., 2008, p. 162)

Uit de beschrijvingen waar bovenstaande fragmenten onderdeel van zijn blijkt dat er wel enkele kleine vormaanpassingen gedaan worden, maar in feite blijft de kern van de praktijken gelijk aan die van al langer bestaande geloofsgemeenschappen. Er vinden vieringen plaats waarin Bijbelverhalen centraal staan, waar gezongen en gebeden wordt en waar andere elementen voorkomen die in de liturgie van de al langer bestaande kerken een plaats hebben. Doordat veel nieuwe christelijke geloofsgemeenschappen al vanaf het begin veel gelijkenissen vertonen met al langer bestaande geloofsgemeenschappen, is het de vraag of er voor nieuwe mensen die betrokken raken veel andere opties zijn dan ‘aansluiten’.

De kerk en de christelijke traditie uit het westen drukt niet alleen wanneer het gaat om de rituelen en vormgeving van de liturgie duidelijk haar stempel op de nieuwe christelijke geloofsgemeenschappen. Ook wanneer het gaat om de organisatievormen blijken mensen die een nieuwe geloofsgemeenschap stichten, geneigd te zijn de in de al langer bestaande kerk gangbare structuren als uitgangspunt te nemen. Adriaanse laat dit in zijn werk zien, wanneer hij beschrijft dat er voor de gemeenten van Midden-Java aan het einde van de negentiende eeuw geen ruimte is om te wachten tot de nieuw-gelovigen zelf tot kerkformatie wilden komen. Al voor zij eraan toe zijn wordt de gemeenten opgedragen een kerkenraad te vormen en iemand af te vaardigen naar de classis (Adriaanse, 1903, p. 57 in Noort et al., 2008, p. 73). In het werk van Leonardo Boff is zichtbaar dat een verandering in de gezagsstructuur binnen een gemeenschap als zeer ingrijpend wordt gezien. Wanneer in Zuid-Amerikaanse context een geloofsgemeenschap structureel bij elkaar komt zonder dat daarbij een ambtsdrager aanwezig is, wordt gesproken over ‘ecclesiogenese’, de geboorte van een nieuwe kerk. De praktijken en overtuigingen in de nieuwe geloofsgemeenschappen die hij beschrijft, lijken nagenoeg identiek met de praktijken in al langer bestaande geloofsgemeenschappen. Zij verschillen alleen doordat er geen gewijd priester aanwezig is (Boff, 1986, p. 4).¹⁰⁴

¹⁰⁴ Vergelijkbare praktijken zijn aan het einde van de jaren tachtig van de twintigste eeuw in Azië aanwezig, zo getuigen de notulen van de De Federation of Asian Bishops’ Conference (FABC). Ook daar komen groepen gelovigen samen die zich ‘kerk’ noemen, zonder dat er een ambtsdrager bij aanwezig is (Lakshmanan, 2016, p. 1).

Bovenstaande voorbeelden laten zien dat nieuwe mensen die bij een nieuwe geloofsgemeenschap gaan horen (vrijwillig of minder vrijwillig) lijken te moeten aansluiten bij praktijken die in grote mate bepaald worden vanuit het frame dat in al langer bestaande kerkelijke geloofsgemeenschappen gangbaar is. Anderen dan de nieuwkomers zelf bepalen hoe de nieuwe geloofsgemeenschappen waar zij bij gaan horen functioneren. Dat geldt voor inhoud en organisatiestructuur. Deze definiërende macht van de kerk is (ook) door theologen kritisch bevraagd (De Jonge, 2022, p. 58; Riphagen, 2021, p. 217; Roxburgh, 2010, p. 100; p. 150). In de volgende subparagraaf wordt aandacht besteed aan het werk waarin dat gebeurt.

4.2.1.1. Reactie op ecclesiocentrisch denken

Toonaangevend missioloog David J. Bosch beschrijft in zijn boek *Transforming mission* (2003) hoe missiologische paradigma's veranderd zijn. Vanaf het midden van de twintigste eeuw zou er met name missie bedreven worden vanuit een heel nieuw paradigma: het *Missio Dei*-paradigma.¹⁰⁵ Een centraal element in dit paradigma is de gedachte dat de kerk onderdeel is van de *Missio Dei* (Gods zending). De kerk is niet degene die mensen zendt, maar God zendt (Bosch, 2003, p. 370). De kerk is of kan instrument van God zijn, maar is dat niet noodzakelijkerwijs. Zodoende raakt men ervan doordrongen dat kerkvorming niet het primaire doel van de zending dient te zijn.¹⁰⁶

Na een missionaire conferentie in Willingen in 1952 ontstaan er twee van elkaar te onderscheiden benaderingen van de *Missio Dei*. De eerste benadering vat zending op als Gods evangeliserende activiteit door middel van de kerk. De tweede benadering vat *Missio Dei* op als Gods activiteit die zich primair in de wereld afspeelt in plaats van in de kerk. De kerk staat in dienst van de zendende activiteit van God en krijgt daarmee haast als vanzelf een secundair en zelfs instrumenteel karakter (De Jonge, 2022, p. 86). De eerste benadering wordt in theologische termen christocentrisch-trinitarisch genoemd, terwijl de tweede benadering kosmocentrisch-trinitarisch wordt genoemd (Goheen, 2000, p. 117). Missioloog J.C. Hoekendijk heeft een belangrijke rol gespeeld in de verdergaande gedachtevorming over deze tweede benadering van *Missio Dei*. Hij heeft hier onder andere over gepubliceerd in het boek *De kerk binnenste buiten* (1964). In dit werk beschrijft hij dat God ook (vooral) te vinden is in bewegingen van bevrijding, solidariteit en het zoeken naar rechtvaardigheid. Hoekendijk ziet het als de roeping van de kerk om zich bij die bewegingen aan te sluiten en ze te versterken. De kerk moet volgens hem niet primair uit zijn op het stichten van een nieuwe kerkgemeenschap. Tegelijkertijd is Hoekendijk er wel van overtuigd dat een kerkgemeenschap wel kán bijdragen aan het dichterbij brengen van het Koninkrijk van God. Evangelisten kunnen

¹⁰⁵ Bosch beschrijft missionaire conferenties in Edinburgh (1910), Willingen (1952) en Mexico-City (1968) en de bijeenkomst van de Wereldraad van kerken in 1948 als belangrijke bijeenkomsten die een bijdrage hebben geleverd aan de verandering van het paradigma (Bosch, 2003, p. 370). Ook Moynagh (2017, p. 2) benadrukt dat uitspraken van de Wereldraad van Kerken voor veel veranderingen hebben gezorgd.

¹⁰⁶ Voor een uitgebreide bespreking van de term *Missio Dei*, zie: De Jonge (2022, paragraaf 2.4.3.).

in hun werk ontdekken dat het nodig is om buitenkerkelijke gemeenschappen op te richten die als ontmoetings- en bemiddelingscentra tussen kerk en wereld kunnen dienen. Hoekendijk daagt ze uit om in die gevallen na te denken over de vraag hoe deze gemeenschappen halverwege kerk en wereld volledig kerk kunnen worden. Hij beschrijft dat deze gemeenschappen de kerk moeten uitdagen om te zoeken naar manieren waarop de kerk een open gemeenschap kan zijn voor *eenieder die deel heeft gekregen aan de jaloom* (Hoekendijk, 1964, p. 29). Hoekendijk is van mening dat de kern van het evangelie, die hij samenvat in het woord jaloom, ook buiten de structuren van de kerk te vinden is. Volgens hem moet de kerk dan ook continu in dialoog zijn met de wereld. Onder andere theoloog Bert Hoedemaker beschrijft hoe deze dialoog eruit kan zien. In 1978 schrijft hij het boek *Met Christus bij anderen*, waarin hij aangeeft dat Christus niet gekend kan worden wanneer mensen niet zijn-bij-anderen. “Pas door bemiddeling van de ‘anderen’ kunnen het oordeel en de vernieuwing die wezenlijk bij Christus horen weer voor ons tot leven komen”, aldus Hoedemaker (1978, p. 107). In 2000 schrijft Hoedemaker een boekje met de titel *Met anderen tot Christus*. In dit boek deelt hij zijn overtuiging dat de gelovige juist in en door het contact met ‘anderen’ uitgedaagd wordt om opnieuw een antwoord te formuleren op de vraag waar het in het christelijk geloof om gaat. “Zo gezien naderen gelovigen door en in missionaire activiteiten met anderen (opnieuw) tot Christus” (Hoedemaker, 2000, p. 78).

Vanuit de wijze waarop de *Missio Dei*-gedachte is uitgewerkt door Hoekendijk en Hoedemaker is het maken van onderscheid tussen hen die binnen en hen die buiten de kerk zijn minder relevant. God is volgens deze gedachte immers niet vaker in de kerk te vinden dan daarbuiten. En ook de gedachte ‘wij van de kerk hebben een boodschap voor de wereld’ past niet binnen dit paradigma. De rolverdeling tussen zender en ontvanger van de boodschap wordt diffuser. Iedereen kan zender en ontvanger zijn en die rol kan ook telkens wisselen.¹⁰⁷

Onder andere de theologen Van der Kolm (2001), Frost en Hirsch (2003) en Moynagh (2012; 2017) geven aan verder uit te werken wat de *Missio Dei*-gedachte concreet betekent voor processen van missionaire geloofsgemeenschapsvorming. Moynagh en Frost en Hirsch geven aan dat de houding van geloofsgemeenschapsvormers moet veranderen. Zij moeten niet werken vanuit de idee dat mensen van buiten de kerk naar de kerk toe moeten komen, maar zij moeten naar mensen buiten de kerk gaan, bij hen blijven en mét hen zoeken naar een nieuwe vorm van kerk. Er moet een transformatie plaatsvinden van een *come-and-hear approach* naar een *go-to-them approach* (Frost & Hirsch, 2003, p. 41). In de zoektocht naar wat passend is, moeten beelden van de kerk losgelaten worden. De kans is anders namelijk groot dat er slechts een variant ontstaat van kerk zoals deze bekend is, terwijl er waarschijnlijk iets heel anders nodig is

¹⁰⁷ Een dergelijke diffusere rolverdeling is zichtbaar in het missionaire werk dat vanuit de *exposure*-benadering gedaan wordt, waarover geschreven is in het slot van paragraaf 4.1. In dit werk wordt geen geloofsgemeenschapsvorming beoogd, maar ontstaat deze volgens sommigen wel. In het werk van Van der Spek (2010, pp. 281 ev.) geven mensen die vanuit deze benadering werken aan dat mensen van buiten de kerk hen soms meer leren over wie God is dan mensen binnen de kerk.

(Frost & Hirsch, 2013; Moynagh, 2017). Moynagh geeft aan dat hij verwacht dat er maar weinig (n)ooit-kerkelijken betrokken zullen raken als de centrale praktijk van een nieuwe geloofsgemeenschap lijkt op de praktijken van al langer bestaande geloofsgemeenschappen (Moynagh, 2017, pp. 40-41). Hij voert dan ook een pleidooi voor het loslaten van het nastreven van een praktijk die erg lijkt op praktijken in langer bestaande kerken. Bovendien schetst hij het lonkend perspectief van een gemeenschap met *flavours of church* of een plek waar *tastes of church* aangemoedigd worden (Moynagh, 2017, pp. 42-44). Ook Van der Kolm (2001) geeft aan dat zendelingen de idee van de al langer bestaande kerk als ideaalbeeld los kunnen laten, omdat zowel de zendende als de wordende kerk als onaffe kerk gezien moeten worden. Hij beschrijft dat mensen die beogen een nieuwe geloofsgemeenschap tot stand te laten komen, vanuit die gedachte zichzelf en de mensen waarmee zij dat beogen te doen ook als gelijkwaardig kunnen zien. Wanneer zij dat doen, zullen zij opmerken dat de betekenis van de (christelijke en kerkelijke) traditie, opgeslagen in hen als persoon, zal veranderen en vernieuwd zal worden in de ontmoeting met anderen (Van der Kolm, 2001, p. 111). Deze transformatie is vergelijkbaar met de transformatie die Hoedemaker beschrijft.

Theologen die pleiten voor missie vanuit de *Missio Dei*-gedachte benadrukken dat het belangrijk is om veel gevestigde ideeën los te laten. Het is opvallend dat velen van hen hiernaast benadrukken dat het ook van belang is om bepaalde aspecten expliciet vast te houden. Zo beschrijven Frost en Hirsch dat het werk van hen die een nieuwe geloofsgemeenschap willen laten ontstaan te allen tijde rondom een kern moet blijven draaien. Deze kern beschrijven ze als volgt:

“For us the center should be Jesus himself. . . . We believe that a centered-set church must have a very clear set of beliefs, rooted in Christ and his teaching. This belief system must be nonnegotiable and strongly held to by the community closest to its center.” (Frost & Hirsch, 2003, p. 48)

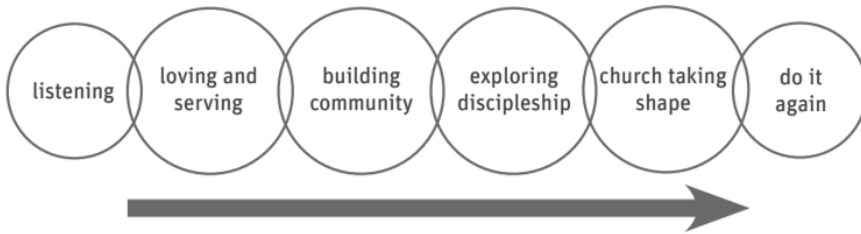
Volgens Van der Kolm is het van belang om de stichting van een nieuwe geloofsgemeenschap in een eschatologisch perspectief te zien.¹⁰⁸ Dit betekent dat hij het van belang vindt om vast te blijven houden aan de idee dat aan het einde der tijden zal blijken wat waarheid en gerechtigheid is. Dat uiteindelijke oordeel heeft volgens hem betekenis voor het hier en nu. Het betekent dat in het hier en nu niet geoordeeld hoeft te worden. Anderen kunnen met een open houding tegemoet getreden worden. In het werk van Moynagh wordt duidelijk dat hij de aanwezigheid van ‘wegwijzers naar Jezus’ essentieel vindt.

Hoewel deze theologen duidelijk pleiten voor ruimte in nieuwe geloofsgemeenschappen voor aspecten die van belang zijn voor mensen die betrokken raken, achten zij het ook van belang dat het initiatief in een expliciet christelijk kader blijft functioneren. Welke invloed dat heeft op de concrete handelingen van mensen die zich, door

¹⁰⁸ De eschatologie betreft de leer van de laatste dingen, over het einde der tijden.

hen geïnspireerd, gaan inzetten voor het ontstaan van een nieuwe geloofsgemeenschap, blijft in het geval van Van der Kolm en Frost en Hirsch onduidelijk.

Moynagh ontwikkelt het *servicing-first journey*-model (Moynagh 2012, p. 208). In dit model en de toelichting erop gebruikt hij de metafoor van de reis om te beschrijven hoe de ontwikkeling van een geloofsgemeenschap vanuit een *Missio Dei*-gedachte eruit kan zien. De ervaringen van pioniers die betrokken zijn bij Engelse *fresh expressions of Church* vormen de basis van dit model (2012, p. 208).¹⁰⁹ Het model ziet er als volgt uit:

Moynagh beschrijft dat de reis begint met luisteren naar God en naar de mensen die de initiatiefnemers willen dienen. Tijdens het luisteren naar die mensen ontstaan er volgens Moynagh liefdevolle relaties en raken de initiatiefnemers betrokken in daden van dienstbaarheid. In die daden van dienstbaarheid lijken de initiatiefnemers, volgens Moynagh, op Jezus. Zij streven gelijkwaardigheid na in deze relaties. Initiatiefnemers beogen de bloei van de mensen met wie zij optrekken. Moynagh schrijft vervolgens: “Community develops around the relationships and activities the founding team establishes as individuals get to know one another, trust each other and develop a sense of belonging” (Moynagh, 2012, p. 208). Hij vervolgt:

“‘Building community’ is valuable in its own right. It is what Jesus did as he ate meals with his followers, travelled with them and devoted periods of special time to them. But it is also important for mission. Loving relationships reveal something of Christ, they give people a partial (though important) experience of church and they create a climate of trust within which to share the gospel.” (Moynagh, 2012, p. 209)

Gemeenschap en geloofsgemeenschap vallen volgens Moynagh dus niet geheel samen, maar overlappen elkaar wel. Hij spoort geloofsgemeenschapsvormers aan om naast momenten waarop mensen elkaar kunnen ontmoeten ook mogelijkheden te creëren waarin mensen meer intentioneel kunnen verkennen wat het betekent om een discipel van Jezus te zijn. Wanneer mensen kennis gemaakt hebben met de betekenis van het

¹⁰⁹ Zoals ook duidelijk wordt in hoofdstuk vijf worden de pioniersplekken uit de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk vaak vergeleken met de *fresh expressions of Church* in Engeland.

discipelschap kunnen zij aangemoedigd worden om discipelschap te zien als een levenslang proces dat alle terreinen van het leven beïnvloedt. Vervolgens kan een groepje mensen overwegen hoe kerk vorm kan krijgen in hun lokale context. Hierna kan ervoor gekozen worden om het proces weer opnieuw te doorlopen, in de hoop dat ook nieuwe mensen betrokken raken (Moynagh, 2012, pp. 208-210).

Hoewel Moynagh er net als Frost en Hirsch voor pleit dat het verhaal van Jezus een rol moet spelen, is de wijze waarop het een plek krijgt verschillend. Moynagh stelt dat mensen die het verlangen hebben om een nieuwe christelijke geloofsgemeenschap tot stand te laten komen, altijd helder moeten zijn over hun drijfveren. Ook geeft hij aan dat zij er niet voor terug moeten schrikken om aan mensen te vertellen dat zij denken dat het ook voor anderen van grote betekenis kan zijn als Jezus een rol in hun leven gaat spelen. Tegelijkertijd merkt hij op dat initiatiefnemers ook met mensen moeten blijven optrekken die (vooralsnog) geen boodschap hebben aan het verhaal van het evangelie. Hij geeft aan dat mensen de mogelijkheid geboden moet worden om te verkennen wat het betekent om een discipel van Jezus te zijn en eventueel later hoe kerk in de concrete context vorm zou kunnen krijgen, maar presenteert dat als een optie. Het is echter opvallend dat hij mensen met wie initiatiefnemers optrekken wel aanduidt als *not-yet believers* (Moynagh, 2017, p. 42). Blijkbaar is hij ervan overtuigd dat deze mensen later wel in het evangelie zullen gaan geloven.

De duidelijk christelijke kaders en de gerichtheid op een rol van het christelijk evangelie in de levens van mensen met wie initiatiefnemers optrekken, blijven aanwezig. Gezien dit gegeven is het de vraag in hoeverre geloofsgemeenschapsvorming vanuit deze *Missio Dei*-gedachte er in de concrete praktijk nu zo anders uitziet dan geloofsgemeenschapsvorming waarin andere missionaire paradigma's leidend zijn. Geloofsgemeenschapsvormers zijn weliswaar misschien minder op (traditionele) kerkvorming gericht, maar christelijke denkkaders blijven dominant en waarschijnlijk grotendeels bepalend voor de wijze waarop het geloofsgemeenschapsvormingsproces eruitziet. Hoewel verschillende theologen geïnspireerd zijn door de wijze waarop Hoekendijk en Hoedenmaker probeerden de *Missio Dei*-gedachte verder uit te werken, blijken velen van hen toch meer in het spoor van de christocentrisch-trinitarische benadering van de *Missio Dei*-gedachte getreden te zijn. In academisch theologische bezinning op gemeentestichting is in ieder geval aanzienlijk meer aandacht besteed aan de wijze waarop de *Missio Dei*-gedachte van invloed is geweest in protestants-evangelicale kringen, alwaar de christocentrisch-trinitarische benadering van *Missio Dei* dominant is (De Jonge, 2022, p. 40; p. 88). Hoe de *Missio Dei*-gedachte invloed heeft op geloofsgemeenschapsvorming waarbij gewerkt wordt vanuit kosmocentrisch-trinitarisch denken, is voor zover bekend nooit onderzocht.

4.2.2. *Weinig aandacht voor het vormingsproces van gemeenschappen*

Naast het gegeven dat in de beschrijvingen van processen van geloofsgemeenschapsvorming de kerkelijke en christelijke denkkaders dominant aanwezig zijn, is er weinig aandacht voor het gegeven dat gemeentestichting ook een proces is waarin mensen samen een gemeenschap gaan vormen (Noort et al., 2008, pp. 41-42; Riphagen, 2021,

p. 217). Kortom, er is weinig aandacht voor het gegeven dat het vanaf het allereerste begin (ook) een sociologisch proces is. Er is vooral aandacht voor de kerk als organisatie (zie beschrijving hiervan in paragraaf 1.4.2.) en voor de politieke en maatschappelijke context waarbinnen dat gebeurt. Zoals in paragraaf 1.4.1. ook al is aangegeven, pleiten verschillende theologen ervoor om de geloofsgemeenschap ook als sociologische entiteit te bestuderen. Toch blijkt dat bepaalde aspecten van het sociologische proces van (geloofs)gemeenschapsvorming buiten beeld blijven, als gevolg van een theologische opvatting over wanneer gesproken kan worden over een geloofsgemeenschap.

Wanneer geschreven wordt over een christelijke geloofsgemeenschap wordt er, zoals weergegeven in paragraaf 1.4.2.3., vanuit gegaan dat de leden van christelijke geloofsgemeenschappen onderlinge verbondenheid, verantwoordelijkheid en respect voor elkaar vanzelfsprekend vinden. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in de wijze waarop Wisse schrijft over wat een kerkgemeenschap is (of zou moeten zijn). Hij schrijft:

“De kerk is niet zomaar een netwerkstructuur waarin duizend bloemen moeten bloeien, maar een kritische gemeenschap waar we elkaar zo kritisch mogelijk bevragen op het goede dat we aan de ander en onszelf doen en dat we hebben te respecteren in ons spreken over God en mensen. Hoe dichter we elkaar in de kerk dus op de lip zitten, hoe rechter we elkaar in de ogen kijken, hoe moeilijker we het elkaar maken, hoe beter dat is, zolang we elkaar maar niet kwijtraken.” (Wisse, 2010, p. 33)

Dat christelijke geloofsgemeenschappen (in wording, maar ook al langer bestaande geloofsgemeenschappen) ook bestaan uit mensen die elkaar wél kwijtraken, uit mensen die verbondenheid met en verantwoordelijkheid voor andere mensen in de gemeenschap niet vanzelfsprekend vinden of uit mensen die erg op elkaar lijken, wordt sporadisch gethematiseerd. Verschillende auteurs schrijven vermanend dat mensen het evangelie niet begrepen hebben of nog niet begrijpen als zij alleen met mensen die zij uitgekozen hebben een gemeenschap willen zijn (Dekker, 2015, p. 19; McGavran, 1990, p. 163). Een kerk die zich richt op een specifieke doelgroep wordt “godsonmogelijk” genoemd (Dijkstra & Stoppels, 2017, p. 85). Een groep mensen die wellicht de geïdealiseerde wijze van geloofsgemeenschap aan het ontwikkelen is, wordt niet gezien als geloofsgemeenschap. In entiteiten waar (nog) geen gedeelde visie is en waar men het (nog) over fundamentele punten met elkaar oneens is, wordt nog geen potentiële geloofsgemeenschap (h)erkend. Deze entiteiten zijn zodoende niet in beeld wanneer het thema geloofsgemeenschapsvorming aan de orde is.

Wanneer in theologische studies de geloofsgemeenschap als sociale entiteit in beeld komt, betreft het studies naar geloofsgemeenschappen die de fase van de initiële vorming hebben afgesloten. De geloofsgemeenschap als sociale entiteit wordt veelal weergegeven als een groep mensen met min of meer dezelfde gerichtheid en intentie. Mensen die samen een geloofsgemeenschap vormen, kunnen verschillende behoeften hebben wanneer het gaat om het tijdstip waarop de dienst plaatsvindt, maar zij zijn samengebonden door de Geest van God.

Wanneer de verhalen over geloofsgemeenschapsvorming worden gelezen waarover in paragraaf 4.1.4. geschreven is, lijkt het erop dat (n)ooit-kerkelijken die betrokken raken bij nieuwe geloofsgemeenschappen andere gemeenschapsleden als vanzelf als broeders en zusters gaan zien wanneer zij de Bijbel gaan lezen. Het lijkt er veelal op dat zij na verloop van tijd probleemloos hun thuis vinden in nieuwe geloofsgemeenschappen. Door de nadruk op de (gehoopte) eenheid in de christelijke geloofsgemeenschap te leggen, zijn verschillen tussen mensen en groepen mensen die onderdeel uitmaken van een (nieuwe) geloofsgemeenschap niet zichtbaar. Hierdoor is niet inzichtelijk of, en zo ja hoe, (n)ooit-kerkelijken betrokken zijn bij het vormingsproces van een nieuwe geloofsgemeenschap en hoe zij dit proces ervaren. In de volgende paragraaf wordt hier nader op ingegaan.

4.2.3. *Weinig aandacht voor de rol van (n)ooit-kerkelijken*

In paragraaf 4.1. is beschreven dat er nieuwe geloofsgemeenschappen ontstaan waarbij het geen primair doel is om nieuwe mensen bij kerk en evangelie te betrekken. Veel geloofsgemeenschappen die gesticht worden in de negentiende en twintigste eeuw zijn primair bedoeld als een kerkelijk thuis voor christenen die vanuit Europa naar verafgelegen plekken reizen om zich daar voor kortere of langere tijd te vestigen. Vellekoop (2008, p. 13) geeft aan dat er in zijn inventarisatie van nieuwe geloofsgemeenschappen, gemeenschappen opgenomen zijn die ontstaan zijn doordat het kerkgebouw waarin één gemeente samenkomt te klein geworden is om het aantal mensen dat wil komen te herbergen. Een deel van de gemeente splitst zich dan af, komt elders samen en wordt een nieuwe zelfstandige geloofsgemeenschap. De nieuwe geloofsgemeenschap is dan primair bedoeld als nieuw thuis voor mensen die zich voorheen thuis voelden in een al langer bestaande geloofsgemeenschap. Vellekoop beschrijft echter ook dat er bij deze moderne kerkplantingen vaak (ook) gehoopt wordt dat (n)ooit-kerkelijken zich aansluiten.

Verschillende onderzoeken beschrijven dat er weinig duidelijkheid is over het aantal (n)ooit-kerkelijken dat ook daadwerkelijk betrokken raakt bij nieuwe geloofsgemeenschappen (Paas, 2004, p. 54; 2016, hoofdstuk 3; 2018; Paas & Bartolomä, 2020; Vos, 2012, p. 18). Vellekoop benoemt dat het niet uit te sluiten is dat een nieuwe geloofsgemeenschap vooral christenen uit andere kerken aantrekt (Vellekoop, 2008, p. 24). In dat geval is er sprake van een fenomeen dat door Bibby en Brinkerhof (1973) wordt aangeduid als *circulation of the saints*. Bernts et al. (2006, p. 105) lichten toe dat *circulation of the saints* volgens hen betekent dat er niet zozeer sprake is van niet-christenen die zich bekeren en/of toetreden tot een kerk, maar dat christenen van het ene kerkgenootschap overstappen naar het andere kerkgenootschap. In dat geval is er wel sprake van groei binnen afzonderlijke gemeentes of kerkgenootschappen, maar groeit het totale aantal christenen niet.

Een reden om nauwelijks onderzoek te doen naar de mate waarin (n)ooit-kerkelijken daadwerkelijk betrokken raken bij (nieuwe) geloofsgemeenschappen, wordt door Bas Plaisier, voormalig scriba van de Protestantse Kerk, kernachtig samengevat wanneer hij zegt “De kerk leeft niet van statistieken, maar van de geest” (Hakkenes,

2006). Sommige theologen vinden tellen te werelds (Brouwer et al., 2007, p. 117; Vos, 2012, p. 33; Wijma – Van der Veen, 2020, p. 8). Dijkstra et al. verwijzen naar het Bijbelboek 2 Samuel vers 24 wanneer zij aangeven dat men niet te veel op aantallen gericht moet zijn. In dit verhaal loopt het niet goed af nadat er geteld is. Vervolgens stellen zij: “kennelijk is het niet de bedoeling om de getallen te laten spreken” (Dijkstra & Stoppels, 2017, p. 131). Vaak wordt ook de Bijbeltekst uit Mattheus 18 vers 20 aangehaald. In deze tekst staat beschreven dat God (al) in het midden is als twee of drie mensen in Zijn naam bijeen zijn (Dijkstra & Stoppels, 2017). Ook een tekst uit het vijftiende hoofdstuk uit het Bijbelboek Lucas, waar staat dat er vreugde onder de engelen in de hemel zal zijn wanneer één zondaar tot inkeer komt, wordt geregeld aangehaald. Er wordt opgemerkt dat men niet pas tevreden mag zijn over missionaire activiteiten wanneer het aantal betrokken rand- en/of (n)ooit-kerkelijken groot is.

Dijkstra en Stoppels geven tegelijkertijd ook aan dat niet willen tellen ook een vorm van wegduiken kan zijn (2017, p. 134). Zij moedigen dan ook aan om in kaart te brengen in welke mate er groei plaatsvindt binnen de nieuwe missionaire geloofsgemeenschappen. Ook Brouwer et al. (2007) stellen dat het verzamelen van cijfers over het aantal betrokkenen wel behulpzaam kan zijn. Wel wordt nadrukkelijk aangegeven dat er verschillende soorten groei te onderscheiden zijn: groei van getal en middelen, geestelijke groei, organisatorische groei (groter kerkgebouw of betere structuur) en incarnatorische groei (de impact die de kerk op haar omgeving heeft) (Brouwer et al., 2007, pp. 106 ev.). Dijkstra en Stoppels (2017) sporen aan om met name naar de laatste drie soorten groei te kijken.

Er zijn enkele onderzoeken waarin in kaart gebracht wordt hoeveel (n)ooit-kerkelijken betrokken raken. De Jong (2004) en Last (2006) brengen dit voor enkele gemeenten in beeld. Vos (2012) brengt dit wat grootschaliger in beeld in zijn afstudeerscriptie. Hij inventariseert in hoeverre het missionaire initiatieven binnen enkele kerkgemeenschappen lukt om niet-kerkelijken te bereiken. In zijn scriptie kiest Vos voor een ecclesiocentrische benadering. Vos brengt namelijk in eerste instantie in beeld hoeveel mensen er voor het eerst of opnieuw in de registratiesystemen van nieuwe kerkplantingen zijn opgenomen. Mensen die eerder nooit opgenomen waren in de kerkelijke registratiesystemen worden in het onderzoek van Vos aangeduid met de term ‘intreder’, terwijl mensen die eerder al eens opgenomen waren in deze systemen aangeduid worden met de term ‘herintreder’ (Vos, 2012, p. 43). Uit het onderzoek van Vos blijkt dat er in de oudere kerken één intreder per jaar per 815 betrokkenen is en één herintreder per 1339 betrokkenen. Bij nieuwe geloofsgemeenschappen is er één intreder per jaar per veertig betrokkenen en één herintreder per 47 betrokkenen (Vos, 2012, p. 119).

Hiernaast beschrijft Vos ook hoeveel niet-kerkelijken er volgens de leidinggevenden in oudere kerken en nieuwe geloofsgemeenschappen minimaal één keer per maand met het evangelie in aanraking komen. Uit deze inventarisatie blijkt dat leidinggevenden in kerkplantingen het aantal niet-kerkelijken dat geregeld in contact komt met het evangelie in hun gemeenschap vele malen hoger inschat dan de leidinggevende personen in oudere kerken. Bij oudere kerken is er volgens de

leidinggevend en gemiddeld één iemand per 52 betrokkenen die minimaal één keer per maand met het evangelie in aanraking komt, terwijl dat bij kerkplantingen één op anderhalve betrokkenen is (Vos, 2012, p. 66). Bij deze resultaten dient men echter te beseffen dat leidinggevend en geneigd zijn het aantal (n)ooit-kerkelijken hoger in te schatten dan daadwerkelijk het geval is (Schnabel, 1982, p. 57). Wanneer de resultaten van dit type onderzoeken bekeken worden, dient het onderzoeksdesign en de context waarin het onderzoek gedaan is zodoende kritisch in ogenschouw genomen te worden.¹¹⁰

In de onderzoeken van Vos en de Protestantse Kerk (dit laatste onderzoek wordt besproken in paragraaf 5.2.6.4.) wordt aangegeven dat bij nieuwe missionaire geloofsgemeenschappen het aantal (n)ooit-kerkelijken dat (meer intens) betrokken is, groter is dan bij al langer bestaande kerkgemeenschappen. Desalniettemin is er weinig bekend over hoe zij de betrokkenheid ervaren en hoe en in hoeverre zij betrokken raken en blijven. Bovendien is de veelzijdigheid van het concept ‘religieuze betrokkenheid’, zoals beschreven in paragraaf 3.1., maar ten dele in ogenschouw genomen.

Thema’s als de motivatie van initiatiefnemers, de verbinding met de bestaande kerk en de vraag in hoeverre contextualisatie wenselijk is, krijgen meer aandacht in onderzoeken naar nieuwe geloofsgemeenschappen dan de ervaringen van (n)ooit-kerkelijken. Wanneer er aandacht is voor de verhalen van deelnemers zijn met name de ‘succesverhalen’ in beeld. In sommige andere onderzoeken komen de verhalen van mensen in beeld die zich uiteindelijk laten dopen of die belijdenis doen (zie bijvoorbeeld Paas (2002; 2004), Schelling (1996) en Zwalua (2012)). De verhalen van mensen die kortstondig betrokken zijn of de verhalen van mensen die wel betrokken zijn, maar die zich uiteindelijk niet laten dopen of belijdenis doen, krijgen daarentegen weinig aandacht. Kortom: alleen de verhalen van mensen die uiteindelijk assimileren met de mensen die voorafgaand aan hun deelname in een nieuwe gemeenschap ook al christelijk waren, komen in beeld.

Ook het onderzoek van De Jonge (2022) is hier een voorbeeld van. De ondertitel van haar proefschrift wekt de verwachting dat zij aandacht heeft voor deelnemers, doordat zij daarin aangeeft te kijken naar de opvattingen van *practicioners*. Wanneer zij uitlegt wie *practicioners* zijn, blijkt zij echter de opvattingen van een selectie van de deelnemers centraal te stellen. *Practicioners* zijn in het onderzoek van De Jonge alle christenen die in meerdere of mindere mate deelnemers zijn aan de missionaire praktijk waarin ze onderzoek doet (De Jonge, 2022, p. 39). In het onderzoek wordt, in tegenstelling tot veel ander onderzoek, op enkele plekken aandacht geschonken aan de opvattingen van betrokken buurtgenoten die zichzelf niet per se als christen definiëren, maar uiteindelijk spelen zij ook in dit onderzoek maar een marginale rol. Aan de rol die

¹¹⁰ In paragraaf 5.2.6.4. wordt het rapport *Op hoop van zegen* (Protestantse Kerk in Nederland, 2017) besproken. In dit rapport worden de resultaten gepresenteerd van een onderzoek naar de betrokkenheid van wel- en niet-kerkelijken [terminologie overgenomen uit het rapport, MV] bij pioniersplekken van de Protestantse Kerk. De resultaten van dat onderzoek laten zien dat het aantal niet-kerkelijken dat bij pioniersplekken betrokken zou zijn vrij groot is. Ook bij het interpreteren van dit onderzoek dient kritisch gekeken te worden naar het onderzoeksdesign.

leiders spelen wordt daarentegen, net als in sommige andere onderzoeken (Doornenbal, 2012; James, 2018, p. 3; Van der Kolm, 2001) ook in haar slothoofdstukken nadrukkelijk aandacht besteed (De Jonge, 2022, hoofdstuk 6).

Kortom: Van der Kolm heeft gelijk wanneer hij stelt dat de interpretatie van de christelijke traditie vanuit de ervaringen van de doelgroepen van missionaire activiteiten zelf nog nauwelijks aan bod gekomen is. Volgens Van der Kolm blijven de nieuwe missionaire initiatieven zodoende gevangen in een traditioneel-missionaire fixatie op de zendende kerk als opdrachtgever van zending (Van der Kolm, 2001, p. 203).

4.3. Resumé

Uit het voorgaande wordt duidelijk dat bestaande literatuur over het ontstaan van christelijke geloofsgemeenschappen maar zeer gedeeltelijk handvatten geeft om te doorgronden of, en zo ja hoe, christelijke geloofsgemeenschappen gevormd worden waarvan (n)ooit-kerkelijken onderdeel zijn. In beschrijvingen van geloofsgemeenschapsvormingsprocessen zijn eventuele nieuwkomers grotendeels reeds geassimileerd in de dominante kerkelijke cultuur. Door de sterk ecclesiocentrische toon die in veel beschrijvingen overheerst, komt niet in beeld of, en zo ja hoe, (n)ooit-kerkelijken een rol (kunnen) spelen. Op basis van het gegeven dat, zoals in hoofdstuk drie beschreven is, de groep (n)ooit-kerkelijken een gemêleerd gezelschap betreft, kan verwacht worden dat een veelheid van stemmen hierdoor ongehoord is.

Om deze reden is beoogd om in dit proefschrift ook nadrukkelijk in beeld te brengen hoe (n)ooit-kerkelijken de betrokkenheid bij pioniersplekken ervaren en hoe de interactie tussen hen en de initiatiefnemers van pioniersplekken is. Op basis van de geconstateerde lacune is er in dit onderzoek bovendien naar gestreefd om kennis op te doen over processen die plaatsvinden in de (potentiële) prille fase van geloofsgemeenschapsvorming.

In de volgende hoofdstukken komen, zoals beschreven in paragraaf 1.5., achtereenvolgens de verschillende perspectieven aan bod. In het eerstvolgende hoofdstuk wordt ingegaan op het perspectief van het Landelijk Team Pionieren.

5. PIONIEREN IN DE PROTESTANTSE KERK

De pioniersbeweging van de Protestantse Kerk speelt een centrale rol in dit onderzoek. In hoofdstuk één is weergegeven dat dit het geval is omdat de brochure die in 2014 over deze beweging wordt uitgebracht de verwachting creëert dat er in deze beweging veel aandacht is voor geloofsgemeenschapsvorming. In hoofdstuk één is het Landelijk Team Pionieren (LTP) als een element van de pioniersbeweging gepresenteerd. In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op dit team. De volgende deelvraag wordt in dit hoofdstuk beantwoord:

Welke rol speelt 'geloofsgemeenschapsvorming' in het werk van het Landelijk Team Pionieren (LTP) tussen 2013 en 2021?

Om deze vraag goed te kunnen beantwoorden wordt in paragraaf 5.1. eerst beschreven hoe de pioniersbeweging binnen de Protestantse Kerk tot stand gekomen is en hoe het LTP ontstaan is. Daarna komt in paragraaf 5.2. aan de orde hoe de pioniersbeweging zich heeft ontwikkeld en welke plek deze beweging inneemt in de organisatie van de Protestantse Kerk.

Zoals in hoofdstuk twee beschreven is, heeft de onderzoeker intensief geobserveerd in en rondom het LTP tussen september 2014 en september 2015. In de jaren daarna blijft de onderzoeker op de mailinglist van het LTP staan, waardoor zij op hoofdlijnen zicht blijft houden op de ontwikkelingen. Zoals ook in hoofdstuk twee beschreven is, is het beeld van het werk van het LTP dat in dit hoofdstuk geschetst zal worden in 2014 en 2015 op andersoortige data gebaseerd dan in de jaren 2016-2021.

Het werk van het LTP vormt de rode draad in dit verhaal. Aangezien geloofsgemeenschapsvorming het centrale onderwerp in dit onderzoek is, zal met name aandacht besteed worden aan de wijze waarop het LTP zich tot dat onderwerp verhoudt. Om te zien welke plek dit onderwerp heeft in het werk van het LTP zal echter ook een breder beeld geschetst worden van haar werkzaamheden. In de slotparagraaf (5.3.) van dit hoofdstuk wordt bovenstaande deelvraag beantwoord. Ook wordt in de slotparagraaf gereflecteerd op de mate waarin de wijze waarop het LTP handelt en reflecteert past binnen het historische beeld van geloofsgemeenschapsvorming zoals dat in hoofdstuk vier beschreven is.

5.1. Het ontstaan van de pioniersbeweging en het LTP

Op 1 mei 2004 verenigen de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk zich, na een proces van verkenningen en officiële fusiegesprekken dat ongeveer 43 jaar duurde, officieel tot de Protestantse Kerk in Nederland (Protestantse Kerk, z.d.a). In de Protestantse Kerk zijn heel verschillende geloofsgemeenschappen met elkaar verenigd. Er is dan ook een grote

diversiteit aan inhoudelijke opvattingen en spirituele belevingen aanwezig in de zoektocht naar hoe gezamenlijk kerk-zijn gestalte kan krijgen. De Protestantse Kerk is van onderaf georganiseerd. De 1521 gemeenten bepalen hun eigen beleid, maar wel binnen de kaders van de kerkorde (Protestantse Kerk, z.d.a). Vanuit de gemeenten zijn ambtsdragers afgevaardigd naar één van de elf klassicale vergaderingen of, in het geval van Lutherse gemeenten, naar de evangelisch-lutherse synode. Uit deze klassicale vergaderingen en de evangelisch lutherse synode zijn leden afgevaardigd naar de generale synode. De generale Synode wordt gevormd door 62 mensen. Het dagelijks bestuur van de generale synode wordt gevormd door het moderamen (Protestantse Kerk, z.d.b). Eens in de vijf jaar stelt de generale synode een visienota vast. Uit die visienota vloeit allerlei werk voort dat beschreven wordt in een beleidsplan. Dit werk kan niet uitgevoerd worden door de klassicale vergaderingen of de lokale gemeenten. Om die reden is er een Landelijk Dienstencentrum (LDC), ook wel dienstenorganisatie genoemd. De medewerkers van de dienstenorganisatie voeren de werkzaamheden uit die uit de visienota voortvloeien.

Tussen 1961 en 2004 is er op landelijk niveau met name veel tijd en energie gestoken in het proces van toenadering tussen de verschillende kerkgenootschappen. Er is in die tijd op dat niveau weinig aandacht voor missionaire vraagstukken (Domburg & Jonkers, 2014, p. 8). Als de Protestantse Kerk een feit is, ontstaat er snel nieuwe aandacht voor de missionaire taak van de kerk. In deze periode zijn er ook een aantal theologen in de Nederlandse context die beschrijven hoe nieuwe missionaire initiatieven in deze tijd ontstaan en die benoemen dat er een nieuwe missionaire wind gaat waaien (De Roest, 2005; Brouwer et al., 2007; De Roest, 2008; Noort et al., 2008; Vellekoop, 2009; Van der Meulen & Vellekoop, 2019). In verschillende van deze beschrijvingen worden de termen ‘kerkplanting’ en ‘gemeentestichting’ gebruikt (De Roest, 2005; Brouwer et al., 2007, p. 70; Vellekoop, 2009). Ook in andere delen van de wereld is er op dat moment nieuwe aandacht voor het bevorderen van het ontstaan van nieuwe geloofsgemeenschappen. In de Verenigde Staten, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland en in verschillende Noord- en West-Europese landen wordt met name de term *emerging church* gebruikt om de beweging te beschrijven. In Groot-Brittannië wordt vooral gesproken over *fresh expressions* (Noort et al., 2008, pp. 312 ev.).

Deze beschrijvingen en bewegingen waren een inspiratie voor de mensen die in deze tijd aan de eerste visienota van de Protestantse Kerk werkten. In deze eerste visienota, *Leren leven van de verwondering: visie op het leven en werken van de kerk in haar geheel* staat: “Ook willen wij ons nadrukkelijk gaan richten op die groepen mensen die wij met onze huidige manier van kerk-zijn niet bereiken” (Protestantse Kerk in Nederland Protestantse Kerk, 2005, p. 13). Ook krijgt de Protestantse Kerk van het Evangelisch Werkverband (EW) in mei 2005 het door Hans Esbach geschreven boekje *Als de moederkerk zwanger wordt* aangeboden “met de hoop en het gebed, dat het een bijdrage mag zijn tot de opbouw van de kerk in Nederland” (Esbach, 2005, p. 4). In dit boekje worden de woorden ‘pioniers’ en ‘pioniersplekken’ voor het eerst gebruikt. Er wordt in deze publicatie niet uitgelegd waarom juist deze begrippen gebruikt worden en wat zij betekenen.

In 2008 wordt binnen de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk de programmatische Missionair Werk en Kerkgroei (MWK) in het leven geroepen (D_Z1, p. 2). Een aantal medewerkers van de afdeling MWK houdt zich actief bezig met het stichten van een klein aantal nieuwe geloofsgemeenschappen. In verschillende publicaties staat dat de generale synode in 2008 een radicaal besluit heeft genomen om in te zetten op de ontwikkeling van nieuwe geloofsgemeenschappen in de beleidsperiode tot aan 2012, maar in de publiek toegankelijk verslaglegging van de synodevergadering is niets terug te vinden over dit genomen besluit (Protestantse Kerk in Nederland afdeling Missionair Werk en Kerkgroei, 2013; D_Z1). Deze nieuwe gemeenschappen, die er in 2012 ook daadwerkelijk zijn, vormen samen de ‘eerste generatie pioniersplekken’ (Protestantse Kerk in Nederland, 2017).¹¹¹ Deze gemeenschappen ontstaan in gebieden waar de kerk niet (meer) aanwezig is. Het gaat om Vinex-wijken, om gebieden waar de kerk verdwenen is (zoals oude stadswijken) en om milieus waarin speciale doelgroepen zich ophouden. Voor deze ‘eerste generatie pioniersplekken’ is veel geld beschikbaar. Bij iedere gemeente in wording kan drie jaar een fulltime predikant-pionier worden aangesteld en daarnaast een parttime (0,3fte) netwerker. Het is nadrukkelijk de bedoeling dat deze nieuwe gemeenten ontstaan in samenwerking met plaatselijke gemeenten. Er wordt gestreefd naar financieel en organisatorisch zelfstandige gemeenten na drie jaar (D_Z1).

De medewerkers van de afdeling MWK begeven zich tussen 2008 en november 2012, de periode waarin de ‘eerste generatie pioniersplekken’ ontstaat, in netwerken van mensen en organisaties die zich met soortgelijke initiatieven bezighouden. Het betreft de Werkgemeenschap Missionaire Gemeenschapsvorming (later: Kerklab), Nederland Zoekt, *International Church Plants* (ICP), *Council for World Mission* (CWM) en de *Fresh Expressions movement* (FEM)¹¹² in de *Church of England* (D_Z1). Twee medewerkers reizen naar Engeland om te spreken met mensen die een leidende rol vervullen in de FEM. Zij ervaren daar ook hoe nieuwe geloofsgemeenschappen vorm kunnen krijgen. Karel, een medewerker van de afdeling MWK, vertelt dat deze reis erg bepalend is geweest voor het handelen en denken van de afdeling MWK (V_GX1, r. 14-16).¹¹³ In Nederlandse

¹¹¹ De generale synode zou opdracht gegeven hebben tot de stichting van een zestal gemeenschappen (Versloot, 2012). Volgens Domburg en Jonkers wordt aanvankelijk ingezet op het ontstaan van tien gemeenschappen (Domburg & Jonkers, 2014, p. 4). In verschillende bronnen wordt uiteindelijk ook een verschillend aantal plekken aangeduid als een zogenaamde ‘eerste generatie pioniersplek’ (Protestantse Kerk in Nederland, 2017, pp. 10-11; Versloot, 2012; D_Z3).

¹¹² De *Fresh Expressions movement* wordt uitgebreid beschreven in Müller, 2016. In dit proefschrift is ook aandacht voor twee belangrijke rapporten van de Anglicaanse kerk: *Breaking New Ground* (Church of England, 1994) en *Mission Shaped Church* (The Archbishops’ Council, 2004).

¹¹³ Een concept van dit hoofdstuk is aan Nadine van Hierden voorgelegd nadat zij niet meer als onderzoeker aan dit onderzoek is verbonden. Tussen 2008 en 2012 was Nadine, zoals ook elders beschreven, nauw betrokken bij het werk van de afdeling MWK. Zij geeft aan dat deze mensen ‘visionaire enkelingen’ genoemd kunnen worden. Ze geeft aan dat ze verwacht dat de invloed van deze mensen op het ontstaan en de ontwikkeling van pioniersplekken aanzienlijk is geweest.

netwerken wordt vooral opgetrokken met mensen uit Christelijke Gereformeerde Kerken, de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt, de Unie van Baptisten en Rafael Nederland (D_Z2, p. 4). Ook die kerkgenootschappen ontwikkelen soortgelijke initiatieven.

De noodzaak om het ontstaan van nieuwe vormen van kerk-zijn te stimuleren wordt duidelijk wanneer onderzoeksbureau Motivaction in 2009 en 2011 uitkomsten van onderzoek presenteert.¹¹⁴ In het onderzoek is in kaart gebracht welke typen mensen betrokken zijn bij de kerk. Er wordt geconcludeerd dat de Protestantse Kerk alleen aansluiting vindt bij mensen uit de *Mentality*-profielen van de traditionele burgerij en de postmaterialisten (Jobsen & Metaal, 2009; 2011).¹¹⁵ Jobsen en Metaal karakteriseren mensen uit de traditionele burgerij als mensen die religie vanzelfsprekend vinden, mensen die bezorgd zijn over de veranderende samenleving, mensen die op zoek zijn naar geborgenheid en mensen die betrokken zijn bij hun buurt of wijk. Postmaterialisten beschrijven zij als mensen die bewust bezig zijn met zingeving, mensen die kritisch, uitgesproken en mondig zijn, mensen die een afkeer hebben van uiterlijkheden en commercie en mensen die begaan zijn met de wereld ver weg en dichtbij (Jobsen & Metaal, 2011). Het door Motivaction uitgevoerde onderzoek wordt in verschillende latere publicaties van het LTP aangehaald (De Reuver & Vellekoop, 2019, p. 19; Dijkstra & Vellekoop, 2014; 2015). In die publicaties wordt beargumenteerd dat voor mensen uit de andere *Mentality*-profielen nieuwe vormen van kerk ontwikkeld moeten worden.

In november 2011 stelt de synode van de Protestantse Kerk de visienota *De hartslag van het leven* vast. Op basis van deze visienota wordt het beleidsplan *Met Hart en Ziel* (Moderamen Generale Synode Bestuur Dienstenorganisatie, 2013) geschreven. De generale synode stelt dit beleidsplan in november 2012 vast als richtinggevend voor het werk van de dienstenorganisatie in de periode 2013-2016 (Generale synode, 2012). De term 'pioniersplekken' wordt in dit beleidsplan verschillende keren gebruikt, maar de toelichtende zinnen die beschrijven wat een pioniersplek is, roepen veel vragen op. Er wordt gezegd dat pioniersplekken herkenbaar protestants-christelijk, missionair en gericht op christelijke gemeenschapsvorming zijn. Daar wordt aan toegevoegd: "Het zijn plekken van hoop. De sfeer is moedig, met ruimte voor creativiteit en experiment. In alle pioniersprojecten wordt een integrale missionair-diaconale benadering nagestreefd" (Moderamen Generale Synode Bestuur Dienstenorganisatie, 2013, p. 21). Er wordt niet toegelicht wat er bedoeld wordt met de verschillende termen.

Hoewel er nog veel onduidelijk is over wat een pioniersplek precies is, wordt aangegeven dat pioniersplekken de ruimte moeten krijgen om te experimenteren en dat de kerkorde hierbij geen belemmering moet vormen (Moderamen Generale Synode Bestuur Dienstenorganisatie, 2013, p. 20). Ook wordt beschreven dat pioniersplekken een 'herplant' (d.w.z. een radicale missionaire doorstart), een 'bijplant' (d.w.z. een

¹¹⁴ In de publicaties is niet duidelijk of er alleen voorafgaand aan de rapportage van 2009 onderzoek is uitgevoerd of ook daarna.

¹¹⁵ In dit onderzoek is gebruik gemaakt van het door dit onderzoeksbureau zelf ontwikkelde onderzoeksinstrument *Mentality*TM. Meer informatie over dit onderzoeksinstrument en de verschillende *Mentality*-profielen is te vinden op: www.motivaction.nl/mentality.

parallele gemeenschap naast de bestaande gemeente, onder één dak) of een ‘nieuwe plant’ (d.w.z. een gemeenschap in een nabijgelegen gebied of voor een nieuwe doelgroep) kunnen zijn. Bovendien wordt aangegeven dat het de bedoeling is dat iedere pioniersplek verbonden is met een al langer bestaande kerk of kerkelijke vergadering (meestal een lokale kerkenraad, maar soms ook bijvoorbeeld de classis) en dat gestreefd wordt naar spreiding over het gehele land. Hiernaast vermeldt het beleidsplan dat 15% van de pioniersplekken zich specifiek op jongeren en kinderen moet gaan richten (Moderamen Generale Synode Bestuur Dienstenorganisatie, 2013, p. 21). Ook wordt in dit beleidsplan voor het eerst benoemd dat men ernaar streeft dat er in 2016 honderd pioniersplekken van de Protestantse Kerk zijn. De pioniersplekken die na het besluit van de synode in het najaar van 2012 in ontwikkeling zijn, worden aangeduid als ‘tweede generatie pioniersplekken’. Omdat hiermee ingezet wordt op een veel groter aantal plekken dan na het synodebesluit uit 2008 (waarover geschreven is op p. 109), kan het synodebesluit van november 2012 gezien worden als het startsein voor de pioniersbeweging die centraal staat in dit onderzoek. De ‘tweede generatie pioniersplekken’ ontwikkelen zich binnen een geheel ander beleidskader dan de ‘eerste generatie pioniersplekken’.

5.2. Na het synodebesluit van november 2012

Ongeveer een maand na deze beslissing van de synode, op 10 december 2012, volgt een brainstormdag in Doorn met veel mensen die bij de afdeling MWK werken (D_X1). Men spreekt over de gevolgen van dit synodebesluit. Het blijkt een dag te zijn waarop vooral de financiële kant van het pionieren centraal staat. Over de inhoud wordt niet zozeer gesproken en het woord ‘gemeenschapsvorming’ is op die dag niet gebruikt, aldus Karel (V_GX1, r. 27-28 en 164). Na deze dag schrijven twee medewerkers van de afdeling MWK in korte tijd de brochure *Op weg naar honderd pioniersplekken* die in februari 2013 verschijnt. Karel geeft aan dat veel lezers van die brochure vooral het idee zullen hebben: *er is een pot met goud beschikbaar* (V_GX1, r. 45-47). Het aantal exemplaren dat van deze brochure wordt verspreid is minder groot dan het aantal brochures over pionieren in de Protestantse Kerk dat later verschijnt (lid LTP, persoonlijke communicatie, 30 maart 2017).

In de brochure die in februari 2013 verschijnt worden de contouren van protestantse pioniersplekken geschetst. Protestantse pioniersplekken worden beschreven als experimentele, creatieve initiatieven waarbij de intentie er vanaf het begin is om iets te ontwikkelen dat op de lange duur zelfstandig verder kan gaan. Aan de orde komt wel dat een pioniersplek gericht is op mensen die het evangelie niet kennen of daarvan vervreemd zijn, maar er wordt ook een aantal keer benoemd dat een pioniersplek een doorstart van een protestantse gemeente kan zijn (Protestantse Kerk in Nederland in Nederland afdeling Missionair Werk en Kerkgroei, 2013, p. 4; p. 7). In een bijlage van de folder is, zonder toelichting, een bijdrage gevoegd van prof. dr. Leo J. Kofferman,

hoogleraar kerkrecht en oecumene. In deze bijlage gaat het over de vraag binnen welke kerkelijke kaders van het kerkrecht de pioniersplekken zullen gaan functioneren.

Als reactie op het verschijnen van deze brochure ontvangt de afdeling MWK van ongeveer zeventig initiatieven een aanvraag voor de status van pioniersplek. Zonder al te duidelijke criteria gaan de medewerkers van de afdeling MWK met een aantal van deze plekken verder in gesprek (V_GX1, r. 46-49; r. 170-182). Er bestaat echter consensus dat een doorstart van een bestaande geloofsgemeenschap slechts alleen dan een pioniersplek kan worden, als er nadrukkelijk de intentie is om op de restanten van iets ouds iets nieuws te bouwen waarbij ook (met name) nieuwe mensen betrokken zullen zijn (voormalig LTP-lid, persoonlijke communicatie, 8 maart 2023). In een latere rapportage staat vermeld dat er in 2013 drie pioniersplekken geïncludeerd zijn in de pioniersbeweging (D_X12).

Uit de wijze waarop betrokkenen schrijven en spreken over de eerste maanden van 2013 wordt duidelijk dat men de pioniersbeweging voornamelijk als project ziet. Zo vertelt Karel dat er snel op zoek wordt gegaan naar een nieuwe projectcoördinator (V_GX1, r. 50-51) en wordt gesproken over het opzetten van een projectstructuur (D_X1). Er komt een Landelijk Team Pionieren (LTP)¹¹⁶ en een kernteam.¹¹⁷ De rol van het kernteam wordt als volgt omschreven:

“[De] rol van [het kernteam] is het scheppen van mogelijkheden en kaders waarbinnen het [LTP] goed kan functioneren. Daarbij gaat het om tijd, financiën, ruimte in de regelgeving en om goede relaties met afdelingen binnen de dienstenorganisatie en alle geledingen binnen de Protestantse Kerk. Daarnaast bewaakt het kernteam het resultaat van het project en stuurt zij bij als [het LTP] buiten de kaders van het beleid of het projectplan dreigt te treden. Ook is het kernteam betrokken en besluitvormend bij besluiten rond de toekenning van subsidies aan specifieke pioniersplekken.” (D_Z2, p. 15)

Het kernteam heeft verantwoordelijkheid op beleidsniveau, terwijl het LTP vooral verantwoordelijkheid heeft op uitvoeringsniveau (D_X8; D_Z2, p. 15). De taak van het LTP wordt in het projectplan dat in 2013 is gemaakt als volgt beschreven:

“[Het LTP] is verantwoordelijk voor de invulling en uitvoering van het projectplan. Dat omvat verdere invulling van de visie, aanpak, communicatie

¹¹⁶ Dit team wordt tot aan september 2016 in documenten ‘het projectteam’ genoemd (D_X7). Om de leesbaarheid te vergroten is er voor gekozen om deze groep mensen in dit proefschrift consequent het Landelijk Team Pionieren (LTP) te noemen.

¹¹⁷ In sommige documenten (zoals het *Projectplan Protestantse pioniersplekken 2013-2014*) wordt dit orgaan aangeduid met de term ‘stuurgroep’. In veel andere documenten, zoals het *Jaarplan pionieren 2015*, wordt dit team het kernteam genoemd. In dit proefschrift wordt dit orgaan aangeduid met de term ‘kernteam’, omdat de term stuurgroep al voor de beschrijving van een ander type orgaan wordt gebruikt (zie paragraaf 7.1.).

en materialen. Het LTP geeft bij het kernteam eventuele knelpunten aan op het vlak van o.a. tijd, financiën en ruimte in de regelgeving.” (D_Z2, p. 15)

In eerste instantie bestaat het LTP met name uit mensen die al in de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk werken en wordt het kernteam met name gevormd door een selectie van leden van het LTP. In deze periode (waarin ook intensief geobserveerd is door de onderzoeker), zijn uitvoering en besluitvorming heel nauw op elkaar betrokken. Later, vanaf 2017, gaan steeds meer mensen in het LTP participeren die namens de samenwerkingspartners betrokken zijn bij de pioniersbeweging.¹¹⁸ Uitvoering en besluitvorming blijven verbonden, maar de verbinding wordt minder sterk.¹¹⁹

In het voorjaar van 2013 stelt het LTP het eerste projectplan op. Het projectplan draagt de titel *Projectplan Protestantse Pioniersplekken 2013-2014*. In dit document worden de contouren geschetst van de pioniersbeweging. Achtereenvolgens wordt een schets gegeven van de aanleiding en het kader, de doelen en de stakeholders. Daarna volgt een analyse van de huidige situatie en een grove schets van de aanpak van het project *Protestantse Pioniersplekken*. In dit plan worden een aantal aspecten genoemd die het karakter van de beoogde pioniersbeweging goed weergeven.

In de eerste plaats wordt benadrukt dat het project waar het team aan werkt ook pionieren is. Men beargumenteert dat het plan dat in dit document gepresenteerd wordt slechts over een periode van anderhalf jaar gaat, omdat men leerervaringen graag mee wil nemen in vervolgplannen. Expliciet wordt ervoor gekozen om leren onderdeel te maken van het DNA van de pioniersbeweging. Het is zodoende ook nadrukkelijk onderdeel van de werkwijze van het LTP zelf. Dit projectplan dient, zo stelt men, om de praktische kant van alles rondom pioniersplekken in kaart te brengen. De lezer moet zodoende geen inhoudelijke of theologische verantwoording voor pioniersplekken verwachten (D_Z2, p. 5).

In de tweede plaats staat beschreven welke doelen men wil bereiken:

“Het eerste doel van dit project is het laten ontstaan van zoveel mogelijk pioniersplekken, zodat duizenden mensen zonder actieve band met de kerk de

¹¹⁸ Een gegeven waaruit dit blijkt, is het feit dat in de brochure *Pionieren vanuit de Protestantse Kerk* die uitgegeven wordt in februari 2015 niet weergegeven is wanneer mensen uit het Landelijk Team (ook) voor een andere organisatie werken, terwijl dat in de brochure *Pionieren verkennen vanuit de Protestantse Kerk* die in 2017 wordt uitgegeven wel zichtbaar is. Zie paragraaf 5.2.2. voor een uitgebreidere beschrijving van deze brochures.

¹¹⁹ Zoals in paragraaf 2.2. beschreven is, hebben de onderzoekers in 2014 en (een deel van) 2015 intensief geobserveerd in het LDC van de Protestantse Kerk. Op dat moment vonden de discussies die ten grondslag lagen aan de besluiten die in het kernteam genomen werden plaats in het LTP. Om deze reden is het Landelijk Team Pionieren de actor waarnaar verwezen wordt in de centrale vraag van dit hoofdstuk. Bij het lezen van dit hoofdstuk is het belangrijk om de rolverschuiving van de verschillende organen binnen de projectstructuur in ogenschouw te nemen.

waarde van het Evangelie (her)ontdekken en het christelijk geloof een concrete plaats geven in hun leven. Daarbij geloven we dat het essentieel is dat deze mensen deel worden van een duurzame gemeenschap.” (D_Z2, p. 6)

Hiernaast wordt ook aangegeven dat missionaire vernieuwing van de bestaande kerken beoogd wordt. Over de hiërarchie van de doelstellingen wordt in dit document gezegd:

“Binnen dit projectplan ligt de focus op het ontstaan van nieuwe pioniersplekken. Zonder te vervallen in een instrumentele benadering (waarbij pioniersplekken slechts een instrument zijn ter beïnvloeding van bestaande kerken) vormt de vernieuwing van bestaande kerken wel een belangrijke doelstelling.” (D_Z2, p. 7)

Een andere doelstelling die kort aan de orde komt, is het leveren van een bijdrage aan een inspirerende beweging van vernieuwing ook buiten de Protestantse Kerk.

In het licht van de conclusies van hoofdstuk vier van dit proefschrift is het, in de derde plaats, opvallend dat in de stakeholders-analyse die in dit document gemaakt wordt (D_Z2, p. 9), de beoogde deelnemers van pioniersplekken niet genoemd worden als stakeholders.

In de vierde plaats komt het beoogde karakter van de pioniersbeweging goed aan het licht in de beschrijving van het DNA en de positionering ten opzichte van andere kerkelijke vernieuwingsbewegingen in Europa. Benadrukt wordt dat het belangrijk is dat een consistent en duidelijk kader gecommuniceerd wordt (D_Z2, p. 4). Elementen uit de visienota, beleidsplannen van (afdelingen) van de dienstenorganisatie en de eerste brochure zijn daarin in eerste instantie leidend. Ook staan in dit document voor het eerst heel expliciet negen uitgangspunten voor het DNA van een pioniersplek weergegeven. Zoals later in dit hoofdstuk zal blijken, zal vooral het gedachtegoed dat bepalend is in de Engelse FEM leidend worden in de Nederlandse context. In dit projectplan zijn enkele verwijzingen opgenomen naar dit werk (D_Z2, voetnoten 22 en 23 op p. 12 en p. 15), maar de keuze om veel elementen uit deze Engelse beweging bijna een-op-een over te nemen is nog niet gemaakt. Dit blijkt onder andere uit het volgende citaat uit dit plan: “Het is goed denkbaar dat we de brochures van *Fresh Expressions* als uitgangspunt nemen en vertalen en contextualiseren naar de Nederlandse setting” (D_Z2, p. 26).

In het rapport *Mozaiëk van kerkeplekken* (De Reuver & Vellekoop), dat verschijnt in 2019 (en waarop uitgebreid wordt ingegaan in paragraaf 5.2.7.), wordt als volgt teruggeblikt op de periode waarin dit eerste projectplan van het LTP verschijnt:

“Opvallend is dat in het Verenigd Koninkrijk de beweging rond *Fresh Expressions* een flinke impuls kreeg door het rapport *Mission-shaped church*. Dat rapport gaf een theologische, sociologische en organisatorische visie op kerkplanting. In Nederland is ervoor gekozen om te beginnen met de praktijk,

zonder diepgaande bezinning vooraf en zonder bij voorbaat aanpassingen te doen in de kerkorde.” (De Reuver & Vellekoop, 2019, pp. 13-14)

Ook uit dit citaat blijkt dat de pioniersbeweging ook nadrukkelijk bedoeld is als plek om te leren.

In de periode waarover in het projectplan geschreven wordt, krijgen ook de eerste pioniersplekken formeel erkenning. Vanaf 2014 is het aantal pioniersplekken dat onderdeel wordt van de pioniersbeweging een aantal jaren op rij groot. In Tabel 1 is het streefgetal te zien dat genoemd is in de verschillende jaarplannen van het LTP, het aantal daadwerkelijk geïncludeerde pioniersplekken per jaar, en het aantal uitgestroomde pioniersplekken per jaar (D_X2; D_X3; D_X6; D_X8; D_X9; D_X10; D_X12).¹²⁰ Uitgestroomde pioniersplekken zijn initiatieven die niet langer onderdeel uitmaken van de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk. Soms houden deze initiatieven op te bestaan. In ander gevallen blijven de initiatieven wel bestaan, maar zijn zij niet langer pioniersplek binnen de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk.

Zoals later in dit hoofdstuk ook zal blijken, zijn de getallen over het aantal plekken dat gestart is in de verschillende documenten van het LTP niet gelijk. Waarom dit niet het geval is, is niet duidelijk.

Jaar	Streefgetal	Aantal geïncludeerde pioniersplekken	Uitgestroomde pioniersplekken
Voor 2013		7	
2013		3	
2014		15	
2015	30	12	
2016	40	20	
2017	34	25	2
2018	31	20	6
2019	29	14	6
2020	20	11	5 ¹²¹
2021	21		

Tabel 1: Cijfers over aantal pioniersplekken

¹²⁰ In paragraaf 2.3. is beschreven dat er in Amsterdam ook een pioniersbeweging is, die ten dele overlapt met de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk. In Tabel 1 wordt uitgegaan van de cijfers die het LTP publiceert. De streefgetalen en getallen over het aantal uitgestroomde pioniersplekken zijn overgenomen uit verschillende jaarplannen van LTP, de cijfers over geïncludeerde pioniersplekken zijn overgenomen uit het Jaarplan pionieren 2021. Wanneer cellen leeggelaten zijn, zijn er geen gegevens bekend.

¹²¹ Dit getal is afgeleid uit het gegeven dat in het jaarplan 2021 is weergegeven dat er in totaal 19 plekken (van de plekken die ooit een intentieverklaring hebben getekend) gestopt zijn of anders verder zijn gegaan (D_X12).

Eind 2014 is de diversiteit aan pioniersplekken al groot. Om daar een beeld van te geven, wordt hier een door de onderzoeker opgestelde korte schets gegeven van drie verschillende pioniersplekken:

Op zondagmorgen staan de deuren van de Diependaalse Kerk in Hilversum wijd open. Er zijn veel jonge mensen, kinderen en gezinnen. Zij vinden het fijn om hier meer van hun soort mensen te vinden. In veel kerken zijn er niet zoveel gezinnen en dus is men daar in die kerken ook niet zo erg op gericht. Hier gebeurt dat wel. In de dienst worden vrolijke liederen gezongen die makkelijk meegezongen kunnen worden en er is een uitgebreid kindermoment. Als de kinderen in hun eigen dienst zijn, preekt de pionier op levendige en interactieve wijze. Mensen worden uitgedaagd om met de mensen die naast hen zitten even door te praten over een vraag. Na afloop van de dienst wordt er gegeten met elkaar. Daar is echt ruimte om elkaar te ontmoeten. De ruimte voor kinderen, interactie en ontmoeting maken Vitamine G een fijne plek waar mensen die zich in al langer bestaande kerken niet altijd meer thuis voelen zich wel thuis voelen.

Vitamine G is een pioniersplek die in oktober 2013 een samenwerkingsovereenkomst¹²² tekende.

Midden in de drukke winkelstraat in Amersfoort staat een klein, van origine, Luthers kerkje. Op zaterdag is de kerk open. Mensen kunnen er binnenlopen en een kaarsje opsteken. Tussen 16:00 en 17:00 uur is er altijd iets te beleven. Afwisselend zijn dat interviews waarin mensen vertellen over hun leven en wat hen drijft, muziek of een viering. Er komen heel verschillende mensen op af. Er komen mensen binnen die vroeger bij de Lutherse gemeenschap betrokken waren, maar ook passanten. Hiernaast zijn er ook mannen wiens vrouw aan het winkelen is. Dit kerkje is voor hen een mooie plek om op hun vrouw te wachten. Na het interview, de muziek of de viering wordt er altijd afgesloten met een borrel. Tijdens deze borrel kunnen mensen nog even met elkaar napraten. Maar natuurlijk kunnen mensen ook daarvoor alweer de kerk verlaten.

De Amersfoortse Zwaan is een pioniersplek die in oktober 2013 een samenwerkingsovereenkomst tekende.

Vanaf maart 2013 is Het Badhuis aan de Prins Hendrikstraat 2 in Zwijndrecht weer heropend als huiskamer voor de wijk. Het is een plek om elkaar te ontmoeten. De gastheer en gastvrouw (dit zijn de pioniers) kennen de mensen

¹²² Zie paragraaf 5.2.2. voor een uitleg over wat aangeduid wordt met de term 'samenwerkingsovereenkomst'.

die hier komen. Dat blijkt uit het feit dat zij, wanneer zij op een donderdagavond na de tweewekelijkse maaltijd de koffie en thee inschenken, van bijna iedereen precies weten hoe hij of zij de koffie drinkt. De pioniers verbergen niet wat hun motiveert om deze huiskamer voor de wijk mogelijk te maken. Als het zo uitkomt vertellen ze dat zij cursussen aanbieden waarin mensen meer te weten kunnen komen over het christelijk geloof en dat er kinderclubs zijn voor kinderen, waar ook Bijbelverhalen aan bod komen. Na een aantal jaar vindt er af en toe op zondagochtend een simpele viering plaats.

Het Badhuis is een pioniersplek die in december 2014 een samenwerkingsovereenkomst tekende.

Nu een meer generiek beeld van het ontstaan van de pioniersbeweging geschetst is, wordt in de volgende paragrafen uitgebreid ingegaan op de werkzaamheden van het LTP. De werkzaamheden van het LTP bestaan uit het uitvoeren en aansturen van een veelheid aan taken, namelijk de volgende:

- 1) een raamwerk voor pionieren ontwerpen;
- 2) publiceren en presenteren over pionieren in de Protestantse Kerk;
- 3) nieuwe pioniersplekken in de pioniersbeweging includeren;
- 4) een toekomst voor pioniersplekken binnen de kerkorde van de Protestantse Kerk mogelijk maken;
- 5) een opleidingsprogramma voor de pioniers inrichten;
- 6) leeropbrengsten van de pioniersbeweging in kaart (laten) brengen;
- 7) vernieuwing binnen de Protestantse Kerk als geheel stimuleren;
- 8) samenwerken met andere organisaties;
- 9) betrokken zijn bij ontwikkelingen binnen de dienstenorganisatie en het LTP.

In onderstaande subparagrafen worden ten aanzien van deze aandachtsgebieden de belangrijkste ontwikkelingen tussen 2014 en 2021 beschreven. Verschillende keren wordt heel kort benoemd welke relevante documenten in 2022 verschenen zijn. Deze documenten worden echter niet meer inhoudelijk besproken.

Er is voor gekozen om veel aspecten van de werkzaamheden van het LTP te beschrijven. Juist door te laten zien uit hoeveel aspecten het werk van het LTP bestaat en door te laten zien hoe het thema (geloofs)gemeenschapsvorming op heel veel verschillende manieren een rol speelt in het werk, wordt ook duidelijker zichtbaar welk belang het LTP aan dit onderwerp hecht, en welke verschillende betekenissen het LTP aan dit onderwerp toekent.

Daarnaast is ervoor gekozen de beschrijvingen te clusteren rondom thema's die weergegeven zijn in de titels van de subparagrafen. In de subparagrafen wordt vaak chronologisch beschreven hoe het LTP dit aspect van haar werk uitvoerde en welke rol (geloofs)gemeenschapsvorming daarin speelde. De ontwikkelingen die in de volgende

subparagrafen apart van elkaar besproken worden, hebben echter in werkelijkheid synchroon plaatsgevonden.

5.2.1. *Ontwerpen van een raamwerk*

Het LTP ziet het als haar taak om mee te werken aan de totstandkoming van een inhoudelijk, theologisch raamwerk voor het functioneren van de pioniersplekken. Bij de ontwikkeling van dit raamwerk wordt het LTP duidelijk geïnspireerd door het theologisch denken van Michael Moynagh, een leidend theoloog binnen de Engelse FEM, wiens werk ook besproken is in paragraaf 4.2.1.1.¹²³ Eén van de leden van het LTP motiveert het gegeven dat hij het werk van Moynagh bestudeerd heeft als volgt: “Het zou van slechte professionaliteit getuigen als je bij zo’n ambitieus project niet gebruik zou maken van de *state of the art* die er qua kennis op dat moment is” (Lid LTP, persoonlijke communicatie, 30 maart 2017).

De modellen die Moynagh ontwikkeld heeft, blijken bovendien pioniers binnen de pioniersbeweging taal aan te reiken waardoor zij beter met elkaar in gesprek kunnen gaan. Moynaghs beschrijving van de pioniersreis (zoals de *servicing-first-journey* die beschreven is in paragraaf 4.2.1.1. in de Nederlandse context genoemd wordt) structureert bovendien het opleidingsprogramma voor de pioniers (Van der Heijden, 2019, p. 4; Van der Meulen & Vellekoop, 2019, p. 316; O_X2; O_X3; T_G3). Hiernaast is het LTP ervan overtuigd dat Moynaghs benadering van kerk als een samenspel van vier verschillende relaties, behulpzaam is bij het evalueren van wat er gebeurt in pioniersplekken. Moynagh beschrijft:

“The church is comprised of four sets of relations centered on Jesus – to the Godhead, between members of the local church, to the world and between each part and the whole body. . . . Take any one set of these relationships away, and church would be less than fully church. These four sets of relationships are essential to the being of church.” (Moynagh, 2012, p. 106)

Deze benadering van kerk vormt de basis van de sjablonen van verschillende evaluatieformulieren die de pioniers voorgelegd krijgen (deze worden uitgebreider besproken in paragraaf 5.2.4.).

Het door Moynagh ontwikkelde model van de pioniersreis blijkt leidend bij het bepalen van de structuur van de gesprekken van het LTP waarin zij een raamwerk opzetten voor de pioniersbeweging. Iedere cirkel die onderdeel is van het model (weergegeven in paragraaf 4.2.1.1.) wordt in 2015, respectievelijk 2016 in een afzonderlijke teamvergadering besproken. In de teamvergadering die plaatsvindt op 24 juni 2015 spreekt het LTP over het onderdeel ‘community bouwen’. De teamleider geeft aan het begin van het gesprek aan dat het gesprek volgens hem moet gaan over de

¹²³ Van der Heijden heeft in zijn scriptie gereflecteerd op hoe dit model in de Nederlandse context is overgenomen. Ook Stoppels heeft hier kort aandacht aan besteed in de lectorale rede die hij in 2019 uitsprak (2019b, pp. 30-31).

vragen: *wat bedoelen we eigenlijk met gemeenschapsvorming? . . . , waarom vinden we het belangrijke dat er een gemeenschap ontstaat? . . . hoe staat het [community bouwen, MV] in relatie tot de rest van de pioniersreis?, is gemeenschapsvorming hetzelfde als kerkzijn? en: hoe werkt het [community bouwen, MV] in de praktijk?* (T_GX3, r. 312-314). Eén van de andere leden benoemt dat het gesprek wat hem betreft plaatsvindt om te verkennen in hoeverre de verschillende teamleden deze vragen hetzelfde beantwoorden (T_GX3, r. 691).

In het gesprek dat volgt komt onder andere de vraag op hoe ‘christelijke gemeenschap’ en ‘gemeenschap’ zich tot elkaar verhouden. Volgens één van de teamleden is er sprake van een gemeenschap wanneer een groep mensen met elkaar verbonden is met een gemeenschappelijk idee en eventueel een sleutelfiguur of leider (T_GX3, r. 343-344). Later geeft dit teamlid aan dat mensen die samen in de trein reizen wat hem betreft misschien wel een ‘gemeenschap’ in algemene zin kunnen vormen, maar dat hij zo niet over ‘christelijke gemeenschap’ wil nadenken. Hij wil niet dat het bij christelijke gemeenschap zo duidelijk gaat over wie er wel en niet bij horen.¹²⁴ Meerdere teamleden geven aan dat zij hier hetzelfde over denken (T_GX3, r. 404-434). Een ander teamlid geeft aan dat volgens hem *mensen die bij elkaar op de verjaardag komen een gemeenschap vormen* (T_GX3, r. 608).

Elementen die als mogelijke centrale elementen in een gemeenschap genoemd worden zijn: relaties, gemeenschappelijk doel en leider. Ook wordt aangegeven dat het bij het nadenken over een definitie onder andere gaat om een weging van het belang van deze elementen (T_GX3, r. 706-707).

Twee LTP-leden (die overigens ook lid van kernteam zijn) geven aan dat zij denken dat het van belang is om de mogelijkheid open te laten dat in een pioniersplek eerst relaties tussen mensen onderling ontstaan, zonder dat in die relaties direct een duidelijk christelijk element een (centrale) rol speelt (T_GX3, r. 373-388; r. 665-665). Aan de ontwikkeling van een christelijke gemeenschap kan volgens hen de ontwikkeling van een gemeenschap zonder het adjectief ‘christelijk’ voorafgaan. Mensen kunnen dan primair met elkaar verbonden zijn doordat zij een gemeenschappelijk doel of een gemeenschappelijke liefhebberij hebben. Deze mensen hoeven dan ook niet per se allemaal christelijk te zijn (T_GX3, r. 673-674). Teamlid Brian beschrijft dat hij hoopt dat de relatie zich als volgt ontwikkelt: *Mensen kennen elkaar en gaan iets voor elkaar betekenen . . . Vervolgens hóóp je dat er binnen die groep zich mensen gaan voordoen eh, die op een gegeven moment een verbinding krijgen met het christelijke verhaal* (T_GX3, r. 375; r. 379-380). Alle mensen die zich verbinden aan het gemeenschappelijk doel vormen dan gezamenlijk een gemeenschap. De mensen die zich binnen die gemeenschap verbinden aan het christelijk verhaal, vormen dan (ook) een christelijke gemeenschap.¹²⁵

¹²⁴ Dit gesprek raakt aan datgene wat besproken is in paragraaf 1.4.3.

¹²⁵ In het leer kader pionieren dat in 2022 verschijnt zien we dat de verhouding tussen ‘christelijke gemeenschap’ en ‘gemeenschap’ onderwerp van gesprek blijft. In dat leer kader staat: “Bij ‘community bouwen’ gaat het niet om een exclusief christelijke gemeenschap maar om een bredere gemeenschap in de buurt of binnen een netwerk. Als het team [pioniersteam, MV] tijdens deze fase niet participeert in een lokale kerk zal zij behoefte krijgen aan een soort christelijke vorm van samenkomsten en samen geloven. Daar is natuurlijk niets op tegen, maar

Volgens één van de LTP-leden is het van belang dat er een aantal mensen is dat elkaar met een bepaalde regelmaat of frequentie ontmoet (T_GX3, r. 495-486). Door frequentie ontstaan er volgens hem echt relaties en *onderling vertrouwen* (T_GX3, r. 540). Rondom die mensen kan er dan ook een groep mensen zijn die *invliegt en uitvliegt* (T_GX3, r. 500). Hij licht toe dat die mensen die in- en uitvliegen weliswaar onderdeel uitmaken van de gemeenschap, maar dat zij niet *constitutief* (T_GX3, r. 547) zijn voor de gemeenschap. Een gemeenschap kan volgens hem niet bestaan wanneer er alleen maar mensen zijn die in- en uitvliegen. Mensen die in- en uitvliegen zijn volgens hem *mensen die zich alleen verbinden aan een bepaald gedachtegoed, maar die niet frequent bij elkaar komen* (T_GX3, r. 551-552).

Volgens sommige anderen is het van groot belang dat het christelijk DNA al vanaf het begin duidelijk aanwezig is (T_GX3, r. 445-446 en r. 458-463). Er wordt niet uitgebreid doorgepraat over hoe dat DNA dan aan het begin al zichtbaar is, maar als voorbeeld wordt de vorm van de maaltijd genoemd. Het houden van een maaltijd verwijst naar Jezus die met zijn vrienden de maaltijd deelde (T_GX3, r. 464-467), aldus een lid van het LTP.

In het slot van het gesprek wordt geconcludeerd dat de teamleden minder eenduidig over dit thema denken dat gedacht werd (T_GX3, r. 845-846). Om die reden wordt besloten om twee dagen te plannen waarop een aantal LTP-leden uitgebreider gaat doorpraten over het thema geloofsgemeenschapsvorming.

Deze vervolggesprekken (focusgroepgesprekken) vinden plaats in augustus 2015, onder begeleiding van Marinka Verburg-Janssen en Nadine van Hierden. Er vinden verschillende gesprekken plaats. Tegelijkertijd spreken in twee verschillende ruimtes zowel een groep pioniers als een aantal leden van het LTP onderling verder over het onderwerp (geloofs)gemeenschapsvorming. Vervolgens is er ook een gesprek over het onderwerp waarin pioniers en leden van het LTP samen verder praten. Pioniers vertellen in de gesprekken dat het in hun lokale context problemen oplevert wanneer prille relaties tussen pionier en deelnemers of tussen deelnemers onderling al snel geduid worden als ‘gemeenschap’ of ‘gemeenschap-in-potentie’. Bovendien levert ook het gegeven dat het in pioniersplekken nadrukkelijk over geloof moet gaan, spanning op. Hiernaast geven pioniers aan soms het gevoel te hebben dat leden van het LTP onvoldoende begrijpen hoe contextueel geloofsgemeenschapsvorming is. Volgens pioniers werkt het in sommige contexten verlamdend om vanaf het begin gericht te zijn op het ontstaan van een gemeenschap. Pionier Marijke geeft bijvoorbeeld aan dat het gericht zijn op de vorming van een gemeenschap er volgens haar voor zorgt dat er veel gesproken wordt over de vragen ‘wie hoort erbij en wie niet?’ en ‘zijn er genoeg mensen om het initiatief te dragen?’ Ze vertelt dat ze zich liever wil richten op de ontwikkeling van *relaties waarin levensverhalen en vragen gedeeld worden en waarin het vertrouwen op God aanwezig is* (T_FX3, r. 248-249). Het gesprek over hoeveel relaties er moeten zijn

het is wel belangrijk om alert te blijven op een valkuil. Als het team namelijk deze samenkomsten gaat adverteren en mensen ervoor uitnodigen, is men in principe overgestapt op ‘*worship-first*’ benadering” (D_Z17, p. 28).

om van een gemeenschap te kunnen spreken en tussen wie er daarvoor precies relaties moeten ontstaan, vindt ze niet zo interessant. Ze geeft echter ook aan: *maar . . . ik merk wel dat ik wel behoefte heb aan een soort van kern van dat netwerk en dat is dan misschien waar het voor mij baakt aan gemeenschap. Om het bij elkaar te houden* (T_FX1, r. 843-845).

In het gemeenschappelijke focusgroepgesprek tussen pioniers en LTP-leden spreekt LTP-lid Karel uit dat het hem geen probleem lijkt als pioniers een bepaalde periode gericht zijn op de ontwikkeling van waardevolle relaties waarin het christelijk geloof niet expliciet aan bod komt, maar dat het voor hem van belang is dat het pioniersteam en de leden van het LTP wel gezamenlijk de intentie hebben om (ook) een geloofsgemeenschap te laten ontstaan (T_FX3, r. 386). Tijdens het gesprek wordt duidelijk dat het LTP begrip heeft voor het gegeven dat er bij iedere pioniersplek een proces plaatsvindt dat past bij de context van die plek.

In een gesprek dat LTP-leden tijdens deze dagen onderling voeren, concluderen zij ook dat zij in de begeleiding van mensen die een pioniersplek initiëren meer nadruk zullen gaan leggen op de ontwikkeling van een kern-kerk in het pioniersteam. Eén van de LTP-leden benoemt dat er in dit gesprek wat hem betreft een *keerpunt* (T_GX5, r. 819) is, doordat er besloten wordt om vanaf nu tijdens de pionierstrainingen teams te *gaan ondersteunen om* [iets van geloof met elkaar] *te beleven* [en om dat] *liturgisch vorm te geven* (T_GX5, r. 879-880). Impliciet verwijst dit LTP-lid ernaar dat het LTP er eerder op gericht was om de (n)ooit-kerkelijken in de pioniersteams te betrekken. Omdat, zoals beschreven wordt in paragraaf 5.2.5.2., leden van de pioniersteams verwacht worden deel te nemen aan de pionierstrainingen, nemen dan ook verschillende (n)ooit-kerkelijken deel aan de pionierstrainingen. Leden van het LTP zijn zich ervan bewust dat de keuze om meer nadruk te leggen op de ontwikkeling van een kern-kerk deelname aan de pionierstraining voor (n)ooit-kerkelijken minder aantrekkelijk maakt en (mogelijk) ook minder inspirerend. Het LTP geeft echter aan deze keuze te maken omdat zij er geen vertrouwen in heeft dat er een plek kan ontstaan waar mensen *over geloven* kunnen praten, als er geen team is dat het voorbeeld kan geven (T_GX5, r. 286-292). Zodoende wordt het van belang geacht om meer aandacht te besteden aan de ontwikkeling van een goed pioniersteam.

Aan het einde van de tweedaagse bijeenkomst is er geen definitief en eenduidig antwoord op de vraag ‘wat is een geloofsgemeenschap?’ of ‘hoe moet een geloofsgemeenschap gevormd worden?’ Desalniettemin zijn er wel allerlei ideeën ontwikkeld en uitgesproken die hun sporen nalaten in het werk dat het LTP verricht. Een voorbeeld hiervan is vindbaar in de artikelen over respectievelijk ‘community bouwen’ en ‘netwerk ontwikkelen’ die besproken worden in paragraaf 5.2.5.1. Een ander voorbeeld hiervan is het gegeven dat de startbegeleiding anders wordt vormgegeven, zoals beschreven wordt in paragraaf 5.2.3., en dat in workshops op de pionierstrainingen veel aandacht uitgaat naar de ontwikkeling van het pioniersteam, zoals in paragraaf 5.2.5.2. beschreven wordt.

Na 2016 zijn medewerkers binnen het LDC van de Protestantse Kerk een aantal jaren niet meer zo nadrukkelijk bezig met het ontwikkelen van een (theologisch) raamwerk voor de pioniersbeweging. Het LTP faciliteert echter wel anderen om verder

na te denken over het aangereikte raamwerk. Dit doet het team onder andere door experts te vragen om in korte filmpjes theologisch te reflecteren op bepaalde thema's. Deze filmpjes zijn te vinden op www.lerenpionieren.nl. Hiernaast stelt het LTP in 2017 een pionierspastor aan. Pioniers en pioniersteamleden kunnen bij de pionierspastor terecht voor een pastoraal gesprek, bijvoorbeeld wanneer zij door het pionieren zelf worstelen met geloofsvragen.

In het Jaarplan pionieren 2021 wordt aangegeven dat men dat jaar gaat werken aan de ontwikkeling van een nieuw leerkader van de leergemeenschap. Er wordt toegelicht:

“Dit omvat de theologische onderbouwing van het geheel, de samenhang en volgorde van de kernthema's, de inhoud van de kernthema's en hoofden subdoelen per kernthema. Dit kader vormt de basis van verschillende vormen waarop de inhoud wordt aangeboden. Denk hierbij aan de workshops tijdens de pionierstraining, de aangeboden informatie op www.lerenpionieren.nl en de begeleiding van pionierbegeleiders.” (D_Z17, p. 7)

In het leerkader pionieren dat in 2022 gereed is gekomen, wordt aangegeven:

“Er is ook theologische reflectie en inhoudelijke verdieping nodig voor het pionieren zelf. De urgentie hiervan neemt zelfs toe omdat de inhoud die wel aanwezig was op de achtergrond dreigt te raken. Peter den Hoedt, die heel lang bij de leergemeenschap pionieren betrokken is geweest, zei:

Er is in de pioniersgemeenschap een mengvorm tussen een reis met DNA en een platform van ontmoeting tussen pionierende teams. Maar het is door de jaren heen steeds meer het tweede geworden. We zijn jaren geleden begonnen met de gedachte: er ligt een stevige inhoudelijke visie [vanuit Engeland] en die dragen we uit. Maar die visie is inmiddels verbrokken. Wat nodig is, is een totaal verhaal, een integrale visie.

Dit leerkader probeert in deze lacune te voorzien door een integrale visie en inhoudelijk-theologische verdieping te geven voor het pionieren. Het maakt daarbij gebruik van de wijsheid van vele practitioners en theologen.” (D_Z17, pp. 3-4)

Omdat het leerkader verschenen is na het moment dat de analyse van documenten werd afgerond, wordt er in deze tekst niet dieper op ingegaan.

5.2.2. Publiceren en presenteren over pionieren in de Protestantse Kerk

Om de pioniersbeweging in gang te zetten en om te beschrijven wat er precies bedoeld wordt met pioniersplekken binnen de Protestantse Kerk, moet zij meer bekendheid krijgen, zo is de overtuiging van het LTP. Om die reden ontwikkelt het team nieuwe brochures, schrijft het het artikel ‘*Hoe start je een pioniersplek?*’, organiseert het pionierverkendagen, en laat het filmpjes maken over een aantal bestaande pioniersplekken. In het vervolg van deze subparagraaf komen de verschillende uitingen in deze volgorde aan bod.

Brochures

In januari 2014 verschijnt de eerste brochure *Pionieren vanuit de Protestantse Kerk* (Dijkstra & Vellekoop, 2014). In deze uitgave wordt de vraag ‘wat is een pioniersplek?’ op een wijze beantwoord die veel helderder is dan in de brochure *Op weg naar honderd pioniersplekken* die in 2013 verscheen. De definitie die in hoofdstuk één gepresenteerd is, wordt in dit document voor het eerst aan een groot publiek bekend gemaakt¹²⁶: “Een pioniersplek is een vernieuwende vorm van kerkzijn die aansluit bij onze veranderende cultuur en allereerst gericht is op mensen die het evangelie niet kennen of niet (meer) betrokken zijn bij een bestaande kerk” (Dijkstra & Vellekoop, 2014, p. 11).

Lezers van de brochure worden, na deze beschrijving van wat een pioniersplek is, geïnformeerd over het doel en de werkwijze in een pioniersplek en krijgen praktische informatie over het starten ervan. Ook zijn praktijkverhalen opgenomen. In de eerste bijlage van de in januari 2014 gepubliceerde brochure worden de uitgangspunten beschreven die het DNA van de pioniersplekken vormen. Het gegeven dat er in een pioniersplek gestreefd wordt naar het ontstaan van een doorgaande gemeenschap is, zoals ook al beschreven in hoofdstuk één, een belangrijk uitgangspunt. Hiernaast worden “vernieuwend”, “specifiek gericht op buiten- en randkerkelijken” en “verbonden met de Protestantse Kerk” als specifieke kenmerken van pioniersplekken benoemd. Kenmerken die passen bij missionair zijn in het algemeen en die dus volgens de brochure bij zowel pionieren als bij andere vormen van missionair herkenbaar zullen zijn, zijn: “afhankelijkheid van God”, “een heldere eigen identiteit”, “afgestemd op de context”, “relaties als basis” en “woord en daad geïntegreerd” (Dijkstra & Vellekoop, 2014, pp. 39-40).

In een andere bijlage wordt beschreven hoe het proces eruit ziet voordat een initiatief als pioniersplek van de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk wordt erkend. Er wordt aangegeven dat een pioniersplek begint bij verlangen van een

¹²⁶ In het *Projectplan Protestantse Pioniersplekken 2013-2014* wordt de definitie al wel vermeld. Daar wordt ter vergelijking, in een voetnoot, ook de Engelse definitie van een Fresh Expression vermeld. Er staat: “A fresh expression is a form of church for our changing culture, established primarily for the benefit of people who are not yet members of any church” (D_Z2, p. 12, voetnoot 7). Wanneer de Engelse en Nederlandse definitie vergeleken worden valt het op dat in de Nederlandse context de nadruk gelegd wordt op kennis van het evangelie en niet zozeer op kerklidmaatschap.

individu.¹²⁷ Die persoon krijgt het advies om informatie bij de landelijke kerk op te vragen, om medestanders te zoeken en om een lokale kerkenraad te informeren. Er kan een intentieverklaring getekend worden wanneer de individuen met een oorspronkelijk idee gezamenlijk met een lokale kerkenraad en een betrokkene van de landelijke kerk willen onderzoeken of een pioniersplek tot stand kan komen. In de brochure wordt het woord ‘ontkiemen’ gebruikt om de tijd voorafgaand aan het tekenen van de intentieverklaring te beschrijven (Dijkstra & Vellekoop, 2014, p. 45). Vervolgens wordt voorgesteld om maximaal zeven maanden te gebruiken om te luisteren naar een beoogde doelgroep, om aan een team te bouwen, een pioniersplan voor drie jaar te schrijven en een werkplan voor het eerste jaar te ontwikkelen. Wanneer alle betrokkenen goedkeuring geven aan de plannen kan, na deze fase die aangeduid wordt met het woord ‘planten’, een samenwerkingsovereenkomst getekend worden. Hierna gaat het pioniersteam aan de slag, participeert het in de door de landelijke kerk aangeboden opleiding voor pioniersteams en is het team formeel onderdeel van de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk. Men hoopt dat het initiatief in drie jaar groeit tot een bloeiende, zelfstandige geloofsgemeenschap. Er wordt beoogd de verbinding tussen het LTP en de lokale pioniersplek na drie jaar te beëindigen met een evaluatie en een vervolgplan.

In februari 2015 verschijnt een nieuwe uitgave van de brochure *Pionieren vanuit de Protestantse Kerk* (Dijkstra & Vellekoop, 2015). Hoewel de inhoud van de brochures die in 2014 en 2015 verschijnen bijna geheel gelijk is, is het een opvallend verschil dat in de laatst uitgegeven brochure de pioniersreis, zoals deze beschreven is door Michael Moynagh, wel op visuele wijze is opgenomen in de laatste bijlage terwijl dit model in de brochure van 2014 niet is opgenomen. Overigens wordt bij de afbeelding en beschrijving in de brochure van 2015 niet vermeld waar en door wie dit model ontwikkeld is. De pioniersreis wordt geïntroduceerd als een mogelijke route voor het starten van een pioniersplek.

Hiernaast zijn er nog twee andere verschillen tussen de brochures die in respectievelijk 2014 en 2015 verschijnen. In de brochure van 2015 wordt nadrukkelijker dan in de brochure van 2014 beschreven dat men zich bij pionieren richt op mensen die zich niet (meer) verbonden voelen met kerk of geloof. Het gegeven dat een pioniersplek ook een doorstart van een al langer bestaande geloofsgemeenschap kan zijn, krijgt in de brochure uit 2015 minder aandacht. Ten slotte presenteert het LTP zich in de brochure die in 2015 uitkomt op de laatste pagina, terwijl zij dat in de brochure van 2014 op de eerste pagina doet. Wanneer de twee foto's van het LTP vergeleken

¹²⁷ Op dit punt verschilt de brochure *Pionieren vanuit de Protestantse Kerk* (Dijkstra & Vellekoop, 2014) van de brochure *Op weg naar honderd pioniersplekken* (Protestantse Kerk in Nederland afdeling Missionair Werk en Kerkgroei, 2013). In de brochure die in 2013 verschijnt, wordt aangegeven dat gemeenten die geïnteresseerd zijn in een pioniersplek contact op kunnen nemen met het projectteam. In de brochure die in 2014 verschijnt, wordt uitgegaan van in eerste instantie een individueel verlangen of een verlangen van een aantal mensen. In de brochure van 2014 wordt uitgegaan van een start met een individu, maar wordt hem/haar aangeraden om op zoek te gaan naar mensen die eenzelfde verlangen hebben.

worden is duidelijk dat het team erg uitgebreid is. In 2015 heeft het LTP dertien leden, terwijl er in 2014 acht leden zijn. Zes leden zitten zowel in 2014 als in 2015 in het team.

In de zomer van 2017 wordt er een nieuwe brochure gepubliceerd: *Pionieren verkennen vanuit de Protestantse Kerk in Nederland* (Verwoerd & Vellekoop, 2017). Deze brochure heeft een heel ander uiterlijk dan de eerder verschenen brochures. Inhoudelijk is er echter veel gelijk gebleven. Er is in deze brochure geen inhoud opgenomen in bijlagen en bijna al het beeldmateriaal is nieuw. Veel van het nieuwe beeldmateriaal sluit aan bij de nieuw geschreven praktijkverhalen van pioniersplekken. Er zijn niet alleen nieuwe praktijkverhalen opgenomen; ook wordt in deze brochure de beschrijving van wat een pioniersplek is, in een lopende tekst opgenomen. Het springt zodoende minder in het oog. Hiernaast wordt er, nadat het model van de pioniersreis door middel van een afbeelding is geïntroduceerd, aangegeven dat pionieren begint met luisteren. Vervolgens wordt beschreven hoe het luisterproces eruit zou kunnen zien.

Ook in de pagina's waarop beschreven wordt hoe een initiatief een pioniersplek kan worden, zijn verschillen zichtbaar. De termen 'ontkiemen', 'planten', 'groeien' en 'intentieverklaring' en 'samenwerkingsovereenkomst' worden in deze brochure niet meer gebruikt. Er wordt nu gesproken over het belang van een visie, een team en draagvlak. Hiernaast wordt in deze brochure aangegeven dat er na drie jaar nog drie jaar inhoudelijke en (beperkte) financiële steun vanuit de landelijke kerk gegeven kan worden, wanneer er zicht is op een gezonde doorontwikkeling van de pioniersplek. Op de laatste pagina's staat een foto van het LTP. Er zijn maar twee mensen die op zowel de foto's in de brochures van 2014, 2015 én 2017 staan. Er zijn vijf mensen die zowel in 2015 als in 2017 op de foto staan. Er zijn in 2017 dertien teamleden.

In 2018 komt er opnieuw een nieuwe versie van de brochure *Pionieren vanuit de Protestantse Kerk* (Verwoerd & Vellekoop, 2018) uit. Er zijn een aantal nieuwe foto's opgenomen, de pioniersreis wordt in zijn geheel beschreven en bij de missionaire vorm 'uitzenden' wordt in deze uitgave nadrukkelijk de mogelijkheid genoemd dat een gemeente een doorstart maakt in een pioniersplek.

Artikel Hoe start je een pioniersplek?

Naast de brochures publiceert het LTP (op 19 maart 2014) ook een artikel waarin beschreven wordt hoe een pioniersplek start. In dit artikel worden twee manieren besproken om een pioniersplek te starten: de 'eredienst eerst-benadering' en 'de pioniersreis'. In het artikel wordt gesteld:

“Zonder uit te sluiten dat 'eredienst eerst' in sommige contexten een wijze aanpak is, stimuleren we pioniersteams veelal om bewust te kiezen voor 'de pioniersreis'. Dat doen we in de eerste plaats omdat we ons richten op mensen die weinig of niets met de kerk (meer) hebben. Tegelijk kan het voor initiatieven die zich bijvoorbeeld richten op christelijke migranten heel logisch zijn om juist met erediensten te beginnen, want dat is wat deze mensen nu eenmaal verwachten van kerkzijn.” (Landelijk projectteam pionieren, 2014, p. 3)

In dit artikel komt concreet en expliciet in beeld wat volgens de leden van het LTP in de meeste gevallen de ideale manier is om een pioniersplek, en daarmee de nieuwe geloofsgemeenschap in de pioniersplek, te ontwikkelen.

Pionierverkendagen

Om mensen te informeren over wat pionieren in de Protestantse Kerk precies inhoudt worden tussen 2014 en 2021 ook verschillende ‘verkendagen’ georganiseerd in alle delen van Nederland.¹²⁸ Tijdens de verkendagen in 2015 wordt een presentatie gegeven. De ‘eredienst eerst-bandering’ wordt in deze presentatie slechts zijdelings genoemd (O_Z1), terwijl aan het model van de pioniersreis wel uitgebreid(er) aandacht wordt gegeven.

Filmpjes

In verschillende jaren worden filmpjes over pioniersplekken gemaakt. Een aantal van deze filmpjes wordt op een dvd gezet die bij de brochures gevoegd wordt, anderen worden ter inspiratie op de website www.lerenpionieren.nl geplaatst en/of als filmpje gebruikt om de collecte voor pioniersplekken aan te kondigen in al langer bestaande geloofsgemeenschappen. Gezien de expliciete voorkeur in 2014 en 2015 voor de pioniersreis als wijze om een pioniersplek te starten, is het opvallend dat in het jaarplan pionieren 2019 vermeld wordt dat men een filmpje wil gaan maken van een pioniersplek die gevormd is vanuit de eredienst eerst-benadering (D_X9).

5.2.3. Includeren van nieuwe pioniersplekken

Door de verspreiding van brochures over pionieren in de Protestantse Kerk en door de aandacht die de media aan het onderwerp schenken, zijn er verschillende mensen die contact opnemen met het LTP met de vraag of het initiatief waarbij zij betrokken zijn een pioniersplek kan worden die onderdeel is van de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk. De mensen uit het team die de startbegeleiding van pioniersplekken verzorgen, gaan veel in gesprek. In die gesprekken wordt gekeken of de initiatieven de kenmerken bezitten die in de brochures vermeld staan. De aanwezige potentie om een gemeenschap te ontwikkelen is in dit proces een zwaarwegend element (V_GX1, r. 199-200). In de eerste jaren wordt ervoor gekozen om met name in te zetten op kwantiteit, hoewel er ook naar kwaliteit gekeken wordt. In een gesprek begin 2015 vertelt een lid van het LTP dat er soms ook een sfeer is van: *we moeten ook niet al te streng kijken, anders halen we die 100 plekken niet* (V_GX2, r. 165-166). Tijdens de *memberscheck* wordt aangegeven dat er belang gehecht werd aan het ontstaan van veel pioniersplekken omdat dat er toe zou leiden dat er echt een beweging op gang gebracht zou worden (voormalig LTP-lid, persoonlijke communicatie, 7 maart 2023).¹²⁹ In het jaarplan pionieren 2019 wordt aangegeven dat men in de eerste jaren minder kritisch is, maar dat men er vanaf

¹²⁸ In het jaarplan pionieren 2021 wordt aangegeven dat er geen verkendagen meer georganiseerd zullen worden (D_X12).

¹²⁹ Zie paragraaf 2.1.3. voor een beschrijving van wat onder een *memberscheck* wordt verstaan.

2018 heel bewust voor kiest om de opgedane ervaring ook te gebruiken in het proces waarin nieuwe plekken in de pioniersbeweging worden geïncludeerd (D_X9). Ook hierin is zichtbaar dat de pioniersbeweging nadrukkelijk een leeromgeving is. In het jaarplan van 2019 wordt beschreven dat het een grotere uitdaging is om nieuwe plekken te starten. Vervolgens wordt uitgelegd dat dat komt doordat het laaghangend fruit is geplukt, doordat het LTP kritischer is geworden bij de selectie van plekken en doordat er geleerd is dat het belangrijk is om bij de start van een initiatief extra te investeren in de relatie met de kerkenraad van een al langer bestaande kerkgemeenschap die betrokken is bij de te starten pioniersplek. Omdat het meestal veel tijd kost om contact te leggen en verschillende keren in contact te zijn met de kerkenraden van de al langer bestaande kerkelijke gemeenten die de pioniersplekken (ook) financieel gaan steunen, kan dit traject met minder plekken tegelijk doorlopen worden (D_X9). Hierdoor is het aantal plekken dat geïncludeerd wordt in de pioniersbeweging vanaf 2019 kleiner dan in de periode tussen 2016 en 2018, zoals te zien is in Tabel 1.

Vanwege het grote aantal initiatieven waarvan het LTP in 2014 tot en met 2016 aftast of zij passen binnen de kaders van de pioniersbeweging, is het noodzakelijk om hiervoor een goed proces in te richten. Om vervolggesperkken te stroomlijnen en sneller duidelijk te krijgen of er inderdaad een pioniersplek kan gaan ontstaan, ontwikkelt het LTP een sjabloon voor een pioniersplan en een werkplan. Op het sjabloon-werkplan is weergegeven dat het vastgesteld is op 26 maart 2015 (D_Z4), maar de onderzoeker heeft waargenomen dat mensen die een pioniersplek wilde starten al voor die datum gevraagd is om het sjabloon in te vullen.

Hoewel het om een sjabloon gaat en pioniers niet verplicht zijn om dit te gebruiken, wordt het in de praktijk wel veel gebruikt. De vragen die onderdeel zijn van dit sjabloon bepalen zodoende mede waar pioniers over nadenken in de ontwikkeling van de pioniersplek. Het sjabloon is een factor van invloed in het proces van geloofs-gemeenschapsvorming. Eén van de onderdelen van het sjabloon stelt bijvoorbeeld voor om concreet over de beoogde doelgroep na te denken. De volgende vragen zijn opgenomen: “Welke groep(en) mensen wilt u bereiken met de pioniersplek? Noem bijvoorbeeld hun woonplaats, de mate van kerkelijkheid, leeftijden, culturele achtergronden en eventueel kenmerken als opleiding en inkomen” (D_Z4).

In paragraaf 4.2.2. is beschreven dat het ontwikkelen van speciaal aanbod voor speciale doelgroepen in de kerk niet onomstreden is. Zodoende kan het opstellen en onder veel mensen verspreiden van een sjabloon waarin het denken over kerk voor bepaalde doelgroepen gepropageerd wordt, als machtsmiddel gezien worden. Men probeert er immers een bepaalde norm mee te veranderen.

Aanvankelijk verzorgen leden van het LTP de startbegeleiding. Vanaf 2018 worden daar ook speciaal mensen voor aangesteld of ingehuurd. Deze startbegeleiders nemen volgens het jaarplan pionieren 2018 in ieder geval de volgende vier geleerde lessen van andere pioniersplekken mee:

- Het is beter wanneer er meer dan één persoon betrokken is bij de start van een pioniersplek. Onder andere uit het onderzoek dat door Domburg en Jonkers (2014)

is gedaan (zie voor bespreking van dit onderzoek paragraaf 5.2.6.1.), is gebleken dat een pioniersplek waarbij een pionier een heel leidend figuur is, kwetsbaar is (V_GX1, r. 114-117). Er zijn een aantal pioniersplekken die zijn opgehouden met bestaan nadat deze pionier vertrok.

- Het is (zoals al aangegeven in paragraaf 5.2.1.) van belang dat leden van het pioniersteam waarmee de pioniersplek start iets aangaande het geloof met elkaar delen.
- Het is verstandig om al bij de start van een pioniersplek na te denken over zelfstandigheid op de langere termijn. Pionierbegeleiders raden pioniers af om een pand aan te schaffen en stimuleren het werken met vrijwilligers. Hierdoor worden de vaste kosten gering gehouden.
- Het is verstandig om bij de start van een pioniersplek meer tijd te besteden aan de relatie tussen de al langer bestaande kerkelijke gemeenschap die de pioniersplek ondersteunt en de pioniersplek, twee vormen van kerk in één lokale context. Het blijkt niet vanzelfsprekend dat een kerkelijke gemeente die in eerste instantie bereid is om financiële steun te verlenen, dat ook een aantal jaren later nog doet. Een betere relatie vergroot de kans op langer durende steun (D_X8).

In het jaarplan pionieren 2018 wordt benoemd dat de startbegeleiding bestaat uit drie belangrijke elementen: het ontwikkelen van visie, het ontwikkelen van draagvlak vanuit de gemeente en goede samenwerking in het pioniersteam (D_X8). Het is, gezien het gegeven dat pionieren daar volgens het model van de pioniersreis mee begint, opvallend dat luisteren naar de context waarin gepionierd gaat worden niet genoemd wordt als een speerpunt in de startbegeleiding.

5.2.4. Een toekomst voor pioniersplekken binnen de Protestantse Kerk

Nadat initiatieven ervoor gekozen hebben om onderdeel te willen zijn van de pioniersbeweging, wordt aan het pioniersteam gevraagd jaarlijks verantwoording af te leggen aan het LTP. Het kernteam heeft hiervoor verschillende sjablonen vastgesteld in 2015, 2016, 2017 en 2019 (D_Z5; D_Z6; D_Z7; D_Z9; D_Z14). Daarnaast is er een sjabloon dat is opgenomen in bijlage drie van de publicatie *Onderzoeksverslag impact pionieren: sociale verbondenheid en geloofsontwikkeling bij deelnemers aan pioniersplekken* (Stoppels, 2020). Op dit sjabloon staat geen datum van accorderen weergegeven.¹³⁰

De ontwikkeling van deze sjablonen is, aldus een voormalig LTP-lid, een dynamisch proces. Concept-sjablonen worden besproken in het LTP, maar uiteindelijk is het de verantwoordelijkheid van het kernteam om vast te stellen hoe een sjabloon eruit ziet (voormalig LTP-lid, persoonlijke communicatie, 7 maart 2023; Lid LTP, persoonlijke communicatie, 6 maart 2023). In het dynamische proces waarin de sjablonen tot stand komen, spelen leerervaringen die worden opgedaan binnen de

¹³⁰ Het sjabloon *Verantwoording pioniersplek* (D_Z5) is vastgesteld op 2 juli 2015. Het sjabloon *Evaluatieverslag in het derde jaar* (D_Z7) is vastgesteld op 7 april 2016. Het sjabloon *Ontwikkelverslag* (D_Z9) is vastgesteld op 30 januari 2017.

pioniersbeweging (opnieuw) een belangrijke rol. Ook de context van de Protestantse Kerk speelt een rol. Zoals beschreven in paragraaf 5.1. is de diversiteit binnen de Protestantse Kerk groot. In het gesprek over wat de essentie van kerk-zijn is (o.a. gevoerd in het traject *Mozaiëk van kerkplekken*, dat aan de orde komt in paragraaf 5.2.7.) is dit ook zichtbaar geworden. Het is van belang om in oegenschouw te houden dat de sjablonen die binnen de pioniersbeweging gebruikt worden ook tot stand zijn gekomen in de context van dat gesprek.

In de sjablonen wordt zichtbaar wat het kernteam belangrijk vindt. In alle sjablonen wordt overigens benadrukt dat het invullen van deze formulieren geen doel op zich is. De sjablonen blijken bovendien niet door alle pioniers (geheel) ingevuld te worden en dat blijkt het LTP geen probleem te vinden. Het LTP hoopt, zo wordt in de eerste regels van de sjablonen weergegeven, dat de sjablonen een hulpmiddel zijn om met alle betrokkenen gesprekken aan te gaan en om te kijken of het pionieren vruchtbaar is geweest of op korte termijn kan worden. In het artikel *Pionieren evalueren in het derde jaar: over de inhoud, het proces en besluitvorming* dat het LTP op 5 februari 2016 publiceert, wordt beschreven dat het bij “vruchtbaarheid niet alleen gaat om aantallen mensen, maar ook om geloofsontwikkeling, over impulsen van vernieuwing die van pionieren zijn uitgegaan, over nieuwe inzichten etc.” (Landelijk projectteam pionieren, 2016a, p. 1).

In de sjablonen die in 2016 en 2017 ontwikkeld zijn en in het sjabloon dat onderdeel is van de publicatie *Onderzoeksverslag impact pionieren: sociale verbondenheid en geloofsontwikkeling bij deelnemers aan pioniersplekken* (Stoppels, 2020) zijn de elementen uit de kerkdefinitie van Michael Moynagh (zoals beschreven in paragraaf 5.2.1.) te herkennen. Om inzicht te krijgen in de mate waarin de pioniersplek een vorm van kerk-zijn is, wil het LTP weten hoe de verschillende relaties gestalte krijgen. In het sjabloon uit de bijlage van het *Onderzoeksverslag impact pionieren: sociale verbondenheid en geloofsontwikkeling bij deelnemers aan pioniersplekken* (Stoppels, 2020) wordt, in tegenstelling tot de andere ontwikkelde sjablonen, ook nadrukkelijk gevraagd hoe vaak sacramenten en andere bijzondere bedieningen hebben plaatsgevonden.

Hiernaast is in alle sjablonen zichtbaar dat het van belang geacht wordt om zicht te hebben op de mate waarin het pioniersplekken lukt om in contact te komen met (n)ooit-kerkelijken. Ook wil men graag weten hoe die betrokkenheid vorm krijgt. In veel sjablonen wordt gevraagd of mensen die betrokken raken al kerkelijk actief waren en hoe mensen betrokken raken (stevig (d.w.z. minimaal maandelijks) of incidenteel).

De sjablonen zijn bedoeld om inzichtelijk te maken welke ontwikkelingen in de pioniersplekken plaatsvinden. Na het bekijken van de ingevulde sjablonen en na contacten met pioniers, wordt het de leden van het LTP al snel duidelijk dat het een te ambitieuze doelstelling is om te verwachten dat er op veel plekken na drie jaar een geloofsgemeenschap ontwikkeld is die zelfstandig kan functioneren. In 2016 verzetten de leden van het LTP veel werk om pioniersplekken die al bijna drie jaar onderdeel zijn van de pioniersbeweging duidelijkheid te kunnen geven over of, en zo ja hoe, de Protestantse Kerk deze pioniersplekken nog langer kan blijven ondersteunen.

Uiteindelijk wordt eind 2016 door de landelijke kerk en andere partijen toegezegd dat langdurigere financiering van pioniersplekken mogelijk is (D_X6).

In 2018 onderzoeken leden van het LTP of pioniersplekken langer dan 6 jaar ondersteund kunnen worden. Men denkt niet zozeer aan financiële ondersteuning. Men hoopt allereerst dat een pionierbegeleider bij deze plekken betrokken kan blijven. Daarnaast hoopt men dat deze plekken nog vier jaar onderdeel kunnen blijven van de leergemeenschap pionieren (D_X8). In januari 2019 is besloten om dit mogelijk te maken. Voordat besloten wordt om deze ondersteuning te bieden, wordt pioniersplekken gevraagd een tweede vervolgplan te maken. Ook voor dit plan is een sjabloon ontwikkeld.¹³¹ Dit sjabloon lijkt grotendeels op het sjabloon dat pioniersplekken na drie jaar in moeten vullen. Er zijn echter enkele vragen toegevoegd over het beoogde uitstroomprofiel en over de wijze waarop de plek financiële zelfstandigheid gerealiseerd heeft of hoe men daaraan werkt.

In 2020 zorgt het LTP ervoor dat er op de pionierstrainingen informatie beschikbaar is over de verschillende uitstroomprofielen die er voor pioniersplekken zijn. Daarnaast is een begin gemaakt met het ondersteunen van pioniersplekken die na het pionieren verder willen als missionaire (wijk)gemeente. Men stimuleert pioniersplekken om óf een kerngemeente¹³² of een missionaire wijkgemeente te worden (D_X12, pp. 3-5). In 2020 zijn er vijf pioniersplekken die serieuze stappen zetten om zich te oriënteren en/of voor te bereiden op de procedure om kerngemeente te worden (D_X12). Hiernaast maakt het LTP in 2020 een document waarin aangegeven wordt wat de belangrijkste en meest gegeven feedback aan pioniers is. Het team blijkt heel vaak haar zorgen uit te spreken over de ontwikkeling van een netwerk of gemeenschap (D_X11). In het document staat niets over eventuele tips die gegeven worden om geloofsgemeenschapsvorming te stimuleren.

5.2.5. Opleiding voor pioniers inrichten

Het wordt van groot belang geacht dat de pioniersbeweging een leeromgeving is. Zowel voor pioniers als voor de kerk als geheel. In verschillende documenten wordt daarom aangegeven dat er een commitment aan dat leerproces verwacht wordt (Landelijk projectteam pionieren, 2016a; D_Z2, p. 11; D_Z7 D_Z8).

De eerste pioniers zijn verplicht om twee keer per jaar deel te nemen aan een teamretraite waar ruimte is voor inspiratie, teambuilding, gebed en ontmoeting met andere pioniersteams. De eerste retraite vindt volgens Nadine van Hierden plaats in 2014. Tijdens deze retraite komen ook de onderdelen van het model van de pioniersreis al aan bod.

In eerste instantie worden vaste groepen gevormd waardoor pioniersteams elkaar goed leren kennen. Wanneer het aantal pioniersplekken steeds groter is geworden, blijkt de organisatie van scholing van pioniers op deze wijze financieel en

¹³¹ Dit sjabloon *Tweede vervolgplan voor deelname aan de laatste fase van de leergemeenschap* is vastgesteld op 10 mei 2019.

¹³² Zie paragraaf 5.2.7. voor een beschrijving van het begrip 'kerngemeente'.

organisatorisch niet meer haalbaar. Bovendien zijn enkele pioniers ook kritisch over de inhoud van de teamretraites. In mei 2016 krijgen alle pioniersplekken een brief waarin formeel wordt meegedeeld dat de ondersteuning van pioniersplekken gaat veranderen. De leergemeenschap pionieren, zoals het nieuwe opleidingsprogramma gaat heten, bestaat uit verschillende aspecten: een digitale leeromgeving, pionierstrainingen, pionierbegeleiding en nichenetwerken. In deze paragraaf wordt uitgebreider ingegaan op de wijze waarop het thema gemeenschapsvorming aan bod komt in de digitale leeromgeving en tijdens de pionierstrainingen. Er wordt niet ingegaan op de pionierbegeleiding en de nichenetwerken omdat datgene wat in deze domeinen aan bod komt nauwelijks raakt aan geloofsgemeenschapsvorming zoals dat in dit onderzoek centraal staat.

In 2022 verschijnt een nieuw leerkader pionieren. In het leerkader wordt opnieuw ingegaan op de onderdelen van de pioniersreis. Hiernaast wordt aangegeven dat er zes reisondersteunende thema's zijn, te weten: 'haalbare missie', 'contextgevoelige communicatie', 'gezonde teamcultuur', 'gedeeld leiderschap', 'sterke samenwerking', 'financiële duurzaamheid'. Deze thema's zijn goed te verbinden met de drie pijlers die in de voorbereidingsfase al (beginnende) aandacht krijgen, aldus de schrijver van het leerkader (D_Z17, pp. 16-17). Omdat dit leerkader verschijnt na afloop van de periode waarin documenten geanalyseerd worden, wordt er in dit proefschrift niet uitgebreid op ingegaan.

5.2.5.1. Digitale leeromgeving

De digitale leeromgeving die wordt ontworpen is te vinden op www.lerenpionieren.nl. Vanaf het najaar van 2015 verschijnen op de website ook verschillende artikelen en filmpjes. Het merendeel van deze artikelen en filmpjes is gemaakt door leden van het LTP. De artikelen en filmpjes gaan onder andere over de verschillende onderdelen van het model van de pioniersreis zoals die door Michael Moynagh is beschreven. Hiernaast verschijnen er ook artikelen over onder andere contextualisatie, groepscoaching, begroting en financiën, doop en avondmaal, interkerkelijk pionieren en een interculturele training. Hoe bepaald wordt welke onderwerpen aan bod komen in deze leeromgeving, is niet duidelijk. In de thema's die aan de orde komen is wel zichtbaar op welke terreinen binnen de pioniersbeweging geleerd wordt.

Het LTP brengt in een bepaalde periode in beeld hoeveel mensen hoelang op welk deel van de website kijken, maar lijkt geen inzicht te hebben in de mate waarin de inhoudelijke boodschap van de website ook daadwerkelijk het gedrag van pioniers beïnvloedt. In het onderzoek van Van der Heijden en in het *Onderzoeksverslag impact pionieren: sociale verbondenheid en geloofsonwikkeling bij deelnemers aan pioniersplekken* (Stoppels, 2020), wordt echter duidelijk dat niet alle pioniers het model van de pioniersreis kennen (Stoppels, 2020, p. 19; Van der Heijden, 2019, p. 38).

Omdat geloofsgemeenschapsvorming het kernthema is in dit onderzoek volgt in de volgende alinea's een analyse van de verschillende versies van artikelen en workshops over dit thema.

Op de website zijn twee versies van het artikel over het thema gemeenschapsontwikkeling verschenen. In februari 2016 is een artikel gepubliceerd met de titel *Community bouwen* (Landelijk projectteam pionieren, 2016b) en in mei 2016 is een artikel gepubliceerd met de titel *Netwerk ontwikkelen* (Landelijk team pionieren, 2016). De inhoud van de twee artikelen komt in grote mate overeen, maar het gebruik van termen is in beide versies subtiel anders. Op de plaats waar in het artikel van 19 februari 2016 ‘community’ is weergegeven wordt in het artikel van 26 mei 2016 het woord ‘netwerk’ of ‘relatienetwerk’ gebruikt.

In de openingszinnen van beide artikelen wordt aangegeven dat er op een gegeven moment relaties groeien binnen de pioniersplek. Vervolgens worden de volgende vragen gesteld: “Is dat hetzelfde als geloofsgemeenschap? Vereist het lidmaatschap? En hoe kun je bouwen aan een community?” (Landelijk projectteam pionieren, 2016b)/ “een netwerk” (Landelijk team pionieren, 2016)?

Verderop in het artikel wordt de vraag ‘wat verstaan we in het kader van pionieren onder een gemeenschap (Landelijk projectteam pionieren, 2016b) of een netwerk (Landelijk team pionieren, 2016)?’ als volgt beantwoord: “Een netwerk van mensen die onderling meerdere persoonlijke relaties hebben, die regelmatig bij een activiteit zijn en die zichzelf als betrokkenen bij een herkenbare groep zien” (Landelijk projectteam pionieren, 2016b; Landelijk team pionieren, 2016).

In het artikel van 2016 wordt in een voetnoot aangegeven dat er mooie relaties tussen mensen kunnen ontstaan wanneer mensen elkaar ontmoeten tijdens een jaarlijks festival, maar dat een groep mensen die elkaar jaarlijks bij een event ontmoet door het LTP niet als een community wordt gezien. In het artikel dat in mei 2016 verschijnt is deze voetnoot achterwege gelaten. In beide versies van het artikel wordt op vergelijkbare wijze beschreven hoe de ontwikkeling van zo’n netwerk/gemeenschap eruit zou kunnen zien. Er staat:

“Idealiter begint een pioniersplek met een pioniersteam. De mensen uit dit team investeren in de onderlinge relaties, zodat zij een mini-gemeenschap kunnen worden. . . . de teamleden spreken elkaar regelmatig, delen lief en leed en zijn elkaar tot steun, net zoals de groep discipelen rondom Jezus. Als het pioniersteam verder op reis gaat, . . . ontstaan er ook relaties met andere mensen. Als er vervolgens tussen deze mensen ook onderlinge relaties groeien, dan kun je spreken van een netwerk” (Landelijk team pionieren, 2016, p. 2)/ “een community”. (Landelijk projectteam pionieren, 2016b, p. 1)

In beide versies van het artikel wordt erkend dat het moeizaam kan zijn om onderlinge relaties tussen mensen te laten groeien. Er worden een aantal tips gegeven om het ontstaan van onderlinge relaties te bevorderen. Zo wordt aangegeven dat het organiseren van activiteiten die mensen als zinvol ervaren waarschijnlijk behulpzaam is, net als het creëren van een warme en open sfeer en het geven van voldoende gelegenheid om ontspannen andere mensen te leren kennen. Tegelijkertijd wordt ook gesteld dat het in uitzonderlijke gevallen wijs kan zijn om niet nadrukkelijk in te zetten op het vormen

van een gemeenschap maar om gericht te zijn op ‘navolging verkennen’. Dit wordt als volgt toegelicht:

“In dat soort situaties kun je je beter richten op het verkennen van navolging. In dat soort situaties kan het gebeuren dat pas bij ‘kerkzijn ontdekken’ een verlangen of noodzaak ontstaat voor onderlinge relaties, waardoor mensen zich vanuit en omwille van het christelijk geloof met elkaar verbinden”. (Landelijk projectteam pionieren, 2016b, pp. 2-3; Landelijk team pionieren, 2016, p. 4)

Uit deze beschrijving blijkt dat geloof en gemeenschap ook volgens de leden van het LTP uiteindelijk onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

De artikelen worden afgesloten met een aantal vragen die de pioniersteams met elkaar kunnen bespreken. Een aantal van de vragen gaan over de betrokkenheid van leden uit het pioniersteam op elkaar en de mate waarin zij zelf openstaan voor nieuwe contacten. Hiernaast wordt de pioniersteamsleden gevraagd na te denken over hoe de mensen op wie de pioniersplek zich nadrukkelijk richt over bepaalde thema’s denken.

Wanneer pioniersteams gaan deelnemen aan een (in principe fysieke) workshop over netwerk ontwikkelen, wordt hen gevraagd om kennis te nemen van de hiervoor besproken artikelen (D_Z10; D_Z11).

5.2.5.2. Pionierstrainingen

Op 2 september 2016 verzamelt een groot aantal pioniers en teamleden zich op één plek voor de nieuw ontwikkelde pionierstraining. Vanaf dat moment is er tweemaal per jaar een tweedaagse pionierstraining met een groot aantal deelnemers.¹³³ De opbouw van het programma is lange tijd hetzelfde. Op de eerste dag volgen pioniersteams workshops over kernthema’s die door het LTP bepaald zijn: Luisteren, Missie en teamcultuur, Liefhebben en dienen, Netwerk ontwikkelen, Geloven verkennen, Leiderschap delen en Kerk-zijn ontdekken (D_Z11; O_Z3; O_Z4) en vanaf 2018 ook Bestendigen en doorgaan (O_Z4). Tijdens de pionierstraining die plaatsvindt in maart 2021 wordt de workshop *Netwerk ontwikkelen* niet aangeboden. Wel wordt tijdens die training de workshop *Community opbouwen* aangeboden. Hier wordt in een volgende alinea dieper op ingegaan. Veel van de workshops worden begeleid door leden van het LTP. Op de tweede dag van de pionierstraining is er ruimte voor andere workshops. Daarnaast zijn er altijd vieringen, maaltijden en een ontspannende activiteit. Deelnemers mogen zelf kiezen waaraan ze deelnemen.

In veel workshops op de eerste dag van de training staan onderdelen van het door Michael Moynagh ontwikkelde model van de pioniersreis centraal. In de verschillende workshops krijgen pioniers vooral praktische tips en is er ruimte om met het pioniersteam door te praten over de thema’s (O_Z3; O_Z4; O_Z5; O_Z6; O_Z7).

¹³³ In de interne update over pionieren die in oktober 2022 aan teamleden en betrokkenen werd verstuurd is aangegeven dat er vanaf 2023 geen pionierstrainingen zullen plaatsvinden op de wijze zoals hier beschreven staat (D_Z16).

In de workshop *Netwerk ontwikkelen*¹³⁴ op de eerste dag van de pionierstraining is er in september 2016 vooral aandacht voor de manier waarop een pioniersplek kan samenwerken met (vertegenwoordigers van) organisaties in de lokale context (O_Z3). In de workshop die tijdens de training in oktober 2017 plaatsvindt, is er hiernaast ook aandacht voor de wijze waarop verbindingen gelegd kunnen worden tussen verschillende activiteiten en groepen deelnemers die bij verschillende activiteiten van de pioniersplek komen. Om in dit laatste meer inzicht te krijgen vertelt de trainer een eigen ervaringsverhaal over hoe het hem in een pioniersplek *avant la lettre* lukte om kinderen van een kookclub samen met de kinderen van de tienerclub een kerstmaaltijd voor mensen uit de wijk te laten organiseren. De inhoud van de workshop geeft inzicht in de opvatting van de workshopleiders over wat *Netwerk ontwikkelen* is. Volgens hen blijkt netwerk ontwikkelen vooral te gaan over het aangaan van contacten met (vertegenwoordigers van) organisaties in de wijk en het stimuleren van verbindingen tussen mensen die deelnemen aan activiteiten.

Zoals beschreven in paragraaf 2.4.3. blijken ook in andere workshops die door het LTP geïnitieerd zijn aspecten van geloofsgemeenschapsvorming aan bod te komen. Zo blijkt het in de workshop *Kerk-zijn ontdekken* te gaan over de vraag hoe het pioniersteam ervoor kan waken geen activiteitencommissie of organisatie team te zijn. Het gaat over de vraag hoe teamleden samen kunnen ontdekken hoe zij samen kerk kunnen zijn. De vraag hoe mensen buiten het pioniersteam, mensen die wellicht ook vaker (n)ooitkerkelijk zijn, betrokken kunnen worden bij dit element van kerk-zijn in de pioniersplek, komt in deze workshop nauwelijks aan bod (O_Z5). Wanneer het over de geloofsgemeenschap binnen het kerk-zijn van de pioniersplek gaat, blijkt dit vooral betrekking te hebben op het pioniersteam en in sommige gevallen op mensen die bij de pioniersplekken betrokken zijn geraakt en zichzelf net voor (of zelfs ook tijdens hun betrokkenheid bij de pioniersplek) ook beschouwen als betrokkene bij een langer bestaande geloofsgemeenschap.

In 2019 wordt gesignaleerd dat er opnieuw grondig over de leergemeenschap nagedacht moet worden. Allereerst omdat pioniersteams die vroeg ingestroomd zijn in de pioniersbeweging inmiddels al zo vaak bij een pionierstraining aanwezig zijn geweest, dat zij voor de tweede keer zullen gaan deelnemen aan een workshop over een kernthema. Het is, volgens het LTP, zodoende wenselijk dat er voor hen nieuwe workshops ontwikkeld worden. Daarnaast omdat pioniers steeds vaker aangeven aspecten te missen in het aanbod. Er worden verschillende nieuwe mensen gevraagd om een workshop te leiden. Er ontstaan nieuwe workshops, die positief worden beoordeeld (D_X10).

In maart 2021 wordt voor het eerst de workshop *Community opbouwen* aangeboden. In deze nieuwe workshop gaat het over de vraag hoe nieuwe mensen betrokken

¹³⁴ De beschrijving van het aanbod in workshops is gemaakt naar aanleiding van participatieve observaties. In hoofdstuk twee is beschreven hoe deze observaties hebben plaatsgevonden. Daar wordt ook beargumenteerd waarom op deze plek de inhoud van verschillende workshops wordt beschreven terwijl het op basis van de titel van de workshop niet evident is dat er inhoud aan bod zal komen die raakt aan het thema geloofsgemeenschapsvorming.

kunnen raken bij een pioniersplek. Ook is er aandacht voor de vraag wat er nodig is om deze mensen intensiever of langduriger aan de pioniersplek en aan elkaar te verbinden. De workshopleider stelt, onder andere op basis van het boek *Bruisen, Brouwen, Binden* (Van Praag, 2016), dat veel deelnemers zich waarschijnlijk eerder en sterker zullen committeren wanneer zij de vrijheid voelen om aspecten binnen de pioniersplek te veranderen (D_Z15).

In maart 2018 en 2020 verzorgt Marinka zelf workshops op de tweede dag van de pionierstraining, met respectievelijk de titels *Netwerk en dan?* en *Hoe houd je mensen betrokken bij je pioniersplek?*¹³⁵ Beide keren is het aantal deelnemers groot. De pioniers die deelnemen aan de door Marinka verzorgde workshops geven aan dat er veel deelnemers bij hun pioniersplekken zijn die eenmalig of slechts enkele keren aanwezig zijn. De vragen hoe zulke eenmalige deelnemers frequente deelnemers kunnen worden en hoe de verschillende typen betrokkenen bij kunnen dragen aan de duurzaamheid van de pioniersplek, houden hen bezig (T_WX7; T_WX8).

In deze en voorgaande paragrafen is een aantal elementen uit het werk van het LTP beschreven waarin de dagelijkse praktijk van pioniers en pioniersplekken een heel concrete rol speelt. In de volgende paragrafen staat een aantal elementen uit het werk van het LTP centraal waarin op een meer abstract niveau gekeken wordt naar de praktijk van pioniersplekken.

5.2.6. *Leerophbrengsten van pioniersbeweging in beeld (laten) brengen*

Het LTP initieert op verschillende momenten onderzoek waarmee de leerophbrengsten en resultaten van de pioniersbeweging in kaart gebracht wordt. In de onderzoeksrapporten wordt nagenoeg niet gereflecteerd op de invloed van het gegeven dat de data (gedeeltelijk) verzameld zijn door mensen die een belangrijke rol spelen in het toekennen van financiële middelen aan de pioniersplekken. Ook wordt in de conclusies van de onderzoeken nauwelijks gereflecteerd op de generaliseerbaarheid van de onderzoeksuitkomsten. Zoals beschreven in paragraaf 4.2.3. dient men zich er bewust van te zijn dat de persoon of instantie die het onderzoek uitvoert van invloed is op de resultaten.

In het vervolg van deze paragraaf wordt een drietal onderzoeksrapporten nader besproken, namelijk:

- *Missionair pionieren: een onderzoeksverslag* (Domburg & Jonkers, 2014);

¹³⁵ Toen leden van het LTP Marinka vroegen of zij een workshop wilde organiseren, heeft zij twee voorwaarden aangegeven. Allereerst heeft zij aangegeven het wenselijk te vinden dat de workshop op de tweede dag van de training zou plaatsvinden, omdat de eerste dag gepresenteerd wordt als een ‘dag geïnitieerd door het LTP’. Hiernaast heeft Marinka aangegeven dat er geen leden van het LTP aanwezig mochten zijn bij de door haar verzorgde workshops. Beide voorwaarden zijn gesteld om zo de onafhankelijkheid van Marinka als onderzoeker te waarborgen én om zoveel mogelijk te waarborgen dat pioniers vertellen hoe zij werkelijk naar thema’s kijken.

- *Op hoop van zegen: ontwikkelingen, geleerde lessen en uitdagingen na acht jaar pionieren* (Protestantse Kerk in Nederland, 2017);
- *Tussenstand van pionieren: de impact van pionieren op sociale verbondenheid en geloofsontwikkeling* (Dienstenorganisatie Protestantse Kerk, 2020).

Deze onderzoeken worden kort besproken omdat zichtbaar wordt hoe gemeenschapsvorming telkens weer naar voren komt als centraal onderwerp dat bij pionieren hoort.

5.2.6.1. Missionair pionieren: een onderzoeksverslag

In mei 2014 verschijnt het rapport *Missionair pionieren: een onderzoeksverslag* waarin Domburg en Jonkers verslag uitbrengen over het evaluatieve onderzoek dat zij bij een viertal ‘eerste generatie pioniersplekken’ hebben uitgevoerd “met het oog op het opstarten van nieuwe projecten” (Domburg & Jonkers, 2014, p. 4). De centrale vraag in dit onderzoek luidt: “Is er in de missionaire pioniersplekken sprake van het ontstaan van duurzame christelijke gemeenschappen waartoe ook rand- en buitenkerkelijken zijn gaan behoren?” (Domburg & Jonkers, 2014, p. 4).¹³⁶

In het werk van Domburg en Jonkers wordt duidelijk dat kerkelijke inbedding van de pioniersplekken, verbindingen tussen bestaande kerken en pioniersplekken, en (kerk)politiek en de kerkorde volgens hen essentiële onderdelen zijn in geloofsgemeenschapsvormingsprocessen in de pioniersplekken. Hierbij sluiten zij, zoals zichtbaar is geworden in hoofdstuk vier, aan bij een wijze van denken van veel theologen. Bovendien beschrijven zij dat drie van de vier onderzochte pioniersplekken een stramien van geloofsgemeenschapsvorming volgen dat in hoofdstuk vier als veelvoorkomend is gepresenteerd. Deze drie pioniersplekken (Boei '90, Crosspoint en De Binnenwaai) zijn gevestigd in Vinex-wijken. In deze nieuwbouwwijken zijn in de bouwplannen geen kerkgebouwen opgenomen. Bestaande kerken van allerlei kerkgenootschappen in de omgeving van die wijken kijken (vaak gezamenlijk) naar manieren om iets voor die wijk te kunnen betekenen. Er ontwikkelen zich initiatieven. In deze pioniersplekken nemen zondagse vieringen, veelal georganiseerd door vrijwilligers, een centrale rol in (Domburg & Jonkers, 2014, p. 15). Naast de zondagse vieringen zijn er meestal ook wijkgerichte activiteiten. Deze worden vooral geïnitieerd en begeleid door pioniers met een betaalde aanstelling (Domburg & Jonkers, 2014, pp. 30-32). Domburg en Jonkers geven aan dat zij de indruk hebben dat rand- en (met name) buitenkerkelijken meer betrokken zijn bij wijkgerichte activiteiten dan bij de vieringen (Domburg & Jonkers, 2014, p. 32; p. 36). Omdat pioniersplekken een actieve relatie met (n)ooitkerkelijken beogen, adviseren zij om bij nieuwe pioniersplekken minder aandacht te besteden aan vieringen of helemaal geen vieringen te laten plaatsvinden (Domburg & Jonkers, 2014, p. 32).

¹³⁶ In deze paragraaf wordt een aantal keer de term ‘randkerkelijken’ gebruikt omdat Domburg en Jonkers die term gebruiken, terwijl zij de termen nooit- en ooit-kerkelijk niet gebruiken. Zoals in hoofdstuk drie zichtbaar is geworden is moeilijk vast te stellen wie precies aangeduid wordt met de term ‘randkerkelijk’.

Domburg en Jonkers proberen ook de visie op geloofsgemeenschapsvorming van bij de pioniersplekken betrokken personen in kaart te brengen. Domburg en Jonkers constateren echter dat veel van de betrokkenen de vorming van een zelfstandige geloofsgemeenschap in drie jaar niet beogen, of dit als onhaalbaar beschouwen (Domburg & Jonkers, 2014, p. 18).

In de paragraaf waarin zij de centrale vraag beantwoorden, geven Domburg en Jonkers aan dat zij inschatten dat het aantal rand- en met name (n)ooit-kerkelijken dat betrokken is, klein is. Hiernaast is het volgens hen zeer de vraag of de initiatieven duurzaam zijn. Wel geven zij aan dat de kerk door de pioniersplekken “op nieuwe wijze op de kaart gezet wordt” (Domburg & Jonkers, 2014, p. 38).

5.2.6.2. Op hoop van zegen

In januari 2017 komt het rapport *Op hoop van zegen* uit. In dit rapport wordt een overzicht gepresenteerd van wat er in de eerste acht jaar pionieren is gebeurd. Om dit overzicht te kunnen schetsen heeft het LTP de pioniers gevraagd een enquête in te vullen. Daarnaast heeft het LTP gebruikgemaakt van overzichten die het zelf bijhoudt. In het rapport wordt aangegeven dat 63 pioniersplekken tussen 2013 en 2017 een samenwerkingsovereenkomst getekend hebben en dat er daarnaast nog 21 pioniersplekken zijn die een intentieverklaring hebben ondertekend (Protestantse Kerk in Nederland, 2017, p. 6).¹³⁷

De enquête is door vertegenwoordigers van 66 pioniersplekken ingevuld. Pioniers hebben onder andere aangegeven hoeveel mensen betrokken zijn bij hun pioniersplek. Volgens het rapport zijn er gemiddeld 44 mensen intensief (dat wil zeggen eens per maand of vaker) betrokken, van wie gemiddeld achttien mensen niet kerkelijk betrokken zijn voordat zij bij de pioniersplek mee zijn gaan doen. Daarnaast zijn er 112 mensen incidenteel (minder dan eens per maand) betrokken, van wie gemiddeld 56 mensen voorheen niet kerkelijk betrokken waren (Protestantse Kerk in Nederland, 2017, p. 8).¹³⁸ In het rapport wordt ten slotte aangegeven dat tenminste de volgende vier lessen geleerd zijn:

- Het blijkt van groot belang te zijn dat er een goed team bij de start van een pioniersplek betrokken is. Een goed team wordt gevormd door mensen die onderling warme relaties met elkaar hebben en die met elkaar iets van geloof delen. Het team is meer dan een activiteitencommissie.
- Het is van belang om ruim de tijd te nemen om te luisteren naar de context. Door goed te luisteren ontstaan er relaties die het begin kunnen zijn van een netwerk. Wanneer er een goede relatie is opgebouwd blijkt er bij mensen ook openheid te zijn om over het christelijk geloof te praten.

¹³⁷ Deze cijfers komen niet overeen met de cijfers zoals deze gepresenteerd zijn in het jaarplan pionieren 2021 (D_X12), die gebruikt zijn in Tabel 1.

¹³⁸ Het beeld dat in dit rapport geschetst wordt, komt niet overeen met de indruk tijdens de rondgang langs pioniersplekken in het najaar van 2015 die in het kader van dit onderzoek gemaakt is. Zie paragraaf 2.2.3. voor een beschrijving van deze rondgang.

- In de eerste fase van het pionieren is het van belang dat er iemand betrokken is met een ondernemende geest. Het is van belang dat de kerk zulke mensen de ruimte geeft.
- Het ontstaan van een pioniersplek en het komen tot een zelfstandig functionerende geloofsgemeenschap kost meer tijd dan verwacht.

5.2.6.3. Tussenstand van pionieren

In de publicatie *Tussenstand van pionieren* die in maart 2020 uitkomt, staan volgens de auteurs de resultaten centraal van een kwalitatief onderzoek onder deelnemers van pioniersplekken (Dienstenorganisatie Protestantse Kerk, 2020, p. 3).¹³⁹ Slechts de helft van de pagina's van dit onderzoeksrapport beschrijft echter de opzet en uitkomsten van dit onderzoek. In de eerste pagina's wordt onder andere weergegeven hoeveel mensen betrokken zijn, op welke wijze, en of deze mensen voorheen al kerkelijk betrokken waren of niet.¹⁴⁰ Volgens het rapport zijn er begin 2020 gemiddeld iets meer mensen betrokken bij de pioniersplekken dan in 2017. Zowel het gemiddeld aantal stevig betrokken mensen als het aantal incidenteel betrokken mensen is gegroeid. In beide categorieën is bovendien een hoger percentage niet-kerkelijken inbegrepen (Dienstenorganisatie Protestantse Kerk, 2020, p. 7).

In het onderzoeksrapport wordt een aantal conclusies getrokken. Allereerst wordt aangegeven dat het pioniersplekken lukt om (n)ooit-kerkelijken te bereiken. Het blijkt echter wel moeilijk om mensen aan te trekken die nooit enige verbinding met de christelijke traditie hebben gehad. Op een aantal plekken lukt het wel goed om in contact te komen met mensen met een andere religieuze achtergrond, namelijk een islamitische achtergrond. Ten tweede wordt geconcludeerd dat er sprake is van geloofsontwikkeling en van nieuwe en diepere sociale relaties. Ten derde wordt aangegeven dat de christelijke identiteit van de initiatieven doorgaans duidelijk is. Tegelijkertijd komt nadrukkelijk naar

¹³⁹ In dit onderzoek is met 42 mensen gesproken die betrokken zijn bij twaalf pioniersplekken. Er is voor gekozen alleen plekken die minimaal drie jaar bestaan in de onderzoekspopulatie op te nemen, omdat men veronderstelt dat deze duur nodig is om de invloed van de pioniersplek op de levens van mensen enigszins te kunnen peilen (Stoppels, 2020, p. 5). De onderzoekspopulatie is als volgt geselecteerd: door de onderzoekers zijn aanvankelijk 20 plekken aselekt geselecteerd uit alle plekken die op het moment dat het onderzoek is uitgevoerd drie jaar bestaan. Het LTP besluit vervolgens dat drie van deze plekken geen onderdeel kunnen zijn van het onderzoek vanwege 'te zwak functioneren'. Drie plekken zijn in de loop van het proces afgevallen vanwege praktische redenen, één plek heeft zelf aangegeven niet mee te willen werken vanwege drukte en er is één andere plek die zichzelf niet vitaal genoeg vindt om mee te werken (Stoppels, 2020, p. 5). Bij ieder van de twaalf deelnemende pioniersplekken is vervolgens met drie tot vijf deelnemers gesproken. Leden van de pioniersteams hebben deze mensen geselecteerd. De onderzoekers geven aan dat er hierdoor geen sprake is van een representatief onderzoek (Stoppels, 2020, p. 5). Hiernaast zijn de ontwikkelverslagen van de pioniersplekken bekeken, heeft er met iedere pionier een interview plaatsgevonden en heeft de onderzoeker bij iedere pioniersplek een activiteit bijgewoond (Stoppels, 2020, p. 7; p. 13).

¹⁴⁰ De gegevens in dit rapport zijn gebaseerd op een analyse van de ingevulde evaluatiesjablonen die in paragraaf 5.2.4. besproken zijn.

voren dat men erg hecht aan vrijheid en ruimte voor deelnemers om hun eigen weg te gaan. Bij niet alle pioniersplekken ziet men heil in de laatste stadia van de pioniersreis (Dienstenorganisatie Protestantse Kerk, 2020, p. 18).

Hoewel het onderwerp ‘geloofsgemeenschapsvorming’ niet expliciet in de vraag en doelstelling van dit onderzoek is opgenomen, gaat een deel van het onderzoeksrapport er wel over. Er wordt beschreven dat het de bedoeling is dat pioniers zoeken naar vormen van gemeenschap die een zekere mate van hechtheid en continuïteit kennen, maar dat pioniers daar in werkelijkheid niet altijd naar op zoek zijn. Sommige pioniersplekken blijken ingesteld te zijn op eenmalig bezoek en benutten de kracht daarvan. Bovendien zijn er ook pioniersplekken die gericht zijn op doelgroepen waarin zich mensen bevinden van wie het vooraf al bekend is dat zij kortstondig betrokken zullen zijn. Te denken valt aan studenten. Een duurzame geloofsgemeenschap blijkt bovendien niet vanzelfsprekend omdat mensen die bij pioniersplekken betrokken raken vaak kwetsbare mensen zijn. Deze kwetsbare mensen zijn lang niet altijd in staat om zich actief in te zetten voor de opbouw van de gemeenschap, zo stellen de onderzoekers (Dienstenorganisatie Protestantse Kerk, 2020, p. 18).

5.2.7. Vernieuwing binnen de Protestantse Kerk stimuleren

De ontwikkelingen en vraagstukken binnen pioniersplekken, die onder andere naar voren komen uit de onderzoeken die in voorgaande paragraaf beschreven zijn, beïnvloeden ook na 2012 de agenda van de generale synode van de Protestantse Kerk. Zoals beschreven in paragraaf 5.1. is in de beleidsnota 2013-2016 *Met Hart en ziel* beschreven dat pioniersplekken de ruimte moeten krijgen om te experimenteren en dat de kerkorde hierbij geen belemmering moet vormen (Moderamen Generale Synode Bestuur Dienstenorganisatie, 2013, p. 20). De ruimte voor pioniersplekken om te experimenteren is grotendeels gewaarborgd door pioniersplekken aan te merken als een missionaire gemeente zoals beschreven in ordinantie 2-18a van de kerkorde van de Protestantse Kerk. In een missionaire gemeente zoals bedoeld in ordinantie 2-18a, hebben alleen academisch opgeleide predikanten sacramentsbevoegdheden. Dat wil zeggen: alleen mensen die academisch opgeleid zijn tot predikant mogen de doop en het heilig avondmaal bedienen. Omdat voorgangers die bij de dagelijkse praktijk van pioniersplekken betrokken zijn vaak geen academische opleiding afgerond hebben, mogen zij vaak geen sacramenten bedienen. Hiervoor dient zodoende een academisch opgeleid predikant die niet of maar gering betrokken is bij de dagelijks praktijk van een pioniersplek, een rol te vervullen in de bijeenkomst van de pioniersplek wanneer men daarin deze sacramenten een plek wil geven. Omdat het wenselijk wordt geacht dat de sacramenten in pioniersplekken bediend kunnen worden door mensen die wel bij de dagelijkse praktijk van de pioniersplek betrokken zijn, creëert de generale synode in april 2014 de mogelijkheid om sacramentsbevoegdheid te verlenen aan missionaire pioniers die geen predikant of kerkelijk werker zijn. Voordat niet-predikanten deze sacramentsbevoegdheid kunnen krijgen, moeten zij een korte opleiding volgen. In een interne update van mei 2017 in het LTP wordt vermeld dat er op dat moment twaalf

mensen zijn die sacramentsbevoegdheid hebben ontvangen na het volgen van deze opleiding (D_X6).

Omdat initiatieven maar zes jaar de status van ‘pioniersplek’ kunnen hebben, moeten de initiatieven na die tijd een andere plek krijgen in de kerkorde (D_X8). Bovendien zou aanpassing van de kerkorde een institutionele verankering van leren zijn die volgens het LTP wenselijk is (D_X6). In de vergadering van de generale synode in november 2017 is men zich ervan bewust dat de synode moet besluiten of, en zo ja hoe, pioniersplekken binnen de Protestantse Kerk kunnen blijven functioneren. Het is merkbaar dat tijdens deze synodevergadering zowel zorgen over wildgroei als wensen om ruim baan te geven aanwezig zijn. Om die reden geeft de synode opdracht om een nota te schrijven waarin de uitkomsten gepresenteerd worden van een onderzoek naar de betekenis van het naast elkaar bestaan van nieuwe en oudere vormen van kerk-zijn (Dienstenorganisatie Protestantse kerk, 2018, p. 2). Het is een uitgebreid en intensief traject waarbij enkele leden van het LTP in 2018 actief betrokken zijn (D_X9).

Aan het begin van het traject wordt het startpaper *Tussen wildgroei en vernieuwing* (Dienstenorganisatie Protestantse kerk, februari 2018) gepubliceerd. In het startpaper wordt een drietal centrale gespreksthema’s gedefinieerd:¹⁴¹

- Gemeenschapsvorming, netwerken en lidmaatschap (hoe verbinden we mensen met de kerk en wat is daarbij essentieel?);
- Ambten, sacramenten en de rol van predikanten (hoe gaan we om met leiderschap, ambten en sacramenten?);
- Organisatie, besluitvorming en bestuur in de kerk (zijn voor nieuwe kerkvormen aanpassingen in onze organisatie nodig?) (Dienstenorganisatie Protestantse kerk, 2018, p. 3).

Vervolgens wordt kort geschetst wat ten aanzien van deze drie thema’s de belangrijkste vragen zijn. Ten aanzien van het thema gemeenschapsvorming, netwerken en lidmaatschap wordt onder andere het volgende geschreven:

“In de praktijk blijken veel pioniersplekken tot nu toe niet te hechten aan lidmaatschap. Een WhatsApp-groep of een (meestal slecht bijgehouden) Excel-lijst met contactgegevens volstaat om in beeld te krijgen wie wel en niet betrokken zijn. Het afschaffen van lidmaatschap kan in een netwerk-samenleving dan een eenvoudige oplossing lijken. Maar dat levert wel dilemma’s op. Bijvoorbeeld hoe in dat geval duidelijk is wie wel en niet bij de geloofsgemeenschap horen. Dat kan vervolgens gevolgen hebben, bijvoorbeeld

¹⁴¹ In het rapport dat in mei verschijnt wordt over de selectie van deze thema’s gezegd: “Deze drie deelgebieden zijn tot stand gekomen op basis van ervaringen rond pionieren in de afgelopen tien jaar. Uit de vragen van pioniersteams en observaties van pionierbegeleiders en het LTP zijn deze drie thema’s naar voren gekomen. Een van de functies van dit onderzoek is om na te gaan op welke manier deze thema’s leven bij mensen uit de praktijk en welke thema’s mogelijk nog niet in beeld zijn” (Stoppels et al., 2018, p. 7).

bij de vraag voor wie actief pastorale verantwoordelijkheid genomen wordt, wie wordt uitgenodigd te geven en wie bij belangrijke beslissingen over de geloofsgemeenschap betrokken worden. Lidmaatschap en leiderschap (ambten) zijn ook nauw met elkaar verbonden. De ambtsdragers worden gekozen vanuit de leden.” (Dienstenorganisatie Protestantse kerk, 2018, pp. 4-5)

Na verschijning van het startpaper vindt in de eerste maanden van 2018 een gesprek plaats op 25 plekken waar al tenminste twee jaar een nieuwe en een al langer bestaande kerkplek naast elkaar functioneren. In het rapport *Over speelruimte en spanning* (Stoppels et al., mei 2018) wordt verantwoording afgelegd over de wijze waarop deze gesprekken georganiseerd zijn. Ook worden de uitkomsten besproken. In het rapport wordt aangegeven dat er op de plekken waar data verzameld worden voor dit onderzoek ook bij de nieuwe kerk-plek enigszins sprake moet zijn van een nieuwe herkenbare geloofsgemeenschap. Zo kon worden gewaarborgd dat er in de praktijk daadwerkelijk al ervaring was opgedaan.¹⁴² Hoewel er in 2018 verschillende nieuwe vormen van kerk-zijn aanwezig zijn binnen de Protestantse Kerk, blijken in dit onderzoek met name pioniersplekken object van onderzoek te zijn. Het betreft dan pioniersplekken waarbij een betaalde professionele kracht werkzaam is (Stoppels et al., 2018, p. 9). In telefonisch overleg wordt bepaald wie deelnemer is bij deze gesprekken (Stoppels et al., 2018, p. 8). Het merendeel van de deelnemers blijkt lid te zijn van een kerkenraad (Stoppels et al., 2018, p. 9).

Een belangrijke uitkomst van het onderzoek is dat een vierde onderwerp toegevoegd moet worden aan de drie inhoudelijke deelgebieden zoals die benoemd zijn in het startpaper, namelijk: het samenwerkingsklimaat. Er wordt geconstateerd dat het essentieel is dat er goede onderlinge relaties zijn tussen mensen die vooral betrokken zijn bij nieuwe vormen van kerk-zijn en mensen die vooral betrokken zijn bij al langer bestaande vormen van kerk-zijn. Het is van belang dat mensen elkaar vertrouwen, elkaar iets gunnen en op elkaar betrokken zijn (Stoppels et al., 2018, p. 29).

De belangrijkste conclusie ten aanzien van het thema gemeenschapsvorming, netwerken en lidmaatschap is dat het belang van lidmaatschap niet breed wordt erkend. 56% van de respondenten denkt dat kerk-zijn zonder lidmaatschap goed mogelijk is (Stoppels et al., 2018, p. 17). Dit wordt als volgt toegelicht:

“Lidmaatschap blijkt voor mensen die betrokken zijn bij een nieuwe kerkplek niet de manier om hun verbondenheid of toewijding (inhoudelijk, organisatorisch, financieel) te tonen. Ook noemen verschillende mensen dat lidmaatschap een te ‘vaste’ uiting is van verbondenheid. Het doet in hun ogen geen recht aan de flexibiliteit en tijdelijkheid van het gemeenschapsgevoel dat mensen uit de

¹⁴² In het rapport *Tussen wildgroei en vernieuwing* wordt een andere redenering weergegeven. Daar wordt aangegeven dat er in de nieuwe kerkplek een groep mensen moet zijn die zich rond het geloof met elkaar verbindt en die spiritueel, organisatorisch en financieel grotendeels op eigen benen wil en kan staan (Dienstenorganisatie Protestantse kerk 2018, p. 3).

doelgroep ervaren. Een aantal plekken vertelt dat deelnemers vermelding in een ledenregister vanzelfsprekend, logisch of zelfs prachtig vinden. . . . Er lijkt weinig besef te leven dat lidmaatschap ook verbonden is met inspraak, leiderschap . . . , het vergroten van eigenaarschap en een goed geregelde pastorale zorg. . . . Uit de gesprekken blijkt dat er voor nieuwe kerkplekken een aantal concrete aanleidingen is om met lidmaatschap aan de slag te gaan, bijvoorbeeld: aanvragen voor bediening van de doop, bouwen aan duurzame financiering, doorgroei naar een nieuwe fase of een herstructurering van de protestantse gemeente die betrokken is. . . . het relationele aspect gaat vaak voor het formele aspect.” (Stoppels et al., 2018, p. 18)

Na verschijning van het rapport *Over speelruimte en spanning* (Stoppels et al., 2018) worden miniseminars georganiseerd rondom de thema's die in het startpaper als belangrijk zijn aangemerkt, het thema 'samenwerkingsklimaat' dat als nieuw belangwekkend thema naar voren is gekomen en het thema 'essentie van kerk-zijn'. Voor deze miniseminars worden specifiek mensen uitgenodigd. Voorafgaand aan het seminar krijgen de genodigden een conceptversie van het rapport *Mozaiëk van kerkplekken* toegestuurd. Marinka is aanwezig bij het seminar over gemeenschapsvorming, netwerken en lidmaatschap. De concepttekst van het hoofdstuk over het thema verschilt in grote mate van de tekst over verbindingen in een netwerksamenleving zoals die is opgenomen in het rapport *Mozaiëk van kerkplekken* dat besproken wordt in de synodevergadering die plaatsvindt in april 2019 (D_Z12; De Reuver & Vellekoop, 2019).

Naar aanleiding van de miniseminars wordt een nieuwe conceptversie van het rapport *Mozaiëk van Kerkplekken* gemaakt. Deze wordt in het voorjaar van 2019 besproken op verschillende plekken in het land. Tijdens de bijeenkomsten, die toegankelijk zijn voor een veel breder publiek dan de miniseminars, blijken de aanwezigen vooral te willen spreken over de ambten, de inbedding van de plekken in de bestaande kerkstructuren en het creëren van een regelarme zone (D_Z13).

Na deze bijeenkomsten wordt een definitieve versie van het rapport gemaakt voor de vergadering van de generale synode in april 2019. In deze versie van het rapport wordt aangegeven dat het hierin gaat om voorstellen die van toepassing zijn op kerkplekken die een kerngemeente willen en kunnen worden. Een 'kerngemeente' is een type formele kerkplek die na de vergadering van de generale synode van april 2019 erkend wordt in de kerkorde van de Protestantse Kerk. Over de kerngemeente wordt onder andere gezegd dat het een groep mensen is die door de Geest wil leven uit Gods genade in Jezus Christus, die regelmatig samenkomt rondom Woord en sacrament en die een kernraad heeft met tenminste drie belijdende leden van de Protestantse Kerk die ook een kerkelijk ambt bekleden. Tenminste één ambtsdrager uit deze drie leden is bevoegd om Woord en sacrament te bedienen (De Reuver & Vellekoop, 2019, p. 26).

Het is opvallend dat de ankerpunten in deze beschrijving gevormd worden door elementen van ambt en sacrament, terwijl in het onderzoek dat aan de basis van het rapport *Over speelruimte en spanning* ligt naar voren komt dat over die twee aspecten en de verbinding tussen ambt en sacrament niet eenduidig wordt gedacht. Een groot

aantal respondenten, 65%, geeft in dat onderzoek namelijk aan dat een nieuwe vorm van kerk-zijn volgens hen niet per se ouderlingen en diakenen hoeft te hebben (Stoppels et al., 2018, p. 20). Verschillende mensen geven in de gesprekken aan dat de bevoegdheid om sacramenten te bedienen wat hen betreft losgekoppeld kan worden van het ambt (Stoppels et al., 2018, p. 20).

De generale synode accordeert het rapport *Mozaiëk van kerkeplekken* (De Reuver & Vellekoop, 2019) maar houdt het hoofdstuk over het ambt aan voor verdere studie (Generale synode, 2019). Het verder doordenken van de ambtsvisie van de Protestantse Kerk is een voortgaand proces. In juli 2022 is het rapport *Geroepen door Christus* aanvaard. Het aanvaarden van dit rapport betekent dat er voor bepaalde kerkelijk werkers ambts theologisch ruimte is voor een nieuw ambt en dat dit nieuwe ambt nader moet worden onderzocht. In een later stadium moet worden besloten over de eventuele invoering van dit vierde ambt (Protestantse Kerk, 2022).¹⁴³

5.2.8. Samenwerken met andere organisaties

Het LTP heeft zich vanaf het begin ingezet voor samenwerking met verschillende geledingen binnen de Protestantse Kerk, organisaties buiten de Protestantse Kerk, andere kerkgenootschappen en denominaties en internationale organisaties. Het is in allerlei documenten die het LTP schrijft een terugkerend thema en het is duidelijk dat leden van het LTP tijd investeren in het aangaan en het onderhouden van deze contacten (Dijkstra & Vellekoop, 2014; 2015; Verwoerd & Vellekoop, 2017; 2018; D_X2; D_X3; D_X6; D_X8; D_X9; D_X10, D_X12). Er wordt samengewerkt met JOP, de PKA, de Protestantse gemeente 's- Gravenhage, Den Haag in Beweging voor Jezus Christus, de IZB, de HGJB, het Evangelisch Werkverband, *Youth for Christ*, Stichting Geloofs-inburgering, de Vereniging van Vrijzinnig Protestanten, de stichting Evangelie en Moslim, ICP, Kerklab, de PThU, de CHE, de Maatschappij van Welstand, Op goed gerucht, Het Leger des Heils, het debutaatschap CGK, *Church of World Mission*, en de *Fresh Expressions Movement*. Hiernaast zijn er veel Europese contacten. In het contact wordt uitgewisseld wat de geleerde lessen zijn en inspireren mensen uit de verschillende kerkgenootschappen waarin vernieuwingsbewegingen aanwezig zijn elkaar.

5.2.9. Omgaan met ontwikkelingen binnen de dienstenorganisatie

In verschillende documenten wordt duidelijk dat ook veel van de energie van de leden van het LTP besteed wordt aan ontwikkelingen binnen de dienstenorganisatie van de

¹⁴³ Wanneer de rapporten van de synode van de Protestantse Kerk worden bekeken, wordt duidelijk dat de erkenning van de kerngemeente als formele kerkplek binnen de Protestantse Kerk ook een andere beweging op gang gebracht heeft. In opdracht van de synode wordt nagedacht over de wijze waarop dit nieuwe type formele kerkplek ook van betekenis kan zijn voor al langer bestaande kleine kerkgemeenschappen. De resultaten van de inzet van de werkgroep Kleine Gemeenten Lichter, die zich hiermee bezig heeft gehouden, zijn te vinden in het rapport *Lichter ingevuld* (Werkgroep Kleine Gemeenten Lichter, 2021).

Protestantse Kerk en binnen het eigen team. In de eerste helft van 2017 vindt een grote reorganisatie plaats binnen de dienstenorganisatie. Er zijn verschillende mensen die door deze reorganisatie geen onderdeel meer uitmaken van het LTP. Bovendien verliezen de meeste gemeenteadviseurs, die regelmatig bij pioniersplekken betrokken zijn als start- of pionierbegeleider, hun baan. Na de reorganisatie moet veelal hetzelfde werk in minder uren uitgevoerd worden. Omdat dit op de lange termijn niet haalbaar is, moeten er keuzes gemaakt worden over hoeveel uur aan welke taak besteed gaat worden. Door een wisselende samenstelling in het team moeten mensen ingewerkt worden en moet opnieuw invulling gegeven worden aan samenwerking.

Ook in 2021 vindt een reorganisatie plaats in de dienstenorganisatie, die impact heeft op het centrale team dat zich binnen de dienstenorganisatie bezighoudt met het thema ‘pionieren’.

5.3. Geloofsgemeenschapsvorming en het Landelijk Team Pionieren

In deze slotparagraaf wordt een antwoord geformuleerd op de deelvraag van dit hoofdstuk:

Welke rol speelt ‘gemeenschapsvorming’ in het werk van het Landelijk Team Pionieren (LTP) tussen 2013 en 2021?

In dit hoofdstuk is zichtbaar geworden dat het streven naar de ontwikkeling van nieuwe geloofsgemeenschap altijd een kernelement geweest is in de pioniersbeweging. Allereerst is het omschreven als onderdeel van het DNA van pioniersplekken. Bovendien blijkt het potentieel tot geloofsgemeenschapsvorming volgens Karel, lid van het LTP, een belangrijk element in de afweging of een initiatief een pioniersplek kan worden. Hiernaast krijgt ‘(christelijke) (geloofs)gemeenschapsvorming’ veel aandacht in de verschillende onderzoeken die het LTP uitvoert en laat uitvoeren. Zo wordt het onderwerp in het eerste onderzoek naar pioniersplekken dat in opdracht van het LTP wordt gedaan (Domburg & Jonkers, 2014) in de centrale vraag opgenomen. Ook in het onderzoek *Tussenstand pionieren*, waarover in 2020 is gepubliceerd, wordt uitgebreid op het onderwerp ingegaan terwijl de centrale vraag van dit onderzoek daar geen directe aanleiding toe geeft. Bovendien besluit het LTP in 2015 juist over het deel van het model van de pioniersreis waarin het gaat over community bouwen twee dagen na te denken.¹⁴⁴ Tevens is *Gemeenschapsvorming, netwerken en lidmaatschap* een van de drie hoofdonderwerpen in de verschillende bijeenkomsten en gesprekken die aan de basis liggen van het rapport *Mozaiëk van kerkplekken* dat in april 2019 door de generale synode van de Protestantse Kerk besproken wordt. Het gegeven dat dit onderwerp verschillende keren centraal gesteld wordt, duidt erop dat het een onderwerp is dat binnen de Protestantse

¹⁴⁴ Mogelijk is dit overigens ook beïnvloed door het feit dat Nadine en Marinka op dat moment in het kader van dit onderzoek vrij intensief participatief observeren in de context van het LTP.

Kerk en de pioniersbeweging in het bijzonder van belang geacht wordt. Gezien het feit dat geloven en gemeenschap met elkaar verweven concepten zijn (zie hoofdstuk één) is dit overigens niet verbazingwekkend.

In dit hoofdstuk is zichtbaar geworden dat verschillende LTP-leden op verschillende momenten verschillend antwoord geven op de vraag wanneer een sociaal verband voldoende lijkt op een geloofsgemeenschap zoals die beoogd wordt binnen pioniersplekken. In artikelen die het LTP publiceert in 2016 wordt de volgende beschrijving weergegeven: “Een netwerk van mensen die onderling meerdere persoonlijke relaties hebben, die regelmatig bij een activiteit zijn en die zichzelf als betrokkenen bij een herkenbare groep zien” (Landelijk projectteam pionieren, 2016b; Landelijk team pionieren, 2016).

In een vergadering van het LTP in 2015 gaf één van de leden aan dat de aard van de relaties idealiter van dien aard moest zijn dat mensen *elkaar uitnodigen voor verjaardagsfeestjes* (T_GX3, r. 608). Binnen de gemeenschap die in een pioniersplek bestaat, kan er een subgroep zijn van mensen die zich *bezighoudt met het christelijke verhaal* (T_GX3, r. 380). Deze mensen vormen de christelijke gemeenschap. Zoals aangegeven in voetnoot 125 is in het nieuwe leerkader van 2022 weer nadrukkelijk onderscheid gemaakt tussen gemeenschapsvorming en kerk-zijn.

In de jaren die volgen gaan elementen als frequente deelname, vieren van liturgie en bediening van de sacramenten een steeds centralere plek innemen in de beschrijvingen van de gewenste geloofsgemeenschappen binnen pioniersplekken. Tijdens de pionierstrainingen blijft de vraag hoe (n)ooit-kerkelijken betrokken kunnen zijn bij het expliciet christelijke element van de pioniersplek lange tijd bijna onbesproken. Pas als in maart 2021 de workshop *Community opbouwen* als nieuwe workshop wordt toegevoegd faciliteert het LTP weer een ruimte om daarover in gesprek te gaan. Tot aan dat moment en ook terwijl er weer ruimte geschapen is voor dat gesprek, betreffen beschrijvingen van de geloofsgemeenschap binnen de pioniersplek veelal beschrijvingen van het pioniersteam of beschrijvingen van praktijken waaraan (n)ooit-kerkelijken die betrokken zijn bij de pioniersplek zelden tot nooit deelnemen.

Een vergelijkbare verschuiving is in dit hoofdstuk zichtbaar geworden bij de beschrijving van de visie op hoe een ideaal proces van geloofsgemeenschapsvorming binnen pioniersplekken eruitziet. In 2015 wordt tijdens een vergadering van het LTP gesteld dat het goed denkbaar is dat een pioniersplek start met een groep mensen die samenkomen rondom een doel of gemeenschappelijke liefhebberij waarin christelijke elementen niet centraal staan. Er wordt aangegeven dat binnen een dergelijke groep een subgroep kan ontstaan van mensen die *op een gegeven moment verbinding krijgen met het christelijk verhaal* (T_GX3, r. 379-380). In artikelen die het LTP in 2016 publiceert, wordt het ideale geloofsgemeenschapsvormingsproces heel anders beschreven, namelijk als volgt:

“Idealiter begint een pioniersplek met een pioniersteam. De mensen uit dit team investeren in de onderlinge relaties, zodat zij een mini-gemeenschap kunnen worden. . . . de teamleden spreken elkaar regelmatig, delen lief en leed

en zijn elkaar tot steun, net zoals de groep discipelen rondom Jezus. Als het pioniersteam verder op reis gaat, . . . ontstaan er ook relaties met andere mensen. Als er vervolgens tussen deze mensen ook onderlinge relaties groeien, dan kun je spreken van een netwerk.” (Projectteam pionieren, 26 mei 2016, p. 2) “of een community” (Projectteam pionieren, 19 feb 2016, p. 1)

Uit de wijze waarop de startbegeleiding en de pionierstraining hierna worden vormgegeven blijkt dat dit ideaalbeeld in de jaren daarna leidend blijft.

In de ontwikkeling van beleidskaders voor de pioniersbeweging wordt zichtbaar dat niet alleen geloofsgemeenschapsontwikkeling een belangrijk aspect is, maar ook de betrokkenheid daarbij van (n)ooit-kerkelijken. In dit hoofdstuk is evenwel zichtbaar geworden dat de rol en plek voor (n)ooit-kerkelijken binnen pioniersplek niet vanzelfsprekend op een bepaalde wijze vorm krijgt en kan krijgen. Er bestaan verschillende visies op de wijze waarop deze mensen betrokken mogen en kunnen zijn. Ook wordt de vraag of deze mensen betrokken zijn verschillend beantwoord. Uit het gegeven dat (n)ooit-kerkelijken niet als *stakeholder* genoemd worden in de stakeholdersanalyse in het eerste projectplan van het LTP (D_Z2) blijkt dat het niet vanzelfsprekend is om hen als een betrokken, invloed hebbende groep te beschouwen. Tegelijkertijd wordt in de werkplan- en evaluatiesjablonen die het LTP ontwikkelt wel gevraagd hoeveel van hen er stevig of incidenteel betrokken zijn. Ook wordt pioniers gevraagd hun doelgroep te definiëren, terwijl doelgroepdenken controversieel is binnen de kerk. Hiernaast wordt uit een aantal kleine verschillen tussen de uitgaven van de brochures *Pionieren vanuit de Protestantse Kerk* (Dijkstra & Vellekoop, 2014; 2015) en *Pionieren verkennen vanuit de Protestantse Kerk* (Verwoerd & Vellekoop, 2017; 2018) duidelijk dat het LTP het van belang acht om te benadrukken dat er bij pionieren, meer dan bij andere vormen van missionair zijn, erkenning moet zijn voor wat voor deze mensen van belang is. De ambiguïteit in het denken over de plek die deze mensen innemen in de ontwikkeling van pioniersplekken wordt in deze brochures zichtbaar doordat verschillende kerkengemeenschappen beschreven worden dat een pioniersplek ook een doorstart van een al langer bestaande kerkgemeenschap kan zijn. Onder andere uit het onderzoek van Domburg en Jonkers (2014) blijkt dat betrokkenen bij pioniersplekken die afkomstig zijn uit bestaande geloofsgemeenschappen geneigd zijn zich in te zetten voor het laten plaatsvinden van vieringen die gelijkenis vertonen met de vieringen in al langer bestaande kerken. Aangezien de kans klein is dat mensen die voorheen niet bij een kerk betrokken waren aangesproken worden door een kerkdienst, is het de vraag in hoeverre een pioniersplek zowel doorstart als plek voor deze mensen kan zijn.

Het besef dat (n)ooit-kerkelijken niet vanzelfsprekend aanhaken en verbonden blijven en er dus niet vanzelfsprekend een geloofsgemeenschap met hen ontwikkeld wordt, blijkt aanwezig te zijn bij het LTP. Dit wordt allereerst expliciet zichtbaar in de focusgroepgesprekken die plaatsvinden in de zomer van 2015 (zie paragraaf 2.2. en 5.2.1.). Hiernaast is het nadrukkelijk zichtbaar in de verschillende versies van de artikelen ‘community bouwen’ en ‘netwerk ontwikkelen’ uit het voorjaar van 2016, die besproken zijn in paragraaf 5.2.5.1.. Ook in het document waarin wordt weergegeven

wat de meest gegeven feedback is op de door pioniers ingevulde sjablonen (zie hiervoor 5.2.4.), wordt zichtbaar dat gemeenschapsontwikkeling en netwerkontwikkeling niet vanzelfsprekend is.

In de wijze waarop de workshops *Netwerk ontwikkelen* tijdens de pioniers-trainingen worden vormgegeven (zie paragraaf 5.2.5.2.), wordt zichtbaar dat men bepaalde moeilijke punten hieromtrent buiten beschouwing laat. In eerste instantie wordt er op initiatief van het LTP weinig aandacht besteed aan het gegeven dat het voor mensen die een keer deelnemen aan een activiteit van de pioniersplek allerm minst vanzelfsprekend is dat zij daar nogmaals en/of regulier aan gaan deelnemen. Aan dit vraagstuk wordt tot 2021 geen aandacht besteed in de door het LTP geïnitieerde workshops. Uit het gegeven dat veel pioniers deelnemen aan workshops waarin dat thema aan bod komt, zoals Marinka die verzorgt op de pionierstrainingen in 2018 en 2020, blijkt dat dit wel een onderwerp is dat pioniers interesseert. Vanaf 2021 wordt ook aandacht besteed aan deze vragen in een door het LTP geïnitieerde workshop op de eerste dag van de pionierstraining. In verschillende documenten is overigens te zien dat de overtuiging leeft dat het bij veel pioniersplekken wel lukt om een substantieel aantal (n)ooit-kerkelijken te betrekken (De Reuver & Vellekoop, 2019, p. 19; Dienstenorganisatie Protestantse Kerk, 2020; Dienstenorganisatie Protestantse Kerk, 2021; Protestantse Kerk in Nederland, 2017).

Hoewel het LTP aandacht besteedt aan de vraag hoe (n)ooit-kerkelijken een rol kunnen spelen in en verbonden kunnen blijven aan de pioniersplekken, wordt er vanaf de zomer van 2015 ook nadrukkelijk aandacht besteed aan de ontwikkeling van pioniersteams waarin geloof vanaf het begin een centrale rol speelt. Hierdoor maken (n)ooit-kerkelijken minder vaak onderdeel uit van deze teams dan in de periode voor de zomer van 2015 en wordt er ook minder aandacht besteed aan hun rol. Dit is, zoals beschreven in dit hoofdstuk, onder andere terug te zien in workshops op de pionierstraining, in de wijze waarop de startbegeleiding wordt vormgegeven en in de artikelen over community bouwen en netwerk ontwikkelen die gepubliceerd zijn in 2016.

Tussen de zomer van 2013 en begin 2018 wijst het handelen van de leden van het LTP erop dat zij inzetten op het ontstaan van zoveel mogelijk pioniersplekken. Hierbij wordt, gesteund door de visienota *Met hart en ziel* (Moderamen Generale Synode Bestuur Dienstenorganisatie, 2013), ruim baan gegeven aan plekken waar men wil experimenteren. Het LTP stimuleert initiatiefnemers in de eerste jaren van de pioniersbeweging om te werk te gaan volgens de stappen die in het model van de pioniersreis beschreven staan. Daarin is er nadrukkelijk ruimte voor (n)ooit-kerkelijken om te participeren op een wijze die bij hen past en is de aanwezigheid van een eredienst al snel na de start ongebruikelijk. In latere jaren is zichtbaar dat het handelen en denken van het LTP steeds ecclesiocentrischer wordt. Een markant symbool hiervan is zichtbaar in het feit dat zij in 2019 opdracht geeft om promotiefilmpjes van pioniersplekken te maken waarin het eredienst-eerst-model leidend is geweest. Vanaf 2018 is men, zoals het team het zelf beschrijft in het jaarplan 2019, steeds meer gericht op kwaliteit in plaats van kwantiteit (D_X9). Er wordt vanaf dat moment in de startbegeleiding meer

aandacht besteed aan de verhouding tussen de nieuwe kerkplek en al langer bestaande kerkplekken. Een kwalitatief betere pioniersplek lijkt, al gebeurt dat nergens heel expliciet, gedefinieerd te worden als een plek waarvan het te verwachten is dat deze duurzaam kan bestaan.¹⁴⁵ De betrokkenheid van een al langer bestaande kerkelijke gemeente bij zo'n plek blijkt onontbeerlijk.

In het gesprek over de verhouding tussen oude en nieuwe kerkplekken in het traject dat voorafgaat aan bespreking van het rapport *Mozaiëk van kerkplekken* in 2019, waarin de leden van het LTP heel actief participeren, blijkt het paradigma van de oude kerken dominant te zijn. Hoewel in het rapport *Over speelruimte en spanning* (Stoppels et al., 2018) naar voren is gekomen dat ambten en sacramenten in hun samenhang niet van groot belang zijn voor veel mensen die betrokken zijn bij nieuwe kerkplekken, wordt er in dit traject toch veel aandacht aan besteed. Overigens blijkt al uit de verandering van het evaluatiesjabloon dat het al eerder van belang geacht wordt om een beeld te hebben van de rol die sacramenten spelen in pioniersplekken. Een aantal leden van het LTP is intensief betrokken bij het rapport *Mozaiëk van kerkplekken*, terwijl het aantal pioniersplekken dat vooralsnog gebruik wil maken van de door dit traject mogelijk gemaakte optie om een kerngemeente te worden klein is. Er zijn in 2021 vijf pioniersplekken die zich oriënteren of serieuze stappen ondernemen om een kerngemeente te worden (D_X12).

Concluderend kan gesteld worden dat geloofsgemeenschapsvorming waarin (n)ooit-kerkelijken een rol spelen altijd een belangrijk agendapunt is geweest voor het LTP. Tegelijkertijd is opgemerkt dat de hiërarchie van doelstellingen niet altijd zo gebleven is als gepresenteerd is in het *Projectplan Pioniersplekken 2013-2014*. Naast het ontwikkelen van lokale geloofsgemeenschappen waarbij (n)ooit-kerkelijken een rol spelen is het LTP ook steeds meer aandacht gaan besteden aan de vernieuwing van de bestaande kerken. Het denken van het LTP is in de loop van de tijd steeds ecclesiocentrischer geworden. Wanneer met een helikopterblik bekeken wordt hoe het LTP denkt over de ontwikkeling van geloofsgemeenschapsvorming binnen de pioniersplekken, vallen een aantal punten op. Allereerst is duidelijk dat het LTP in de eerste jaren van haar bestaan aandacht heeft gehad voor een element waarvoor weinig aandacht is geweest in literatuur over geloofsgemeenschapsvorming in vroeger tijden (besproken in hoofdstuk vier). Het betreft de prille fase van geloofsgemeenschapsvorming, waarin soms (nog) geen sprake is van een betekenisvol sociaal verband en waarin nog nadrukkelijk verkend wordt of het te vormen sociaal verband een christelijke identiteit zal hebben en hoe deze christelijke identiteit eruit gaat zien.

¹⁴⁵ Het meest expliciet gebeurt het in de onderzoekdesigns van de onderzoeken *Over speelruimte en spanning* (Stoppels et al., 2018) en *Tussenstand pionieren: de impact van pionieren op sociale verbondenheid en geloofsonwikkeling* (Dienstenorganisatie Protestantse Kerk, 2020), waarin wordt aangegeven dat alleen plekken die al een bepaald aantal jaren bestaan of plekken waar al een bepaalde mate van geloofsgemeenschapsvorming zichtbaar is, zijn opgenomen in de onderzoekspopulatie waaruit een steekproef van pioniersplekken getrokken is. De plekken waar dit (nog) niet zichtbaar is worden hierdoor subtiel aangemerkt als plekken van mindere kwaliteit.

Ten tweede blijkt echter dat de aandacht voor deze fase en de daarin relevante vragen in de jaren die volgen afneemt. Het LTP bouwt voort op de wijze waarop haar voorgangers gewerkt hebben en wordt steeds ecclesiocentrischer.

Ten derde is er overigens ook een in het oog springend verschil tussen de wijze waarop theologen en de leden van het LTP over het wezen van de geloofsgemeenschap spreken. Theologen benadrukken dat heel verschillende mensen samen een christelijke gemeenschap kunnen vormen omdat ze elkaar ontvangen als geschenk van God. Of zoals De Roest het zegt: “hen allen komt de persoon van Jezus de Gezalfde aanwaaien” (2005, p. 78). Leden van het LTP besteden nauwelijks aandacht aan dit aspect. Het denken van het LTP blijkt vooral te gaan over de kerk en geloofsgemeenschappen als organisatie en niet zozeer over de kerk en geloofsgemeenschappen als theologische realiteit.

Ten vierde is zichtbaar dat het geloofsgemeenschapsvormingsproces dat het LTP voor ogen heeft in de pioniersbeweging ook afwijkt van de wijze waarop eerdere geloofsgemeenschappen regelmatig gevormd zijn. Er wordt niet beoogd dat mensen onderdeel van de gemeenschap in pioniersplekken gaan uitmaken doordat iemand die macht over hen heeft daartoe besluit. Ook wordt weinig aandacht besteed aan het feit dat mensen die een pioniersplek initiëren al dan niet gezonden zijn vanuit andere kerken. Tegelijkertijd acht het LTP het wel noodzakelijk dat er een relatie is tussen de pioniersplek en een langer bestaande geloofsgemeenschap. De langer bestaande geloofsgemeenschap is niet noodzakelijkerwijs de zender, maar zij wordt wel gevraagd om ondersteuning te bieden aan de mensen die een nieuwe christelijke geloofsgemeenschap beogen. Er kan dan ook geconcludeerd worden dat bepaalde aspecten van de wijze waarop geloofsgemeenschapsvorming een rol speelt in het werk van het LTP aansluiten bij de wijze waarop eerder aan de ontwikkeling van nieuwe geloofsgemeenschappen is gewerkt, en andere aspecten niet.

6. KOMT EEN ONDERZOEKER BIJ DE PIONIERSPLEK

Volgens mij heb ik jou nog niet eerder gezien? (O_A1, r. 72) Met die woorden begroet Phileine¹⁴⁶ onderzoeker Marinka wanneer zij voor het eerst veldwerk verricht bij pioniersplek WantMore. Kort daarna begroet Phileine Steve met de woorden *leuk dat jij er ook weer bent!* (O_A1, r. 73). Marinka vraagt Phileine of zij hier vaker komt. Dat blijkt het geval te zijn. Ze neemt deel aan alle avonden die onderdeel uitmaken van de serie waar ook de bijeenkomst van vanavond onderdeel van uitmaakt. Ze voegt er aan toe: *Ik vind het leuk dat er telkens nieuwe mensen zijn én mensen die ook deelnemen aan alle avonden van de serie* (O_A1, r. 75-76).

De pioniersplekken waar veldwerk is verricht, worden in paragraaf 6.1. (pioniersplek WantMore) en 6.2. (pioniersplek De Oever) geïntroduceerd.¹⁴⁷ Dit gebeurt door beschrijvingen weer te geven van enkele momenten die de onderzoeker meegemaakt heeft tijdens de participatieve observaties.¹⁴⁸ De eerste alinea van dit hoofdstuk, waarin de eerste minuten van contact tussen de onderzoeker en deelnemers worden beschreven, is een voorbeeld van zo'n beschrijving. Wanneer zinnen letterlijk zijn overgenomen uit observatieverslagen zijn zij schuingedrukt.

In deze *thick descriptions* (zie voor een toelichting op dit concept paragraaf 2.1.3.) zullen elementen aan bod komen die raken aan de elementen van het *sensitizing concept* 'dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming' zoals dat gepresenteerd is in het slot van paragraaf 1.4.. Hiernaast zijn ook andere elementen opgenomen om een vollediger beeld te geven van de situatie in de pioniersplekken. Deelnemers (en zoals in hoofdstuk acht zal blijken ook de pioniers) zijn tijdens de bijeenkomsten immers niet of niet alleen gericht op het ontwikkelen of ontdekken van aspecten van geloofsgemeenschapsvorming. Zij betreden de activiteiten van de pioniersplek met een open blik. Zoals betoogd in hoofdstuk twee heeft de onderzoeker dat ook nadrukkelijk gedaan. Dit is terug te zien in de *thick descriptions* in dit hoofdstuk. Door de beschrijving van verschillende momenten ontstaat er een verhaal over de pioniersplekken. Deze verhalen zijn, zoals in paragraaf 2.6. aangegeven, zo opgeschreven dat de lezer het gevoel kan krijgen dat hij of zij als (nieuwe) deelnemer zelf aanwezig is bij de pioniersplekken. Het verhaal is geschreven vanuit het perspectief van de onderzoeker als nieuwe deelnemer. Zodoende is er vanuit het ik- en het wij-perspectief geschreven. Met wij/we wordt de verzameling aanwezige deelnemers aangeduid.

Als de lezer dit proefschrift van voor naar achter leest, weet hij of zij bij het lezen van de passages in dit hoofdstuk, nog weinig over de pioniersplekken waar

¹⁴⁶ Zoals beschreven in paragraaf 2.7. zijn alle namen waarmee pioniersplekken en deelnemers worden aangeduid in dit proefschrift fictief. Wel wordt consequent dezelfde naam gebruikt om naar dezelfde entiteit of natuurlijk persoon te verwijzen.

¹⁴⁷ Zie paragraaf 2.3. voor de argumentatie voor de keuze voor het verrichten van veldwerk in juist deze twee pioniersplekken.

¹⁴⁸ Zie bijlage F voor een overzicht en uitgebreidere beschrijving van alle verschillende typen activiteiten die plaatsvinden binnen de pioniersplekken waar veldwerk is verricht.

veldwerk is verricht. Zo is in de voorafgaande hoofdstukken niet geschreven over de geschiedenis van deze pioniersplekken of over de wijze waarop deze pioniersplekken kerkelijk ingebed zijn. Er is bewust voor dit perspectief van onbekendheid gekozen in dit hoofdstuk, omdat dit aansluit bij de wijze waarop de meeste nieuwe deelnemers voor het eerst een bijeenkomst van de pioniersplek bijwonen.¹⁴⁹ ¹⁵⁰ Informatie over de geschiedenis van de pioniersplek is weergegeven in hoofdstuk acht.

De verhalen die in paragraaf 6.1. en 6.2. zijn weergegeven zijn gebaseerd op de observatieverslagen van de onderzoeker. Dat is terug te zien in de bronvermeldingen in de tekst op de wijze die beschreven is in paragraaf 2.6.. Zoals beschreven is in paragraaf 2.4.3., schrijft de onderzoeker na iedere bijeenkomst die zij bijwoont niet alleen een observatieverslag, maar registreert zij ook welke personen bij welke bijeenkomst aanwezig zijn. Toen de onderzoeker, zoals beschreven is in paragraaf 2.2., na de intensieve periode van veldwerk de tijd nam om te bepalen welke gestructureerde analyses uitgevoerd moesten worden, heeft zij ook de overzichten waarin deelname is geregistreerd (O_A21; O_E28) geanalyseerd. De analyses zijn in paragraaf 6.3. weergegeven. In die paragraaf wordt ook de volgende deelvraag van dit onderzoek beantwoord:

Welke kenmerken karakteriseren de sociale entiteiten die aanwezig zijn in de lokale praktijken van pioniersplekken Wantmore en De Oever?

6.1. Een verhaal over pioniersplek WantMore

6.1.1. Storytelling

Volgens mij heb ik jou nog niet eerder gezien? en *Leuk dat jij er ook weer bent!*, zijn uitspraken die te horen zijn als de ruimte waar een storytelling-avond van pioniersplek WantMore gaat plaatsvinden betreden wordt (O_A1, r. 72-73). Sommige mensen die binnen komen, lopen naar de plek waar iets te drinken te krijgen is. Anderen gaan meteen zitten op één van de vintage stoelen in de kring midden in de ruimte. Verschillende mensen die in de buurt van de tafel met drankjes gaan staan, begroeten elkaar door middel van korte zinnen of door naar elkaar te knikken. De mensen die op de vintage stoelen gaan

¹⁴⁹ Op de factoren die van invloed zijn op de wijze waarop mensen voor het eerst gaan deelnemen aan een bijeenkomst van een pioniersplek, wordt uitgebreid ingegaan in hoofdstuk negen. Daar wordt de stelling die hier geponeerd wordt dan ook onderbouwd.

¹⁵⁰ In paragraaf 2.3. is beschreven van welke elementen de onderzoeker voorafgaand aan haar participatie is nagegaan of zij waarschijnlijk op de plek aanwezig waren. Omtrent deze kenmerken was zodoende enige voorkennis aanwezig bij de onderzoeker. Ook is de persoonlijkheid en de persoonlijke omstandigheden van de onderzoeker uiteraard van invloed op de wijze waarop de onderzoeker (de eerste keren) participeerde in de pioniersplekken. Hierop is gereflecteerd in paragraaf 2.8. Ook bijlage E laat zien wat voorafgaand aan de eerste participatie waar ook deelnemers bij aanwezig zijn, een rol speelt.

zitten, zitten meestal in stilte en maken weinig contact met andere mensen in de ruimte. Het valt op dat er veel lege ruimte is tussen de verschillende stoelen.

Er zijn twee mensen waarvan duidelijk wordt dat zij de bijeenkomst leiden, doordat ze vragen of alle twaalf aanwezigen komen zitten. Eén van hen, Luke, heet de aanwezigen welkom. Zijn moedertaal is Engels. Hij begroet de aanwezigen dan ook in die taal. De ander, pionier Paul, vraagt of het voor iedereen goed is als ieder óf in het Nederlands of in het Engels spreekt, afhankelijk van welke taal men het liefst spreekt. Verschillende aanwezigen geven, door te knikken, aan dat ze dat goed vinden.

Vervolgens vertelt Paul dat hij vaker samen met Luke bijeenkomsten als deze organiseert. Hij geeft aan dat iedereen wel over zingevingsvragen nadenkt en dat die hier ook aan bod komen. Volgens Paul denkt iedereen bijvoorbeeld na over vragen als: wat doe ik hier? En waarom ben ik hier? Paul vervolgt: *Vandaag nemen we als startpunt het idee hoe je als astronaut onder de indruk kan zijn van de eenheid die de aarde vormt wanneer je vanuit de ruimte naar de aarde kijkt. Dan zie je dat alles een geheel is* (O_A1, r. 109-111). Op verhalende wijze vertelt Luke vervolgens dat verhalen centraal staan in bijeenkomsten als deze. Hij vertelt een verhaal over de voorbereiding van deze bijeenkomst.

Op een gegeven moment vraagt Luke ons om in de ruimte te gaan staan en te dansen. Tijdens die dans stimuleert hij ons om ons bewust te zijn van delen van onszelf en van waar het eigen lichaam ophoudt. Hij vraagt om de aandacht te richten op dat punt waar de huid de schoen raakt. Nadat we ons bewust zijn geworden van de eigen begrensdheid vraagt Luke ook om rondom de grenzen van de huid van de andere aanwezigen te dansen. Luke benoemt dat de aanwezigen bezig zijn met vragen als: Kan in een dans ontdekt worden waar de grens ligt, hoe dichtbij een ander mag komen? Hij vraagt de aanwezigen om na te denken over de vraag of mensen die bekend zijn dichterbij of juist minder dichtbij mogen komen dan mensen die nog niet (lang) bekend zijn. Hierna daagt hij ons uit om, als dat goed voelt, anderen aan te raken. Hij geeft hierna aan dat het moment van dansen bijna voorbij is en geeft opdracht om de ander *op een gepaste manier weer los te laten* (O_A1, r. 143-144) en uiteindelijk terug te keren naar de eigen stoel.

Wanneer alle aanwezigen weer op een stoel zitten, vertelt Luke dat we in deze dans ervarenderwijs bezig zijn geweest met verhoudingen. Verhoudingen tussen de ander en onszelf en tussen onszelf en de wereld. Hij vertelt dat hij in zijn denken over deze verhoudingen geïnspireerd wordt door de mysticus Rumi en de figuur Gaia uit de Griekse mythologie. Luke zegt vervolgens dat Paul graag een verhaal wil lezen dat ook over verhoudingen gaat.

Paul introduceert de Bijbeltekst uit 1 Korinthe 12 als een brief van Paulus. Hij vertelt dat Paulus een Bijbels figuur is die op allerlei plekken gemeenschappen stichtte. Hij vervolgt:

In die gemeenschappen gaat niet alles gesmeerd en dus schrijft Paulus aan één van die gemeenschappen, namelijk die in Korinthe, een brief waarin hij aangeeft hoe er met de onderlinge verschillen omgegaan zou kunnen worden. Die brief, waarin een vergelijking wordt gemaakt tussen de gemeenschap en een lichaam wil ik graag voorlezen. (O_A1, r. 164-167)

Na het lezen van deze brief wordt een schrijfofdracht geïntroduceerd. In mijn opschrijfboekje formuleer ik de opdracht als volgt:

With which body part do you identify yourself? (Write from that perspective!) Write about a crisis which keeps you busy and try to look how you possibly overcome this crisis. In this exercise it's important that you write continuously – don't take your pen from the paper. Let it flow! We take fifteen minutes for the writing. (O_A1, r. 168-171)

Hoewel de schrijfofdracht individueel wordt uitgevoerd, wordt er na het kwartier schrijven expliciet gevraagd of we iets van het geschrevene willen delen met elkaar, na een pauze waarin iedereen iets te drinken en snacken kan pakken. Vanwege de beperkte tijd wordt iedereen gevraagd slechts enkele geschreven zinnen te delen. Pionier Paul vraagt of we kunnen vertellen met welk deel van het lichaam we ons identificeren én of we naar aanleiding van wat anderen delen uit ieder verhaal een zin willen opschrijven die resoneert. Deelnemster Phileine vraagt of iedereen voordat hij/zij iets deelt van datgene wat opgeschreven is ook zijn/haar naam wil noemen. Alle deelnemers doen wat gevraagd wordt.

Hierna worden we gevraagd om in koppels een *list-poem* te maken naar aanleiding van één van de zinnen die opgeschreven is aan de hand van wat plenair gedeeld is. De uitleg over wat een *list-poem* precies is, is niet heel helder, dus de deelnemers geven er hun eigen interpretatie aan. De gemaakte *list-poems* worden vervolgens, op verzoek van Luke en pionier Paul, plenair gedeeld. Vervolgens geeft Luke aan dat hij nog graag de ruimte wil geven om meer in algemene zin te reflecteren op de bijeenkomst van vandaag. Deelnemster Phileine vertelt dat zij zich door het gebruik van de metafoer van het lichaam is gaan realiseren dat het niet egoïstisch is dat zij veel dingen voor zichzelf doet. Ze geeft aan dat ze nu geleerd heeft *dat is niet egoïstisch, ik mag zijn wie ik ben en ik draag bij door te zijn* (O_A1, r. 294). Ook ontstaat een gesprek waarin naar voren komt dat verschillende deelnemers vinden dat men in de meeste Nederlandse basisscholen te weinig gericht is op het ontwikkelen van de kwaliteiten van specifieke kinderen. Iedereen wordt, volgens hen ten onrechte, geacht hetzelfde programma te doorlopen. Ten slotte geeft deelnemer August aan dat hij de dans aan het begin erg bijzonder vond en dat hij het mooi zou vinden als er vaker oefeningen of zelfs aparte bijeenkomsten komen waarin er gedanst wordt.

Hierna geeft pionier Paul aan dat het programma van deze avond afgelopen is. Hij geeft aan dat de locatie over een half uur verlaten moet zijn, maar dat er nu *natuurlijk* (O_A1, r. 310) nog ruimte is voor een nazit. Luke vraagt ondertussen aan deelnemster Frederique of zij om deze bijeenkomst af te sluiten, net als de vorige bijeenkomst in deze serie, nog een lied wil zingen. Frederique gaat staan. Andere deelnemers volgen haar voorbeeld. We vormen een kring en zingen een Afrikaans-klinkend lied. Pionier Claire vraagt wat de tekst betekent. Frederique geeft aan dat het vast iets betekent, maar dat ze niet weet wat. We zingen het lied nogmaals en klappen erbij in onze handen. Als het lied afgelopen is blijven veel mensen nog een beetje rondlopen en -hangen in de

ruimte, maar er wordt niet uitgebreid met elkaar gesproken. Na verloop van tijd verlaten deelnemers, veelal alleen, de locatie waar deze storytelling-avond plaatsvond.

Een paar weken later is er weer een storytelling-avond die ik bijwoon. De avond is het derde onderdeel van een serie van vier avonden. Mensen zijn uitgedaagd om alle avonden bij te wonen. Zodoende is er een aantal mensen dat er op alle avonden is. Er blijkt bij sommige mensen in de groep van deelnemers een zeker wij-gevoel te zijn wanneer er gesproken wordt over de mailwisseling die tussen de vorige avond (de tweede avond in een serie van vier) en deze (derde) avond in onze mailbox is beland.

Aan het einde van de tweede avond begeleidt Luke een meditatie waarin hij ons meeneemt naar een begrafenis. De meditatie eindigt met een opdracht. Voor de mensen die er niet zijn maakt Luke een geluidsopname van de meditatie. Deze stuurt hij rond zodat zij de opdracht als huiswerk kunnen doen. In de geluidsopname zijn klankschalen te horen terwijl Luke spreekt. De climax in de opname is het moment waarop Luke zegt: *And when it is your moment to go up and pay your last respects, you stay up to the coffin and you look inside and you see that the one who has died is you* (O_A7, r. 170-171). Vervolgens legt Luke uit dat er drie speeches gegeven worden op de begrafenis: één door iemand die je heel nabij is, *a loved one*, één door iemand uit je werkomgeving en één door *life itself, by your soul, by your higher self, by God or The Beloved. A presence that knows you completely* (O_A7, r.175-176). De deelnemers hebben de opdracht gekregen om (één van) deze speeches uit te schrijven. Tijdens de avond die op het punt staat te beginnen zullen we de uitgeschreven speeches aan elkaar voordragen.

Na het rondsturen van de opdracht en de geluidsopname heeft deelnemer Pien (die op die tweede avond uit de serie afwezig was) gereageerd door een mail te sturen naar alle deelnemers van de groep. In deze mail geeft ze aan *dat deze nieuwe opdracht voor haar echt totaal niet goed... onethisch en grensoverschrijdend voelt* (O_A7, r. 212-213).

Voordat de derde avond in deze serie begint, gaat het gesprek over deze mail. Sarah, een jonge deelnemster, vraagt aan Paul of Pien de mail met opzet naar de hele groep heeft gestuurd en voegt er zoiets aan toe als: 'Daar zit ik toch helemaal niet op te wachten. Het maakt het voor anderen toch ook niet makkelijker? Door zo'n mail krijg je het idee dat je de opdracht niet goed mag vinden. Ze [Pien, MV] was er duidelijk niet bij.' Met name door die laatste zin, maakt Sarah een verschil tussen hen die de tweede bijeenkomst hebben bijgewoond en hen die er niet bij waren. In het gesprek dat volgt zeggen meer mensen dingen als 'je had er gewoon bij moeten zijn, dan had je dit niet als onethisch of grensoverschrijdend gezien.' Verschillende mensen bedanken Paul en Luke daarna ook voor de opdracht en zij geven aan dat zij het juist een interessante opdracht vinden.

6.1.2. Broedplaats-voor-visioenen ¹⁵¹

In april 2016 staan de deuren van een hip, industrieel gebouw open. Binnen wijzen briefjes met het logo van WantMore de weg naar een ingang die doet denken aan een hut zoals kinderen die bouwen. Bij deze nieuwe activiteit is aankleding iets waar de pioniers aandacht aan besteden. Deze eerste keer is ‘verleiding’ een centraal thema en dus hangen er binnen snoepkettingen en liggen er verleidelijke etenswaren verspreid op bordjes in de ruimte. Bij die bordjes liggen briefjes met teksten die oproepen om de verleiding te weerstaan óf teksten die juist zeggen dat je datgene wat op het bordje ligt juist wel moet eten omdat je er eeuwig jong van blijft of er gelukkig van wordt. Als later het Bijbelverhaal uit Genesis 3, waarin Eva verleid wordt om van een appel te eten, verteld wordt, ligt er een appel op een krukje in het midden van de kring *met een bordje: AFBLIJVEN! Het duurt niet lang of iemand pakt de appel en probeert zijn buurvrouw te verleiden. Dan neemt diegene zelf een hap en geeft de appel door. De appel gaat de hele kring rond* (O_A6, r. 107-109).¹⁵²

Bij een latere Broedplaats-voor-visioenen-middag is een zelfde stramien zichtbaar als bij de eerste storytelling-avond waar ik bij was. Sommige mensen maken voorafgaand aan het moment waarop het programma begint kort contact met andere aanwezigen, anderen zitten stil wachtend op hun stoel tot het programma begint. Er staan meer stoelen dan er deelnemers zijn. Tussen verschillende deelnemers die op een stoel zijn gaan zitten staat vaak een lege stoel. Pionier Paul vraagt alle aanwezigen op een gegeven moment om te komen zitten. Als iedereen in de kring zit vertelt Paul iets over WantMore. Hij beschrijft dat hij beoogt dat het een experimenteerplek kan zijn om te zoeken naar manieren waarop mensen weer samen met zingeving bezig kunnen zijn. Hij geeft aan dat kunst en verhalen daarin volgens hem een belangrijke rol kunnen spelen en legt uit dat in deze serie bijeenkomsten telkens een geestelijke en een kunstenaar is uitgenodigd om op eigen wijze met een Bijbelverhaal aan de slag te gaan. Hij roept de aanwezigen op tot *suspension of disbelief: het mogelijke scepticisme dat iemand heeft even tijdelijk opzij te zetten, om zo te kunnen ervaren wat het verhaal kan brengen en betekenen* (O_A12, r. 14-16).

Tijdens deze middag staat het verhaal van Mozes en het brandende braambos (te vinden in het derde hoofdstuk van het Bijbelboek Exodus) centraal. Wanneer de geestelijke die voor deze avond is uitgenodigd, Feline, het woord krijgt, stelt ze de vraag of mensen hier de Bijbel een beetje kennen. Deelnemster Liz geeft aan eigenlijk niks van de Bijbel te weten. Er zijn een aantal andere deelnemers die twijfelend kijken. In

¹⁵¹ In het kader van de privacy is hier gekozen voor een fictieve naam voor de activiteitenserie.

¹⁵² De woorden in deze beschrijving zijn overgenomen uit een bericht dat pionier Paul later over dit moment op sociale media plaatst. Hij reflecteert in dat bericht ook met de volgende woorden op het moment: *‘een bijzonder betekenisvol ritueel, waarmee iedereen leek te bevestigen: Ja, het paradijs is niet (meer), nothing is perfect, we doen het met wat we hebben en wie we zijn. Prachtig!!* (O_A6, r. 109-111)

haar eigen woorden vertelt Feline het verhaal. Ze wijdt daarbij verschillende keren wat uit en zegt dan ‘voor Liz ...’ (O_A12, r. 21) waarna een uitleg volgt over hoe dit stuk in de bredere context van de Bijbel staat. Een belangrijk punt in dit verhaal uit Exodus is, volgens Feline, het feit dat God zichzelf introduceert als ‘*Watiszalzijn*’. Ze geeft daarbij een uitleg dat die zijnde God zich telkens weer anders kan manifesteren: *in de natuur, in een orgasme, in de dans* (O_A12, r. 54-55) maar dat er iets hetzelfde blijft: die naam.

Dan krijgt kunstenaar Fabrice het woord. Hij zegt dat het hem in dit verhaal opviel dat God op onverwachte plekken is en dat je hem kunt ontdekken door goed en nauwkeurig te kijken. Dan zegt hij *ik heb geen volk bevrijd, maar wel behang gemaakt* (O_A12, r. 42). Daarmee maakt hij een bruggetje naar zijn eigen werk. Hij vertelt dat hij in verschillende projecten probeert met mensen te zoeken naar wat heel precies kijken voor mooie inzichten oplevert. Hij wil met zijn projecten mensen meer bewust maken van het bijzondere in het gewone. Zo heeft hij met kinderen gekeken naar hoeveel blaadjes en takjes er aan een boom zitten en hoeveel vertakkingen er zijn. Na deze exercitie kijk je nooit meer hetzelfde naar een boom, aldus Fabrice. Hij noemt het werken met die boom, waaraan 21.000 blaadjes zaten, *een rituele en spirituele beleving* (O_A12, r. 49-50). In dit project heeft hij samen met de kinderen geprobeerd heel precies in kaart te brengen en systematisch op te schrijven hoeveel blaadjes of vertakkingen er waren, maar ook hoeveel blaadjes aan een bepaalde tak of vertakking zaten. De patronen, tabellen en gegevens die dat opleverde, zijn uitgangspunt geweest voor een behang dat Fabrice ontworpen heeft.

Na de pauze gaan we naar buiten en krijgen we de opdracht om, terwijl we door het park wandelen, een boom, struik, bloemetje of plant uit te zoeken om zelf minutieus na te tekenen. Een vader en een zoon vertrekken stilletjes na deze uitleg, een ander grapt *mijn boom moet in ieder geval wel in de zon staan!* (O_A12, r. 73) en weer een ander geeft aan dat deze opdracht voor hem door een visuele beperking eigenlijk niet goed uitvoerbaar is. Hij wordt door de pioniers en door Fabrice uitgedaagd om met de andere zintuigen een plant of boom te onderzoeken. Hij loopt nog een tijdje hoofdschuddend door het park.

Ook krijgen we een festivalbandje mee om aan het einde een naam op te schrijven die we hetgeen we bekeken hebben willen geven. Deze naam moet iets zeggen over wat we tijdens het nauwkeurig observeren ontdekt hebben. Ons wordt gevraagd om het festivalbandje aan de boom, plant of struik vast te maken. Zoals ik al vermoedde, lopen we na een half uur weer met z'n allen door het park en staan we stil bij de bomen met de nieuwe namen: ‘Leven’, ‘Aandacht (verdelen)’, ‘Overvloed’, ‘Lonelywolf’, ‘Hoera’, ‘Pi2’, ‘Makkelijk niet terug te vinden altijd al bestaande’, ‘Aart’, ‘Dr. Martin’, ‘Gedragen inzicht’, ‘Wending’, ‘Steeds jonger boom’, ‘Thornleaf’, ‘Verwondering’ en ‘niet concreet’ (O_A12, r. 96-110). Degene die de naam Lonelywolf aan een boom gegeven heeft, vertelt dat ze die naam gekozen heeft omdat ze ook wel een beetje iemand is die het liefst alleen wil zijn, net als deze boom.

Nadat we gezamenlijk rond hebben gelopen gaan we weer naar binnen. We gaan terug naar de zaal waar het eerste deel van deze bijeenkomst was. Kort hierna is de bijeenkomst afgelopen. Paul geeft aan dat er uiteraard nog wel mogelijkheid is om

nog een borrel te drinken. Aan één kant van de zaal staat, al vanaf het begin, een lange tafel klaar met daarop flessen wijn, pakken sap, water, kannen koffie en thee en kleine bakjes met snoepgroenten, chocolade en nootjes. De sfeer voor een borrel is dan ook snel gecreëerd. Er zijn echter maar een paar mensen die voor de borrel blijven hangen. Bovendien blijken dat vooral mensen te zijn die de pioniers persoonlijk kennen of mensen vanuit het kerkelijke of pioniersnetwerk.

6.1.3. *Cursus Zinvol-leven-voor-beginners*

Op een woensdagavond is Ella in haar boekwinkel aan het rondscharrelen. Ella heeft een aantal extra exemplaren van het boekje *Een levensregel voor beginners* (Derkse, 2003) ingeslagen. Vanavond is er in haar boekwinkel namelijk een avond die volgens de woorden op de promotieflyer bedoeld is voor mensen die *wel nieuwsgierig zijn naar kloosterspiritualiteit, maar nog niet weten of een hele cursus iets voor [hen] is*. Deze workshop is een promotieactiviteit voor een serie avonden over het boekje waarin Benedictijnse spiritualiteit aan bod komt. Wanneer mensen willen gaan deelnemen aan de serie avonden kunnen zij het boekje voor een gereduceerd tarief aanschaffen bij Ella. Het lijkt een goed idee geweest te zijn om deze serie avonden in deze boekwinkel te laten plaatsvinden. Eén van de deelnemers noemt deze boekwinkel later *een belangrijke vezel in het netwerk van de wijk* (O_A11, r. 143-144). Het feit dat de avonden in de boekwinkel plaatsvinden, blijkt voor verschillende deelnemers invloed te hebben in het keuzeproces om deel te gaan nemen.

De workshop en de avonden van de serie worden begeleid door pionier Claire en Tess. Tess vertelt, wanneer ze zichzelf voorstelt, dat ze deelnemer was toen Claire elders een vergelijkbare serie avonden begeleidde. Omdat Claire en zij een klik hadden bleven ze met elkaar in contact en nu heeft Claire gevraagd of zij deze avonden mede wilde begeleiden.

Pionier Claire vertelt aan het begin van de eerste avond van de serie dat het boekje van Wil Derkse het uitgangspunt voor de avonden is. Daarnaast zal er aandacht zijn voor kloostertradities meer in algemene zin en met name voor de traditie van de Benedictijnse orde. Tess vertelt dat de avonden volgens een min of meer vast stramien zullen gaan verlopen. Hier hebben zij en Claire voor gekozen, omdat zo de vorm van de avonden ook past bij de inhoud. Ze vertelt dat er geprobeerd zal worden om de avonden stipt om 20:00u te laten beginnen. Daarna zal er een moment zijn waarop een geleide meditatie plaatsvindt of muziek zal klinken. Soms zullen hierbij ook beelden geprojecteerd worden op een groot scherm. Dit meditatieve moment aan het begin van de avond is er *omdat [ze] ook een plek willen bieden om zelf ook even stil te staan in het jachtige leven* (O_A11, r. 7-8). Vervolgens zal Claire of Tess iets zeggen over waar het in het hoofdstuk dat die avond centraal staat over gaat. Na een pauze van een kwartier wordt daarna een ruim half uur in kleinere groepjes doorgepraat over het hoofdstuk. Deze tijdsblokken worden strikt aangehouden. Wanneer zij verstreken zijn, zal een bel geluid worden. Het is de bedoeling dat het luiden van de bel het einde van het gesprek in kleinere verbanden markeert. Iedereen wordt gevraagd dan terug te keren naar een plek waar alle deelnemers samen zijn. In de gezamenlijke kring mogen mensen de avond in

één woord samenvatten. Hierbij zal, aldus Tess, overigens altijd nadrukkelijk aangegeven worden dat een woord gezegd mag worden, maar dat aanwezigen zich niet verplicht moeten voelen om een woord te noemen.

Op de eerste avond wordt aan de deelnemers gevraagd om zich kort voor te stellen. In dit voorstelrondje geven verschillende mensen aan dat ze hier zijn omdat ze op zoek zijn naar meer rust in hun leven. Ze hopen op deze avonden handvatten te krijgen om dat voor elkaar te krijgen. Tess reageert door te vertellen dat volgens de Benedictijnse spiritualiteit een vaste structuur, zoals op deze avonden ook beoogd wordt, helpt bij het ervaren van meer rust in het dagelijks leven.

Na het voorstelrondje maken we kennis met Wil Derkse, door een filmpje te kijken waarin hij zichzelf voorstelt. Daarna bespreken we in een klein groepje het introductiehoofdstuk. In het groepje waarin ik deelneem wordt vooral gesproken over het gegeven dat dingen met aandacht doen in de Benedictijnse spiritualiteit centraal staat. Er wordt gereflecteerd op de mate waarin wij dingen met aandacht doen. Dan wordt de bel geluid. Dat is het teken dat het gesprek direct beëindigd moet worden. In het plenaire gedeelte dat volgt noemen verschillende deelnemers een woord dat voor hen de avond samenvat. Deelneemster Lucy noemt het woord ‘wonderlijk’. Ze voegt daaraan toe: het was *een wonderlijke mooie avond en ik vond het heel bijzonder om dit zo met anderen te delen* (O_A11, r. 120-122). Emmy sluit er (met een ontroerd klinkende stem) bij aan door te zeggen dat ze *openheid en ruimte* ervaart (O_A11, r. 123-124).

6.1.4. Kampeerretraite

In de zomer van 2016 zetten de pioniers en acht deelnemers (inclusief mijzelf) hun tenten op in een weiland voor een kampeerretraite van 24 uur. Het is een gemêleerd gezelschap. Naast mijzelf en de twee pioniers is er iemand die Paul kent van een leergang bij de paters Maristen waaraan hij deelneemt. Ook is er iemand die vertelt dat hij lange tijd dakloos is geweest. Trots vertelt hij dat het hem nu alweer een paar jaar lukt om zelfstandig te leven en te wonen. Hiernaast is een pionier die elders in het land werkt aanwezig, samen met iemand die door haar meegenomen is. Verder is er iemand die er bewust voor kiest niets over zichzelf te vertellen en iemand die zich voorstelt als ondernemer die andere ondernemers helpt in de startfase. Ten slotte stelt iemand zich voor door te vertellen dat ze op een boerderij werkt.

De ondernemer vertelt dat hij een aantal weken geleden ook al deelnemer was bij een zelfde weekend. Hij vertelt dat zo fijn gevonden te hebben dat hij besloot nu weer mee te gaan. Echter: na de eerste activiteit, het lopen van een labyrint, geeft hij aan het gevoel te hebben dat hij niet hier moet zijn, maar bij zijn vriendin op de bank moet zitten. Niet veel later pakt hij dan ook zijn spullen en vertrekt hij. Eén van de anderen verzucht later dat ze het zo fijn vindt dat dat (toch maar weer vertrekken omdat dat nu beter voelt) zonder problemen of scheve blikken kan.

Na het lopen van het labyrint, het koken, het eten en de bijbehorende afwas maakt pionier Paul een vuurtje. Voordat het goed brandt is het een uur of tien 's avonds. Deelneemster Britt (die aangegeven had er sowieso alleen vandaag bij te zijn) twijfelt of ze nu al naar huis zal gaan of dat ze nog even bij het vuur zal gaan zitten. Ze besluit nog

even te blijven, nadat Paul aankondigt dat hij een verhaal gaat voorlezen. Het is een min of meer autobiografisch verhaal dat hij al eens bij een storytelling-avond heeft voorgelezen. Zijn *opvoeding in een vrolijk orthodox gezin* (O_A19, r. 183-184) is het centrale onderwerp. De dansles in het verhaal is de metafoor voor zijn geloofsopvoeding en Jezus is de dansleraar. Als hij het verhaal heeft voorgelezen geeft één deelneemster aan dat zij het een mooi verhaal vindt. Anderen reageren niet waarneembaar. Na een moment van stilte vertelt Britt dat ze ook erg van dansen houdt. Daar praten zij en Paul nog even over door. Ondertussen maken drie anderen aanstalten om te gaan slapen. Niet lang daarna, als Britt aangeeft nu echt naar huis te gaan, ga ik ook slapen.

De volgende morgen komt Maud (de eigenaresse van een plek waar mensen onder andere kunnen mediteren en yoga kunnen beoefenen in de wijk waar WantMore zich met name op richt) speciaal naar de plek waar de retraite plaatsvindt om een zen-meditatie te begeleiden. Een onderdeel van de meditatie is dat we opschrijven welke inzichten we hier tijdens dit weekend al hebben opgedaan. Vervolgens vraagt ze ons bovenaan de laatste pagina van het boekje te schrijven ‘moge mijn inzicht jou inspireren’. Vervolgens komt er een spannend moment, aldus Maud. Ze vraagt of we het aandurven om het boekje door te geven aan onze buurman of buurvrouw om hem of haar onder die regel de zin te laten schrijven ‘moge jouw inzicht mij inspireren’. De boekjes gaan de hele kring rond. Als de boekjes weer bij de oorspronkelijke eigenaar terug zijn, ademen we nog een paar keer diep uit, waarna de meditatie ten einde is.

Na de lunch die volgt doen we een stiltewandeling. Bij terugkomst in het kamp wordt er wat opgeruimd en gerommeld. De kampeerretraite wordt door Claire afgesloten met het uitspreken van het zogenaamde Ignatiaanse levensgebed. Daarna wordt ons gevraagd of wij iets willen vertellen over hoe wij deze 24 uur ervaren hebben. Pionier Claire vraagt expliciet hoe wij het ervaren hebben dat in dit laatste gebed God zo expliciet genoemd is. De meeste geven aan dat prima te vinden. June reageert door te zeggen: *de rest van de 24 uur kwam dat eigenlijk niet naar voren en dan nu ineens wel* (O_A19, r. 315). De toon waarop ze het uitspreekt is neutraal. De pionier die elders in het land woont, geeft aan dat het altijd zoeken is naar de juiste taal, maar dat het volgens haar wel gepast was. Na die woorden wordt er ingepakt en gaat iedereen weer naar de plek waar hij of zij thuis is.

6.2. Een verhaal over pioniersplek De Oever

6.2.1. Een dienst

Twee uitgestoken handen zijn er, nog voor ik de drempel van het kleine gebouwtje waar de bijeenkomst gaat plaatsvinden ben overgegaan. Bij het handen schudden kijken pionier Willem en James mij in de ogen. Zij wensen mij een goede morgen en een hartelijk welkom. Eenmaal binnen sla ik direct linksaf omdat daar de kapstok is. Het kleine halletje, van nog geen tien vierkante meter, wordt afgesloten door twee klapdeuren. Als ik de klapdeuren ben doorgegaan kom ik in een ruimte die niet herkenbaar is als ruimte waar een kerkdienst gaat plaatsvinden. Er is geen ingebouwde preekstoel,

geen vast orgel en geen vaststaand ander attribuut in de ruimte aanwezig. Wat mij het meest opvalt bij het binnenkomen van de ruimte zijn twee lange tafels die er staan. Ze zijn gedekt met een papieren tafelkleed, servetten, bordjes en etagères vol lekkers. Een paar stoelen rond die lange tafels zijn al gevuld. In één van de hoeken van de ruimte zijn een paar mensen muziek aan het maken. De liederen die ze spelen associeer ik met zogenaamde Opwekkingsliederen. Er is een pianist en een violist en er zijn een paar mensen die zingen. Verder staat er links vooraan een kathedraker en in het midden een kaars. Net voor de kaars staat een beamer die beelden projecteert op een scherm dat eigenlijk halverwege de ruimte hangt. Doordat het beamerschermbild halverwege de ruimte hangt, lijkt de ruimte kleiner dan hij daadwerkelijk is.

Enora staat aan de zijkant en kijkt me duidelijk aan. Ik stap op haar af, waarna ook zij mij een hand toesteekt. Ik zeg mijn naam en vertel haar dat ik hier ben in het kader van mijn onderzoek. Omdat ik het idee had dat ze een organisatorische rol vervult, dacht ik dat ze wel van mijn komst op de hoogte gesteld zou zijn, maar dat blijkt niet het geval.

Ik vertel kort iets over mijn onderzoek en zeg dan (omdat ik het fijn zou vinden als er niet te veel nadruk ligt op mijn aanwezigheid als onderzoeker) dat ik hoop dat het zo meteen even stopt met regenen, zodat de mensen die hier uit de buurt komen droog binnen kunnen komen. Daarna vraag ik of de meeste mensen eigenlijk uit de buurt komen. Enora vertelt dat de meeste mensen die komen in de buurt wonen.¹⁵³ Zonder dat ze haar spreken pauzeert vertelt ze dat ze bij deze pioniersplek betrokken is, maar dat ze formeel ook nog bij één van de andere wijkgemeenten hier in de buurt hoort. Ze vertelt dat ze nog geregeld een kerkdienst van die wijkgemeente bijwoont, maar dat ze zich *steeds meer verbonden* (O_E2, r. 34) voelt met De Oever.

Al snel besluit ik op een stoel te gaan zitten die voor me staat. Links van mij zit een jonge vrouw, rechts een oudere man, George. Al snel staat Willem achter me om te vragen of wij elkaar nog moeten spreken voor de dienst begint. Ik geef aan dat dat volgens mij niet nodig is en ik zeg hem dat ik, zoals vooraf afgesproken, even kort iets over mijn onderzoek zal vertellen en in ieder geval bekend zal maken dat ik hier als onderzoeker ben, als hij aangeeft dat het daar het moment voor is. Willem geeft aan dat een goed idee te vinden en zegt in één adem door nog zoiets als: ‘trouwens, deze mensen die rechts van jou zitten die zijn er vandaag voor het eerst.’ Ik reageer door te zeggen: *O, als je wil dat ik ergens anders ga zitten, dan is dat prima hoor* (O_E2, r. 58-59). Hij geeft aan dat dat niet hoeft maar dat het hem wel goed leek als ik dat even wist. Ik zeg grappend: *ik zal me sociaal opstellen!* (O_E2, r. 60). Ik merk dat ik direct bezig ben met de vraag hoe ik me op moet stellen tegenover nieuwe mensen hier en neem me voor met aandacht te

¹⁵³ Tijdens de uitgevoerde *membercheck* is door een lid van het pioniersteam van pioniersplek De Oever opgemerkt dat ‘buurt’ hier ruim opgevat moet worden. De aanwezige deelnemers wonen lang niet allemaal op enkele minuten reisafstand van de locatie waarop de meeste bijeenkomsten plaatsvinden. De meeste deelnemers komen wel uit de vestigingsplaats van de pioniersplek. Er zijn echter ook enkele mensen die in andere plaatsen wonen. (Zie paragraaf 2.1.3. voor een beschrijving van wat een *membercheck* inhoudt en zie paragraaf 2.2. voor een beschrijving van de wijze waarop in dit onderzoek een *membercheck* heeft plaatsgevonden).

kijken naar hoe andere mensen met deze nieuwelingen omgaan. Omdat dat natuurlijk voelt en ik voordat Willem achter me stond ook al van plan was zoiets te zeggen, zeg ik tegen George *Het ziet er wel gezellig uit zo met die etagères, he?* (O_E2, r. 61-62), waarop hij reageert met: *Ik versta u niet* (O_E2, r. 62). Hierna begint hij aan een knopje van zijn gehoorapparaatje te draaien. Vervolgens praten we over hoe het is om in de vestigingsplaats van de pioniersplek te wonen. Hij zegt *het is wel een hechte gemeenschap hoor, waar je niet zomaar tussenkomt*, waaraan de vrouw die rechts naast George zit, toevoegt: *iedereen praat hier over elkaar* (O_E2, r. 65-67). George en Joan vertellen dat ze er, ondanks dat ze al dertig jaar in de wijk wonen, nog steeds niet bij horen. Ook vertellen zij nu zelf dat zij voor het eerst deelnemer zijn bij pioniersplek De Oever en dat zij zoiets als dit, *met die tafels* (O_E2, r. 72), niet verwacht hadden. Als ik vraag of zij wel eens in andere kerken komen, zegt George binnensmonds en wegstarend dat zij daar wel eens geweest zijn. Uit de non-verbale communicatie maak ik op dat hij het daar liever niet over heeft.

Snel daarna, er zijn dan vijfendertig mensen in de zaal, gaat Victor achter het kathedraal staan. Hij heet iedereen welkom. Vervolgens zegt hij dat het een *goede gewoonte* is bij De Oever om *een aantal mensen om je heen een goede dienst te wensen* (O_E2, r. 77). Mensen schudden elkaar de hand. Victor besteedt vervolgens specifiek aandacht aan het ene kind dat er is door te zeggen *nou volgens mij mag je vandaag ook wel op het tafelleed kleuren hoor* (O_E2, r. 82-83). Na een gebed geeft Victor het woord aan pionier Willem, omdat die vandaag de dienst leidt. Willem vestigt direct even de aandacht op mijn aanwezigheid als onderzoeker. Ik zeg heel kort iets over wie ik ben, vertel waar mijn onderzoek over gaat en spoor mensen aan om vragen te stellen als die er zijn. Snel daarna neemt Willem weer de leiding en geeft hij aan dat we even stil worden. Hij geeft aan dat *stil worden misschien ook wel fijn is in de hectie van ons leven* (O_E2, r. 96-97). Hierna vraagt Willem of er iemand is die de kaars aan wil steken. Als Betty haar hand opsteekt noemt Willem haar naam, waarmee hij haar uitnodigt om de kaars aan te steken. Als Betty de kaars aangestoken heeft, zegt Willem *bedankt Betty* (O_E2, r. 101). De dienst wordt vervolgd door een votum en groet die mij traditioneel in de oren klinkt, het zingen van een berijmde versie van psalm 121 en het lezen van het gedicht 'Val' van Anton Ent. Hierna legt Willem uit dat we gezamenlijk en in beurtspraak psalm 121 gaan lezen. Op de tafels liggen geprinte versies met zwart gedrukt de regels die de mensen aan die tafel lezen, terwijl de andere regels grijs gedrukt zijn. Voordat we gezamenlijk lezen geeft Willem aan dat er in de Bijbel nog een regel boven de eerste zin staat. Die regel, die uitlegt dat het een pelgrimslied is, wordt op de beamer geprojecteerd en door de pionier voorgelezen.

Na het gezamenlijk lezen van psalm 121 geeft Willem regieaanwijzingen over hoe we de dienst in vier groepen (*Na-denken, Na-doen, Na-schrijven en Na-praten*) zullen vervolgen. Voordat we in groepen uiteengaan, is er twintig minuten de tijd om datgene wat op de etagères ligt op te eten. Tijdens het eten praten sommige mensen aan de tafels een beetje met elkaar. Er is niemand die George, Joan of mij aanspreekt. Zelf praten George, Joan en ik ook niet.

Bij het uiteen gaan in de groepen blijven George, Joan en ik even zitten. James komt op George en Joan af, slaat een arm om hen heen en geeft aan dat ze ook gewoon

mogen blijven zitten en aan geen van de groepjes hoeven deel te nemen. Hij beveelt hen bovendien aan om nog eens bij een ‘normale’ dienst terug te komen en legt uit dat er hier meestal op zondag iets is dat meer op een reguliere kerkdienst lijkt. Die normalere diensten noemen ze hier ontmoetingsdiensten, terwijl dit waar zij nu in verzeild zijn geraakt een zogenaamde brunchdienst is, vertelt hij. Vervolgens vertelt James dat er in een ontmoetingsdienst geen lange tafels staan, dat er geen lunch is en dat de voorganger, meestal Willem, dan ook in een verkondiging meer uitlegt over het Bijbelgedeelte dat gelezen is. Er is dan ook wel ruimte voor interactie, maar niet zoveel als vandaag.

Aan de tafel waaraan wij zitten wordt door mij en vier andere mensen de groep *Na-schrijven* gevormd. George en Joan blijven ook aan die tafel zitten, maar nemen niet deel. Terwijl ik en de vier andere mensen bezig zijn om, in navolging van wat op het opdrachtvel staat, de psalm in onze eigen woorden te herschrijven, komt Enora even bij George en Joan zitten. Ze geeft aan dat zij, als ze zich daar prettiger bij voelen, natuurlijk ook weg kunnen gaan en doet vervolgens ook de suggestie dat zij tijdens een ‘normale’ ontmoetingsdienst dan misschien nog eens terug kunnen komen. Ook vertelt ze dat ze het mooi vindt dat het hier zo laagdrempelig is en dat het gezelschap dat hier aanwezig is heel gemêleerd is. George en Joan blijven tot het einde van de bijeenkomst. Tegen Enora zeggen ze dat ze het fijn vinden om hier te zijn.

Als de andere mensen aan de tafel de psalm aan het herschrijven zijn, komt James bij ons zitten. Hij vraagt wat we ervan gemaakt hebben. Er ontstaat een gesprek over dat het wel lastig is dat God ‘wachter van Israël’ genoemd wordt. Deelnemers geven aan dat dit een godsbeeld is dat hen niet zo aanspreekt. Er worden godsbeelden uit andere delen van de Bijbel aangehaald, zoals ‘God als vader’. Andere uit de Bijbel afkomstige godsbeelden blijken de deelnemers aansprekender te vinden. De vraag wordt opgeworpen hoe God als wachter van Israël vertaald kan worden op zo’n wijze dat het betekenis voor ons heeft. Ik en twee anderen blijken die regel maar weggelaten te hebben.

Na twintig minuten vraagt Willem ieders aandacht. Heel kort wordt er uit alle groepen iets gedeeld van wat er in de kleine groep gebeurd is, en er wordt een lied (Opwekking 640) gezongen. Tijdens het lied verschijnt een afbeelding op het scherm waarop bergen te zien zijn en een wandelpad. Voor deze afbeelding staat de tekst ‘woord voor onderweg’ en ‘Mijn hulp komt van de HEER die hemel en aarde gemaakt heeft. Psalm 121:2’. Pionier Willem vertelt dat deze afbeelding en deze tekst op creditcard-formaat kaartjes is afgedrukt, zodat iedereen deze tekst straks op die manier mee naar huis kan nemen of aan iemand anders kan geven ter bemoediging. Zo wordt de verbinding gemaakt met het volgende deel van de dienst: het deel van ‘omzien naar elkaar’. Victor vraagt of er iemand is die kan helpen met het bijsnoeien van een buxushaagje op de begraafplaats en voegt daar aan toe: *Die vraag is hier vorige week ook al geponeerd. Toen kwam er geen reactie. Ik vraag het nu nog een keer en daarna zal deze vraag niet meer terugkeren* (O_E2, r. 199-201). Ook stelt hij voor dat hij en Shahin vanmiddag de bos bloemen meenemen als ze op bezoek gaan bij de vriendin van Shahin. De vriendin van Shahin wordt waarschijnlijk op zeer korte termijn het land uitgezet nu ze is uitgedeed. Er wordt ingestemd met het idee om de bloemen aan de vriendin van Shahin

te geven. Ten slotte vraagt Victor mensen om de levensmiddelen die zij misschien hebben meegenomen voor de voedselbank (tijdens de brunchdiensten worden er immers altijd levensmiddelen en geen geld ingezameld, zegt hij) in te leveren. Hij benadrukt daarbij dat het niet gaat om wat je geeft, maar om hoe je geeft. Hij zegt: *zoals we hier vaker zeggen: 'geef uit je hart', dat is waar het om gaat* (O_E2, r. 208-209).

Willem gaat hierna weer achter het kathedraal staan en zegt dat naar elkaar omzien ook voor elkaar bidden is. Hij vraagt of er mensen zijn die gebedspunten willen aanleveren. Er is een aantal mensen dat punten benoemt. Ook is er een jong stel dat vertelt dat het wil danken voor het feit dat het haar eerste kindje verwacht in mei. Nadat dit is uitgesproken klinkt er applaus.

Na het gebed dat volgt is er nog een lied (gezag 234 uit het liedboek voor de kerken) en een zegen en dan is de dienst afgelopen. De meeste mensen vertrekken al snel. James spreekt mij aan en dan begint hij te vertellen dat hij wel veel bezig is met de vraag hoe dit een open gemeenschap, een echte pioniersplek kan blijven. Hij zegt zoiets als:

Natuurlijk ontstaat hier na 3 jaar ook iets van gemeenschap. Het is de uitdaging dat we wel nieuwe dingen blijven doen en uitproberen en dat we open blijven staan voor nieuwe mensen. Het is belangrijk dat het hier niet bepaald wordt door de gedachte: maar zo doen we dat altijd. (O_E2, r. 229-232)

Al snel daarna wordt er met nog twaalf overgebleven mensen een kring gevormd. Er wordt gebeden en geëvalueerd. Mensen die iets zeggen richten daarbij hun gezicht op Willem. Willem reageert op iedereen en bepaalt dat een aantal onderwerpen dat aangesneden wordt *beter in andere gremia besproken kan worden* (O_E2, r. 241-242). In een een-op-een-gesprekje tussen mij en Willem dat hierna volgt, vertelt hij bovendien dat hij James een opdracht meegegeven heeft. Als ik vertel dat James mij net vertelde met welke vraag hij veel bezig is, geeft Willem aan dat dat precies de vraag is die hij aan James heeft voorgelegd, om over na te denken. Als wij uitgepraat zijn, heeft iedereen het gebouwtje verlaten en lopen ook Willem en ik naar buiten. We zwaaien elkaar gedag.

6.2.2. Een avond bij ontmoetingskring Juda

Voor ik naast Harry zit, een lid van ontmoetingskring Juda, is er al veel gebeurd. Na overleg met pionier Willem stuurde ik de kringleiders van twee ontmoetingskringen een mail met de vraag of ik een paar van de kringavonden bij kon wonen. De kringleiders van ontmoetingskring Juda leggen de vraag voor aan alle kringleden. Hierna mailt één van de kringleiders me:

Een paar kringleden gaven aan het best wel een beetje lastig te vinden dat er zomaar iemand bij komt zitten die ze helemaal niet kennen. Er is de afgelopen jaren echt een band gegroeid tussen onze kringleden en er worden heel veel vertrouwelijke en persoonlijke dingen met elkaar gedeeld. Eén van de kringleden merkte op: 'Ik kan niet garanderen dat ik helemaal mezelf ben als er ineens een 'vreemde' bij zit'. (O_E6, r. 44-48)

We spreken af dat ik een keer deelneem en dat de kringleiders met de kringleden daarna bespreken hoe mijn eerste bezoek is bevallen. Ik zal niet aanwezig zijn bij dat gesprek. Daarna wordt besloten of het wenselijk is dat ik meer avonden ga deelnemen.

Als ik uiteindelijk ruim op tijd het gebouwtje Bethel binnenstap om de eerste kringavond van dit nieuwe jaar bij te wonen, zijn er al wat mensen in het keukentje. Simon is daar druk bezig met het snijden van taart. Als ik binnenkom en de kringleidster Tirza de hand geschud heb, vertelt Simon me dat er twee redenen voor hem zijn geweest om taart mee te nemen. Eén van de redenen, namelijk het feit dat hij jarig is, heeft hij al in de groepsapp gedeeld. De andere reden gaat hij straks vertellen, maar deze houdt hij nu nog even geheim. Verschillende mensen, waaronder kringleider Tomas, geven aan erg benieuwd te zijn naar die tweede reden.

Langzaam druppelt iedereen binnen. Iedereen pakt een kopje koffie of thee van de tafel aan de linkerkant, waar precies genoeg kopjes opstaan voor het aantal aanwezigen. Iedereen gaat rond de U-vormige tafel midden in de grote ruimte zitten en begint te kletsen. De man naast mij, Harry, zegt niets, maar dat lijkt zijn karakter te zijn. Naast Harry zit een jong stel, Matthias en Lisa. Zij zijn hoogzwanger. Zij kibbelen wat. Dat lijkt hun manier van doen te zijn samen. Beiden maken gedurende de avond verschillende keren cynische opmerkingen.

Op een gegeven moment vraagt Simon de aandacht omdat hij graag wil vertellen waarom hij ook taart meegenomen heeft. Dan vertelt hij dat hij afgelopen nieuwjaarsdag (negen dagen geleden) verloofd is. Trots laat hij zien dat hij een kettinkje om heeft met daarop de naam van zijn geliefde. Nadat hij het verteld heeft zegt hij, terwijl hij naar kringleider Tomas kijkt: *daar valt je mond van open he?* (O_E6, r. 162). Tomas geeft aan dat dat inderdaad het geval is. Hij vraagt hoe zijn vriendin ook alweer heet, of zij haar al wel eens gezien hebben en hoe Simon en zijn vriendin elkaar ook alweer ontmoet hebben. Simon begint te vertellen dat hij zijn verloofde heeft leren kennen via een spel op internet en dat hij haar nu anderhalf jaar kent. Hij zegt dat zij het wel tijd vonden om te gaan verloven. Tomas vraagt of het nou ook een tijdje uit geweest is, waarop Simon bevestigend antwoordt. Hij voegt er aan toe dat er iemand was die ook het spel op internet speelde die aan het stoken was tussen hem en zijn verloofde en dat het daarom even uit was. Ondertussen stoppen een paar mensen wat geld in het zilveren spaarvarkentje dat voor Tirza op tafel staat. Er wordt niet uitgelegd waarom het spaarpotje er staat. Dat lijkt iedereen te weten. Sommige mensen geven ook wat contant geld aan Tirza.

Hierna stelt Tomas voor om even een rondje ‘hoe is het?’ te doen. Vervolgens vraagt hij mij of ik iets wil vertellen over mezelf en de reden dat ik hier ben. Nadat ik dat gedaan heb, zegt hij: *Harry, jij zei net al iets tegen mij over je moeder. Wil je daar ook nog iets over zeggen?* (O_E6, r. 189-190). Hierna vertelt Harry dat zijn moeder borstkanker had en dat ze daaraan geopereerd is, maar dat de kanker nu in principe weg is. Tomas vraagt vervolgens hoe het met de moeder van Lisa is, waarop Lisa en Matthias in koor zeggen: *ingewikkeld* (O_E6, r. 193), waarna ze beiden handgebaren maken die duidelijk maken dat ze er verder niets over gaan zeggen. Hierna vertelt Tomas dat hij afgelopen week

een heftige week had omdat het erop leek dat zijn schoonmoeder ging overlijden. Uiteindelijk is ze echter weer opgekrabbeld en het lijkt er nu op dat ze het toch nog een tijdje gaat volhouden, zegt hij. Nadat nog een paar mensen iets verteld hebben over hoe het met hen gaat is er ongeveer een half uur verstreken.

Hierna vertelt Tomas dat we tijdens de aankomende kringavonden het boekje *Vrucht van de geest* van Jos Douma (2012) gaan behandelen. Hij geeft aan dat Tirza en hij aan de ene kant dachten dat het best wel een moeilijk boekje was, maar dat ze toch voor dit boekje gekozen hebben omdat het zo goed aansluit bij de vraag waar de groep zo vaak mee bezig is. Ze lichten toe dat het gaat over de vraag hoe je nou zorgt dat je geloof ook zichtbaar wordt in je dagelijks handelen en je dagelijks leven.

Op deze eerste kringavond in het nieuwe jaar wordt de inleiding van het boekje behandeld. Tomas zegt dat hij hoopt dat het mensen gelukt is om dat deel thuis te lezen en dat hij het hoofdstuk nu wil doorlopen. Hij vertelt dat in de inleiding de negen eigenschappen van de vrucht van de geest, zoals deze beschreven zijn in Galaten, geïntroduceerd worden. Hij legt er de nadruk op dat er over de vrucht van de Geest en niet over de vruchten van de Geest gesproken wordt. De negen aspecten die genoemd worden, horen volgens Tomas dan ook bij elkaar en vormen samen één vrucht. Kringleider Tomas vraagt aan de verschillende mensen rond de tafel bij welke van deze eigenschappen ze denken: daar kan ik nog wel een beetje groei gebruiken. Verschillende mensen geven aan dat ze wel verlegen worden van het lezen van dit rijtje, omdat ze zich dan realiseren dat ze nog wel erg te kort schieten. Tomas vraagt dan of er mensen zijn waarvan we denken: die dragen echt vrucht? Nadat een aantal minder of meer beroemde persoonlijkheden zoals moeder Teresa, Nelson Mandela en de broeders van Taizé genoemd worden, noemt Matthias ook pionier Willem. Er wordt door veel andere kringleden ingestemd door 'ja' te zeggen of door te hummen.

Tomas citeert vervolgens een zin uit het boekje van Douma. Hij zegt: "Om meer vrucht van de geest te dragen, moeten we kijken naar en vertrouwen op de mooiste mens die ooit geleefd heeft" (Douma, 2012, p. 9). Ashley reageert daarop door te zeggen dat ze het al moeilijk vindt om op zichzelf te vertrouwen, dus dat op Jezus vertrouwen wel heel moeilijk is. Ze vervolgt door te zeggen dat ze daarom ook een tijdje geen deel meer nam aan deze ontmoetingskring. Hoewel ze wist dat het juist goed geweest zou zijn om hierheen te gaan, deed ze het toch niet omdat het te ingewikkeld was. Tomas vraagt of het niet juist gemakkelijker is om op jezelf te vertrouwen als je eerst op Jezus vertrouwt. Hij geeft aan dat in ieder geval zelf wel zo te ervaren. Ashley reageert daarop door te zeggen dat dat misschien inderdaad wel zo is, maar dat ze dat wel moeilijk vindt.

Hierna is het tijd voor pauze. Molly praat nog even door met Ashley. Ze lijkt een soort mentorrol te hebben. Ze zegt bijvoorbeeld dat ze het er toch wel vaker over gehad hebben dat het mooi zou zijn om op Jezus te gaan lijken.

Al snel gaat de avond weer plenair verder. Tirza vertelt dat ze ook wel eens een preek over dit gedeelte gehoord heeft, waarin uitgelegd werd dat ieder mens als een diamant is. Iedereen heeft het, net als een diamant, al in zich om mooi te zijn en de vrucht van de Geest te dragen. We moeten alleen nog geslepen worden om dat ook echt te doen. Nadat Tirza dit verteld heeft, stelt Tomas voor om nog even in koppels door

te praten over een vraag uit het boekje. Hij stelt voor te praten over de vraag welke van de eigenschappen je nog met name zou willen ontwikkelen en welke van de genoemde eigenschappen je eigenlijk al best goed ontwikkeld hebt. Na dit gesprek in koppels sluit Tirza de avond af met een gebed. In dit gebed vraagt ze of God met mij en mijn onderzoek wil zijn, of God bij het kindje van Matthias en Lisa wil zijn en bij het moment van bevallen. Ze vat de avond eigenlijk nog eens samen.

Snel na het gebed vertrekken de meeste mensen. Ik blijf achter met de kringleiders, die me uit zichzelf nog wat achtergrondinformatie geven over de verschillende kringleden. Ze vermelden bijvoorbeeld wie er trouwe kerkganger (hier of in een wijkgemeente in het dorp) is en wie niet. Als de koffiekopjes en schoteltes volgens het nette systeem dat hier door iemand is aangelegd in de kastjes staan, trekken we met z'n drieën de deur achter ons dicht en gaan we huiswaarts.

6.2.3. *Koffie-creatief-ochtend*

Iets voor tien uur 's morgens parkeer ik mijn auto voor de deur van Bethel. Als ik naar binnen gelopen ben zie ik dat er al wat vrouwen zijn. De meeste van hen zijn al wat ouder en ze hebben vaak grijze haren. Ze werken niet (meer) of werken parttime. Dat moet ook wel, want anders kunnen ze hier natuurlijk ook niet zijn op woensdagochtend.

Als ik binnenkom, word ik door gastvrouw Enora vriendelijk begroet. De vrouwen die aankomen geven elkaar geen hand en omhelzen elkaar ook niet. Hoewel er eigenlijk altijd wel even naar de deur gekeken wordt als er iemand binnenkomt (of meerdere mensen tegelijk binnenkomen), worden mensen niet persoonlijk en met het noemen van de naam begroet.

Veronique is bezig met het voorbereiden van het creatieve gedeelte van het programma. Als het tien uur is vraagt Connie (een naar later blijkt vaste bezoeker) of iemand iets gehoord heeft van Cora (iemand die ook bijna altijd de Koffie-creatief-ochtenden bijwoont). Zij is er nu nog niet. Iemand weet te vertellen dat Cora en May later komen. Uiteindelijk komen beiden echter niet.

Ik hang net als de andere vrouwen een beetje rond in de zaal, met een kopje koffie in mijn hand. Ik raak aan de praat met Sylvia, die er vandaag voor het eerst blijkt te zijn. Ze zegt dat ze hier vorige week ook voor de deur heeft gestaan, maar dat er niemand was. Later ontdekte ze dat het alleen de tweede en vierde woensdag van de maand is. Veronique, de vrouw die deze ochtenden begeleidt, hoort dit en merkt dan op dat ze vergeten is in het lokale krantje te laten zetten dat deze activiteit hier deze ochtend plaatsvindt. Ze voegt eraan toe dat ze gelukkig nog wel op tijd was om het in het kerkblad te zetten.¹⁵⁴

In de grote ruimte staat een grote vierkante tafel die bedekt is met een papieren tafelkleed. Daarop liggen placemats met een bonk klei. Na ongeveer een kwartier vraagt

¹⁵⁴ Met 'kerkblad' wordt bedoeld op de wekelijkse uitgave van een aantal kerkelijke wijkgemeenten in de vestigingsplaats van pioniersplek De Oever. In deze uitgave wordt onder andere weergegeven welke bijeenkomsten er binnen de verschillende wijkgemeenten plaatsvinden.

Veronique de aandacht van alle elf aanwezige vrouwen, omdat ze wil uitleggen welke creatieve activiteit zij bedacht heeft. Ze wijst ons op het beeldje van een kip dat midden op de grote tafel in een mandje staat en geeft aan dat we vandaag zo'n kip gaan maken van de bonken klei die op de placemats liggen. Het is bedoeld als leuke decoratie voor tijdens de aankomende paasperiode. Hoewel dat nog een tijdje duurt (nog iets meer dan twee maanden) beginnen we er nu al aan, omdat deze klei een lange tijd nodig heeft om te drogen, voordat het gebakken kan worden. Verder zegt Veronique dat het haar namelijk ook nog leuk lijkt als we het beeld gaan schilderen. In een paar minuten legt Veronique uit wat de bedoeling is. Ze is erg stimulerend en zegt dat we vooral niet te bang moeten zijn, maar gewoon al die ideeën dat het niet mooi wordt uit ons hoofd moeten zetten. Ze zegt ook: *je hoeft niet creatief te zijn, het gaat ook om de gezelligheid* (O_E13, r. 9).

Vervolgens gaan we aan de slag. Tijdens het werken praten de vrouwen. Er zijn geen uitgebreide en over het algemeen ook niet zulke diepzinnige gesprekken. Vrouwen vertellen wat ze deze week hebben gedaan en wat ze vanmiddag gaan doen. Ook worden de aanbiedingen bij de lokale supermarkt besproken. Ik probeer op een gegeven moment hardop te kijken of ik van alle aanwezige vrouwen de naam weet. Eén van de vrouwen dichtbij mij zegt dan zoiets als: *ach al die namen kan je toch niet onthouden* (O_E13, r. 14)!

Met Clementine, die naast me zit, praat ik over hoe ze bij De Oever betrokken is geraakt. Ze vertelt dat ze niet hier in het dorp woont en dat ze wel geprobeerd heeft om bij de kerk in haar eigen dorp betrokken te raken, maar dat dat niet gelukt is. Met name omdat de bevolking van dat dorp toch niet helemaal haar type mensen is. Een bekende heeft haar toen meegenomen naar deze pioniersplek. Hier voelde ze zich direct thuis. Bovendien vindt ze de fietstocht van huis naar hier mooi en lekker, bij mooi weer. Nu bezoekt ze dus allerlei activiteiten van De Oever, zowel de diensten als bijvoorbeeld deze creatieve ochtenden.

Verder hoor ik Lena, aan de andere kant van de tafel, zeggen dat ze een keramiekcursus volgt en dat dat vandaag dus wel van pas komt. En Pippa, weer elders aan de tafel, vertelt aan haar buurvrouw dat de nieuwe gordijnen voor het huis waarin ze nog maar net woont morgen klaar zijn. Ze is erg benieuwd naar hoe de kamer er met de nieuwe gordijnen uit zal zien. Uit het gesprek dat Veronique met Connie voert, maak ik op dat ze bij dezelfde diëtiste zitten. Ook vang ik een kort gesprek op tussen Enora en Kitty. Ik hoor Enora tegen Kitty zeggen: *ik heb mijn hart verpand aan deze plek. Zo fijn!* (O_E13, r. 20). Kitty reageert hierop door te zeggen dat ze (bijna) wekelijks in één van andere kerken in het dorp zit, maar dat ze daar geen creatieve ochtenden hebben, dus dat zij het wel leuk vindt om die hier mee te maken.

Terwijl iedereen aan het boetseren is, loopt Veronique ook regelmatig rond. Op een ongedwongen manier geeft ze mensen tips over hoe ze de kip nog mooier kunnen maken. Ze geeft mensen duidelijk de ruimte om te doen wat zij willen. Haar opmerkingen zijn niet directief van toon. Ik merk dat ik, als ik haar tips ter harte neem, inderdaad vind dat mijn kip mooier wordt. Ik merk dat ik, onder andere door de

laagdrempeligheid en deze ontspannen sfeer, echt tot rust kom tijdens deze creatieve activiteit.

Veronique is niet de enige die af en toe wat rondloopt. Enora loopt nog zeker twee keer rond met kannen koffie en thee, om de kopjes van de creatievelingen nogmaals te vullen. Ook vult ze het schaalpje met koekjes dat op tafel staat twee keer. Ook andere aanwezigen lopen soms rond en kijken naar wat anderen maken. Mijn kip is wat abstracter dan die van de anderen. Er zijn dan ook verschillende mensen die bij mij ook even stil staan en zeggen dat ze het leuk vinden dat mijn kip zo anders is dan die van de anderen. Als het bijna twaalf uur is, is iedereen eigenlijk wel tevreden met het resultaat van het boetseren van de afgelopen twee uur.

Als iedereen duidelijk aan het afronden is en de eerste mensen al hun jas aan het aantrekken zijn, vraagt iemand wie er vanavond komt eten bij Eten-bij-De-Oever. Connie en Cora blijken de enige te zijn die er, net als ik, nu waren en er ook vanavond zullen zijn. Veronique zegt dat ze alleen weet dat haar man, Arthur, niet hoeft te koken vanavond. Ik treuzel wat, zodat ik één van de laatste ben die Bethel verlaat en nog kan zien wat er verder nog gebeurt. Veronique praat met Roxy over het feit dat er een WhatsAppgroepje is aangemaakt voor deze ochtenden. Daar zitten tot nu toe alleen zij en Betty (die er vandaag niet was) in, maar als ze wil kan ze er natuurlijk aan toegevoegd worden. Roxy en ik geven beiden aan dat we wel toegevoegd willen worden aan het WhatsAppgroepje. We geven ons telefoonnummer aan Veronique en later op de dag worden we inderdaad toegevoegd aan de groepsapp. Snel na dit gesprek verlaat ik het pand en stap ik weer in mijn auto om naar huis te gaan.

6.3. Resumé

In de paragrafen 6.1. en 6.2. zijn verhalen weergegeven die een indruk geven van wat er gebeurt binnen pioniersplekken WantMore en De Oever. Na de observatiemomenten waarover in deze alinea's geschreven is, en andere observatiemomenten (zie voor een overzicht van alle observatiemomenten: bijlage F) heeft de onderzoeker enkele conclusies getrokken ten aanzien van de kenmerken van de sociale entiteiten die aanwezig zijn bij de pioniersplekken WantMore en De Oever. Deze worden in dit resumé gepresenteerd.

Een eerste conclusie die op basis van de observaties getrokken kan worden is dat het sociale verband dat ontstaat op een plek waar een pioniersplek wordt ontwikkeld heel verschillende eigenschappen kan hebben. Hoewel er beoogd wordt een (geloofs)gemeenschap te ontwikkelen, ontstaat er mogelijk een ander sociaal verband.¹⁵⁵ In de overzichten waarin door de onderzoeker is bijgehouden welke personen wanneer aanwezig zijn geweest is een aantal dingen duidelijk zichtbaar geworden.

¹⁵⁵ In paragraaf 1.4. is al kort ingegaan op de verhouding tussen (geloofs)gemeenschap en andere typen sociale verbanden. Ook in paragraaf 7.2. wordt nader ingegaan op het gebruik van de begrippen 'sociaal verband' en 'gemeenschap'.

Een eerste element van deze conclusie is dat het aantal deelnemers dat aanwezig is op beide plekken verschillend blijkt te zijn. Bij bijeenkomsten van pioniersplek WantMore waren minimaal zes, maximaal 25 en gemiddeld veertien deelnemers aanwezig. Bij pioniersplek De Oever waren er minimaal zeven, maximaal zestig en gemiddeld zestien deelnemers. Met name bij de ontmoetingsdiensten van pioniersplek De Oever zijn in vergelijking met de andere bijeenkomsten veel mensen aanwezig.

Een tweede element van deze conclusie blijkt dat het sociale verband bij pioniersplek WantMore gevormd wordt door veel eenmalige deelnemers, terwijl er bij pioniersplek De Oever veel deelnemers zijn die frequent aanwezig zijn. In de overzichten waarin de onderzoeker bijgehouden heeft wie wanneer aanwezig is, zijn 147 unieke deelnemers bij pioniersplek WantMore onderscheiden. Van hen zijn er 77 niet meer dan één keer deelnemer bij een activiteit. Uit de verzamelde gegevens blijkt dat bij de zogenaamde Food & Story-avonden van pioniersplek WantMore buiten de organisatoren of onderzoeker geen enkele deelnemer meer dan eenmalig aanwezig is geweest. Ook bij de Broedplaats-voor-visioenen-middagen is een groot aantal eenmalige deelnemers. De meeste deelnemers die meer dan één keer deelnemen zijn aanwezig bij meerdere avonden van de cursus Zinvol-leven-voor-beginners.

Na bestudering van de overzichten die na de observaties bij pioniersplek De Oever zijn gemaakt, lijken er 122 unieke deelnemers aanwezig geweest te zijn. Omdat er tijdens de bijeenkomsten van pioniersplek De Oever meestal geen voorstelrondjes zijn en het aantal aanwezigen groter is, acht de onderzoeker de kans aanwezig dat iemand die aanwezig is tijdens één van de eerste observatiemomenten tijdens een latere bijeenkomst door haar niet herkend is als iemand die al bij een eerder observatiemoment aanwezig is geweest. Zodoende zijn enkele personen wellicht meermaals opgenomen in het bestand waarin de onderzoeker de aanwezigheid heeft geregistreerd en is in het voorgaande gekozen voor het gebruik van het woord 'lijken'. Van de 122 deelnemers bij pioniersplek De Oever zijn er door de onderzoeker 52 aangemerkt als 'eenmalige deelnemer'. Een groot deel van deze 52 deelnemers vervult een organisatorische rol (zij zijn muzikant ($n=11$) of ($n=10$) zijn door de onderzoeker slechts één keer gezien tijdens het veldwerk, maar blijken (aldus kringleiders) wel een vaste deelnemer te zijn bij de kring waarvan de onderzoeker slechts één avond bijwoont. De onderzoeker werd bij analyse van de overzichten verrast door dit hoge aantal eenmalige bezoekers. In de beleving van de onderzoeker zijn er met name veel (min of meer) trouwe bezoekers. Een lid van het pioniersteam geeft tijdens de *membercheck* ook aan dat een inschatting van 52 eenmalige bezoekers hem te hoog lijkt.¹⁵⁶ Veel ($n=8$) van de overige eenmalige

¹⁵⁶ Het lid van het pioniersteam geeft aan dat er zeer trouwe bezoekers zijn. Hij geeft aan dat er veel mensen zijn die minimaal één keer per week deelnemen, maar ook mensen die één keer per maand deelnemen of één keer per drie of zes maanden. Hij geeft aan dat ook de meeste mensen die een organisatorische rol vervullen veelal meerdere jaren betrokken zijn bij de pioniersplek. Volgens hem zijn er geen of zeer weinig eenmalige deelnemers. Het hoge aantal eenmalige deelnemers in de overzichten van de onderzoeker is te verklaren door de (in dit licht) relatief korte periode van intensieve participatieve observatie.

deelnemers hebben deelgenomen aan Eten-bij-De-Oever avonden. Volgens de eigen verslaglegging van het pioniersteam zijn er veel ($n=97$) trouwe deelnemers (D_E2).

Een derde element van deze conclusie is dat zichtbaar is dat veel deelnemers bij pioniersplek WantMore slechts aan één type activiteit deelnemen, terwijl veel deelnemers die bij pioniersplek De Oever betrokken zijn bij verschillende typen activiteiten aanwezig zijn. Er zijn bij pioniersplek WantMore 38 mensen die deelnemen aan meer dan één type activiteit. Veel van de deelnemers die aan meer dan één type activiteit deelnemen, nemen deel aan stiltewandelingen en aan één ander type activiteit. Wanneer de gegevens over deelname aan de stiltewandelingen buiten beschouwing worden gelaten zijn er slechts vijftien mensen die aan meerdere typen activiteiten deelnemen. Van deze vijftien mensen vervullen acht mensen een organisatorische rol of onderhouden een intieme persoonlijke relatie met één van de pioniers. De onderzoeker is bovendien ook één van deze acht mensen.

Tijdens de participatieve observaties zijn er verschillende momenten die de analyse van de overzichten waarin deelname geregistreerd is, ondersteunen. Een voorbeeld van zo'n moment is beschreven in paragraaf 6.2.3. In dit fragment wordt duidelijk dat Veronique een opdracht aan de deelnemers geeft die niet tijdens deze ene bijeenkomst afgerond kan worden. In de wijze waarop het programma is vormgegeven wordt zodoende uitgegaan van frequente deelname.

Een tweede conclusie die getrokken kan worden na de intensieve periodes van veldwerk, is dat de wijze waarop deelnemers met elkaar omgaan wanneer zij met elkaar in een ruimte zijn, bij beide pioniersplekken heel verschillend is. Deelnemers hebben onderling een heel ander type relatie. Bij pioniersplek De Oever maken deelnemers voorafgaand aan het moment dat iemand met een leidende rol de aanwezigen als groep aanspreekt, veel meer contact met elkaar dan bij pioniersplek WantMore. Ook wanneer de eerste periode van de bijeenkomst verstreken is is zichtbaar dat dat mensen bij pioniersplek De Oever meer onderling een-op-een-contact hebben dan bij pioniersplek WantMore. Bij pioniersplek WantMore vertellen mensen soms persoonlijke verhalen aan het geheel van de groep, maar eigenlijk zelden in een een-op-een-gesprek met een ander, terwijl dat bij pioniersplek De Oever wel gebeurt. Bovendien is zichtbaar dat binnen de context van pioniersplek De Oever ook meer alledaags lief-en-leed met elkaar gedeeld wordt, dan bij pioniersplek WantMore.

Een derde conclusie die getrokken kan worden is dat de structuur en het karakter van de bijeenkomsten bij de twee pioniersplekken heel verschillend is. De structuur van veel bijeenkomsten bij pioniersplek De Oever vertoont in grote mate overeenkomsten met bijeenkomsten die in al langer bestaande kerkelijke gemeenten plaatsvinden. De ontmoetingsdiensten op zondagmorgen volgen de structuur van de liturgie zoals deze in veel diensten in kerken van de Protestantse Kerk gangbaar is. Bij pioniersplek WantMore is geen van de bijeenkomsten op die wijze gestructureerd. De bijeenkomsten van de Bijbelkringen of de Bijbelleesavonden bij pioniersplek De Oever lijken op bijeenkomsten van doordeweekse bijeenkomsten die in langer bestaande kerken plaatsvinden, terwijl veel bijeenkomsten van pioniersplek WantMore een minder vast stramien volgen. Een opvallend verschil tussen bijeenkomsten van beide

pioniersplekken is het gegeven dat er bij pioniersplek WantMore kort na de start van het programma vaak een voorstelrondje plaatsvindt, terwijl er bij bijna geen van de bijeenkomsten van pioniersplek De Oever waar de onderzoeker bij aanwezig was, een voorstelrondje heeft plaatsgevonden.¹⁵⁷

Ook het karakter van de bijeenkomsten in beide pioniersplekken is verschillend. In bijeenkomsten van beide pioniersplekken komen christelijke elementen, zoals Bijbelverhalen en gezamenlijk de maaltijd delen, aan bod.¹⁵⁸ De plek die deze christelijke elementen innemen, is echter heel verschillend. Bij pioniersplek WantMore zijn christelijke elementen onderdeel van een palet aan religieuze elementen, terwijl in pioniersplek De Oever bijna uitsluitend christelijke elementen aanwezig zijn.

De wijze waarop God/het goddelijke een plek krijgt in de programma's is bovendien heel verschillend. In de bijeenkomsten van pioniersplek De Oever wordt duidelijk gerefereerd aan de Bijbel, Bijbelteksten en de christelijke traditie. In de paragrafen 6.1.1. en 6.1.2. is juist zichtbaar geworden dat er bij pioniersplek WantMore naast het beeld van God als 'de altijd zijnde en de bevrijder', ook ruimte is voor een voorstelling van God/het goddelijke als *life itself, your soul, your higher self, The Beloved, a presence that knows you completely* (O_A7, r. 175-176). Ook wordt aangegeven dat God zich kan manifesteren *in de natuur, in een orgasme, in de dans* (O_A12, r. 54-55).

Voorts wordt opgemerkt dat lichamelijke in de programma's van pioniersplek WantMore een belangrijkere rol spelen dan in de programma's van pioniersplek De Oever. Zo wordt er gedanst (zie de beschrijving in paragraaf 6.1.1.) en wordt men expliciet uitgedaagd om over de plek in de ruimte na te denken (zie de beschrijving van de opdracht in de tuin in paragraaf 6.1.2.).

Een vierde conclusie die, in lijn met de derde conclusie, getrokken kan worden betreft de religieuze achtergrond van de aanwezigen. De deelnemerspopulaties bij de twee pioniersplekken waar veldwerk is verricht, verschillen aanzienlijk van elkaar. Op verschillende momenten refereren deelnemers bij pioniersplek De Oever aan andere kerken in de lokale context (zoals deelnemster Kitty in paragraaf 6.2.3.) of wordt uit de wijze waarop zij doorpraten over bijvoorbeeld Bijbelteksten duidelijk dat zij ook de context waarin die Bijbeltekst staat al enigszins kennen (een voorbeeld hiervan wordt beschreven in paragraaf 6.2.1.). Kringleider Tomas beschrijft (zoals weergegeven in paragraaf 6.2.2.) dat verschillende kringleden zowel aan pioniersplek De Oever verbonden zijn als aan een langer bestaande kerkelijke gemeente. Op basis van de eerste

¹⁵⁷ Deze voorstelrondjes bij de bijeenkomsten van pioniersplek WantMore maken het voor de onderzoeker gemakkelijk om te onderscheiden wie precies aanwezig was bij de bijeenkomsten.

¹⁵⁸ Bij pioniersplek De Oever worden sommigen van de maaltijden als 'avondmaal' geduid, terwijl andere momenten waarop gezamenlijk gegeten wordt (zoals het eten in de ontmoetingsdienst die beschreven is in paragraaf 6.2.1.) niet zo geduid worden. In pioniersplek WantMore wordt tijdens één maaltijd die tijdens de intensieve periode van veldwerk plaatsvindt door één van de pioniers een opmerking gemaakt die door mensen die bekend zijn met het ritueel van het avondmaal in al langer bestaande geloofsgemeenschappen erkend wordt als verwijzing naar het avondmaal. Geen van de maaltijden die daar plaatsvinden wordt echter nadrukkelijk als avondmaal geduid.

observaties heeft de onderzoeker de indruk dat bij pioniersplek WantMore met name nooit-kerkelijken betrokken zijn, terwijl bij pioniersplek De Oever met name ooit-kerkelijken betrokken zijn.¹⁵⁹

Ook een specifiek type aanwezigen, namelijk de mensen met een organisatorische rol, blijken bij beide plekken een heel verschillende religieuze achtergrond te hebben. In korte gesprekjes tijdens de participatieve observaties bij pioniersplek De Oever blijken mensen met een organisatorische rol (zoals bijvoorbeeld Enora (waarover is geschreven in paragraaf 6.2.1.)) regelmatig een dubbele loyaliteit te hebben. Zij zijn zowel verbonden aan een al langer bestaande geloofsgemeenschap als aan de pioniersplek. Tijdens conversaties met mensen die een organisatorische rol vervullen bij de bijeenkomsten van pioniersplek WantMore (o.a. verhalenverteller Luke (waarover is geschreven in paragraaf 6.1.1.), en boekhandel eigenaresse Ella (waarover geschreven is in paragraaf 6.1.3.)) komt een kerkelijke loyaliteit nooit ter sprake. Het aantal deelnemers met een organisatorische rol is in beide pioniersplekken overigens groot.¹⁶⁰ Elf van de mensen met een organisatorische rol bij WantMore hebben geen expliciete religieuze binding, een aantal anderen heeft een expliciet christelijke binding of een expliciete andere religieuze binding (bijvoorbeeld boeddhistisch en joods).

Een vijfde conclusie die getrokken kan worden is dat in beide pioniersplekken expliciet ruimte gecreëerd wordt voor deelnemers om zelf actief te zijn. Deelnemers worden uitgedaagd om met anderen te delen waar ze mee bezig zijn. Dit wordt bijvoorbeeld zichtbaar in dat ‘delen’ een vast onderdeel is tijdens de avonden van de cursus Zinvol-leven-voor-beginners van WantMore (beschreven in paragraaf 6.1.3.). Tegelijkertijd wordt ook heel expliciet gemaakt dat deelnemers alleen iets met anderen hoeven te delen wanneer zij zich daar zelf prettig bij voelen. Er wordt ook expliciet gemaakt dat het verlaten van bijeenkomsten geaccepteerd gedrag is. Zie hiervoor de beschrijving van iemand die de kampeertraite van WantMore verlaat in paragraaf 6.1.4., en het gegeven dat verschillende mensen nieuwkomers George en Joan bij pioniersplek De Oever laten weten dat zij het pand kunnen verlaten als zij zich niet zo

¹⁵⁹ Een lid van het pioniersteam van pioniersplek De Oever maakt tijdens de *membercheck* bij deze regel de opmerking dat de conclusie dat er met name ooit-kerkelijken betrokken zijn bij pioniersplek De Oever terecht is, maar dat de interviewpopulatie voor dit onderzoek op dat punt niet representatief is. Hij geeft aan dat ook een fors deel van de mensen, zij het een minderheid, tot de nooit-kerkelijken gerekend kan worden. Later geeft hij aan dat hij verwacht dat in de periode dat de onderzoeker intensief betrokken is waarschijnlijk vijf tot tien procent van de deelnemers helemaal geen (geloofs)achtergrond heeft. Hij geeft aan dat dit in verschillende gevallen mensen betreft die een liefdesrelatie krijgen met iemand die wel gelovig is. Verder is volgens hem vijftig procent van de mensen ooit-kerkelijk, maar al tientallen jaren niet meer kerkelijke betrokken voorafgaand aan de betrokkenheid bij pioniersplek De Oever (Lid pioniersteam, persoonlijke communicatie, maart 2023; april 2023).

¹⁶⁰ Bij pioniersplek WantMore vervullen twintig van de honderdvierenveertig mensen in de documenten O_A21 en O_E28 een organisatorische rol. Bij pioniersplek De Oever betreft het zesentwintig van de honderdtweëntwintig mensen.

prettig voelen bij wat er gebeurt en dan een andere keer weer heel welkom zijn (beschreven in paragraaf 6.2.1.).

In hoofdstuk zeven zullen de hier gepresenteerde conclusies in gesprek gebracht worden met de conclusies uit voorgaande hoofdstukken. Er zal inzichtelijk gemaakt worden dat de ideeën over geloofsgemeenschapsvorming en de empirisch waarneembare praktijk op plekken waar beoogd en gedacht wordt dat de ideeën over geloofsgemeenschapsvorming praktijk worden, soms van elkaar verschillen. Vervolgens wordt geschetst welke literatuur gebruikt is om meer zicht te krijgen op de redenen van de verschillen. Er wordt een pad uitgetekend dat in de volgende hoofdstukken bewandeld zal worden.

7. TUSSENTIJDSE CONCLUSIES

In dit hoofdstuk wordt de balans opgemaakt van de voorgaande hoofdstukken. In de hoofdstukken drie tot en met zes zijn de resultaten van twee literatuurstudies en de conclusies na de eerste analyses van het etnografische veldwerk weergegeven. De belangrijkste conclusies van die hoofdstukken worden in het eerste deel van dit hoofdstuk samengebracht, omdat deze gezamenlijk aanleiding geven voor specifieke foci in de gestructureerde analyse van de data die verzameld zijn tijdens het uitgebreide etnografisch veldwerk bij pioniersplekken WantMore en De Oever.¹⁶¹ Voor het uitvoeren van die analyse is een nieuwe literatuurstudie verricht. De resultaten van deze literatuurstudie worden in het tweede deel van dit hoofdstuk gepresenteerd. Ten slotte wordt, in deel drie van dit hoofdstuk, beschreven hoe de resultaten van deze literatuurstudie de verdere opbouw van dit proefschrift beïnvloeden.

7.1. Samenbrengen van de conclusies van voorgaande hoofdstukken

In hoofdstuk zes is zichtbaar geworden dat de sociale verbanden die ontstaan op plekken waar pioniersplekken ontwikkeld worden, heel verschillende vormen aan kunnen nemen.

Bij pioniersplek De Oever is een sociaal verband ontstaan dat veel gelijkenis vertoont met de beschrijvingen en beelden van ‘geloofsgemeenschap’ die aan bod zijn gekomen in hoofdstuk vier en vijf. Liturgische vieringen nemen een centrale plek in, veel mensen nemen frequent deel en de pioniersplek verhoudt zich duidelijk tot de christelijke traditie en de kerkelijke organisatie. De deelnemers lijken bovendien een gemeenschappelijk idee of doel te hebben. Daarnaast zijn de relaties tussen de deelnemers intiem van karakter. Mensen delen lief en leed en het is goed voorstelbaar dat deelnemers elkaar uitnodigen voor verjaardagsfeestjes. Zoals in hoofdstuk zes beschreven is, heeft de onderzoeker na de periode van intensief veldwerk geconcludeerd dat er bij deze plek met name ooit-kerkelijken betrokken zijn. Gezien het onderwerp van dit proefschrift is het interessant om in beeld te krijgen welke rol met name die mensen die zich al lange tijd niet of nauwelijks meer betrokken voelen bij al langer bestaande geloofsgemeenschappen, spelen in het geloofsgemeenschapsvormingsproces binnen pioniersplek De Oever. Bovendien is het wenselijk om meer kennis te verzamelen over de redenen die mensen hebben om wel betrokken te zijn bij de pioniersplek, terwijl zij niet betrokken raakten of bleven bij langer bestaande geloofsgemeenschappen die voor buitenstaanders grote overeenkomsten vertonen met de pioniersplek.

Bij pioniersplek WantMore is op het moment dat daar onderzoek is gedaan een sociaal verband aanwezig dat nauwelijks aansluit bij de beschrijvingen van een (geloofs)-gemeenschap zoals deze te vinden zijn in de theologische literatuur (zoals beschreven

¹⁶¹ Zie paragraaf 2.2. en 2.5. voor een uitgebreidere beschrijving van de verschillende analyse-rondes.

in hoofdstuk één en vier) en bij de beelden van (geloofs)gemeenschap die leden van het LTP hebben (zoals beschreven in hoofdstuk vijf). Er zijn weinig mensen die frequent en regelmatig deelnemen, deelnemers interacteren lang niet altijd (intensief) met elkaar, het is niet duidelijk zichtbaar dat de verschillende aanwezigen een gemeenschappelijk idee of doel hebben en/of dat allen een ervaring hebben van een (gemeenschappelijk) aanwaaien van een persoon van Jezus de Gezalfde. De vorm en inhoud van de bijeenkomsten vertoont weinig gelijkenis met de bijeenkomsten zoals die plaatsvinden binnen al langer bestaande geloofsgemeenschappen. Er komen elementen uit de christelijke traditie aan bod, maar daarnaast wordt er ook aandacht besteed aan elementen uit andere bronnen. Overigens heeft de onderzoeker na het intensieve veldwerk wel de indruk dat op deze plek ook nooit-kerkelijken betrokken zijn. Bovendien realiseert de onderzoeker zich, bijvoorbeeld op het moment dat Sara een zin uitspreekt die lijkt op ‘Ze [Pien, MV] was er duidelijk niet bij’ (waarover geschreven is in paragraaf 6.1.1.), dat er sprake is van groepsvormingsdynamieken.¹⁶²

Onder andere op basis van gesprekken tijdens pionierstrainingen (waarover geschreven is in paragraaf 5.2.5.2.) constateert de onderzoeker dat hetgeen zichtbaar is bij pioniersplek WantMore mogelijk vaker onderdeel uitmaakt van de prille fase van geloofsgemeenschapsvorming in pioniersplekken. Onder de prille fase van geloofsgemeenschapsvorming wordt de fase verstaan waarin er enerzijds actoren betrokken zijn die het ontstaan van een (nieuwe) geloofsgemeenschap beogen, maar er anderzijds ook mensen aanwezig zijn voor wie het niet vanzelfsprekend is dat zij zich (weer) verbinden aan een (geloofs)gemeenschap. In deze fase is het zodoende nog niet duidelijk of er ook daadwerkelijk een (christelijke) (geloofs)gemeenschap gaat ontstaan. In de literatuur die besproken is in hoofdstuk vier en in de literatuur over de concepten ‘geloofsgemeenschap’ en ‘gemeenschap’ die besproken is in paragraaf 1.4.2. en 1.4.3. gaat het nagenoeg uitsluitend over sociale verbanden waarvan duidelijk is dat zij aangemerkt kunnen worden als (geloofs)gemeenschap. Daarom sluit deze maar ten dele aan bij de praktijken in pioniersplekken.

Omdat deze studie beoogt meer kennis te verzamelen over de dynamiek die aanwezig is op plekken waar zowel mensen aanwezig zijn die verlangen naar het ontstaan van nieuwe geloofsgemeenschappen als (n)ooit-kerkelijken, en dit klaarblijkelijk is wat op die plekken aanwezig is, is gezocht naar literatuur over de dynamiek die aanwezig is op plekken waar sociale verbanden ontstaan.

De literatuur over dynamiek die aanwezig is op plekken waar sociale verbanden ontstaan betreft literatuur uit het vakgebied van de groepsdynamica en uit het veld van het sociale werk. In deze literatuur wordt de vorming van een sociaal verband benaderd als een puur sociologisch proces. Omdat de vorming van geloofsgemeenschappen

¹⁶² Overigens geven de verschillende gestalten die de sociale verbanden aannemen op de twee plekken waar uitgebreid veldwerk is verricht, ook indicaties dat (geloofs)gemeenschapsvormingsprocessen waarbij voornamelijk ooit-kerkelijken betrokken zijn er heel anders uit zien dan (geloofs)gemeenschapsvormingsprocessen waarbij met name nooit-kerkelijken betrokken zijn. De conclusie van hoofdstuk drie heeft een vermoeden gegeven dat dit zo zou kunnen zijn.

volgens veel theologen niet als een louter sociologisch proces beschouwd kan worden (zie paragraaf 1.4.1.), zijn theologen kritisch geweest bij het gebruiken van deze literatuur (Becker et al., 1976; Van Ark & De Roest, 2004). Toch wordt deze literatuur in dit onderzoek gehanteerd, omdat er geen theologische literatuur over deze fase van geloofsgemeenschapsontwikkeling beschikbaar is. Over deze literatuurstudie wordt geschreven in de tweede paragraaf.

7.2. Literatuurbespreking na samengebrachte conclusies

Allereerst blijkt dat er ook in groepsdynamicaliteratuur weinig geschreven is over hoe groepen ontstaan (Brown & Pehrson, 2020; Remmerswaal, 2013, p. 127). Sengers zegt dat dit komt doordat fenomenen voor (godsdienst)sociologen te onderzoeken zijn wanneer er regelmatige patronen te herkennen zijn of wanneer er organisaties zijn (2008, p. 108). In veel bekende groepsdynamica-modellen, zoals bijvoorbeeld die van Bennis en Shephard (1956), Oomkes (2004) en Tuckman (1965) wordt geen aandacht besteed aan datgene wat gebeurt voordat de deelnemers van een groep elkaar voor het eerst ontmoeten. Er wordt stilzwijgend vanuit gegaan dat mensen voordat zij bij elkaar komen al besloten hebben om onderdeel van de groep te willen zijn of dat dat al voor hen besloten is. Bovendien wordt er in verschillende bronnen vanuit gegaan dat mensen die bij elkaar in één ruimte zijn en een groep willen of moeten vormen, dan ook een groep vormen. Dit is goed te begrijpen wanneer men zich realiseert dat veel groepsdynamica-modellen ontwikkeld zijn in het vakgebied van het sociale werk. In die context zijn er veel groepen waaraan mensen niet, of maar ten dele, vrijwillig deelnemen. Vooraf is voor die groepen door anderen dan de groepsdeelnemers al gedefinieerd wat de doelen van de groep (moeten) zijn (Van Riet, 2001). Er zijn echter ook auteurs (o.a. Brown & Pehrson, 2020; Duyvendak & Hurenkamp, 2004) die beschrijven dat er, wanneer mensen met elkaar op een zelfde fysieke plek zijn, in veel gevallen processen van identificatie moeten plaatsvinden om te kunnen spreken over een groep of een ander reëel bestaand sociaal verband.

Hoewel er niet veel auteurs geschreven hebben over de prille fase van de vorming van groepen, zijn er wel een paar bronnen aan te wijzen. Zo schreef Stemerding er in 1974 al over en hebben Brown en Pehrson (2020) er recent over geschreven.¹⁶³ Brown en Pehrson geven aan dat zij in de herziene versie van hun klassiek geworden werk over groepsdynamica kiezen voor een heel nieuwe indeling van het boek, omdat zij meer nadruk willen leggen op het feit dat een groep en haar identiteit er niet zomaar zijn (Brown & Pehrson, 2020, p. xi). Ook Remmerswaal (1992; 2013, p. 136) beschrijft dat er al voordat de groepsleden elkaar voor het eerst treffen elementen aanwezig zijn die van invloed zijn op het wel of niet ontstaan van een groep, en zo ja, wat voor groep dan ontstaat. Al die elementen die aanwezig zijn voordat de groepsleden in één ruimte

¹⁶³ Remmerswaal heeft het werk van Stemerding in 1992 volledige herzien (Remmerswaal, 1992, p. V).

zijn en die invloed hebben op de ontwikkeling van een groep, noemt Remmerswaal 'de voorfase' (Remmerswaal, 2013, p. 127).

Een nieuw sociaal verband ontstaat als er in het grotere sociale systeem waarin een groep-*to-be* moet gaan functioneren, mensen zijn die een behoefte hebben die in de bestaande structuren niet meer voldoende vervuld kan worden (Remmerswaal 1992, pp. 15-21). Een sociaal verband kan ook ontstaan doordat mensen door een bepaald lot (dit kan een noodlot zijn, maar ook een gemeenschappelijke opdracht) aan elkaar verbonden worden (Brown & Pehrson, 2020). Voor het ontstaan van een sociaal verband is het noodzakelijk dat het belang om iets te gaan doen aan de ervaren tekorten, of om samen het lot te gaan dragen, onderschreven wordt door genoeg mensen (Lewin & Lewin, 1948; Remmerswaal, 1992, pp. 15-21). De groep kan ook ontstaan doordat één of enkele personen zich gaan inspannen om mensen te overtuigen dat gezamenlijkheid iets oplevert boven individualiteit (Remmerswaal, 1992, p. 16). Grofweg zijn er drie aspecten waarin men die afhankelijkheid kan ervaren: de inhoud, de procedure of de ontwikkeling van relaties tussen individuen (Remmerswaal, 2003, p. 116; 2013, p. 124). Welk aspect bepalend is voor het ontstaan van het nieuwe sociale verband is ook bepalend voor het type sociaal verband dat ontstaat.

In de voorfase zijn meestal twee typen actoren van belang: de persoon of personen die het initiatief nemen om een zogenaamde 'groep-in-ontwerp' te maken én de personen die (potentieel) onderdeel worden van de groep (Remmerswaal, 1992, p. 14).

Wanneer mensen een groep-in-ontwerp maken, kiezen ze allereerst vaak één van de drie hierboven genoemde aspecten als leidraad bij het opstarten van het sociale verband. Welk van de drie (inhoud, procedure of relaties) het meest bepalend is voor de groep is vaak terug te zien in de eerste communicatieve uitingen van, over of namens een (potentiële) groep. In deze uitingen is vaak zichtbaar welke (soort) activiteiten ondernomen zullen gaan worden en/of wat de gemeenschappelijke interesse is. Ten tweede wordt er bij het maken van een groep-in-ontwerp meestal snel bepaald wat een potentiële grond van lidmaatschap van de groep is. Er zijn verschillende mogelijkheden. Lidmaatschap kan vrijwillig zijn, op uitnodiging, toevallig (zoals je toevallig lid bent van de 'groep' Nederlanders) of verplicht (iemand met tbs moet misschien wel lid zijn van een therapiegroep). Ook de mensen die in vroeger tijden gedoopt werden (en daarmee onderdeel werden van de geloofsgemeenschap) omdat hun machthebber dat zo besloten had, waren bijvoorbeeld verplicht lid. Ten derde wordt er bij het maken van een groep-in-ontwerp nagedacht over een geschikte plaats van samenkomst. Ten vierde bepalen de mensen die een groep-in-ontwerp maken meestal ook welke mensen zich al dan niet veilig zullen voelen in de groep. Er ontstaat vaak al een *ingroup* en een *outgroup* (Brown & Pehrson, 2020, pp. 22-23).

Niet alleen mensen die het ontstaan van een nieuw sociaal verband initiëren hebben verwachtingen. Volgens Berne (1975) en Van Riet (2001, p. 144) hebben alle potentiële deelnemers van een groep bewust of onbewust bepaalde verwachtingen. Zij noemen het geheel van verwachtingen het provisorisch groepsimago. Het provisorisch groepsimago wordt gebaseerd op de fantasie van mensen en op basis van ervaringen in

bijeenkomsten of sociale verbanden die in de ogen van de potentiële deelnemer vergelijkbaar zijn (Brown & Pehrson, 2020, p. 32). De sociale context van mensen beïnvloedt de wijze waarop zij een initiatief om een nieuw sociaal verband te laten ontstaan ervaren (Wuthnow, 1994, p. 5). Westoby et al. geven aan dat ook de wijze waarop een-op-een-contact tussen een potentieel groepslid en een initiatiefnemer verloopt, van grote invloed kan zijn op het provisorisch groepsimago (Westoby & Dowling, 2013; Westoby & Owen, 2010). Volgens Westoby & Owen (2010) is het essentieel dat in de interactie tussen twee personen iets gebeurt, waardoor er onderling vertrouwen ontstaat. Westoby en Owen noemen een relatie waarin dat vertrouwen er is een ik-jij-relatie, een 0-1-relatie en een diade. Voordat twee mensen zo'n relatie hebben, zijn zij eerst twee losse individuen. Soms hebben twee personen al wel contact met elkaar, maar is er nog geen of weinig vertrouwen in die relatie. Wanneer dat het geval is spreken Westoby en Owen van een 'ik-het-relatie'. De benamingen van deze relaties komen voort uit het werk van Martin Buber (Westoby & Owen, 2010, pp. 61-65). Volgens Waaijman zegt Buber dat de overgang van een 'ik-het' relatie naar een 'ik-jij' relatie gebeurt waar zich *tussen* de wezens *onmiddellijkheid* sticht (Waaijman, 1990, p. 64). Vervolgens legt hij uit dat *onmiddellijkheid* bestaat tussen mensen wanneer tussen hen de sluier wordt weggetrokken van begrippen die door doeleinden zijn ingegeven. Wanneer doeleinden (bijvoorbeeld het 'lid moeten worden van de gemeenschap') de interactie tussen twee mensen blijven bepalen, blijft de relatie tussen twee mensen een 'ik-het' relatie. Mensen worden in die relaties niet als individuele mensen gezien maar eerder als soortgenoot. Buber stelt volgens Waaijman dat er een ik-jij relatie ontstaat wanneer wezens tot elkaar komen als unieke wezens die het al met zich meedragen (Waaijman, 1990, p. 64). Een ik-jij relatie kan volgens Westoby en Owen alleen ontstaan wanneer de waarde wordt ingezien van het aangaan en onderhouden van een relatie waarin doelmatigheid geen of maar een geringe rol speelt (Westoby & Owen, 2010, p. 61). In een relatie waarin doelmatigheid geen (grote) rol speelt, voelen mensen zich als mens gezien. De relatie is belangeloos aanwezig. Volgens Westoby en zijn collega's is een gemeenschap een plek waar zulke relaties tussen meer dan twee mensen aanwezig zijn. Westoby en Dowling definiëren gemeenschap dan ook als volgt: de gemeenschap is een ruimte waar meer dan twee mensen een klimaat en een cultuur van gastvrijheid hebben gecreëerd (Westoby & Dowling, 2013, p. 6). De basis van een gemeenschap wordt echter volgens hen vaak gelegd in een diade die onderdeel is van de voorfase.

Het concept 'voorfase' is behulpzaam, omdat het bewustmaakt van het gegeven dat er al elementen aanwezig zijn die beïnvloeden of er een sociaal verband gaat ontstaan, en zo ja wat voor één, voorafgaand aan de eerste keer dat meer dan twee mensen bij elkaar komen. Door dit concept te hanteren wordt het inzicht verkregen dat mensen die voor het eerst een bijeenkomst (bijvoorbeeld van een pioniersplek) bijwonen, hun bagage meenemen en door allerlei ervaringen al gevormd zijn tot bepaalde mensen. In dit onderzoek zal het concept ook behulpzaam zijn om beter in beeld te krijgen welke (n)ooit-kerkelijken precies deelnemen in de pioniersplekken. In hoofdstuk drie is immers duidelijk geworden dat de groep (n)ooit-kerkelijken gevormd wordt door verscheidene subpopulaties.

Westoby en Owen (2010) markeren nadrukkelijk de grens tussen de voorfase en de volgende fase. Deze grens wordt volgens hen overgegaan wanneer meer dan twee mensen elkaar ontmoeten in een ruimte en er daarbij tenminste één iemand is die het verlangen heeft om een gemeenschap tot stand te brengen. Westoby en Owen gebruiken hierbij de termen ‘diade’ en ‘triade’, waarbij een diade een relatie is tussen twee mensen en een triade een relatie tussen tenminste drie mensen. Volgens Westoby en Owen wordt de basis van een gemeenschap vaak gelegd in een diade die onderdeel is van de voorfase. Vervolgens benoemen zij dat één van de spannendste momenten in een gemeenschapsvormingsproces de overgang van een diade naar een triade is. Ook Georg Simmel, de socioloog die als eerste uitgebreid over de overgang van diades naar triades dacht, stelt dat de overgang van een diade naar een triade groter is dan de overgang van een triade naar een sociale entiteit met vier of meer personen (Simmel, 1950, p. 138 in Krackhardt, 1999, p. 186). Als een relatie tussen twee mensen in een groter web van relaties komt te staan, neemt de invloed van een individu op de manier waarop de relaties gestalte krijgen af.

Gezien de nadelige gevolgen die een overgang van een diade naar een triade kan hebben voor een individu, is het allerminst vanzelfsprekend dat deze overgang plaatsvindt. Wekker beschrijft dat een ervaren verschil tussen de werkelijke sociale contacten en de gewenste en/of benodigde sociale contacten bepalend is voor het al dan niet gaan deelnemen aan activiteiten waar ook andere mensen aan deelnemen (Wekker, 2020, p. 75). Machielse benadrukt dat de handelingsoriëntatie van een individu van belang is. Deze oriëntatie heeft betrekking op de behoefte aan participatie in sociale verbanden en de ambities en verwachtingen die iemand heeft (Machielse, 2011, p. 51). Als de behoefte aan participatie groot is en het de verwachting is dat deelname aan een sociaal verband die behoefte (deels) zal bevredigen, dan zal men eerder gaan deelnemen aan een sociaal verband dan wanneer de behoefte niet zo groot is en/of de verwachtingen dat de behoefte daadwerkelijk vervuld zal worden, klein zijn. Westoby en Owen benadrukken dat vertrouwen een belangrijke rol speelt bij het al dan niet open staan voor de overgang van een diade naar een triade (Westoby & Owen, 2010, p. 64).

Het is goed om te beseffen dat de bagage die mensen met zich meedragen ook een rol blijft spelen wanneer die overgang van de voorfase naar de daaropvolgende fase heeft plaatsgevonden. Bovendien moet ook onder ogen worden gezien dat het niet vanzelfsprekend is dat er ook daadwerkelijk een betekenisvol sociaal verband ontstaat wanneer mensen eenmaal een ruimte met meerdere mensen hebben betreden. Zoals al aangegeven, wordt er in veel groepsdynamica-modellen vanuit gegaan dat mensen een groep vormen wanneer zij met elkaar in één ruimte zijn, maar verschillende auteurs wijzen er ook op dat dat niet altijd het geval is (Brown & Pehrson, 2020; Duyvendak & Hurenkamp, 2004).

De persoonlijke bagage van de gezamenlijke deelnemerspopulatie die aanwezig is op de plek waar ook mensen aanwezig zijn die het wenselijk achten dat er daar een (geloofs)gemeenschap gaat ontstaan, beïnvloedt welke sociaal-dynamische processen plaatsvinden. Hoewel sommige aanwezigen wensen dat er een gemeenschap gaat ontstaan kan er ook een ander sociaal verband ontstaan dat niet de kenmerken heeft

van een gemeenschap.¹⁶⁴ Om die reden wordt op verschillende plekken in dit proefschrift het concept ‘sociaal verband’ gebruikt waar sommige mensen wellicht liever het woord gemeenschap zouden lezen. In de verzamelterm ‘sociaal verband’ zijn verschillende specifieke typen verzamelingen van mensen (zoals ‘gemeenschap’, ‘groep’, ‘netwerk’, ‘kudde’, ‘collectiviteiten’, ‘bewegingen’) inbegrepen.

Nadat iemand voor het eerst een bijeenkomst met meer dan twee aanwezigen heeft bijgewoond, blijft hij/zij zijn of haar provisorisch groepsimago aanpassen. Er zal dan mogelijk ook onderhandeld worden over de plek van samenkomst, over hoe datgene wat gedeeld wordt gedefinieerd wordt, over wat er precies gedaan wordt, over wie er wel of niet bij de groep horen en over de onderlinge rolverdeling (Berne, 1975, pp. 12-17). De fase waarin dat gebeurt, wordt door Remmerswaal de oriëntatiefase genoemd (Remmerswaal, 2013, p. 140). In dit proefschrift zal echter weinig aandacht besteed worden aan de vraag of, en zo ja hoe, deze fase vorm krijgt binnen de pioniersplekken waar uitgebreid veldwerk is verricht.

7.3. Consequenties voor de opbouw van het vervolg

In de hoofdstukken acht tot en met elf staat de prille fase van geloofsgemeenschapsvorming binnen de pioniersplekken WantMore en De Oever centraal. Er wordt ingegaan op de fase in de ontwikkeling van de geloofsgemeenschap binnen de pioniersplekken waarin er (nog) veel mensen zijn die voor het eerst of bijna voor het eerst een ruimte betreden waar zij meer dan één ander mens kunnen ontmoeten. Er is daarbij specifiek aandacht voor de (n)ooit-kerkelijke deelnemers. Zoals beschreven in paragraaf 2.4.4. is er bij de selectie van geïnterviewden naar gestreefd om zoveel mogelijk (n)ooit-kerkelijken te spreken. Er zijn, zoals beschreven in paragraaf 2.3., bij pioniersplekken (vermoedelijk) ook veel mensen betrokken die voorafgaand of gelijktijdig aan hun participatie in de pioniersplek verbonden zijn aan een al langer bestaande geloofsgemeenschap. Zij spelen een rol in de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming, maar er is in dit onderzoek voor gekozen met name aandacht te besteden aan de rol van (n)ooit-kerkelijken in die dynamiek.

In paragraaf 7.2. is zichtbaar geworden dat deze prille fase uit twee onderdelen bestaat: 1) de voorfase en 2) de fase waarin mensen voor het eerst de ruimte betreden waar meerdere mensen aanwezig zijn. Bovendien is duidelijk geworden dat de voorfase er voor mensen die het initiatief nemen om een nieuw sociaal verband tot stand te laten komen, heel anders uitziet dan voor (potentiële) deelnemers. Initiatiefnemers hebben provisorische groepsimago's maar maken daarnaast, volgens de literatuur, ook een sociaal-verband-in-ontwerp. Aangezien in dit proefschrift beoogd wordt het perspectief van de deelnemer centraal te stellen (zie voor de argumentatie hiervoor hoofdstuk één en vier), wordt in een relatief kort hoofdstuk (acht) aandacht besteed aan de voorfasen van de initiatieven en de betrokken pioniers.

¹⁶⁴ In paragraaf 1.4.3. is hierover ook geschreven.

In hoofdstuk negen zal de voorfase van (n)ooit-kerkelijken die betrokken raken bij de pioniersplekken waar veldwerk is verricht, aan bod komen. In dit hoofdstuk zal duidelijk worden dat de provisorische groepsimago's van deelnemers soms mede gevormd worden door de wijze waarop een-op-een-contact tussen hen en initiatiefnemers eruit ziet.

In hoofdstuk tien wordt nauwkeurig in beeld gebracht wat mensen ervaren wanneer zij voor het eerst of nog maar kort deelnemer zijn bij bijeenkomsten waar meer dan twee personen aanwezig zijn. Er worden in dit hoofdstuk bovendien een aantal concepten geïntroduceerd om te duiden wat er gebeurt.

In hoofdstuk elf wordt weergegeven op welke wijze het denken en handelen van de pioniers beïnvloed is door de ervaringen die zij hebben opgedaan in de eerste jaren van het bestaan van de pioniersplek waarbij zij betrokken zijn. Ook wordt in dit hoofdstuk ingegaan op de wijze waarop zij de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming in het geheel van de pioniersbeweging aanschouwen.

In hoofdstuk twaalf worden de conclusies van dit onderzoek in zijn geheel gepresenteerd en zal de hoofdvraag beantwoord worden.

8. GEMEENSCHAP-IN-ONTWERP

Voordat de eerste mogelijkheid er is voor deelnemers om elkaar te ontmoeten bij een pioniersplek, is er vaak al veel gebeurd. Alles wat voorafgaat aan die eerste ontmoetingsmogelijkheid of de eerste keer dat iemand van de mogelijkheid gebruikt maakt om anderen te ontmoeten, wordt door Remmerswaal, zoals beschreven is in hoofdstuk zeven, de voorfase genoemd (Remmerswaal, 1992; 2013, p. 127).

In dit hoofdstuk wordt de volgende deelvraag beantwoord:

Hoe ziet de voorfase van pioniersplekken Wantmore en De Oever en de betrokken pioniers eruit?

De voorfasen van de pioniersplekken waar uitgebreid veldwerk is verricht en van de betrokken pioniers worden beschreven in paragraaf 8.1. (pioniersplek WantMore) en paragraaf 8.2. (pioniersplek De Oever). De wijzen waarop deze beschrijvingen zijn vormgegeven sluiten aan bij de unieke vorm die de voorfasen op de twee verschillende locaties hebben gehad. De beschrijvingen bevatten in beide gevallen de volgende elementen:

- Een beschrijving van de wijze waarop het initiatief kerkelijk ingebed is en een duiding van de betekenis die daaraan gegeven wordt door de pioniers;
- Een beschrijving van de wijze waarop de pionier(s) betrokken is of zijn geraakt bij het initiatief;
- Een beschrijving van de wijze waarop de pionier(s) denkt of denken over en betekenis geven aan 'geloofsgemeenschap' voorafgaand aan en in de beginfase van de pioniersplek.

In de hoofdstukken vier en vijf zijn beschrijvingen en modellen gepresenteerd die beschrijven hoe geloofsgemeenschappen ontwikkeld kunnen worden. Zo is in hoofdstuk vijf het model van de pioniersreis gepresenteerd als een model dat door de leden van het LTP gehanteerd wordt, omdat het zou beschrijven hoe de ontwikkeling van een pioniersplek er meestal uitziet. In het slot van dit hoofdstuk (paragraaf 8.3.) zal in beeld gebracht worden in welke mate de praktijken in de bestudeerde pioniersplekken aansluiten bij het beeld of het ideaalbeeld van deze fase dat in voorgaande hoofdstukken is gepresenteerd.

8.1. Pioniersplek WantMore

In maart 2013 sturen de kernraden¹⁶⁵ van twee wijkgemeenten een aanvraag voor subsidie aan een lokaal fonds. In deze fondsaanvraag beschrijven zij dat zij graag iemand willen aannemen die “voldoende tijd, gelegenheid en ervaring heeft om mensen [wonend in de wijken waar deze wijkgemeenten verantwoordelijkheid voor dragen] actief op te zoeken en met hen in gesprek te gaan over waar zij naar zoeken en hoe de kerk daarin van betekenis kan zijn” (D_A2, r. 201-203). In de aanvraag wordt duidelijk dat er al wel een beeld is van wat deze persoon zal gaan aantreffen. Er wordt beschreven dat men hoopt dat de nieuwe werker kan “aansluiten bij de behoefte van mensen . . . aan rust, bezinning, om tot zichzelf en op adem te komen” (D_A2, r. 177-178). Concreet worden mensen in de leeftijd tussen de 25 en 50 genoemd en worden zij beschreven als de “cultureel creatieven (hoogopgeleid, cultureel geïnteresseerd en vaak ook geïnteresseerd in spiritualiteit)” (D_A2, r. 179-181). In het plan wordt duidelijk dat men zich wil richten op “mensen die zich herkennen in een Bijbelse inspiratie en mensen met een meer algemeen-ideële motivatie die zich wel herkennen in het engagement en in de activiteiten die vanuit dat engagement worden georganiseerd” (D_A2, r. 182-184). Ook wordt een tweede doelgroep onderscheiden: mensen die al lang wonen in de wijk waar de wijkgemeente verantwoordelijkheid voor heeft, “voor wie veel zekerheden zijn weggevallen” en bij wie het huidige aanbod van de wijkgemeenten niet afdoende aansluit (D_A2, r. 187-198).

In het plan blijkt dat de aanvragers erin geloven dat de kerken iets, namelijk “zin, inspiratie en levenskunst” (D_A2, r. 144-145), toe te voegen hebben aan het bestaande kerkelijke en niet-kerkelijke aanbod in de wijk. De schrijvers van de aanvraag geloven in de kracht van Bijbelverhalen omdat het ‘het-kan-anders’-verhalen zijn. Ook staat er:

“Wij geloven dat mensen een plaats, een gemeenschap, nodig hebben waar die manier van in het leven staan beleefd, gevierd en doordacht wordt, zodat ze geïnspireerd worden. We willen ook in [naam wijk] de kerk relevanter maken voor de stad.” (D_A2, r. 128-129)

In de aanvraag wordt duidelijk dat het niet de bedoeling is dat de missionair werker een zelfstandige, los van de bestaande kerken functionerende gemeenschap gaat beginnen. Er wordt nadrukkelijk aangegeven dat “de pionier er niet alleen is voor buiten. Het is de bedoeling dat hij/zij er ook is om bestaande gemeenteleden wegwijs te maken in de mogelijkheden en aanknopingspunten die de nieuwe culturele en creatieve projecten bieden” (D_A2, r. 230–232). Er wordt gestreefd naar een vorm van *‘mixed economy’*,

¹⁶⁵ De kernraden zijn verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken in een gemeente. De kernraden vallen onder de verantwoordelijkheid van een gezamenlijke kerkenraad die gevormd wordt door mensen uit drie kerkelijke gemeentes. Een vertegenwoordiger, lid van één van de kernraden, ondertekent de brief waarin de aanvraag voor subsidie wordt gedaan.

“waarbij er ruimte is voor de nieuwe groepen en voor de bestaande gemeenteleden” (D_A2, r. 208-209). Men hoopt dat mensen uit deze verschillende groepen elkaar gaan ontmoeten en met elkaar verbonden raken door het werk van de missionair werker, “voor kortere of langere tijd [en bijvoorbeeld door] medeverantwoordelijkheid te nemen” (D_A2, r. 104-105). Men hoopt dat verschillende mensen samen nieuwe vormen van vieren, “binnen en buiten de muren van de kerk” ontwikkelen (D_A2, r. 214). Er wordt gehoopt dat de activiteiten die deze mensen gaan organiseren “(zelfsturende) activiteiten zijn, die als het ware zichzelf aanjagen” (D_A2, r. 260-261). Om die activiteiten heen kan de bestaande gemeente dan “gestalte geven aan inhoudelijke vernieuwing” (D_A2, r. 264).

Over de gemeenschap in die bestaande gemeente wordt bij de beschrijving van het startkapitaal voor het werk van de missionair werker geschreven:

“Er is niet alleen contact, zoals in zoveel netwerken al wordt geboden, maar ook betrokkenheid. Een plek waar je mag zijn wie je bent. Waar je niet hoeft te presteren om gezien en gehoord te worden. Een plek waar mensen op adem, tot zichzelf, kunnen komen. Met in het verlengde daarvan: begeleiding, aandacht, pastoraat; en kansen om over zin en identiteit te praten. . . . Een netwerk van mensen van goede wil, die vaak op een heel praktisch niveau hulp kunnen bieden.” (D_A2, r. 152-157; r. 161-162)

De ingediende aanvraag wordt door het lokale fonds gehonoreerd. De kernraden van de twee wijkgemeenten besluiten dat er een stuurgroep moet komen. De stuurgroep is een groep mensen die meedenkt over het nieuwe initiatief, de visie en koers van het initiatief bewaakt en degene(n) die de dagelijkse leiding over het initiatief heeft of hebben (de pionier(s)) steunt (D_A5). De stuurgroep is ook verantwoordelijk voor de sollicitatieprocedure om een pionier aan te stellen. Zij besluiten pionier Paul aan te nemen. Zijn aanstelling, met een omvang van 0,6fte, start op 1 januari 2014. Als Paul in een interview uitlegt waarom hij pionier is geworden zegt hij:

Ja, nou eigenlijk was het gewoon een vacature waar ik in eerste instantie op afkwam. Uhm, daar zit natuurlijk wel een reden achter waarom je daar op solliciteert. . . . Ik kreeg de indruk dat het in het werk ten diepste ging over de vraag: wat drijft ons nou? En dat vind ik eigenlijk ergens de interessantste vraag, zo ongeveer, die er te stellen is. . . . En ja, toen dit dus langs kwam, toen dacht ik: ‘Dat gaat daarover, het heeft met die christelijke traditie van doen die ik ook heb meegekregen, maar ik wil daar ook iets nieuws van maken.’ Omdat ook, een persoonlijke drijfveer, vanuit een soort noodzakelijkheid voor mij is omdat ik met dat onde niet altijd uit de voeten kan. (T_IA7, r. 12-40)

Pionier Paul vertelt dat het vormen van een gemeenschap bij zijn sollicitatie en in het eerste jaar dat hij werkzaam was, zowel voor hem persoonlijk als voor het initiatief geen speerpunt of doelstelling was. Hij vertelt dat in het projectplan waarop de vacature gebaseerd was wel werd verwoord dat *het uiteindelijk een duurzaam iets moest worden, dus dat*

mensen het misschien ook zelf moeten gaan dragen (T_IA7, r. 613-617), maar dat men er in die beginperiode nog niet zo erg mee bezig was hoe die duurzaamheid precies bereikt kon worden.¹⁶⁶ Hij vertelt:

In het begin was ik eigenlijk gewoon aan het kijken van: oké wat willen we nou gaan doen? . . . Ik heb ook redelijk op intuïtie gewoon gedaan van, dit klinkt goed, voelt goed, sluit volgens mij aan bij de tijdsgeest, hier zit voldoende ruimte in, of hier komt juist weer iets moois van de traditie terug. (T_IA7, r. 73 -120)

Hij vertelt ook dat hij zich realiseerde:

“In deze wijk [waar de pioniersplek zich primair op richt, MV] wonen 80.000 mensen, daarvan zitten er misschien in de Protestantse Kerk zitten er dan 640 of zoiets, dus dan heb je ook wel zoiets van: waarschijnlijk moeten we een beetje omzichtig, of omzichtig. gaat het gewoon afschrikken. En je wil uiteindelijk gewoon die mensen bereiken. En dan samen met hen kijken van hé niet in de kerk of überhaupt niet christelijk? Op wat voor manier ben je dan wel met zingering bezig of zou dat kunnen werken voor jou?” (T_IA7, r. 132-136)

Hiernaast vertelt pionier Paul dat hij vooral contact gezocht heeft met interessante groepen, organisaties en mensen in de wijk, zoals een theatergroep en een zelfstandig werkend kunstenaar. Hij zocht contact met die organisaties, omdat hij persoonlijk graag wilde dat het project *een specifieke kant* [op zou gaan, namelijk] *de creatieve* [kunst-kant] (T_IA7, r. 84-85). Pionier Paul vertelt dat hij van de stuurgroep de ruimte kreeg om te onderzoeken of dit een goede richting was voor het initiatief. Hij geeft aan dat hij dacht: *als ik met mensen uit die creatieve scene samenwerk, dan komt hun achterban natuurlijk ook* (T_IA7, r. 210-211). Dat leek hem een goede manier van nieuwe mensen betrekken bij een door de kerk geïnitieerd initiatief. Hij vertelt dat hij *het wel een beetje eng vond* (T_IA7, r. 191-192) om af te stappen op individuele mensen in de wijk waar de pioniersplek zich primair op richt, om naar hun verhalen te luisteren. Om die reden koos hij ervoor om organisaties te benaderen. Paul vertelt dat hij zijn intuïtie volgt en dat het dan *ook gewoon een beetje ontstaat* in ontmoetingen met allerlei mensen (T_IA7, r. 458). Hij vertelt ook dat hij *door dingen te organiseren en dan onderwijl de antennes uit te houden luistert naar mensen* (T_IA7, r. 860).

In een document dat ter verantwoording aan de subsidieverstrekker wordt gestuurd, wordt aangegeven dat de eerste activiteit plaatsvond op 5 mei 2014 (D_A1). Veel van de eerste activiteiten zijn geen exclusieve WantMore activiteiten. Voor de organisatie van die activiteiten sluit Pionier Paul aan bij groepen die ook bezig zijn met het organiseren van activiteiten voor de wijk waarop het initiatief vanuit de kerken zich ook primair richt. Participerend in de verschillende netwerken van organisaties denken

¹⁶⁶ In het Projectplan WantMore (D_A2) is niet zichtbaar dat gestreefd wordt naar een zelfstandig initiatief, maar in de perceptie van pionier Paul is dat wel het geval.

pionier Paul en de mensen van de stuurgroep na over wat de eigen (groeps)identiteit van WantMore is. Vanaf 1 juli 2014 heeft het initiatief een facebookpagina. In het najaar van 2014 vindt de eerste activiteit plaats die geïnitieerd is door pionier Paul. Het is een maaltijd waar mensen uitgedaagd worden om met elkaar in gesprek te gaan. Ook worden korte rituelen rondom eten uit verschillende culturen en religies uitgeprobeerd. Deze maaltijd wordt voorbereid als een project. Ook de volgende activiteiten worden op die manier voorbereid. Er wordt ook niet (per se) beoogd dat iedere keer dezelfde mensen deelnemen. Zodoende is het maken van een groep-in-ontwerp in feite zelf een langer doorgaand traject, waarvan activiteiten die georganiseerd worden zelf ook onderdeel uitmaken.

In de subsidieaanvraag in 2013 wordt al aangegeven dat het goed denkbaar is dat het wenselijk is dat na een jaar nog een tweede werker aangesteld wordt. Door de kernraden wordt aangegeven dat uitbreiding van het aantal werkers dat aan het initiatief verbonden is wenselijk zal zijn. Dit omdat er meer mensuren nodig zullen zijn, maar “vooral ook omdat de competenties van het team daarmee uitgebreid worden” (D_A2, r. 302-303). Per 1 augustus 2015 krijgt pionier Claire een aanstelling met een omvang van 0,6fte. Pionier Claire vertelt in het interview dat de onderzoeker met haar heeft als volgt over haar sollicitatiegesprek:

We [Claire lijkt te verwijzen naar een groep sollicitanten, MV] moesten ... een soort voorstel doen van hoe zou jij het nou aanpakken. En toen heb ik zelfs christelijke gemeenschap gezegd dat dat het moest zijn. . . . dat het ook over Jezus en de Bijbel kan gaan [Claire lacht], nou ja, zoïets. . . . Nou ja. Ja dat je in de lijn van de traditie... (T_IA6, r. 526-533)

Eerder in het interview zei pionier Claire het volgende over de waarde van het onderdeel zijn van een traditie: *Wij [Claire vindt zichzelf dus ook onderdeel van die kerk!, MV] hebben gewoon bronnen waar we naar terug kunnen, [die iets zeggen over:] wie moeten we nou eigenlijk zijn en wat willen wij nou voor mensen? (T_IA6, r. 258-260). Ze legt het als volgt verder uit:*

Ik geloof nog steeds in het idee van kerk zeg maar, van dat je [Claire grinnikt] met een groep mensen een gemeenschap vormt en samen op zoek gaat naar: 'Hoe willen we nou leven? . . . en ik geloof ook nog [Claire grinnikt weer] het idee van, van, van Jezus was heel erg vervuld door de Heilige Geest en daardoor kon hij allemaal goede dingen op aarde doen en hij geeft die ook aan ons. . . . En in zo'n community kan je dat dus aan de ene kant elkaar daarin voeden en aan de andere kant deel je dat uit. Dat is het idee. Een beetje. . . . Ik geloof ook echt dat God ervaarbaar is. (T_IA6, r. 356-364)

Maar, vertelt ze vervolgens, ze denkt ook dat de vorm van een kerkdienst, in ieder geval voor veel mensen, niet het beste middel is voor die ontmoeting met God en anderen en voor het bereiken van verandering van hun leven. Ze vervolgt: *liturgie is voor de fijnproevers van de fijnproevers van de fijnproevers (T_IA6, r. 430); in de kerk en in de theologie wordt*

zoveel energie in het verfijnen en perfect uitvoeren van de liturgie gestoken, dat daarbij uit het oog verloren wordt dat het voor normale mensen, laat staan mensen die helemaal niet in een traditie met liturgie zijn opgegroeid, niet meer te begrijpen is. Ze vergelijkt het met enorme muziekliefhebbers die zeggen ‘*oh dit orkest kan dit concert van Beethoven op z’n allermooist uitvoeren, beter dan dit orkest!*’ (T_IA6, r.429-430), terwijl de uitvoeringen voor een leek min of meer gelijk klinken. Ze geeft aan dat ze het belangrijk vond en vindt dat wat er in de kerk gebeurt weer toegankelijk en begrijpelijk wordt voor een breder publiek. Ook geeft ze aan dat daar waarschijnlijk nieuwe vormen voor nodig zijn en dat het zoeken naar die nieuwe vormen die het mogelijk maken om *God en elkaar te ontmoeten, je leven te spiegelen of iets te veranderen* (T_IA6, r. 396-397), *God door te geven in de wereld* (T_IA6, r. 361-362), volgens haar pionieren is. Ze geeft aan dat vormen als *stil zijn, mediteren, de natuur in, heel lang zingen, een maaltijd* (T_IA6, r.400-401) en voor *levensveranderende dingen een training* (T_IA6, r.412), veel beter werken.

Wanneer pionier Claire in het interview dat de onderzoeker met haar heeft beschrijvingen geeft van welke gemeenschap ze tijdens haar sollicitatie voor ogen heeft, komen onderlinge verbindingen tussen deelnemers niet aan bod. Wanneer de onderzoeker vraagt of deze een rol spelen, reageert Claire als volgt:

To be honest: . . . die gemeenschap dat is wel waar ik het allemaal een beetje voor doe ofzo. . . dat mensen echt een band met elkaar aangaan en dingen durven delen en het [verwijzend naar de pioniersplek, MV] samen gaan dragen (T_IA6, r. 1062-1068) . . . *Mensen moeten elkaar ook echt [offline, MV] zien.* (T_IA6, r. 1022)

Gemeenschap is volgens haar van meerwaarde omdat je erin kan delen en elkaar kan *voeden* (T_IA6, r. 362-363). Het verlangen naar het ontstaan van een gemeenschap waarin mensen elkaar voeden en met elkaar delen blijkt voort te komen uit eigen goede ervaringen met sociale verbanden waarin dat gebeurde. Ze vertelt bijvoorbeeld het volgende over hoe ze zelf is opgegroeid in een gezin waarin de kerkgemeenschap een belangrijke rol speelde:

[Dat ik] *bele mooie dingen heb gezien van hoe mensen elkaar helpen, [hoe men ging] bidden voor elkaar en [hoe] iedereen elkaar kende en als er dan in een gezin iets niet goed ging, dat dat dan werd opgevangen is [waarschijnlijk wel] één van mijn drijfveren is, nu omdat ik het idee van gemeenschap zo mooi vind.* (T_IA6, r. 71-76)

Het ideaalbeeld van een gemeenschap beschrijft Claire elders in het interview als volgt:

Een plek waar mensen kwetsbare en moeilijke dingen kunnen delen. . . Ik geloof dat mensen zulke plekken nodig hebben; plekken waar zij hun spiritualiteit kunnen ontwikkelen, waar zij op reis kunnen gaan naar wat ik dan God zou noemen: de ervaring dat iets buiten of misschien in je, van het grotere geheel of de algemene verbondenheid. (T_IA6, r. 443-476)

Ze vertelt ook dat ze oorspronkelijk een praktisch organisatie-model voor de pioniersplek in haar hoofd had *met open activiteiten waar mensen gewoon op af kunnen komen en daarna dan een soort vervolggroepen, verdiepingsgroepen en dan uiteindelijk een soort reguliere viering. Daarnaast zouden er dan nog meer losse events zijn* (T_IA6, r. 1079-1085).

In het najaar van 2015, kort nadat pionier Claire is aangesteld, geven leden van het LTP aan dat zij graag willen onderzoeken of het initiatief waaraan pionier Paul en Claire verbonden zijn, een pioniersplek van de Protestantse Kerk kan worden. Paul vertelt dat voor hem het idee dat er binnen WantMore een zelfstandige geloofsgemeenschap moet ontstaan *eigenlijk pas postgevat heeft* op dat moment (T_IA7, r. 70-74 en r. 591-594).

Zoals aangegeven komen de ideeën voor de meeste activiteiten en activiteitenseries tot stand in ontmoetingen met creatievelingen. Pionier Claire vertelt dat ze, net nadat ze is aangesteld als pionier, *gewoon met activiteiten is begonnen* en dat ze niet is begonnen met luisteren in de wijk waar de pioniersplek zich primair op richt (T_IA6, r. 1194-1199). Het maken van ‘een-groep-in-ontwerp’ gebeurt ongemerkt en vaak impliciet.

In de zomer van 2016 is er een activiteitenserie die op een andere wijze tot stand komt. Deelnemster Joyce benadert, tijdens de eerste avond waarop ze aanwezig is bij een WantMore-activiteit, pionier Paul met de vraag of ze een idee met hem mag delen. Deelnemster Joyce vertelt dat ze voorafgaand aan haar deelname al het idee heeft om *een combi* (T_IA18, r.200) te maken tussen pioniersplek WantMore en een initiatief in de wijk. Het initiatief in de wijk brengt moeders met jonge kinderen samen bij een koffiedrink-moment. Ze vertelt: *Die koffieochtenden met moeders lopen echt ontzettend goed, en toen dacht ik: ‘Ik zou zo graag iets willen doen wat verder gaat dan koffiedrinken, maar dat je stil staat bij de opvoeding’* (T_IA18, r. 198-200). Ze vraagt of de pioniers het een goed idee vinden om een speciale activiteitenserie gericht op kinderen te gaan aanbieden onder de vlag van de pioniersplek. De pioniers vinden het een goed idee en pionier Claire en Joyce maken vervolgens samen een ‘groep-in-ontwerp’. Claire en Joyce definiëren een duidelijke doelgroep, namelijk: ouders met hun kinderen.

De samenwerkingsovereenkomst waarmee WantMore formeel een pioniersplek van de Protestantse Kerk wordt, wordt uiteindelijk pas getekend op 5 december 2017. In de samenwerkingsovereenkomst wordt beschreven dat de periode waarover het in het bij de overeenkomst gevoegde pioniersplan gaat, de periode bestrijkt van 1 januari 2017 tot en met 1 januari 2019. Formeel is WantMore dus een pioniersplek van de Protestantse Kerk vanaf 1 januari 2017.¹⁶⁷

¹⁶⁷ In paragraaf 2.3., de paragraaf waarin verantwoording wordt afgelegd over de selectie van de veldwerklocaties, wordt beschreven dat het proces van erkenning als pioniersplek door de Protestantse Kerk vaak niet verloopt op de wijze waarop dat in de formele beleidsdocumenten geschetst wordt. Er zijn veel pioniersplekken, zoals pioniersplek WantMore, die pas formeel de status van pioniersplek krijgen nadat het eerste moment waarop verschillende deelnemers elkaar kunnen ontmoeten al heeft plaatsgevonden.

8.2. Pioniersplek De Oever

De fundamenten voor pioniersplek De Oever worden gelegd vanaf 2004, het moment dat pionier Willem middels een aanstelling verbonden is aan het missionair werk in de vestigingsplek van pioniersplek De Oever.¹⁶⁸ Pionier Willem beschrijft dat hij op dat moment, samen met anderen (hij benoemt niet met wie), begon aan:

Een reis . . . waarvan hij eigenlijk niet goed wist waar hij uit zou komen. . . . Je hebt wel een beetje een routekaart: van nou die richting wil ik op in je hoofd maar of we nou linksom gaan of rechtsom of daar uitkomen? Daarover had ik echt geen idee. (T_IE9, r. 227-230)

De kern van het pionierswerk beschrijft pionier Willem als volgt:

De boodschap van Jezus Christus, de goede boodschap, delen en hopen dat mensen tot geloof komen. Als mensen dan een plek in de kerk vinden.. wow! Zeg ik dan. Maar dat is secundair, dat vind ik wel belangrijk, om in de gemeenschap erin te komen, maar het gaat me uiteindelijk om dat de ander Jezus Christus leert kennen. (T_IE9, r. 889-893)

Enerzijds vindt pionier Willem het horen bij een fysieke gemeenschap voor pasgelovigen van secundair belang, maar anderzijds blijkt dat hij al langere tijd (in een evaluatiedocument voor de lokale kerkenraad wordt het jaartal 2007 erbij genoemd) verlangt naar het ontstaan van een geloofsgemeenschap waarin pasgelovigen in de vestigingsplaats van de pioniersplek een thuis kunnen vinden. Hij geeft aan dat gemeenschapsvorming volgens hem van belang is omdat mensen *elkaar kunnen versterken* in een gemeenschap en omdat er in een gemeenschap *power is om elkaar te ondersteunen en er voor elkaar te zijn* (T_IE9, r. 234-235). Hij denkt dat het goed voor mensen is, ook als het om geloven gaat, om bij een gemeenschap te horen. Een gemeenschap is volgens hem een plek waar mensen niet alleen samen komen, maar waar zij ook *normen en waarden delen* (T_IE9, r. 772), daar gaat het over *de essentie van het leven, . . . dat kan ik niet los zien van een christelijke gemeenschap* (T_IE9, r. 821-822), zegt hij. Vervolgens geeft pionier Willem aan dat *de essentie van het gemeenschappelijke is dat mensen in een gemeenschap samen delen in Jezus Christus* (T_IE9, r. 838-839). Vanuit deze overtuiging probeert pionier Willem individuen die hij ontmoet aan een geloofsgemeenschap te verbinden.

In de jaren dat pionier Willem werkzaam is als missionair werker blijkt hij twee sporen tegelijk te bewandelen, die beide bijdragen aan het uiteindelijk ontstaan van pioniersplek De Oever en het sociale verband dat daarin ontstaat. Enerzijds ontmoet hij veel mensen die met zingevingsvragen bezig zijn een-op-een en in kleine groepjes

¹⁶⁸ Pionier Willem verwijst tijdens de veldwerkperiode nooit naar zijn vroegere persoonlijke betrokkenheid bij kerkgemeenschappen en naar de invloed die dit gehad heeft op zijn denken over geloofsgemeenschapsvorming. Hij is echter één van de deelnemers bij de focusgroep tussen pioniers onderling in augustus 2015 (hierover is geschreven in paragraaf 5.2.1.. In dat gesprek vertelt hij dat hij tot hij zeven jaar oud was lid was van de Oud Gereformeerde Gemeente. En dat hij lange tijd werkzaam is geweest in een reformatoisch bedrijf (T_FX1, r. 1667-1669).

(T_IE19, r. 351-332).¹⁶⁹ Anderzijds baant hij de weg naar een wekelijkse zondagse dienst, waarin al die verschillende mensen die hij ontmoet elkaar kunnen ontmoeten en waarin zij met elkaar ook God kunnen ontmoeten.¹⁷⁰

Nadat pionier Willem een speciale aanstelling heeft gekregen als missionair werker besluit hij dat hij beschikbaar wil zijn voor mensen met zingevingsvragen. De gewenste zichtbaarheid is bereikt, zo blijkt uit het volgende interviewfragment:

In [naam van de plaats waar pioniersplek De oever is, MV] was het op een gegeven moment wel bekend . . . dat er iemand was waar je terecht kon. Je hoefde niet naar een dominee of naar een kerk te gaan, maar iemand die je gewoon als geestelijke kon benaderen, voor één of ander gesprek of zo. (T_IE19, r. 260-264)

Pionier Willem vertelt dat hij onder andere mensen ontmoet die net een dierbare hebben verloren. Zij vertellen soms aan de begrafenisondernemer dat zij niet willen dat een predikant de uitvaartplechtigheid van hun geliefde begeleidt, maar dat ze wel willen dat iemand van buiten de eigen kring die taak op zich neemt. De begrafenisondernemer verwijst deze mensen soms door naar pionier Willem (T_IE19, r. 269-270). Pionier Willem vertelt dat hij altijd tegen mensen met wie hij een uitvaart voorbereidt, zegt: *Ik heb één voorwaarde, dat we daarna elkaar nog een keertje ontmoeten – in ieder geval – één keer, om afscheid te nemen of om even te kijken met elkaar, hoe het is geweest* (T_IE19, r. 304-306). Tijdens de ontmoeting na de uitvaart vraagt pionier Willem altijd of het op prijs gesteld wordt als hij nog eens langs komt. Zo ontstaan verschillende relaties met mensen die de pionier nog tenminste één of een paar keer per jaar spreekt (T_IE19, r. 307-309). Mensen met wie hij een tijdje een-op-een optrekt, nodigt pionier Willem soms uit voor een oriëntatiecursus.

¹⁶⁹ In het pioniersplan van pioniersplek De Oever uit 2014 wordt beschreven dat hij ongeveer tweehonderd een-op-een relaties opgebouwd heeft in tien jaar.

¹⁷⁰ Zoals aangegeven in paragraaf 2.4.4. is pionier Willen twee keer geïnterviewd. In het interview in juni 2017 vertelt pionier Willem uitgebreid over de moeite die het gekost heeft om de zondagse dienst te realiseren, terwijl hij in dat interview veel minder vertelt over de een-op-een contacten die hij onderhoudt in de jaren voordat pioniersplek De Oever ontstaat. Dit is opvallend omdat hij in het interview wel aangeeft dat hem tekort gedaan wordt door mensen die stellen dat pioniersplek De Oever begonnen is met een eredienst. Hij vertelt dat hij op mensen die dat tegen hem gezegd hebben verbeterd heeft gereageerd met: *Job, ik had hier al negen jaar gewerkt!* (T_IE9, r. 256). In het interview in het voorjaar van 2020 wordt pionier Willem expliciet gevraagd naar de wijze waarop hij contact heeft gelegd en onderhouden met (n)ooit-kerkelijken die men als beoogde betrokkenen beschouwden. In de bronvermelding na de gebruikte citaten in de tekst in dit proefschrift is te zien in welk interview met de pionier een geciteerde tekst uitgesproken is. Naar het interview in juni 2017 wordt verwezen met I_E9, terwijl naar het interview in het voorjaar van 2020 verwezen wordt met I_|_E19.

Sommige mensen ontmoet pionier Willem voor het eerst op een avond van een oriëntatiecursus die hij tussen 2004 en 2014 verzorgt (O_E10, r. 99-102; T_IE19, r. 337-338; T_IE12, r. 60-61; T_IE15, r. 164-165). Pionier Willem vertelt over deze cursussen:

Daar wordt de kennis van het Christendom een beetje bijgespijkerd, om te snappen waarom er zoveel kerken zijn in eh, in Nederland en waarom er godsdienstles gegeven wordt op school. . . . [Het is] echt oriënterend. [Er wordt ingestoken] vanuit de Nederlandse geschiedenis. [Er wordt] niet uit de Bijbel gelezen, behalve alleen maar om te zeggen dat, te laten horen: "Wat staat er eigenlijk in de Bijbel? Hoe ziet zo'n boek eruit?" [Bijvoorbeeld om te zeggen:] hier staat het verhaal van kerst. Als je iets zoekt van de geboorte van Jezus, dan zou je dat hier kunnen vinden. Dan las ik een klein stukje, zodat mensen snapt van: Oh, ja, hé, eh, waar staat dit?' [en er werd geen gebed uitgesproken. Pionier Willem zegt:] ik bad ook echt nooit. (T_IE19, r. 449-490)

Met sommige deelnemers van deze cursussen blijft pionier Willem na afloop van de cursus een-op-een afspreken, of hij komt deze mensen nog tegen op straat en spreekt dan met hen. Ook nodigt hij mensen uit voor een volgende serie bijeenkomsten. Die serie bijeenkomsten noemt hij de oriëntatiekring (en later ontmoetingskring). Pionier Willem vertelt dat hij dan ook duidelijk maakt dat er in die kring wel gebeden wordt en dat de Bijbel in die kring een andere rol speelt (T_IE19, r. 250-251). Er zijn mensen die eerst deelnemen aan een oriëntatiecursus en daarna ook aan een oriëntatiekring. Ook sluiten sommige van de deelnemers, nadat ze daartoe aangemoedigd zijn door pionier Willem, aan bij kringen van al langer bestaande geloofsgemeenschappen of bezoeken zij diensten van de wijkgemeenten. Over die mensen vertelt Pionier Willem als volgt:

Die mensen gingen dapper in de kerk zitten, maar na een paar maanden waren ze gewoon weer afgehaakt. Er was geen hechting met de mensen in de wijken. Daarin zag je dat er toch al een gevestigde orde is, waar heel moeilijke, best moeilijke tussen te komen is. En de taal, die ze doorgaans toch niet goed verstaan en de vrienden waren in de gemeenschap van een wijk, allemaal al zo'n beetje gemaakt. Niemand zit zomaar weer een beetje te wachten op een eh aantal mensen die eh eh waarmee je in je vriendenkring optrekt. Ehm, de eh je ziet van (zekeer in die tijd) ver van eh de pas gelovigen af, dat men, ja men haakte gewoon op een gegeven moment weer af. Toen dacht ik van: Ja, dit is de bedoeling niet. Waarom kunnen wij als kerk dit nu niet eh, deze mensen ook niet vasthouden? (T_IE19, r. 563-571)

Hoewel pionier Willem een-op-een en in kleinere groepen met mensen op blijft trekken, gaat hij zich steeds meer inzetten voor het opzetten van zondagse diensten speciaal voor zoekers en pasgelovigen, als hij na een paar jaar werkzaam te zijn als missionair werker ontdekt dat deze mensen geen eenlingen zijn. Hij wil diensten realiseren waar deze mensen zich thuis voelen, omdat hij het mooi vindt dat in een dienst alles bij elkaar komt (T_IE9, r. 923-925). Pionier Willem vertelt dat *gebed, Bijbel lezen, zingen, als het kan een gave geven voor onze broeders en zusters, minder bedeeden* (T_IE9, r. 652-653), voor hem essentiële onderdelen van een dienst zijn. Ook het gegeven dat er *iedere zondag* (T_IE9,

r. 551) een dienst is *en toch ook wel doop en avondmaal. Ja, ja. Het present stellen, niet alleen met woord, hoewel ik dat wel heel belangrijk vind, van Christus. Present stellen, ook in de doop. Maar met name ook in het avondmaal* (T_IE9, r. 552-554). Hij geeft aan dat *die onderdelen die je terug vindt in Handelingen 4 ja of 2* (T_IE9, r. 656-657) voor hem van belang zijn. Bovendien denkt hij dat de dienst de kern van de gemeenschap vormt.

Een studiemiddag van de IZB over gemeentestichting in 2008 is een belangrijke bijeenkomst in het traject naar een dienst waar de mensen die pionier Willem op het oog heeft zich thuis voelen. In kerkbladen van de kerken in de plaats waar hij werkzaam is, stelt pionier Willem de vraag: wie heeft er zin om mee te gaan naar een studiemiddag over gemeentestichting? Tien mensen melden zich aan. Op die middag krijgen de aanwezigen een papieren voetstap mee met de vraag: wat is de volgende stap die jij/jullie gaan zetten? Pionier Willem gebruikt deze voetstap om verder te gaan. Hij schetst zijn visioen (over een dienst op zondag) en vraagt of mensen mee willen werken om zo iets te realiseren. Er reageren acht mensen positief.¹⁷¹ Deze groep mensen denkt verder na over die plek en neemt daarbij de volgende vraag als uitgangspunt: *Is het wenselijk en mogelijk om in [naam vestigingsplek pioniersplek De Oever] erediensten te houden op zondagmorgen op het niveau van de pasgelovige zoeker? Zo ja: hoe gaan we dat doen?* (T_IE9, r. 337-340)

Er wordt een visiedocument geschreven. In het visiedocument wordt veel aandacht gegeven aan de wijze van kerkelijke inbedding van het nieuwe initiatief. Zo wordt aangegeven dat er geen sprake is van gemeentestichting, omdat beoogd wordt dat de diensten gaan plaatsvinden onder de verantwoordelijkheid van de lokale Algemene Kerkenraad (D_E1, p. 4). Ook wordt nadrukkelijk vermeld dat alle bestaande erediensten en andere activiteiten binnen de wijkgemeenten volledig gerespecteerd zullen worden (D_E1, p. 4) en dat niet beoogd wordt dat mensen die daarin participeren gaan deelnemen aan de activiteiten van de pioniersplek.

Het team van predikanten van de lokale kerk in de vestigingsplaats van de pioniersplek vindt het aanbieden van een speciale dienst op zondagochtend waarin pasgelovigen zich thuis voelen niet zondermeer een goed idee. Het team heeft, volgens pionier Willem, het gevoel een *brevet van onvermogen* (T_IE9, r. 403) uitgereikt te krijgen. Enkele predikanten zeggen: *geef ons drie maanden . . . en wij zorgen dat die plek niet nodig is* (T_IE9, r.410-412). Pionier Willem besluit om drie maanden helemaal niets te doen. Na die drie maanden stelt hij aan de predikanten de vraag: wat is dan nu jullie plan? Als blijkt dat er geen plan is, zegt hij: dan ga ik nu verder. Hij krijgt een brief van drie predikanten waarin zij aangeven dat dit geen goed idee is. Hij reageert middels een brief, waarin hij al hun argumenten ontkracht.

¹⁷¹ Geen van deze acht mensen zit in de periode dat het veldwerk voor dit onderzoek verricht wordt overigens nog in het pioniersteam.

Hierna zet pionier Willem zich samen met een groepje mensen in voor de realisatie van speciale diensten. Dit groepje mensen kan gezien worden als het pioniersteam van pioniersplek De Oever.¹⁷² Het team stelt ook een gezamenlijke missie en visie op.

De diensten die er uiteindelijk komen, gaan ontmoetingsdiensten heten. Het pioniersteam kiest voor deze naam omdat het hoopt dat in deze diensten ontmoeting tussen God en mensen en tussen mensen onderling plaatsvindt. Voordat de eerste ontmoetingsdienst in november 2013 plaatsvindt, moeten allerlei praktische dingen geregeld worden. Er moet een locatie gevonden worden en er moet nagedacht worden over de liturgie. In een interview vertelt iemand als volgt over hoe het pioniersteam heeft nagedacht over de vormgeving van de liturgie:

Al snel ontdekken we dat we toch ook wel gebecht zijn aan die vormen die de traditie biedt. We willen een dienst met in ieder geval iets van een votum en een groet en de preek moet centraal staan. Maar, we hebben het bijvoorbeeld heel lang over de vraag: moeten we nou ook zingen? Want dat is iets wat je binnen de christelijke traditie met elkaar doet, maar mensen die daar niet in groot gebracht zijn zingen alleen in het stadion met elkaar, zoals [pionier Willem] dat zegt. We kijken heel goed naar wat er gezongen wordt. Er mogen niet te veel moeilijke woorden in zitten en niet een te hoog hallelujagehalte, zal ik maar zeggen. . . . Maar we kiezen daarom bijvoorbeeld ook voor een luisterlied. In dat lied kan dan wel wat meer zitten, want dat kan dan ook gewoon bijvoorbeeld een gebed zijn van degene die het zingt tot God. Aangezien mensen niet mee (hoeven te) zingen, is het wat minder erg als het wat moeilijker is. Verder wilden we ook iets van leefregels of iets dergelijks introduceren. Niet per se de tien geboden, maar wel zoets. Nou ja en zo bedenken we dat dus met elkaar. (T_IE8, r. 24-36)

Bovendien is het voor en volgens pionier Willem van belang dat het initiatief op het moment dat de eerste ontmoetingsdienst gaat plaatsvinden, ingebed is in de lokale kerkelijke ambtelijke structuur. Over het belang van ambtelijke inbedding van de pioniersplek zegt pionier Willem het volgende:

Het is voor mij een enorme rijkdom . . . om in die hele grote kerk van Jezus Christus te staan. De ambtelijke beslissing dat het goed is dat de ontmoetingsdiensten er zijn, zorgt ervoor dat ik weet dat de pioniersplek ook een deeltje is van de kerk van Jezus Christus die participeert in de wereldwijde kerk van alle tijden en plaatsen. Daardoor is de ontmoetingsdienst ook geen activiteit meer, . . . want daar [uit een activiteit, MV] kun je de stekker uit trekken. Maar iets wat we van God gekregen hebben en waar het heilige gebeurt. (T_IE9, r. 498-640)

¹⁷² In de lokale context wordt deze entiteit ‘de stuurgroep’ genoemd, maar om de vergelijkbaarheid tussen pioniersplekken te vergroten wordt in dit proefschrift de term ‘pioniersteam’ gebruikt, omdat dit de term is die hoervoor gebruikt wordt in het door het LTP gehanteerde model.

Hij maakt zijn zin dan niet af, maar lijkt te willen zeggen dat mensen het al dan niet voortbestaan daarvan niet in de hand hebben.

De ambtelijke inbedding in de kerk is voor pionier Willem bovendien belangrijk omdat, volgens hem, alleen dan de doop bediend kan worden (en het heilig avondmaal gevierd kan worden) in de gemeenschap. Pionier Willem geeft aan alleen de doop te willen bedienen als *de kerk er achter staat* (T_IE9, r. 471-472). Hij beschrijft dat hij denkt dat hij *mag geloven, onder aanroeping van de Geest dat God daarheen werkt*, dat God het ermee eens is dat hij de sacramenten gaat bedienen, . . . *als de algemene kerkenraad na vierenhalf jaar ofzo . . . de ambtelijke beslissing neemt* dat hij de sacramenten van doop en avondmaal mag bedienen (T_IE9, r. 481-484).¹⁷³ Pionier Willem vertelt dat hij vindt dat *we* [de kerk, MV] *bet verplicht zijn aan mensen die tot geloof komen en die met die doopvraag komen, . . . dat het een volwaardige plek is*, dat ook de doop in die gemeenschap bediend kan worden door iemand die intensief betrokken is op die gemeenschap (T_IE9, r. 456-462).

Pionier Willem is zich ervan bewust dat (toekomstige) deelnemers van de pioniersplek een andere betekenis aan de ambtelijke inbedding van de pioniersplek geven dan hij. Dit blijkt uit het gegeven dat hij, als hij spreekt over een periode waarin de ontmoetingsdiensten plaatsvinden, zegt: *best wat van de aanwezigen merken . . . daar* [van de ambtelijke inbedding van de pioniersplek, MV] *belemaal niets van. Een deel weet belemaal niet dat* [Victor] *ofzo een ambtsdrager is en zo vind ik het goed ook* (T_IE9, r. 494-496).

In november 2013 wordt de intentieverklaring voor pioniersplek De Oever getekend.¹⁷⁴ In diezelfde maand vindt de eerste ontmoetingsdienst plaats. Pionier Willem vertelt dat hij in de eerste ontmoetingsdiensten *Jezus wat meer op afstand heeft gehouden*. Hij voegt toe: *Ik vond het sowieso spannend: wie komt daar? En dus heb ik Jezus meer als optie gehouden* (T_IE9, r. 1327-1330).

In het pioniersplan dat het pioniersteam in 2014 schrijft, wordt aangegeven dat men gelooft in de ontmoetingsdienst als centrale plaats waar mensen elkaar en God kunnen ontmoeten. Het belang van ontmoeting tussen aanwezigen wordt benadrukt in het volgende fragment uit het plan: *Naast het vaste uur van de dienst wordt ingezet op ontmoeting vóór en na de dienst. Deze ontmoeting moet dienstbaar zijn aan het verstevigen van de onderlinge band en de gemeenschapsvorming. De ontmoetingsdienst kan niet bestaan zonder deze ontmoetingen* (D_E1, p. 3).

Gemeenschap wordt overigens ook, naast ‘ontmoeting van elkaar en God’, ‘verbinding’, ‘delen’, ‘participeren’, ‘bemoedigen’, ‘vrijheid’ en ‘veiligheid’, als kernwaarde van het initiatief genoemd (D_E1, p. 3). Er wordt beschreven dat een gemeenschap een plek is waar men oog en hart voor elkaar heeft (D_E1, p. 2).

In het pioniersplan dat in 2014 wordt opgesteld, staat aangegeven dat het pioniersteam ideeën heeft over, en mogelijk een begin zal maken met, de opzet van

¹⁷³ Als de eerste ontmoetingsdienst plaatsvindt (in november 2013) is pionier Willem nog niet bevoegd om de sacramenten te bedienen. In het voorjaar van 2015 heeft hij de bevoegdheid gekregen om ambtswerkzaamheden van de predikant te verrichten, terwijl hij geen predikant is.

¹⁷⁴ Zie paragraaf 5.2.2. voor een beschrijving van de beoogde plek van een intentieverklaring en de samenwerkingsovereenkomst die kort hierna genoemd wordt, in het vormingsproces van een pioniersplek.

activiteiten die naast de ontmoetingsdiensten ook onder de verantwoordelijkheid van de pioniersplek zullen gaan plaatsvinden (D_E1, p. 4).¹⁷⁵ Het pioniersteam blijkt zodoende ook mede de agenda van de pioniersplek te bepalen en de ‘groep-in-ontwerp’ mede vorm te geven. Over deze activiteiten wordt geschreven:

“Rondom de diensten zullen activiteiten plaatsvinden die aansluiten bij de behoefte van de doelgroep. Deze activiteiten kunnen de eerste stap zijn, waarna de ontmoetingsdienst een volgende stap is, maar andersom kunnen mensen ook vanuit de ontmoetingsdienst gaan deelnemen aan andere activiteiten” (D_E1, p. 2).

In november 2014 wordt de samenwerkingsovereenkomst door onder andere pionier Willem en een lid van het LTP getekend. Hiermee is pioniersplek De Oever, die zich richt op “alle zoekers en pas-gelovigen uit [naam vestigingsplaats pioniersplek De Oever] en omstreken, ongeacht leeftijd, etniciteit, opleidingsniveau of achtergrond, daaronder in ieder geval begrepen deelnemers aan de ontmoetingskringen, oriëntatiecursussen en leden uit de kaartenbak van de Hervormde Gemeente die het contact met de kerk min of meer hebben verloren” (D_E1, p. 3), formeel een feit.

8.3. Resumé

In de hoofdstukken vier en vijf is beschreven hoe mensen die een nieuwe geloofsgemeenschap beoogden te ontwikkelen gestart zijn. Ook is, onder andere in een deel van het model van de pioniersreis, beschreven hoe de start van pioniersplekken er (idealiter) uitziet volgens het LTP. In deze slotparagraaf van dit hoofdstuk wordt nagegaan in welke mate de voorfasen van de pioniersplekken en de pioniers van pioniersplek Wantmore en pioniersplek De Oever aansluiten bij die modellen en beschrijvingen.

In de brochures *Pionieren in de Protestantse Kerk* die in 2014, 2015, 2017 en 2018 zijn uitgebracht¹⁷⁶ wordt er vanuit gegaan dat het verlangen van een individu of een groepje individuen de basis vormt voor het ontstaan van een pioniersplek. Bij pioniersplek De Oever is dat het geval. Het gegroeide verlangen van pionier Willem is het fundament van de pioniersplek. Hoewel pioniers Paul en Claire, betrokken bij pioniersplek WantMore, wel een verlangen hebben, ligt dat verlangen niet aan de basis van de pioniersplek. Pioniersplek WantMore wordt geïnitieerd door de kernraden van

¹⁷⁵ In het pioniersplan wordt het verschil tussen de diensten en de activiteiten als volgt beschreven: “Doordat de ontmoetingsdiensten ambtelijk zijn ingebed, kunnen de diensten niet zomaar worden gestopt. Activiteiten bestaan bij de gratie van het enthousiasme en inzet van vrijwilligers. Een ambtelijke structuur voorkomt discontinuïteit en in dezen is de hele gemeente verantwoordelijk. Anderzijds geeft dit stevigheid in het samen optrekken en staan voor de identiteit.” (D_E1, p. 4).

¹⁷⁶ In paragraaf 5.2.2. is over deze brochures uitgebreid geschreven.

al langer bestaande gemeenschappen. Leden van die kernraden blijven door zitting te nemen in de stuurgroep weliswaar betrokken bij het initiatief, maar zij staan op afstand van de dagelijkse praktijk van de pioniersplek. De stuurgroep maakt een bedding voor pioniers Paul en Claire door hen een betaalde aanstelling te geven waarin zij ruimte krijgen om te zoeken naar wegen om een vorm te vinden die past bij het verlangen dat zij in een document voor een subsidieaanvraag hebben opgeschreven. De pioniers krijgen vertrouwen en vrijheid om een initiatief vorm te geven op een wijze die ook aansluit bij hun eigen verlangens. In de verlangens van waaruit de twee pioniersplekken gevormd worden is waar te nemen dat de vorming van een (geloofs)gemeenschap daarin bij pioniersplek De Oever van meet af aan een belangrijke plek inneemt. Bij pioniersplek WantMore neemt het een minder centrale plaats in.

In voorgaande hoofdstukken is zichtbaar geworden dat in veel ideaalbeelden van geloofsgemeenschapsvormingsprocessen de vorming voorkomt van een team van mensen die het initiatief draagt. Bij pioniersplek WantMore vindt teamvorming in de beginfase in geringe mate plaats. Er zijn slechts twee mensen die het team vormen. In de voorfase van pioniersplek De Oever verzamelt pionier Willem mensen om zich heen waarmee hij plannen ontwikkelt. De samenstelling van de groep rondom pionier Willem verandert echter wel.

In het model van de pioniersreis wordt beschreven dat initiatiefnemers geruime tijd luisteren. In de voorfase van pioniersplek De Oever is pionier Willem geruime tijd beschikbaar op de wijze die in het rapport *Op hoop van zegen*¹⁷⁷ wordt beschreven als een vruchtbare wijze van luisteren. Pioniers Paul en Claire beschrijven dat ze luisteren tijdens de eerste bijeenkomsten die ze organiseren, maar dat aan die bijeenkomsten weinig een-op-een ontmoetingen met mensen uit de beoogde doelgroep voorafgingen. De meeste activiteitenseries en verzamelingen van mensen die zich rondom die activiteitenserie verzamelen, ontstaan organisch. Er wordt nooit een heel specifieke groep-in-ontwerp gemaakt. Zoals beschreven, vormt een activiteitenserie die tot stand komt in de zomer van 2016 een uitzondering. Er wordt een activiteitenserie en een groep-in-ontwerp gemaakt op een wijze die het LTP voor ogen heeft gehad. In paragraaf 5.2.1. wordt aangegeven dat een geloofsgemeenschap kan ontstaan binnen of vanuit een groep mensen die al met een ander doel samenkomt. In de activiteitenserie die binnen WantMore ontwikkeld wordt, betreft het een groep ouders die met hun kinderen naar een koffiemoment komen. Zij komen al bij elkaar om elkaar te ontmoeten. Binnen de pioniersplek wordt gekeken of binnen deze groep ouders en kinderen een subgroep kan ontstaan waarin wordt stilgestaan bij opvoedingsvragen. Wanneer nagedacht wordt over onderwerpen die centraal kunnen staan worden onder andere de volgende thema's genoemd: 'dankbaarheid', 'verwondering', 'ruimte voor je dromen', 'duurzaamheid' (T_IA18, r. 412).

Nu inzichtelijk is gemaakt hoe lokale kerken en pioniers daadwerkelijk kaders scheppen waarbinnen mensen deelnemer kunnen worden binnen een (zoektocht naar) een nieuwe

¹⁷⁷ Zie paragraaf 5.2.6. voor een nadere bespreking van dit rapport.

betekenisvolle geloofsgemeenschap, wordt in het volgende hoofdstuk ingegaan op de weg die deelnemers hebben afgelegd alvorens zij deelnemer worden.

9. DE VOORFASIES VAN (N)OOIT-KERKELIJKEN

Zoals ook aangekondigd in hoofdstuk zeven, staan in dit hoofdstuk de deelnemers in de voorfase centraal. De reden hiervoor is, dat er in de voorfase al veel elementen aanwezig zijn die bepalen óf er een sociaal verband gaat ontstaan, en zo ja welk. In navolging van Westoby en Owen (2010) wordt er in dit proefschrift vanuit gegaan dat de voorfase eindigt wanneer meer dan twee mensen elkaar fysiek ontmoeten en er tenminste één iemand is die het verlangen heeft dat er een betekenisvol sociaal verband ontstaat. De deelvraag die in dit hoofdstuk beantwoord wordt is als volgt:

Hoe zien de voorfasies van deelnemers bij pioniersplekken WantMore en De Oever eruit en welke verschillende typen deelnemers zijn er te onderscheiden?

Sociale verbanden hebben een voorfase, maar ook individuen die deel gaan uitmaken van een sociaal verband hebben een voorfase. De voorfase van een individu en van het initiatief kunnen samenvallen, maar dat hoeft niet. De individuele voorfase van een deelnemer kan ook plaatsvinden terwijl de voorfase van het sociale verband al is afgesloten. Of er na de voorfase van een initiatief ook daadwerkelijk een betekenisvol sociaal verband ontstaat en zo ja welk type sociaal verband (een gemeenschap, een netwerk of een ander type sociaal verband) is in de voorfase nog onduidelijk.

In hoofdstuk zeven is beschreven dat deelnemers in de voorfase een beeld, een provisorisch imago, vormen van de pioniersplek en het sociale verband dat daarin aanwezig is. Dit beeld wordt gevormd door de fantasie en verlangens van mensen en op basis van ervaringen in vergelijkbare bijeenkomsten of sociale verbanden (Brown & Pershon, 2020, p. 32). De wijze waarop mensen de sociale context en, in het geval van pioniersplekken, ook de religieuze ecologie (Ammerman, 1997, p. 37) ervaren, beïnvloedt de wijze waarop zij het initiatief waarin gestreefd wordt naar het ontstaan van een nieuw sociaal verband of nieuwe geloofsgemeenschap beleven (Wuthnow, 1994, p. 5). Westoby et al. geven aan dat het provisorisch imago ook beïnvloed kan worden door de wijze waarop een-op-een contact tussen een potentiële deelnemer en een initiatiefnemer in de voorfase verloopt (Westoby & Owen, 2010; Westoby & Dowling, 2013).

In bovenstaande beschrijving wordt duidelijk dat het met name gaat om de beleving van de potentiële deelnemers. Om een zinvol sociaal verband tot stand te laten komen, moet het aansluiten bij de belevingswereld van de potentiële deelnemers óf moet de aansluiting daarmee gecreëerd worden. Het ontstaan van een gemeenschap zal minder snel gebeuren in een context waarin mensen niet bezig zijn met de vraag of zij iets met anderen delen, en zo ja wat, dan in contexten waar relaties met anderen centraal staan (Duyvendak & Hurenkamp, 2004; Westoby & Owen, 2010, p. 61). Voor mensen die eerder in hun leven beschadigd zijn in relaties, kan het ingewikkeld zijn om opnieuw bij sociale verbanden aansluiting te zoeken (Wekker, 2020).

Ook de perceptie van de fysieke geografische context van het beoogde nieuwe (sociale) verband blijkt van groter belang dan de feitelijke aan- of afwezigheid van faciliteiten in die geografische context. Wanneer er veel buurthuizen aanwezig zijn in een

geografische context lijkt het openen van een nieuw buurthuis wellicht overbodig. Wanneer een nieuw buurthuis voor sommige mensen echter specifieke kenmerken heeft die dit buurthuis in de beleving van die mensen onvergelijkbaar maakt met andere buurthuizen, kan het openen van dat nieuwe buurthuis toch zinvol zijn.

Aangezien in de pioniersbeweging nadrukkelijk beoogd wordt om gemeenschappen te ontwikkelen waarin zingeving/religie/geloof een prominente rol speelt, is het ook van belang om bij de analyse van de voorfase van deelnemers aandacht te hebben voor de betekenis die dit type verbanden voor de deelnemers hebben en/of hebben gehad. Wanneer mensen ooit onderdeel zijn geweest van een christelijke geloofsgemeenschap en/of kerkgemeenschap, zullen zij eerder geneigd zijn christelijke praktijken en uitingen positief te waarderen dan mensen die nog maar nauwelijks in contact zijn geweest met de christelijke traditie en/of kerkelijke gebruiken, is immers geconcludeerd in hoofdstuk drie.

In dit hoofdstuk worden de voorfases in beeld gebracht van deelnemers bij de twee pioniersplekken waar veldwerk is verricht. In paragraaf 9.1. gebeurt dat voor pioniersplek WantMore en in paragraaf 9.2. voor pioniersplek De Oever. Voor de analyse zijn vier elementen onderscheiden: 1) de manier waarop bemiddeling tussen individu en pioniersplek plaatsvindt, 2) de rol die sociale verbanden spelen en gespeeld hebben in de levens van deelnemers, met nadrukkelijk aandacht voor de rol van sociale verbanden waarin zingeving/religie/geloof een rol speelt, 3) de verwachtingen en verlangens ten aanzien van de pioniersplek en 4) de percepties van wat ‘gemeenschap’ is. Op basis van de beschrijvingen ten aanzien van deze punten (in de paragrafen 9.1. en 9.2.), wordt in paragraaf 9.3. een typologie gepresenteerd. Er worden verschillende typen (n)ooit-kerkelijke deelnemers onderscheiden.

Deze typologie beoogt behulpzaam te zijn bij het onderscheiden van elementen in de voorfase die bepalend zijn voor de wijze waarop een sociaal verband, zoals een gemeenschap, zich ontwikkelt. Er wordt verwacht dat de door leden van het LTP en/of theologen beoogde ontwikkeling van een geloofsgemeenschap gemakkelijker plaatsvindt in contexten waarin een bepaald type (n)ooit-kerkelijken dominant aanwezig is, dan in andere contexten. In de slotparagraaf van dit hoofdstuk (9.4.) wordt samengevat welke typen (n)ooit-kerkelijken dominant aanwezig zijn in de deelnemerpopulaties bij de pioniersplekken waar veldwerk is verricht. In deze slotparagraaf wordt de basis gelegd om in hoofdstuk tien zichtbare dynamiek te kunnen duiden.

9.1. WantMore

9.1.1. Hoe raken mensen betrokken bij de pioniersplek

In de interviews met deelnemers van pioniersplek WantMore geven nagenoeg alle mensen aan dat zij ergens een aankondiging hebben gezien van een activiteit van de pioniersplek. Deelnemster Ann treft ergens (ze weet niet meer waar) een flyer aan waar een activiteit op aangekondigd wordt (T_IA1, r. 125-126), Rose en Steve zien een

berichtje in het lokale wijkkrantje (T_IA3, r. 57; T_IA5, r. 459-460), August heeft informatie over de pioniersplek gevonden op de website van de kerk waarvan vertegenwoordigers de intentieverklaring van pioniersplek WantMore hebben getekend¹⁷⁸ (T_IA17, r. 31-57), Joyce vindt een berichtje op Facebook (T_IE19, r. 159) en Britt leest een berichtje met informatie over een activiteit van de pioniersplek op de menukaart van het eetcafé dat gevestigd is in het pand waar een activiteit van de pioniersplek plaatsvindt (T_IA4, r. 192-195). Julia vindt informatie over de cursus waaraan ze gaat deelnemen op het internet. Wanneer ze de titel googelt van een boekje waarover haar vriendin enthousiast vertelt, ontdekt ze dat de pioniersplek een serie avonden over dat boekje organiseert in haar favoriete boekhandel bij haar huis om de hoek. Na die ontdekking denk ze *nou ja dat is meant to be* (T_IA2, r. 99). Het gegeven dat de activiteit plaatsvindt op een locatie die de potentiële deelnemers als prettig ervaren (voor Julia betreft het haar favoriete boekhandel (T_IA2, r. 213) en voor Britt betreft het een plek waar ze een leuke date heeft), blijkt voor sommige mensen een rol te spelen in het keuzeproces om te gaan deelnemen.

Ook tijdens de brainstormdiners¹⁷⁹ blijkt dat verschillende van de tafelenoten de pioniersplek via niet specifiek aan hen gerichte communicatie ontdekken. Phileine komt iets van de pioniersplek (ze weet niet meer of het nou één van de pioniers, een flyer of iets anders was) tegen op een storytelling-festival (T_GA1, r. 122-124) en Sandy en Bob zien een berichtje over een activiteit van de pioniersplek op sociale media (Sandy in T_GA1, r. 65 en Bob in T_GA2, r. 26-27). Twee andere tafelenoten vertellen dat zij bij pioniersplek WantMore terecht zijn gekomen, omdat zij een professionele samenwerking met de pioniersplek overwegen (Luke in T_GA2, r. 106-111 en Marjon in T_GA1 r. 112-115). Voor één van de activiteitenseries waarin Luke een leidende rol speelde, heeft hij wat mensen uit zijn eigen netwerk uitgenodigd. Door deze uitnodiging raakt Francis bij de pioniersplek betrokken (T_GA2, r. 45-46).

Hiernaast is er bij het brainstormdiner één tafelenoot, Ella, die aangeeft kennis te hebben genomen van het bestaan van de pioniersplek na een fijn gesprek met pionier Paul. Ze ontmoette hem in de koffiebar waar zij barista was. Na die *bijzonder fijne ontmoeting* (T_GA1, r. 35) organiseert zij samen met pionier Paul een activiteit waarin zingeving een rol speelt. Persoonlijk contact met de pioniers of andere mensen die bij de pioniersplek betrokken zijn, blijkt echter in weinig gevallen een rol te spelen in het verbinden van nieuwe mensen aan pioniersplek WantMore.

Voorafgaand aan hun deelname hebben ook Julia en Rose geen face-to-face contact met de pioniers, maar zij hebben wel kort mailcontact met de pioniers. Julia vertelt dat ze het leuk vindt dat pionier Claire *gelijk* een *enthousiaste mail terugstuurde* en dat dat duidelijk geen *standaardmail* maar een persoonlijke mail was. Ze vindt het fijn om te merken dat pionier Claire heel *open was in* de communicatie en dat de mail een *heel positieve toon had* (T_IA2, r. 279-288).

¹⁷⁸ Zie paragraaf 5.2.2. voor een nadere bespreking van de intentieverklaring.

¹⁷⁹ Zie bijlage F voor een beschrijving van de brainstormdiners.

Concluderend kan worden gesteld dat verreweg de meeste deelnemers besluiten tot deelname na het zien van een schriftelijke, niet op hen persoonlijk toegespitste, uitnodiging voor een activiteit. Persoonlijk contact of een persoonlijke uitnodiging speelt slechts in enkele gevallen een rol in de bemiddeling tussen deelnemers en pioniersplek WantMore.

9.1.2. *De rol van sociale verbanden en relaties met andere mensen*

In de interviews met deelnemers van pioniersplek WantMore komen veel verschillende plekken en initiatieven aan bod waar de deelnemers andere mensen ontmoeten. Als de gehele interviews van Britt, Steve, August en Ann in ogenschouw genomen worden, lijkt het erop dat zij iedere week weer een nieuwe plek bezoeken waar mensen zijn die ze niet of nauwelijks kennen. In het interview met Britt is er een exemplarisch fragment. Zij vertelt: *Iedere dag ontmoet ik nieuwe mensen en werk ik met nieuwe mensen en ik heb een paar vaste schakels* (T_IA4, r. 409-410). In het deel van het interview waarin gesproken wordt over de vraag of de pioniersplek een gemeenschap is en of dit initiatief vergelijkbaar is met andere potentiële gemeenschappen in het leven van Britt, spreekt ze binnen vijf minuten over een pranic healing groep waarvan ze zich afvraagt of het een gemeenschap is, een plek waar allerlei verschillende ateliers zijn waar zij misschien wel een atelier zou willen huren, een festival in Frankrijk waar ze geweest is en ‘mensen die zich bezig houden met tantra’ (T_IA4, r. 544-583). Al deze initiatieven spelen (naast veel andere initiatieven) een rol in het leven van Britt en associeert zij blijkbaar met het woord ‘gemeenschap’. De verbinding met de meeste initiatieven die mensen zoals Britt noemen, is kortstondig van aard.

Soms verbonden mensen zich vroeger echter ook voor iets langere tijd aan een bepaald initiatief of bepaalde levenswijze. Zo vertelt Julia dat zij vroeger lid is geweest van de scouting en dat dat heel betekenisvol voor haar was (T_IA2, r. 428). Steve heeft zich in het verleden gecommitteerd aan het opzetten van theaterproducties waaraan mensen meewerken die anders niet zo snel bij zo’n productie betrokken zouden zijn (T_IA5, r. 237-239), aan het oprichten van een kinderspice (T_IA5, r. 610-611) en aan het creëren van een thuis voor zeer moeilijk opvoedbare jongeren (T_IA5, r. 139-182). Het commitment aan deze projecten heeft hem veel geleerd, vertelt hij. Verbindingen zijn echter ook geregeld verbroken.

Verschillende deelnemers vertellen een vergelijkbaar verhaal. Ze vertellen dat ze een belangrijke bijdrage geleverd hebben en/of dat ze zich in dat verband zo ver ontwikkeld hebben dat ze nu zelf sessies zouden kunnen leiden of lezingen zouden kunnen verzorgen (T_IA4, r. 600-605; T_IA5, r. 634-635; r. 683-686; T_GA2, r. 478-482). Ze beschrijven dat ze zelf *groeiden* (T_IA4, r. 611) en *geleerd hebben* (T_IA5, r. 722-734) door deelname aan vaak intensieve programma’s. Allen vertellen zij daarna dat zij op een gegeven moment op een niveau gekomen zijn waarop anderen hen niet meer begrijpen. In hun woordkeus wordt duidelijk dat ze vinden dat ze zelf verder ontwikkeld zijn dan andere mensen die toen om hen heen waren. Vaak is er nadat men zich dat ging realiseren een duidelijke breuk ontstaan tussen de deelnemer en de verzameling

mensen waarmee hij of zij optrok. In de verhalen die Steve en Britt vertellen gaat het over dergelijke (dreigende) breuken.

Steve vertelt dat hij twee keer *op staande voet ontslagen* is (T_IA5, r. 225). Eén keer kwam dat volgens hem omdat zijn *collega's* de *bele mooie pedagogiek* die hij *ontwikkeld* had, waarin autoriteit bijna geen rol speelde, niet konden hanteren (T_IA5, r. 202-225). Britt vertelt dat ze zich bij mensen met wie ze optrekt, met wie ze bijvoorbeeld naar festivals gaat, afvraagt: *Ga jij nou echt niet vooruit? Blijf je leven in een filosofische trip?* Ze geeft aan dat ze, als het antwoord 'ja' is, tot de conclusie komt: *dan moet ik die lijnen door gaan knippen*, omdat ik zelf *alleen maar bezig ben met vooruit gaan* (T_IA4, r. 616-624).

Veelal verbinden deelnemers van pioniersplek WantMore zich dus verre van onvoorwaardelijk aan groepen andere mensen of een bepaald gedachtengoed. Steve beschrijft hoe verbinden met ander mensen voor hem werkt:

Ik ben niet zo uh, hoe moet je het zeggen, sociaal. Ik ben wat dat betreft een beetje een eizelgänger in het dagelijks leven. Ik ben niet zo van bele grote sociale.. En dat is je karaktertrek. . . . Met groepen is het voor mij zo: het komt en gaat. Het komt en gaat. Het is niet zo dat ik me aansluit of zo, dat zeg ik nogmaals, dat zit niet in mijn karakter. Maar ik heb een ander soort karakter, ik heb een karakter, meer een soort, als dat ik de opdracht heb die een priester heeft. Vervolgens legt hij uit: Een priester die trouwt niet. Die mediteert. Die doet diensten voor de mensen. Je moet mensen genezen. Helpen. Uhm, en die leeft zonder ja, die heeft geen vriendenkring. . . . Want het [het verwijst naar 'onderdeel worden van een sociaal verband', MV] geeft allemaal verstoring, maar die kan wel uit zijn eitse stappen zeg maar voor allerlei ontmoetingen, maar die hoeft niet met heel veel mensen in een ei. (T_IA5, r. 464-482)

In andere interviews met deelnemers is eenzelfde teneur waarneembaar.

Wanneer mensen spreken over verbindingen met andere mensen, dan vertellen ze vaak over verbindingen met andere individuen. Julia, Rose en Ann vertellen dat ze voornamelijk een-op-een met familieleden en vrienden afspreken (T_IA1, r. 333-338; T_IA2, r. 436-437; T_IA3, r. 369-370) en ook August vertelt dat hij met familie de sterkste verbinding voelt (T_IA17, r. 1162-1163).

Wanneer mensen gevraagd wordt bij welke gemeenschappen ze nu horen, geven verschillende mensen aan niet of nauwelijks verbonden te zijn aan gemeenschappen of clubs (T_IA1, r. 598; T_IA2, r. 498; T_IA4, r. 837-838; T_IA17, r. 1570-1696). Wanneer zij ergens lid van zijn (zoals bijvoorbeeld Ise die aangeeft lid te zijn van een badmintonvereniging (Ise in T_GA2, r. 161)), blijkt dat dit lidmaatschap voor hen niet van grote betekenis is. In het verhaal van Rose is een uitzondering hoorbaar. Zij vertelt dat het voor haar heel belangrijk en betekenisvol is om onderdeel te zijn van een meditatieve dansgroep (T_IA3, r. 141-146 en r. 349-353). Ook voor Julia zou een lidmaatschap betekenisvol kunnen zijn, vertelt ze. Ze geeft aan dat ze nu nergens lid van is, maar dat ze het wel *mist om deel uit te maken van een vereniging*. Tegelijkertijd vraagt ze zich af: *waar zou ik de tijd vandaan moeten halen voor zo'n lidmaatschap* (T_IA2, r. 431-433)? Julia geeft overigens aan dat ze wel met een groepje mensen uit de wijk hardloopt

(T_IA2, r. 412-413). Dat verband kent geen formeel lidmaatschap en kan gerekend worden tot de informele groepen.¹⁸⁰

In de interviews is duidelijk geworden dat spiritualiteit en het bezig zijn met zingevingsvragen voor veel van de deelnemers van pioniersplek WantMore aan allerlei elementen in het leven gekoppeld is. Voor de meeste mensen is het niet zozeer verbonden aan het behoren bij een (geloofs)gemeenschap, maar eerder holistisch onderdeel van het gehele leven. Veel mensen zijn op veel verschillende plekken tijdens een kortstondige verbinding met andere mensen met zingevingsthema's bezig. August vertelt dat hij verschillende workshops bijwoont en dat hij actief is op *forums en nu via Facebook* (T_IA17, r. 846). Daar ontmoet hij elke keer weer nieuwe mensen én zijn er mensen die hij *steeds weer tegenkomt* (T_IA17, r. 1518). Hij heeft niet het gevoel dat hij een groep vormt met die mensen die hij steeds weer tegenkomt, noch ervaart hij met de meeste van hen een betekenisvolle verbinding. Hij zou het sociale verband dat er tussen die mensen is eerder *netwerk*, dan *gemeenschap* noemen (T_IA17, r. 1518-1519). Op een forum is August overigens wel één persoon tegengekomen met wie hij al jarenlang een-op-eenoptrekt op spiritueel gebied. Hij vertelt:

[Met haar] *gaat [het] veel dieper [dan met anderen. We hebben] heel veel dingen samen uitgezocht, onderzocht en we hebben rituelen gedaan. . . . Om de zoveel tijd dan wordt het weer tijd voor een kopje koffie, of een telefoontje, van: 'Goh, ik zit hiermee of daarmee. Even second opinion.' . . . Geen partnerschap zoals man en vrouw dat hebben [maar uit het feit dat hij dit noemt kan worden opgemaakt dat het daar in zijn beleving wel enige gelijkenis mee vertoont, MV], maar gewoon weer op een ander niveau.* (T_IA17, r. 715-754)

Bij pioniersplek WantMore zijn een aantal mensen betrokken die lid zijn van een sociaal verband waar het over zingevingsthema's gaat. Sommigen van hen zijn betrokken vanwege hun professe. Drie mensen vertellen dat zij lid zijn van een kerkelijke gemeente, terwijl zij daar niet professioneel bij betrokken zijn. Eén van hen, Ise, geeft aan minder vaak aanwezig te zijn bij bijeenkomsten van die gemeenschappen (één van de geloofsgemeenschappen waarvan vertegenwoordigers de intentieverklaring van pioniersplek WantMore hebben ondertekend), dan bij bijeenkomsten van de pioniersplek (T_GA2, r. 166-167). Een ander, Joyce, geeft aan dat ze lid geworden is van een kerkgemeenschap omdat ze het van belang vindt dat die gemeenschap blijft bestaan, ook al ervaart ze in die gemeenschap allerlei tekorten. Ze wil haar bijdrage aan het voortbestaan leveren door er formeel lid te zijn (T_IA18, r. 1798-1849).

¹⁸⁰ Een informele groep is een klein gezelschap dat regelmatig samenkomt of waarin mensen contact met elkaar hebben om een bepaald doel na te streven of een liefhebberij uit te oefenen. Ze hebben vaak geen institutioneel kader en onderscheiden zich van verenigingen, stichtingen en instellingen door hun kleinschaligheid, nadruk op persoonlijke contacten en het ontbreken van een formele organisatiestructuur (statuten, officieel adres, functionarissen, inschrijvingen bij de Kamer van Koophandel e.d.) (Van den Berg et al., 2011, p. 25; p. 262).

Hiernaast vertelt Britt dat ze een frequente bezoeker is bij een specifiek ander sociaal verband waarin zingevingsthema's centraal staan, namelijk een pranic healinggroep. Deze (informele) groep¹⁸¹ komt in principe iedere zondag samen (T_IA4, r. 544-545).

In de interviews en bij de brainstormdiners wordt duidelijk dat een deel van de deelnemers bij WantMore nu geen verbinding meer voelt met een geloofsgemeenschap, maar deze in het verleden wél ervaren heeft. Julia en August benoemen expliciet dat ze aan geloofsgemeenschappen verbonden waren door de doop, eerste communie en/of belijdenis (T_IA2, r. 486; T_IA18, r. 1951). Joyce vertelt dat ze is opgegroeid in een heel hechte gemeenschap waarin zingevingsvragen een centrale plaats innamen (T_IA18, r. 784; r.753-754). De andere mensen beschrijven hun verbinding als volgt: *wij [de kinderen van het gezin, MV] werden naar de kerk geschopt* (T_IA5, r. 831), *ik ben protestants opgevoed, maar ik heb nooit iets met de kerk gehad. Het was voor mij dan ook heel vanzelfsprekend om daar gewoon uit te gaan* [uit deze woorden blijkt dat ze vindt dat ze er wel in gezeten heeft, MV] (Philine in T_GA1, r. 134-135), *ik vond het zingen dus eigenlijk altijd het beste deel* [uit deze zinsnede kan worden opgemaakt dat ze geregeld kerkdiensten bezocht, MV] (Kate in T_GA1, r. 358). Of zij al dan niet gedoopt zijn, vertellen zij niet.

Over het instituut kerk wordt door verschillende van deze deelnemers negatief gesproken. Julia vertelt dat ze *niet zo hecht aan al die tradities en 'doen zoals het hoort'* en ze daar *de kerk wel heel erg mee associeert* (T_IA2, r. 492-494). Rose vertelt dat de Rooms-Katholieke Kerk als instituut in het leven van haar ouders een negatieve rol heeft gespeeld. Omdat haar vader priester was, mochten haar ouders eigenlijk geen relatie hebben. Haar vader heeft met de kerk gebroken om te kunnen trouwen met haar moeder. Zij is dus opgevoed met de idee dat het goed is om *terughoudend* te zijn in betrokkenheid bij iets *waar een kerk bij betrokken is* (T_IA3, r. 240).

Wanneer mensen spreken over hun vroegere kerkgang, blijken zij wel positieve ervaringen opgedaan te hebben met gezang in de kerk. Steve zegt daarover: *het vierstemmig Russisch gezang in het Byzantijns klooster bij mijn huis om de hoek, dat raakte me met hart en ziel. Dat vond ik zo mooi! Die oude paters met baarden en pijpen, bruine pijpen, blote voeten* (T_IA5, r. 844-847). En Kate zegt: *Als je met elkaar zong begreep ik beter dat God liefde was, dan dat er een oude man die kaal was in een jurk het stond te vertellen* (Kate in T_GA1, r. 359-360). Deze ooit-kerkelijkten geven aan hun verbinding met de geloofsgemeenschap verbroken te hebben.¹⁸²

Ook reflecteren sommige deelnemers op opvattingen waarvan zij denken dat die breed gedeeld werden in de geloofsgemeenschappen waarmee ze in aanraking kwamen. Rose vertelt dat ze geloven associeert met: *jezelf verliezen in het, in die regels, in het aardig zijn voor anderen* (T_IA2, r. 216-218), Rita vertelt dat het in haar beleving bij geloven *altijd ging over geboorzaam zijn* (Rita in T_GA2, r. 73) en Julia vertelt dat het altijd ging over de *waarde van naastenliefde . . . en opkomen voor de minderbedeelde*. Ze vertelt dat ze dat

¹⁸¹ Zie voetnoot 180 voor de definitie van een informele groep.

¹⁸² Het is onduidelijk of zij nog formeel lid zijn van een kerkgenootschap. Wanneer dit het geval is benoemen zij dit niet uit zichzelf wanneer in het interview gesproken wordt over lidmaatschappen.

goede waarden vindt, maar dat ze die *nooit zo met het christelijke geloof heeft geassocieerd* en dat ze niet inziet waarom je die waarden (exclusief) aan het christelijk geloof zou verbinden (T_IA2, r. 505-509).

Wanneer mensen de verbinding tussen henzelf en de christelijke traditie in meer algemene zin beschrijven, benoemen sommigen dat ze een gelovige (groot)ouder hadden (Ann, Rose, Joyce en August) of dat ze een school met een religieuze identiteit hebben bezocht (Rose, Britt, Julia en August). Hoewel zij wel een verbinding tussen henzelf en de christelijke traditie beschrijven, geven verschillende deelnemers aan ‘niet gelovig opgevoed’ (Ann, Rose) te zijn. Britt geeft aan niet met het christendom en *met kerkbezoek* (T_IA4, r. 77-78) opgegroeid te zijn. Ze is wel door haar moeder geïntroduceerd in een ander (ook) sociaal verband waarin zingeving een rol speelt, namelijk een reiki en pranic healing-groep (T_IA4, r. 707-720).

In de interviews met deelnemers van pioniersplek WantMore is ook gevraagd of men tevreden is met het aantal sociale verbanden waarvan men zich onderdeel voelt en met de wijze waarop men verbonden is met die sociale verbanden. Sommige deelnemers (Rose en Steve) geven aan tevreden te zijn. Anderen uiten onvrede. Zo vertelt Francis: *Ik ga soms naar de Universalist Kerk omdat ik wel de behoefte voel om een gemeenschap te vormen, maar zonder zo een framework, niet veel regels niet te strak.. anders dan pas ik er niet in* (Francis in T_GA2, r. 176-179). Julia vertelt:

[Ik zou wel meer] *het gevoel [willen hebben] onderdeel [te zijn] van de samenleving.. Dat je ook gewoon meer in contact komt met andere mensen, nou ja andere mensen dan die je al kent. Dus even buiten je eigen wereldje te komen. . . . ik merk dat ik het ook wel heel leuk vind om kennis te maken met andere mensen in de wijk.* (T_IA2, r. 366-381)

Britt vertelt dat ze zich *vaak eenzaam voelt* (T_IA4, r. 526). De vraag of ze behoefte heeft om bij nieuwe gemeenschappen te horen beantwoordt ze dan ook als volgt: *Ja, ik heb daar wel behoefte aan* (T_IA4, r. 837). Vervolgens vertelt ze dat ze vooral behoefte heeft aan een plek waar ze vaak heen zou kunnen gaan en waar ze zou weten dat er mensen *met allemaal dezelfde emotionele intelligentie* (T_IA4, r. 851) zouden zijn. Ze beschrijft verder dat er op die plek dan niet per se een programma aangeboden hoeft te worden. Ze heeft juist ook behoefte aan een plek waar ze gewoon, zonder pretentie, kan zijn. Op een ander moment tijdens ons gesprek geeft ze aan behoefte te hebben aan het opbouwen van relaties met mensen, in plaats van hen enkel maar eenmalig te ontmoeten. Ze beschrijft het als volgt:

Ja, het is heel erg op dat moment. En we leven heel erg in het moment, dus dat is prima. Maar ik wil ook een relatie en ik vind het ook leuk mensen uit te nodigen voor een etentje thuis, om op vakantie te gaan met vrienden en niet alleen maar te ontmoeten op een feestje of op een event. (T_IA4, r. 91-94)

August vertelt dat hij het *wel eens jammer* (T_IA17, r. 1700) vindt dat hij bij weinig gemeenschappen hoort. Hij noemt het verlangen om bij een gemeenschap te horen een

oud verlangen (T_IA17, r. 605) van hem en vertelt dan over een ervaring in zijn jeugd en een latere ervaring waarin hem pijnlijk duidelijk werd dat anderen hem als ‘vreemd’ ervoeren. Hij vertelt dat hij aan een *klasgenootje vertelde: ik heb een droom gehad*, en dat dat klasgenootje daar direct op reageerde met de opmerking: *oh, dat is heidens*. Hij ervoer dat als *een deur die dicht ging* (T_IA17, r. 672-674). Ook vertelt hij dat hij het als een afwijzing ervaren heeft dat *New Age* (een zingevingskader waarmee hij zich in een bepaalde periode in zijn leven verbonden voelde) in een *Evangelische boekhandel waar hij langsliep, direct gedemoniseerd werd* (T_IA17, r. 700-702).

In de verhalen van August en Joyce wordt duidelijk dat ze ook een specifieke behoefte hebben aan verbinding met andere mensen rondom zingevingsthema's. August geeft aan *te verlangen* naar een verbinding met *zielsverwanten* (T_IA17, r. 1608). Hij beschrijft dat hij nu veelal *solistisch* (T_IA17, r. 1625) met die thema's bezig is. Hij acht het vormen van gemeenschap, net als Joyce, van belang omdat mensen *elkaar* daar *inspireren* (T_IA17, r. 609; T_IA18, r. 789-791). Joyce vertelt daarnaast:

Het horen bij een gemeenschap zorgt er daarnaast voor dat je niet alleen maar aan het consumeren bent, maar ook stilstaat bij wat echt van waarde is. Ik denk dat ik daar [van het stilstaan bij wat echt van waarde is, MV] gelukkiger van word dan een nieuwe auto kopen. (T_IA18, r. 773-775)

Ze vertelt verder: *Ik heb de indruk dat we [zichzelf inclusief! MV] allemaal veel te druk zijn en gestrest en we willen 10.000 ballen tegelijk hooghouden, met gezin en werken. . . . Ik vind deze maatschappij in die zijn een beetje arm* (T_IA18, r. 766-769).

Ze vertelt dat ze *toen ze kinderen kreeg* ging beseffen dat het horen bij een gemeenschap (zoals zij dat als kind had gedaan) heel waardevol is. Ze beseft: *ik kan ze alles geven, materieel gezien, maar wat ik ze niet (alleen) kan geven is: een gemeenschap* (T_IA18, r. 962-964). Ze licht toe dat ze vooral met haar kinderen bij een gemeenschap zou willen horen waar het gaat over waarden als *verwondering, dankbaarheid, uhm ja, een beetje vergeving, dat soort dingen* (T_IA18, r. 990-991). Later beschrijft ze de gemeenschap waar ze bij wil horen als: een gemeenschap waar je *er bewust mee bezig bent dat je op een bepaalde manier wilt leven en/of iets wilt met de wereld, of ergens in gelooft, of whatever* (T_IA18, r. 1231-1233).

Concluderend kan gesteld worden dat alle deelnemers van WantMore aan heel veel initiatieven verbonden zijn. De verbinding die men aangaat is vaak kortstondig van aard. Wanneer deelnemers spreken over het verbreken van de verbinding tussen henzelf en initiatieven en levenswijzen, geven zij vaak aan dat de verbinding verbroken is door het feit dat zij zelf verder *gegroeid* zijn dan de mensen met wie zij optrokken. Door dit element wordt duidelijk dat er bij pioniersplek WantMore veel levensbeschouwelijke betrokken zijn die zichzelf niet (meer) als betrokkene bij de kerk beschouwen. Immers: dit element is in hoofdstuk drie nadrukkelijk naar voren gekomen als een kenmerk van levensbeschouwelijke buiten de kerk.

Verder is zichtbaar geworden dat een heel aantal deelnemers vroeger enige verbinding had met een christelijke geloofsgemeenschap. De meeste deelnemers

spreken over die verbondenheid niet in termen van formeel lidmaatschap door doop, communie en/of belijdenis. Zij blijken in sommige gevallen wel kerkdiensten bijgewoond te hebben. Bijna alle deelnemers geven echter aan dat ze op het moment dat de onderzoeker contact met hen heeft, geen verbondenheid met christelijke geloofsgemeenschappen voelden. Wanneer zij nog formeel verbonden zijn (dit is in de meeste gevallen onbekend), spreken zij hier niet over op het moment dat het onderwerp lidmaatschap in het interview aan de orde wordt gesteld. Wanneer deze mensen hun huidige spiritualiteit beschrijven, spelen elementen uit de christelijke traditie daarin geen of een marginale rol, hoewel het in sommige gesprekken wel als referentiepunt dient.¹⁸³

Ten slotte is geconstateerd dat bij verschillende deelnemers van pioniersplek WantMore een verlangen aanwezig is naar meer of andere sociale contacten en/of het horen bij een (geloofs)gemeenschap.

9.1.3. *Verlangens en verwachtingen ten aanzien van de pioniersplek*

Zoals in paragraaf 9.1.1. duidelijk is geworden hebben de meeste deelnemers het bestaan van pioniersplek WantMore ontdekt door een bericht in de krant, op een flyer, op sociale media of elders op internet. Tijdens het zien van die berichten zijn bepaalde verwachtingen geschapen. Verschillende deelnemers vertellen daar op diverse wijzen over. Ann vertelt: *Ik had meer een bepaalde mate van theater verwacht of een voordracht. . . . Ik kwam voor een bepaalde mate van entertainment met een inhoudelijke...* (T_IA1, r. 257-258; r. 262-263). Rose vertelt:

Ik berinner me dat ik me er iets anders bij voorgesteld had. Ik wilde toen echt vanuit een soort communicatie-interesse wat over verhalen vertellen leren, dus over: hoe bouw je een goed verhaal op? Wat houdt een lezer vast? Zeg maar eigenlijk vrij droog. (T_IA3, r. 66-68)

Britt vertelt:

Wat mij heel erg aansprak, omdat ik daar eigenlijk, vanuit mijn onderzoekerskant natuurlijk ook mee bezig ben, is: wat moeten we als nieuw geschrift gaan maken? Of wordt dat meer een video of kunnen we er net zo goed een film van maken, want wat is, tegenwoordig met de nieuwe media dan pakkender dan een boek? . . . Dat vond ik wel interessant. (T_IA4, r. 202-205; r. 210)

In al deze fragmenten waarin verwachtingen van deelnemers zijn weergegeven wordt gereflecteerd op de inhoud van één bijeenkomst. Men beoordeelt op basis van de informatie in het bericht dat men leest of men de inhoud van die ene bijeenkomst interessant vindt. Potentiële deelnemers blijken niet direct na te denken over de vraag

¹⁸³ Het is echter ook voorstelbaar dat mensen in de gesprekken die in het kader van dit onderzoek met hen gevoerd zijn de christelijke traditie als referentiekader gebruiken, omdat zij denken dat de onderzoeker het meest vertrouwd is met die traditie. Mogelijk is deze gedachte mede ontstaan door het *informed consent*-formulier, zie paragraaf 2.7. voor uitgebreidere reflectie hierop.

of men de organisatie die een bijeenkomst organiseert of de gehele agenda van die organisatie interessant vindt. Verreweg de meeste deelnemers van WantMore beslissen over deelname aan één bijeenkomst en zijn (nog) niet bezig met een ander commitment aan het initiatief waar die bijeenkomst uit voortkomt. Julia is de enige die aangeeft vooraf al een duidelijk idee te hebben dat zij zich niet langdurig aan de pioniersplek gaat verbinden, zo blijkt uit het feit dat ze zegt: *ik had wel heel erg voor ogen: ik ga gewoon die cursus doen en daar blijft het dan bij voor mij* (T_IA2, r. 399-400).

Rose geeft aan dat ze deelneemt aan activiteiten waarvoor uitnodigingen in het wijkkrantje staan, omdat ze hoopt dat ze daardoor *de buurt een beetje leert kennen* (T_IA3, r. 96). Een bericht in de wijkkrant is voor haar ook de aanleiding om een activiteit van de pioniersplek bij te wonen. Ook Julia geeft aan dat ze activiteiten zoals die van de pioniersplek bijwoont vanuit het verlangen *om hier [in de wijk, MV] mensen te leren kennen of zich de buurt eigen te maken en zich er thuis te voelen* (T_IA2, r. 303-304).

In tweede instantie geven verschillende deelnemers wél aan dat zij gekeken hebben naar wie de activiteit organiseert.¹⁸⁴ Wanneer zij ontdekken dat het een activiteit is die (mede) mogelijk werd gemaakt door een kerk, zijn zij kritisch. Ann vraagt zich daardoor af: *zou er een insteek zijn die niet bevoogdend is?* (T_IA1, r. 142-143). Julia vraagt zich af:

Hoe uh, uh [zoekend uitgesproken, MV] open minded is het? [Of zou het niet] te vaag zijn? . . . Met open-minded bedoel ik ook 'open staan voor andersgelovigen of niet-gelovigen of zonder de hele tijd te benadrukken van, nou ja, waar het christendom allemaal wel niet voor staat.' En het vage, dan denk ik meer aan spiritualiteit. En dan denk ik dus heel erg aan een beetje van die blote voeten mediterende types die vooral heel erg bezig zijn met zichzelf en vrij weinig met de wereld om zich heen. Dat zijn twee verschillende dingen, dus ik denk dat ik een associatie heb bij kerkelijke initiatieven. (T_IA2, r. 469-478)

Rose vertelt dat de naam van de pioniersplek in het bericht in de wijkkrant bij haar de verwachting scheidt dat er in de activiteit *wat meer verdieping, dan alleen oppervlakte . . . zal zijn* (T_IA3, r. 113-114). *Diepgang* is iets *wat mensen willen* (T_IA1, r. 87-88, Ise maakt een vergelijkbare opmerking tijdens een brainstormdiner (T_GA2, r. 330-331)). Uit uitspraken van andere deelnemers blijkt dat zij met vragen bezig zijn die over meer dan het dagelijks functioneren gaan. Deelnemers geven aan dat ze hopen dat het ook over die vragen gaat bij de pioniersplek. Vragen die mensen noemen zijn: hoe moeten we omgaan met *verharding in de maatschappij?* (T_IA1, r. 201); hoe *creër ik ruimte in mijn hoofd en ben ik niet alleen maar bezig met stressen en rennen?* (T_IA2, r. 121-123); *hoe ben ik in het nu?*

¹⁸⁴ Lang niet alle deelnemers blijken zich voorafgaand én tijdens deelname bewust te zijn van het feit dat dit initiatief mede mogelijk wordt gemaakt door de kerk (T_IA1, r. 380-383; T_IA3, r. 241-244). Britt geeft aan het begin van het interview aan dat ze weet dat de Protestantse Kerk betrokken is bij dit initiatief (T_IA4, r. 195-201), terwijl ze later zegt het niet te weten (T_IA4, r. 632). Steve lijkt door de informatie op het *informed consent*-formulier te ontdekken dat de pioniersplek iets met kerk te maken heeft (T_IA5, r. 19-23). Zie paragraaf 2.7. voor reflectie op de invloed van het *informed consent*-formulier.

En: *waarom zou ik in het nu willen zijn?* (T_IA3, r. 138-140); *hoe kan ik een beter mens zijn* (T_IA3, r. 171); *waarom ben je hier op aarde? wat kan je hier bereiken? wat wil je bereiken? wat wil je leren?* (T_IA5, r. 367-368); of: *hoe kunnen we de nieuwe evolutie een beetje van nu maken?* (T_IA4, r. 605). Mensen geven aan dingen te willen *leren* (Luke in T_GA2, r. 505) of *gevoed* te willen *worden* (Rita in T_GA2, r. 576-577).

Naast een behoefte aan diepgang en aan bezig zijn met zingevingvragen, benoemen ook verschillende mensen dat zijzelf, en naar hun mening veel mensen in de samenleving, behoefte hebben aan een plek van *rust* (T_IA2, r. 164; T_IA3, r. 155; T_IA4, r. 82; Sven in T_GA1, r. 331-332; Ise in T_GA2, r. 452-453). Bob noemt het *stille* (T_GA2, r. 549), Luke wijst erop dat het fijn is als je de onrust van het reizen niet hoeft te ondernemen (Luke in T_GA2, r. 488-490). Rose geeft aan dat het haar niet alleen gaat om rust op het moment dat je bij een activiteit bent, maar ook om rust doordat je *geloof of vertrouwen* hebt *dat het allemaal goed komt* (T_IA3, r. 155-156). Tijdens één van de brainstormdiners gaat het gesprek over de ervaring dat verschillende mensen in de samenleving, waaronder jongeren, behoefte hebben om zo'n mate van rust te ervaren dat zij zich *ergens aan over durven te geven*, om *controle los te laten*, om plekken te vinden waar het *veilig* en *vertrouwd* genoeg voelt *om geleid te worden* (T_GA2, r. 675-714). Geen van de deelnemers benoemt overigens expliciet dat hij of zij dat voorafgaand aan de eerste keer participeren bij pioniersplek WantMore verwacht of hoopt aan te treffen.

Bij sommige deelnemers leeft de behoefte om iets te *doen* (Bob in T_GA2, r. 273; T_IA4, r. 369). Ze vinden dat er al veel draait om 'theorie' (Bob in F5, r. 273), 'leren' (Bob in F5, r. 273; T_IA4, r. 368), *praten en weer ervaringen delen en het willen optrekken aan elkaar* (T_IA4, r. 367-368). Bob vindt dat er bij de activiteiten van de pioniersplek een mogelijkheid moet zijn voor *fitness voor de geest* (Bob in T_GA2, r. 542-543), maar dat iets doen vanuit een diaconaal perspectief ook onontbeerlijk is (Bob in T_GA2, r. 294). Ise vraagt zich echter af of *een diaconale activiteit . . . haar evenzeer zou trekken* (T_GA2, r. 332-333).

Verschillende mensen geven expliciet aan dat zij niet komen om andere mensen te ontmoeten. Britt zegt: *ik ging niet primair met de instelling naar WantMore om daar vrienden te maken* (T_IA4, r. 94; r. 440-441).¹⁸⁵ Ook Ann gaf aan niet te komen voor informeel contact bij een borrel achteraf (T_IA1, r. 261-262).

Steve vertelt dat hij niet naar de bijeenkomsten van pioniersplek WantMore komt *om iets te leren*, maar dat hij *is gegaan* om mensen te ontmoeten (T_IA5, r. 693-694). Hij legt uit dat het waardevol is als mensen elkaar ontmoeten omdat *mensen elkaar dan voeden* (T_IA5, r. 344-345) en dat daardoor, volgens hem, ook God gevoed wordt. *Overal waar je de mens ontmoet, ontmoet je volgens hem God* (T_IA5, r. 435-436). Mensen ontmoeten is dus God ontmoeten en mensen voeden is God voeden. God voeden is volgens Steve belangrijk omdat *wij allemaal die opdracht hebben om God te voeden met onze gedachten en gevoelens en angst en pijn en lijden* (T_IA5, r. 417-419). Hoewel uit deze passages

¹⁸⁵ In paragraaf 9.1.2. is beschreven dat Britt ernaar verlangt om bij een nieuwe gemeenschap te horen. Uit deze woorden blijkt echter dat ze niet de verwachting had dat zij vriendschappen zou ontwikkelen binnen de pioniersplek.

uit het interview de indruk kan ontstaan dat Steve met een duidelijk verlangen gaat deelnemen, zegt hij in eerste instantie dat hij ging deelnemen *uit nieuwsgierigheid* (T_IA5, r. 339). Later zegt hij ook dat hij *het gewoon leuk vindt om met elkaar bezig te zijn met nadenken over het leven* (T_IA5, r. 460-462). In paragraaf 9.1.2. is beschreven dat Steve zich niet meer wenst aan te sluiten bij groepen. Hij komt dus niet om zich voor langere tijd aan andere mensen te verbinden, maar juist wél voor kortstondige verbindingen met mensen in ontmoetingen.

Joyce en August vertellen dat hun verlangen naar gemeenschappelijkheid een rol speelt in de keuze om te gaan participeren bij pioniersplek WantMore. August vertelt dat in het bijzonder het *trefwoord gemeenschapsvorming* hem aanspreekt als hij rondkijkt op de *website* van de pioniersplek (T_IA17, r. 47-48). Voorafgaand aan zijn deelname aan een serie bijeenkomsten die August beschouwt als onderdeel van de pioniersplek, is het voor August vanzelfsprekend dat hij zich aan de hele serie committeert (T_IA17, r. 122-133).¹⁸⁶

In paragraaf 9.1.2. is beschreven dat Joyce op zoek is naar een goede gemeenschap waar ze bepaalde waarden aan haar kinderen kan overbrengen. Wanneer ze gaat deelnemen bij pioniersplek WantMore hoopt ze dat dit zo'n gemeenschap is. Ze hoopt dat er ook specifiek een plek voor kinderen is gevormd of gevormd kan worden onder de vlag van de pioniersplek. Voorafgaand aan haar deelname heeft ze al het idee om zo'n plek te gaan creëren als zo'n plek voor de kinderen er nog niet is.¹⁸⁷ Voorafgaand aan haar eerste deelname besloot ze ook al om naast de avond over poëzie in de boekhandel ook een cursus van een aantal avonden over alledaagse spiritualiteit te gaan volgen.

Er kan geconcludeerd worden dat de deelnemers van WantMore vooral verwachtingen en verlangens hebben ten aanzien van de inhoud van de programma's. De meesten van hen hopen niet zozeer een (hecht) sociaal verband of een gemeenschap aan te treffen. Men hoopt een verdiepend en/of rustgevend en/of actief programma aan te treffen en is op zoek naar persoonlijke groei en ontwikkeling. Wanneer gekeken wordt naar de zingevingsthema's waar deelnemers van pioniersplek WantMore veel mee bezig zijn, is zichtbaar dat zij allerlei onderwerpen noemen die in paragraaf 3.4.2. beschreven zijn als onderwerpen waarmee levensbeschouwelijk die zichzelf niet (meer) als betrokkene bij de kerk-beschouwen zich bezig houden.

Verschillende mensen geven aan dat zij bij voorkeur niet te veel persoonlijk contact met andere aanwezigen wensen te (moeten) hebben. Steve komt wel voor *ontmoetingen*, maar verlangt nadrukkelijk niet naar meer langdurige verbindingen met de mensen die hij ontmoet. August en Joyce hopen duidelijk wel dat er binnen pioniersplek

¹⁸⁶ De serie bijeenkomsten waarbij August in eerste instantie betrokken raakt, valt onder de verantwoordelijkheid van één van de kerkenraden van een al langer bestaande kerkelijke gemeenschap die medeondertekenaar is van de intentieverklaring die voor de pioniersplek ondertekend is. De betekenis van de intentieverklaring wordt nader toegelicht in paragraaf 5.2.2..

¹⁸⁷ Omdat Joyce feitelijk een groep-in-ontwerp gemaakt heeft samen met de pioniers is hier in paragraaf 8.1. meer over geschreven.

WantMore een hechte gemeenschap is waarin het over zingevingsthema's gaat en waarin zij zich thuis voelen. Als mensen ontdekken dat de al langer bestaande kerk bij de pioniersplek betrokken is, vragen zij zich soms af welke invloed dat heeft op de inhoud van het programma. Men hoopt dat de bijeenkomsten anders zijn dan wat zij voor ogen hebben bij kerkelijke bijeenkomsten.

9.1.4. Percepties van (geloofs)gemeenschap

In de interviews met deelnemers van pioniersplek WantMore is de vraag gesteld 'Wanneer kan iets volgens jou een gemeenschap genoemd worden?'¹⁸⁸ De meeste geïnterviewden noemen een aantal elementen die volgens hen aanwezig moeten zijn om van een gemeenschap te kunnen spreken.

De meesten zijn van mening dat er sprake moet zijn van een bepaalde continuïteit. Britt vertelt dat het volgens haar vooral van belang is dat het mogelijk is om telkens deel te nemen. Als een verzameling mensen met een vast ritme (T_IA4, r. 831-832) en op een vaste plek samenkomt (T_IA4, r. 502-503), zal zij die verzameling mensen eerder als een gemeenschap beschouwen dan wanneer dat niet het geval is. Volgens verschillende deelnemers van pioniersplek WantMore is de voor een gemeenschap benodigde continuïteit er met name als er geregeld dezelfde mensen aanwezig zijn (T_IA1, r. 341; T_IA3, r. 331-332; T_IA4, r. 498; T_IA5, r. 772-781; T_IA18, r. 1612-1614). Ann geeft aan dat het volgens haar van belang is dat mensen elkaar vaker zien omdat er tussen mensen *dan* een bepaalde mate van *veiligheid en vertrouwen is* (T_IA1, r. 331) en omdat mensen *dan pas dingen gaan delen* (T_IA1, r. 334). In een gemeenschap willen mensen, volgens haar, *graag dat het gesprek inhoudelijk wordt*. Een gemeenschap vindt zij niet aanwezig op een plek waar *over koetjes en kalfjes, 'hoe vond jij het, ja ik vond het leuk, ik vind het ook leuk', 'wat doe jij, waar kom jij vandaan?'* gesproken wordt (T_IA1, r. 353-355). August zegt iets soortgelijks als hij stelt dat mensen in een gemeenschap *openhartelijk* [hij bedoelde waarschijnlijk openhartig, MV] *praten over emoties die zij hebben* (T_IA17, r. 1211-1212). In het interview met August wordt duidelijk dat hij ook van mening is dat een verzameling mensen die *elkaar op verschillende plekken steeds weer tegenkomt* (T_IA17, r. 1517-1518), nog geen gemeenschap vormt. Hij voegt eraan toe: *Er wordt hoognit de.. de schijn.. de sfeer geschapen van een gemeenschap, maar daarmee is het nog geen gemeenschap. In mijn beleving dan..* (T_IA17, r. 1542-1543). Hij noemt *van die New Age eh.. happenings* als voorbeeld van een plek waar hij soms wel dezelfde mensen tegenkomt en waar de sfeer van een gemeenschap geschapen wordt, maar waar een gemeenschap volgens hem niet aanwezig is. Hij vervolgt: *Want dan.. op dat moment een grote happy family. En daarna is dat poef.. iedereen is echt weg. . . . Dan is er alleen maar een tijdelijke bubbel die je creëert* (T_IA17, r. 1547-1554).

¹⁸⁸ In de interviews met deelnemers van pioniersplek De Oever noemen mensen meestal elementen die zij voorwaardelijk achten voor gemeenschappen zonder dat de interviewer daar specifiek naar vraagt. In de interviews met deelnemers van pioniersplek WantMore stelt de interviewer vaak expliciet de vraag: 'Wat is volgens jou nodig om van een gemeenschap te kunnen spreken?'

Om van een gemeenschap te kunnen spreken is het volgens een groot aantal van de geïnterviewden bovendien belangrijk dat mensen niet alleen frequent komen, maar ook dat die mensen zich verbinden aan een gemeenschappelijk doel (T_IA1; r. 341-342; r. 360-377; T_IA4, r. 534; T_IA5, r. 232-737; r. 565-567; r. 1123-1136). Als Steve vertelt over het doel van een gemeenschap, zegt hij:

Een gemeenschap, een community . . . het doel [van een gemeenschap, MV] is om iets te bereiken . . . [om] samen te werken aan een leuke idee . . . met elkaar, maar ook om als individu in het team te groeien. Aan elkaar te groeien. (T_IA5, r. 1140-1145)

Steve, Ann en Britt gebruiken taal waaruit blijkt dat zij een bepaalde afhankelijkheid van elkaar als leden van een gemeenschap noodzakelijk achten om van een gemeenschap te kunnen spreken. Ze spreken de volgende zinsconstructies uit: *aan elkaar groeien* (T_IA5, r. 1145) en *je hebt elkaar nodig en werkt samen* (T_IA1, r. 368), *waar je geholpen wordt* (T_IA4, r. 534-535). Die afhankelijkheid wordt volgens Ann vooral ervaren wanneer mensen met elkaar iets doen. Ze zegt: *Dat is heel belangrijk wil je echt contact krijgen met mensen, dat je iets met elkaar doet* [nadruk op 'doet', MV]. Vervolgens legt ze uit wat ze onder 'doen' verstaat. Ze zegt: *niet alleen maar luisteren naar iets, dat is niet iets doen* (T_IA1, r. 344-345). Ook beschrijft ze dat als mensen parallel aan elkaar een opdracht uitvoeren (zoals bij een bijeenkomst waar ze bij is, waar iedereen de opdracht krijgt om heel nauwkeurig iets in een tuin na te tekenen¹⁸⁹), dat volgens haar niet hetzelfde is als samen iets doen. Wanneer mensen samen iets doen moeten ze volgens Ann aan hetzelfde werken. Vervolgens verwijst ze naar een hockeyteam, waar de leden van een team gezamenlijk een wedstrijd spelen en waarin het onwaarschijnlijker is dat het team wint wanneer iemand afwezig is. Zoiets als samen hockey spelen is volgens haar de ultieme vorm van 'samen iets doen'. Ze voegt er aan toe dat het in een echte gemeenschap zo is *dat je nodig bent* (T_IA1, r. 360). Joyce verwoordt het anders. Zij geeft aan dat het van belang is dat mensen *een gevoel van eigenaarschap* hebben (T_IA18, r. 1622-1623). In een gemeenschap is het volgens haar van belang dat veel aanwezige mensen *eigenaar* zijn en niet slechts *consument* (T_IA18, r. 520-521).

In de getoonde fragmenten uit de interviews met Britt, Steve, Joyce en Ann wordt duidelijk dat zij vinden dat de inhoud waar de verzameling mensen mee bezig is en de manier waarop zij dáár mee bezig zijn (gecommitteerd), bepalen of een verzameling mensen een gemeenschap is. Het feit dat er überhaupt mensen zijn die met elkaar optrekken en onderling iets ervaren is volgens hen onvoldoende om te kunnen spreken van een gemeenschap. Britt geeft aan dat er sprake is van een geloofsgemeenschap wanneer er op één plek mensen aanwezig zijn *met allemaal dezelfde emotionele intelligentie* (T_IA4, r. 851) en vragend werpt ze op dat een gemeenschap misschien een plek is *waarbij je een completer gevoel krijgt dat je niet alleen bent* (T_IA4, r. 523-524).

Het gesprek met deelneemster Rose is anders qua sfeer. Zij geeft bijvoorbeeld aan dat het volgens haar niet zo van belang is of er veel mensen zijn die trouw komen

¹⁸⁹ Zie paragraaf 6.1.2. voor een beschrijving van deze bijeenkomst.

(T_IA3, r. 338-339), maar dat het vooral van belang is of *je echt bij jezelf mag blijven* (T_IA3, r. 329) *dat je je er thuis voelt* (T_IA3, r. 359). Of mensen zich ergens thuis voelen wordt volgens haar duidelijk doordat zij zich *kwetsbaar* (T_IA3, r. 343) durven op te stellen. Ze beschrijft dat er volgens haar sprake is van een gemeenschap als je je *heel erg welkom* voelt, ook als je een tijdje niet geweest bent (T_IA3, r. 326-327) of voor het eerst binnenkomt. In een gemeenschap voel je je, volgens haar, ook dan op je *gemak*, omdat *er aandacht en respect is voor als er iemand aan het spreken is* (T_IA3, r. 344-345). Volgens haar is vooral een gevoel van veiligheid een voorwaarde voor het bestaan van een gemeenschap. August beschrijft een gemeenschap als iets soortgelijks als hij het aanduidt als een *plaatsvervangende familie* (T_IA17, r. 1191). Voor hem is een familie een fijne verzameling mensen (T_IA17, r. 1203).

Deelneemster Britt sluit in haar zoekende antwoorden aan bij de elementen die de meeste mensen noemen als noodzakelijke elementen om van een gemeenschap te kunnen spreken. Toch is volgens haar ook een bepaalde mate van *identificatie* (T_IA4, r. 518) nodig met een verzameling mensen en waar die mensen mee bezig zijn, om een verzameling mensen een gemeenschap te noemen.

Er kan geconcludeerd worden dat volgens de meeste geïnterviewde deelnemers van pioniersplek WantMore vooral een onderlinge afhankelijkheid tussen leden nodig is om van een gemeenschap te spreken. In een gemeenschap zijn mensen volgens hen aan elkaar verbonden door een gemeenschappelijk doel en/of iets waar zij gezamenlijk aan werken. Omdat mensen in een gemeenschap zich gezamenlijk ergens aan committeren, committeren zij zich ook aan frequente deelname. Door deze frequente deelname gaan mensen elkaar ook beter kennen en meer vertrouwelijke dingen met elkaar delen.

Vertrouwelijkheid blijkt een element te zijn dat voor deelnemers bij pioniersplek WantMore van groot belang is wanneer het gaat over 'gemeenschap'. Volgens de meesten ontstaat het nadat mensen elkaar frequent hebben ontmoet. In de voorafgaande alinea's is zichtbaar geworden dat Rose juist de vertrouwelijke sfeer bij een bijeenkomst als uitgangspunt voor het bestaan van gemeenschap ziet. Langdurigheid en commitment zijn in haar beleving niet noodzakelijk om vertrouwelijkheid te kunnen ervaren. Gemeenschap kan volgens haar ook tijdens een eenmalige ontmoeting ervaren worden.

9.2. De Oever

9.2.1. Hoe raken deelnemers betrokken bij de pioniersplek?

Bij pioniersplek De Oever zijn verschillende mensen betrokken die aangeven dat er voorafgaand aan hun betrokkenheid bij pioniersplek De Oever een betekenisvolle relatie met pionier Willem aanwezig is. Deze betekenisvolle relatie met pionier Willem is in een aantal gevallen ontstaan tijdens een oriëntatiecursus (zie voor een beschrijving van wat in de context van pioniersplek De Oever een oriëntatiecursus is, paragraaf 8.2.).

Gwen, een vrouw die deelnemer is bij een oriëntatiecursus die door pionier Willem geleid wordt, beschrijft pionier Willem als volgt:

Het is een kracht van pionier Willem dat hij altijd open staat voor discussie, voor gesprek, voor vragen, . . . [voor andersdenkenden. Ook het feit dat hij heel veel weet, veel vertelt, leuk vertelt en dat dat het interessant maakte, droeg bij aan de positieve ervaring die ik opdeed in de oriëntatiecursus.] . . . We hadden een leuke groepje . . . met z'n drieën of vieren . . . , een beetje gelijkgestemden. Ik ervoer het als heel plezierig dat er ook ruimte en openheid was voor discussie . . . voor veel vragen en heel veel delen. . . . Na deze cursus had ik ook wel de behoefte van bé, ik wil verder en ik wil er [ze lijkt met het woordje 'er' te verwijzen naar het geloof, MV] meer mee doen. (T_IE15, r. 164-186; r. 414-419; r. 882-884)

Omdat pionier Willem door omstandigheden geen vervolggroep kon faciliteren, is Gwen deelnemer geworden bij een ander initiatief in de vestigingsplaats van de pioniersplek, dat vanuit vergelijkbare intenties gestart was. Ze vertelt dat ze het gevoel heeft dat de mensen die de gesprekken bij dit initiatief begeleiden *wat rechtlijneriger zijn* (T_IE15, r. 186).

Met verschillende mensen die deelnemen aan een oriëntatiecursus (o.a. Gwen) onderhoudt pionier Willem na de laatste cursusavond een-op-een contact. Dat een-op-een contact wordt als erg waardevol ervaren. Wanneer mensen over dat een-op-een contact spreken blijkt dat er zeer vertrouwelijke gesprekken plaatsvinden. Deelnemster Lily geeft aan met pionier Willem over onderwerpen (o.a. het geloof) te spreken waarover ze het nooit met anderen mensen heeft (T_IE14, r. 1213-1220). Over de relatie met de pionier zegt ze *het zou een lieve zoon van me kunnen zijn* (T_IE14, r. 425). Gwen vertelt dat het in de periode net na haar echtscheiding *heel fijn* was dat de mogelijkheid er was om een-op-een met pionier Willem gesprekken te hebben (T_IE15, r. 814-816).

Deelnemer Stan vertelt niet over een-op-een contact met pionier Willem na afloop van de oriëntatiecursus waaraan hij samen met zijn vrouw deelneemt. Ook vertelt hij niet dat hij de manier waarop in die oriëntatiecursus over het christelijk geloof gesproken is, aansprekend vindt. Hij vertelt wél dat hij bij die cursus op *een leuke manier met pionier Willem in aanraking* gekomen is en dat het daardoor, toen *op een bepaald moment bekend werd dat pionier Willem een eigen kleine gemeenschap ging opstarten* (T_IE12, r. 62-65), voor hem geen grote stap was om eens een ontmoetingsdienst te bezoeken. Het goede contact met pionier Willem heeft eraan bijgedragen dat hij de ontmoetingsdienst is gaan bezoeken. De persoon van pionier Willem is belangrijk voor Stan. Dat blijkt onder andere uit het feit dat hij aangeeft dat hij een mail naar pionier Willem zou sturen *van hé job wat slik jij me nou?* als de pioniersplek opgeheven zou worden (T_IE12, r. 2607). Hieruit blijkt dat het initiatief van de pioniersplek voor hem in grote mate verbonden is met de persoon van pionier Willem.

In conversaties tijdens de participatieve observaties geven mensen aan uitgenodigd te zijn voor de ontmoetingsdiensten tijdens het een-op-een contact met de

pionier.¹⁹⁰ Tijdens de interviews blijkt dat deelnemers soms ook door andere mensen uit het pioniersteam zijn uitgenodigd om een keer naar de ontmoetingsdienst te komen. Ook over de relatie met die mensen wordt positief gesproken. Jack zegt bijvoorbeeld over de relatie met pioniersteam lid Auke, die hem samen met zijn vrouw uitnodigt: Auke *kenden we wel* (T_IE10, r. 110). Verder vertelt hij tijdens een dienst dat Auke hem en zijn vrouw als volgt uitnodigde: *Weet je dat gebouwtje in de Dorpstraat?*¹⁹¹ *Daar hebben we elke week een samenkomst op zondagmorgen. Komen jullie daar anders eens kijken?* Vervolgens vertelt hij: *daar [naast dat gebouwtje, MV] heb ik . . . jaren naast gewerkt* (O_E12, r. 9-10).

Milo vertelt dat hij bij de pioniersplek terechtgekomen is doordat zijn moeder is uitgenodigd door iemand die wel eens bij de ontmoetingsdiensten komt. Zijn moeder sprak met deze persoon over het feit dat zij op zoek was naar een nieuwe fijne kerk-gemeenschap. Milo is met zijn moeder meegegaan toen hij bij haar was en zij naar de ontmoetingsdienst ging. Alle mensen met wie een interview heeft plaatsgevonden zijn voor de eerste keer een ontmoetingsdienst gaan bijwonen na een persoonlijke uitnodiging van een persoon die zij kenden.

Concluderend kan gesteld worden dat verreweg de meeste mensen een bijeenkomst van pioniersplek De Oever gaan bijwonen nadat zij daarvoor uitgenodigd zijn door een persoon.¹⁹² Het feit dat zij die persoon en zijn/haar omgang met geloofsthema's al kennen en als prettig ervaren, draagt eraan bij dat zij ingaan op deze uitnodiging.

9.2.2. De rol van sociale verbanden en relaties met andere mensen

Tijdens de participatieve observaties wordt duidelijk dat sommige deelnemers bij pioniersplek De Oever op zoek zijn naar een plek waar ze andere mensen kunnen ontmoeten. Het lijkt er sterk op dat mensen (soms) eenzaam zijn.¹⁹³ Zo vertelt Jeanine

¹⁹⁰ Deelnemster Gwen vertelt in het interview dat zij in een een-op-een gesprek gevraagd werd om mee te helpen bij het starten van een nieuwe Bijbelleesgroep. Zij is door pionier Willem zodoende niet alleen uitgenodigd voor de ontmoetingsdienst, maar werd ook hiervoor genodigd. De onderzoeker heeft in geen andere conversatie of interview gehoord dat andere mensen in een een-op-een gesprek met pionier Willem uitgenodigd zijn voor andere bijeenkomsten dan de ontmoetingsdienst.

¹⁹¹ Deze straatnaam is fictief om de herkenbaarheid van de pioniersplek te verkleinen.

¹⁹² Het beeld dat werving voor sociale verbanden tegenwoordig veelal via personen plaatsvindt, is ook naar voren gekomen in onderzoek naar informele groepen. Aangezien de gemeenschappen die pioniers binnen pioniersplekken tot stand willen laten komen overeenkomsten vertonen met informele groepen, bevestigt het beeld van de werving van deelnemers dat zichtbaar is bij pioniersplek De Oever, zodoende het beeld dat op basis van eerder wetenschappelijk onderzoek is gevormd.

¹⁹³ Heel bewust is er in deze zin voor gekozen om 'lijkt' te schrijven, aangezien het moeilijk is om zonder directe zelfrapportage over eenzaamheid vast te stellen of iemand eenzaam is. Eenzaamheid is een moeilijk te onderzoeken onderwerp. In onderzoek naar eenzaamheid is er een grote kans dat mensen sociaal wenselijk antwoorden en zodoende niet (willen) vertellen dat zij zich eenzaam voelen. Bovendien is eenzaamheid een subjectief verschijnsel, waardoor juist

tijdens een Eten-bij-De-Oever avond dat ze bijna iedere avond op een andere plek gratis of voor een klein bedrag aanschuift aan een tafel waar ze met andere mensen kan eten, omdat ze er tegenop ziet om alleen te eten (O_E9). Ook tijdens conversaties tijdens het veldwerk wordt duidelijk dat mensen het niet gemakkelijk vinden om in de sociale netwerken in hun woonplaats ingebed te raken (O_E13; O_E2, r. 65-68).

Tijdens een vergadering van het pioniersteam wordt gesproken over ‘de man met de koffer’. Het blijkt iemand te zijn die je de dorpsgek zou kunnen noemen. Iedereen kent hem van gezicht, maar hij gaat op weinig plekken naar binnen en maakt met weinig mensen contact. Men is blij dat hij bij een bijeenkomst van de pioniersplek wel naar binnen is gegaan en contact gemaakt heeft met mensen (O_E4).

De meeste geïnterviewde deelnemers geven aan een sociaal leven te hebben waarmee zij tevreden zijn.¹⁹⁴ In de interviews met twee respondenten komt wel naar voren dat zij verlangen naar meer sociale contacten en/of het horen bij meer gemeenschappen. Als ik Gwen heel direct vraag of ze behoefte heeft om bij nog een gemeenschap te horen, zegt ze: *Ja. Soms denk ik van wel en soms denk ik van niet* (T_IE15, r. 1193-1196). Elders in het interview geeft ze echter expliciet aan *niet eenzaam* te zijn (T_IE15, r. 1319-1322). In het interview met Lily vertelt deze het volgende verhaal, waaruit blijkt dat zij verdrietig is over het feit dat zij niet bij een sociaal verband blijkt te horen:

Pia [één van de vier mensen die Lily beschrijft als leden van een groepje vriendinnen bij de tennisclub, MV], *daar heb ik echt een goede band mee. En dan hadden ze het over iets, naar Zeeland was er iets, en toen zei Pia: Goh dan kunnen dan en dan die week wel... Ik zeg: nou, dat komt goed uit, want die week kan ik toevallig ook. En toen kwam Pia later, want ze brengt haar hondje nog wel eens, dan pas ik op als ze een dagje weg moet even. En, toen zegt ze: Ja, sorry Lily, die andere meiden zeiden dat ik eerst met hun had moeten overleggen...’ De andere meiden [bleken het geen goed idee te vinden dat Lily ook mee zou gaan naar Zeeland. Lily vertelt dat ze] *erg verdrietig* [was over dit voorval en dat ze] *het gevoel had van: ik hoor er toch niet bij!* (T_IE14, r. 1815-1835)*

de duiding door de onderzochte persoon belangrijk is en onderzoekers niet te gemakkelijk moeten stellen dat iemand eenzaam is (Van Tilburg & Jong Gierveld, 2007, p. 17).

¹⁹⁴ Zoals beschreven in paragraaf 2.4.4. zijn respondenten voor de interviews door de pionier benaderd met de vraag of zij geïnterviewde willen zijn. Pionier Willem heeft George, Joan en Clementine gevraagd, maar zij hebben aangegeven daar niet voor open te staan. George, Joan en Clementine hebben in conversaties wel eens uitspraken gedaan die de onderzoeker doen vermoeden dat zij niet helemaal tevreden zijn over hun sociale leven. De verhalen van Joan, George en Clementine als geïnterviewden hadden mogelijk het beeld van de onderzoeker verrijkt op het punt dat in deze paragraaf beschreven wordt.

Omdat Lily in het interview wel veel vertelt over korte contacten op straat, maar niet zoveel over intensievere contacten, vraagt de onderzoeker haar expliciet of ze zich wel eens eenzaam voelt. Ze antwoordt op die vraag:

Nee, kijk ik moet echt, daarom zeg ik: ik moet die agenda elke dag naslaan. Dan denk ik o ja, die dag heb ik niks, o lekker, nou dan ga ik boodschappen doen, ga ik het dorp in. Hou ik rekening met een uur extra voor het kletsen onderweg. (T_IE14, r. 781-783)

Of het feit dat Gwen en Lily de vraag of zij eenzaam zijn negatief beantwoorden ook daadwerkelijk betekent dat zij zich niet geregeld eenzaam voelen, is in dit onderzoek niet getraceerd. Het is echter wel bekend dat de vraag ‘Voel je je eenzaam?’ vaak sociaal wenselijk beantwoord wordt (Van Tilburg & Jong Gierveld, 2007, p. 17). Ook is in andere fragmenten van de interviews met Gwen en Lily hoorbaar geworden dat zij het gevoel hebben ergens niet bij te horen waar zij (misschien) wel bij willen horen.

In de interviews vertellen mensen over sociale verbanden waar ze bij horen en bij gehoord hebben. In de volgende alinea’s wordt eerst besproken wat het betekent te horen bij niet-religieuze sociale verbanden, om vervolgens in te gaan op de rol die het horen bij religieuze gemeenschappen speelt en heeft gespeeld in de levens van de geïnterviewden.

Verschillende geïnterviewden geven aan geen, of maar in een enkel geval, lid te zijn van een gemeenschap. Arthur geeft aan een clubkaart van een voetbalclub te hebben en zich onderdeel te voelen van de supportersgroep. Jack vertelt dat hij vierendertig jaar lid is geweest van een wandelsportvereniging, maar nu geen lid meer is. Samen met een aantal andere mensen die lid zijn geweest van de wandelsportvereniging is hij nu wel onderdeel geworden van een groep die zich bezighoudt met verkeersaangelegenheden in de vestigingsplaats van de pioniersplek. Stan vertelt dat hij jarenlang lid is geweest van een sportvereniging, maar nu alleen nog af en toe sport met een groepje vrienden. Jack en Stan zijn geen lid van een vereniging, maar zijn nu onderdeel van een informele groep.¹⁹⁵

Arthur, Gwen en Stan vertellen dat familie en vrienden die ze een-op-een of in kleine groepjes ontmoeten, voor hen de belangrijkste sociale contacten zijn. Ze geven aan weinig tijd over te hebben voor andere ontmoetingen met mensen. Zij verlangen er zodoende ook niet naar om nieuwe vriendschappen te sluiten binnen de pioniersplek. Stan maakt duidelijk dat hij tevreden is met de sociale verbanden waarin hij leeft, hoofdzakelijk zijn gezin. Hij zegt:

Nee, ik heb niet de drang, gevoel dat ik moet zeggen ik moet ergens bij horen nee, want ik kan prima alleen leven. Dat uh, dat zou ik kunnen. . . . Ik bedoel uh, als je zou zeggen: je gaat met je gezin, ga je ergens op een hutje in de hei in Zimbabwe wonen, ja, best job. (T_IE12, r. 2529-2530; r. 2543-2544)

¹⁹⁵ Zie voetnoot 180 voor de definitie van ‘informele groep’.

In de interviews en in conversaties met deelnemers van pioniersplek De Oever tijdens de participatieve observaties is de betrokkenheid bij al langer bestaande geloofsgemeenschappen een veelbesproken onderwerp. Mensen brengen het veelal uit zichzelf ter sprake. De meesten van hen blijken al lange tijd, vaak van kinds af aan, geregistreerd te staan als lidmaat van een al langer bestaande geloofsgemeenschap. Het kerkbezoek van deze geregistreerde leden was echter, in ieder geval een bepaalde langere periode in hun leven, nihil. Geen van hen geeft aan na een crisis gestopt te zijn met het kerkbezoek.¹⁹⁶ Zij vertellen allemaal dat ze *geleidelijk minder* (T_IE13, r. 873) vaak de kerkdiensten gingen bezoeken. Ze voegen er aan toe: *Alles kon, niemand zei meer tegen jou: moet jij niet naar de kerk ofzo? Nee, dat zei niemand* (Citaat uit T_IE10, r. 89-90, soortgelijke citaten in andere interviews vindbaar). Arthur bevestigt dat en geeft aan dat je in een *grote kerk* heel makkelijk in de *anonimiteit* kon raken (T_IE13, r. 897-898). Jack beschrijft dat hij ook denkt dat er bepaalde krachten aan het werk waren in die tijd dat hij en zijn vrouw steeds minder naar de kerk gingen:

Er is iemand . . . die je daar weg probeert te houden he? En dan ga je een keer niet en dan stimuleert hij je ook niet om de volgende keer weer wel te gaan he? En zo ging je dan eigenlijk van lieverlee niet meer. (O_E12, r. 18-20)

De verbinding tussen de kerk en deze deelnemers is door de tijd heen veranderd. Toch is de verbinding altijd gebleven. Geen van hen liet zijn/haar gegevens verwijderen uit de administratie van de kerk. Ten gevolge hiervan heeft de kerkelijke gemeenschap waar zij bij hoorden altijd pastorale verantwoordelijkheid gevoeld. Dit is zichtbaar geworden doordat ambtsdragers aangebeld hebben met de vraag of zij op bezoek mochten komen. Verschillende geïnterviewden vertellen over een dergelijk bezoek van een ambtsdrager. Eén van de deelnemers vertelt dat hij na een bezoek van de dominee van de geloofsgemeenschap waar hij formeel lid van was, ook weer kerkdiensten is gaan bezoeken. Hij heeft het echter moeilijk gevonden het bijwonen van de diensten in die kerk vol te houden.

Niet alleen de verbinding met de kerk is gedurende het hele leven van deze deelnemers in stand gebleven. In de interviews komt naar voren dat het geloof voor velen van hen ook van betekenis bleef. Arthur, Jack en Lily geven bijvoorbeeld aan dat ze altijd zijn blijven bidden.

Twee mensen met wie een interview heeft plaatsgevonden, Gwen en Stan, zijn nooit formeel (door lidmaatschap) verbonden geweest met een al langer bestaande geloofsgemeenschap. Gwen vertelt dat ze de christelijke verhalen en traditie wel heeft leren kennen toen ze vroeger met vriendinnen meeding naar de zondagschool. Ook op de christelijke school waar ze naartoe ging heeft ze erover geleerd. De kerk en kerkdiensten speelden echter een marginale rol in haar leven. Ze hoorde niet bij een geloofsgemeenschap. In het leven van Stan is een geloofsgemeenschap pas een rol gaan spelen toen hij verkering kreeg met het meisje dat nu zijn vrouw is. Zij ging wekelijks naar de

¹⁹⁶ Dit beeld sluit aan bij het algemene beeld dat geschetst is in paragraaf 3.3..

kerk. Vanaf het moment dat Stan een relatie met haar kreeg, ging hij geregeld met haar mee naar kerkdiensten. Hij voelde zich echter geen onderdeel van die geloofsgemeenschap.

Er zijn ook verschillende mensen bij pioniersplek De Oever betrokken (o.a. Arthur, Milo en Stan) die kort voorafgaand aan het moment dat zij deelnemer werden bij de pioniersplek Oever merkten dat ze geneigd waren om minder frequent deel te nemen aan kerkelijke activiteiten en kerkdiensten. Hun betrokkenheid bij de gemeenschap van pioniersplek De Oever is feitelijk in de plaats gekomen van de betrokkenheid bij een al langer bestaande christelijke geloofsgemeenschap. De betrokkenheid bij de pioniersplek is echter intenser dan hun betrokkenheid bij de al langer bestaande geloofsgemeenschap. Soms is er ook sprake van een dubbele loyaliteit bij mensen die zichzelf wel zien als behorend tot de doelgroep van pionieren. Een voorbeeld van zo'n deelnemer is Arthur. Arthur vertelt:

Ik ga [naast dat ik veel bijeenkomsten van pioniersplek De Oever bijwoon, MV] ook nog steeds daar, als daar bijzondere diensten zijn zoals volgende week dan de dankstond voor het gewas en ik zit daar nog op Bijbelkring en ik spreek ook die mensen nog regelmatig. (T_IE13, r. 196-199)

Ook de verbondenheid tussen Jack en de al langer bestaande kerk blijkt niet betekenisloos te zijn. Ongeveer negen maanden nadat hij in het kader van dit onderzoek geïnterviewd is, overlijdt Jack. Pionier Willem is op vakantie als Jack overlijdt. Zodoende is hij niet in de gelegenheid om de uitvaartdienst te leiden. De uitvaartdienst wordt begeleid door de predikant van de wijkgemeente waarvan Jack bij zijn overlijden formeel lidmaat is.

Milo en Gwen geven aan dat zij denken dat geloven makkelijker is wanneer je ook in een sociaal verband met het geloof bezig bent. Milo beschrijft dat die gemeenschap met anderen rondom geloof nodig is in tijden dat je *erg gaat* twifelen. Dan *heb je iemand die jouw geloof kan bevestigen en die bevestiging heb je wel nodig*, vult hij aan (T_IE11, r. 1988-1999). Gwen beschrijft dat contact met anderen over thema's die met geloof samenhangen ervoor zal zorgen dat *je niet op een bepaald niveau blijft hangen* (T_IE15, r. 1213-1216). Arthur geeft aan dat hij niet zozeer andere mensen nodig heeft om te geloven (daar vraagt de onderzoeker in het interview expliciet naar), maar hij zegt wel: *zo'n moment, zo'n dienst, dat heb ik wel nodig* (T_IE13, r. 357-369). Uit Arthurs reactie kan worden opgemaakt dat de gemeenschap en de plek waar een eredienst plaatsvindt voor hem niet noodzakelijkerwijs bij elkaar horen.

Concluderend kan gesteld worden dat veel deelnemers bij pioniersplek De Oever niet (intens) verbonden zijn met andere sociale verbanden. Tijdens de participatieve observatie wordt duidelijk dat er mensen zijn die duidelijk ook voor sociale contacten naar de bijeenkomsten van de pioniersplek komen. Zij vertellen dat zij maar moeilijk ingebed konden raken in andere sociale verbanden in de vestigingsplaats van

pioniersplek De Oever. In de interviews is bij sommigen een verlangen waarneembaar naar het horen bij (nog) een gemeenschap.

Ook is duidelijk geworden dat een groot aantal van de deelnemers bij pioniersplek De Oever formeel verbonden is met een al langer bestaande kerkgemeenschap. In bepaalde periodes zijn deze mensen niet alleen formeel met deze kerkgemeenschappen verbonden geweest omdat ze op de ledenlijst stonden, maar waren zij daarnaast ook verbonden doordat zij met (vrij) grote regelmaat kerkdiensten bezochten. Een aantal mensen is gestopt met die kerkgang, anderen hebben het gevoel gehad dat zij (opnieuw) dreigden te stoppen met die kerkgang net voordat zij bijeenkomsten van pioniersplek De Oever zijn gaan bijwonen. Omdat veel van de deelnemers vroeger trouwe kerkbezoekers waren, kennen zij de elementen van een kerkdienst en de christelijke traditie.

Over de noodzaak om te behoren tot een verzameling mensen die allemaal met geloof bezig zijn, wordt verschillend gedacht. Sommigen lijken het nodig te vinden en/of er naar te verlangen, een ander persoon geeft aan dat het hem niet zozeer om de verzameling mensen gaat, maar wel om het vaste (minimaal) wekelijkse moment dat door de aanwezigheid van het initiatief van de pioniersplek gemarkeerd wordt als 'tijd om met geloof bezig te zijn'.

9.2.3. Verlangens en verwachtingen ten aanzien van de pioniersplek

Zonder dat de interviewer daar duidelijk op aan stuurde, vergelijken bijna alle geïnterviewden de pioniersplek aan het begin van het interview, met al langer bestaande geloofsgemeenschappen. Hieruit kan geconcludeerd worden dat men deze twee met elkaar associeert. Geen van de geïnterviewden beschrijft heel expliciet wat zij verwachten aan te treffen bij de eerste bijeenkomst van de pioniersplek waarbij zij deelnemer waren. George zegt wel dat hij *zoiets met die tafels* (O_E2, r. 72), die hij bij een brunchdienst (zie voor beschrijving hiervan paragraaf 6.2.1.) aantreft, niet verwacht had. Hij beschrijft echter niet wat hij wel verwacht had.

In de verhalen die mensen vertellen over hun participatie in al langer bestaande kerkgemeenschappen, komt naar voren dat zij in de al langer bestaande geloofsgemeenschappen tekorten ervaren hebben. Milo en Arthur geven aan de preken van de voorgangers niet (meer) aansprekend te vinden. Stan heeft in de al langer bestaande geloofsgemeenschap het gevoel anders te zijn dan de andere mensen die aanwezig zijn. Hij heeft het gevoel dat iedereen elkaar kent. Bovendien heeft hij de idee dat iedereen op een bepaalde manier gelooft, terwijl hij maar weinig mensen kent die op dezelfde wijze als hij met geloof bezig zijn. Zoals in paragraaf 10.2.2. duidelijk is geworden, hebben de geïnterviewden de kerk stilletjes verlaten. Mensen beschrijven dat dat kon, omdat zij 'ongezien' waren. Ze werden niet gemist en zelf ervoeren ze geen gemis als ze die kerkdiensten niet meer bezochten. Om de kerkgang vol te houden, hadden zij het nodig om het gevoel te hebben gezien te worden. Zij hoopten dan ook in de nieuwe geloofsgemeenschap van De Oever gezien te worden.

Arthur beschrijft echter ook dat er nu mensen zijn die wel naar bijeenkomsten bij pioniersplek De Oever komen, maar niet meer naar de diensten van de al langer

bestaande kerk gaan, omdat zij zich *toch bekeken voelden als ze naar een kerk* [hij verwijst hier naar de al langer bestaande kerk, MV] *gingen. Zij voelden zich bekeken omdat ze anders gekleed zijn of anders...* (T_IE13, r. 170-171). Er waren, volgens Arthur, dus ook mensen die zich juist té veel gezien voelden in de al langer bestaande kerk. Deze mensen wensten juist minder als ‘anders’ gezien te worden bij pioniersplek De Oever. Arthur geeft aan dat hij voorafgaand aan zijn deelname bij pioniersplek De Oever hoopte dat de pioniersplek een *kerk is voor iedereen, ook voor hun* [hier verwijst hij naar die mensen die zich in de al langer bestaande kerk bekeken voelden, hij ziet zichzelf niet als één van hen, zo blijkt uit zijn woordkeuze, MV] (T_IE13, r. 175-176).

Hoewel het hebben van sociaal contact met anderen een reden is voor mensen om deel te nemen aan activiteiten van de pioniersplek (zie beschrijving paragraaf 9.2.2.), geven deelnemers ook aan dat zij niet verwachtten nauwe relaties op te bouwen met andere aanwezigen. Een aantal deelnemers geeft aan geen behoefte te hebben aan het opbouwen van vriendschappen met mensen die zij bij de activiteiten van de pioniersplek ontmoeten. Arthur is één van hen en zegt: *Ik heb een heel rijk sociaal leven buiten De Oever zeg maar, waar ik ook bijna geen tijd voor heb. Dus uh..* (T_IE13, r. 331-332; Stan zegt iets soortgelijks in T_IE12, r. 1306-1315). Gwen beschrijft dat haar *emmertje wel vol* is (T_IE15, r. 1177) en dat ze in haar leven niet veel ruimte heeft om allerlei verantwoordelijkheden aan te gaan of om te investeren in relaties met andere deelnemers bij pioniersplek De Oever.

Een aantal mensen geeft aan dat ze voorafgaand aan hun deelname bij pioniersplek De Oever op zoek waren naar een plek waar zij sociaal contact met anderen zouden kunnen hebben. Hiernaast vertellen zij ook op zoek geweest te zijn naar bepaalde inhoud. Gwen vertelt dat ze niet zozeer op zoek was en is naar een dienst, maar dat ze vooral behoefte heeft aan gesprekken over thema’s waar zij mee bezig is of thema’s die raken aan haar leven. Milo geeft aan op zoek te zijn naar een nieuwe kerkgemeenschap omdat hij *het niet helemaal eens is hoe* dominees in een andere kerk waar hij geregeld diensten bijwoont *de Bijbel prediken* (T_IE11, r. 151-152). Ook Arthur geeft aan op zoek te zijn naar een plek waar de preken hem meer *aanspreken* (T_IE13, r. 119). De preken die hem in een al langer bestaande kerkgemeenschap niet aanspraken noemt hij *oudervets* (T_IE13, r. 129).

Concluderend kan gesteld worden dat de deelnemers van De Oever voorafgaand aan deelname bij pioniersplek De Oever verwachten iets aan te treffen dat gelijkenis vertoont met een kerkdienst in een al langer bestaande geloofsgemeenschap. Dat komt veelal doordat ze de persoon die hen uitnodigt om deel te komen nemen binnen de context van de al langer bestaande kerk plaatsen. Tegelijkertijd hopen deelnemers dat het bij pioniersplek De Oever anders is dan in de al langer bestaande geloofsgemeenschappen waar velen van hen officieel onderdeel van zijn. In de al langer bestaande geloofsgemeenschappen waar men korter of langer geleden in participeerde, heeft men tekorten ervaren. Men hoopt dat die in de nieuwe geloofsgemeenschap binnen pioniersplek De Oever niet aanwezig zijn. Het blijkt dat mensen er vooral naar verlangen om gezien te worden én zichzelf te mogen zijn.

9.2.4. Percepties van (geloofs)gemeenschap

In de interviews wordt met mensen besproken welke elementen aanwezig moeten zijn om van een gemeenschap te kunnen spreken. In de gesprekken met deelnemers van pioniersplek De Oever valt het op dat zij elementen van intimiteit in de relaties met anderen benoemen als noodzakelijk voor het bestaan van een gemeenschap. Zij vertellen dat zij gemeenschap aanwezig achten op een plek *waar je in contact kan komen met andere mensen* (T_IE11, r. 220), op een plek waar je *wordt gezien* (T_IE11, r. 220), op een plek waar interactie is tussen mensen (bijvoorbeeld zichtbaar op het moment dat mensen elkaar de hand schudden T_IE11, r. 222-224), op een plek waar mensen *mekaar kennen* (Citaat uit T_IE13, r. 686, vergelijkbaar iets wordt gezegd in T_IE11, r. 414-416).

Ook continuïteit, het telkens aanwezig zijn van een min of meer vaste groep mensen, wordt door iemand genoemd als een voorwaarde om van een gemeenschap te kunnen spreken. Milo geeft aan dat hij denkt dat mensen elkaar niet echt leren kennen als er telkens andere mensen zijn. Elkaar kennen gebeurt volgens Milo in een *opgebouwde* relatie, waarin je naast elkaars naam ook meer van elkaar weet (T_IE11, r. 1254-1276). Jack geeft een heel eigen definitie van een gemeenschap als hij zegt dat een gemeenschap *een plekje is waar het rustig is, in die drukke tijd van nu* (T_IE10, r. 831).

Concluderend kan gesteld worden dat de deelnemers van pioniersplek De Oever vinden dat echt in contact zijn met andere mensen en de verwachting hebben (op den duur) door hen gekend te kunnen worden, nodig is om van een gemeenschap te kunnen spreken.

9.3. Typologie

In voorgaande paragrafen is het beeld geschetst van de wijze waarop bemiddeling tussen de deelnemers en de pioniersplekken heeft plaatsgevonden, van de rol die sociale verbanden en relaties spelen en hebben gespeeld in de levens van deelnemers, van de verwachtingen ten aanzien van de pioniersplekken en van de beelden die het concept 'gemeenschap' bij mensen oproept. In dit beeld worden de contouren van verschillende typen deelnemers zichtbaar. Op basis van deze contouren is een typologie ontwikkeld die behulpzaam beoogt te zijn bij het verkrijgen van meer kennis over de wijze waarop (n)ooit-kerkelijken betrokken zijn bij initiatieven waarin zingevingsvragen een prominente rol spelen, en over de beweegredenen die ze voor hun betrokkenheid hebben. De hoeveelheid data die is verzameld is echter te gering om de soliditeit van deze typologie te kunnen waarborgen. Het is de hoop dat deze typologie behulpzaam kan zijn bij het ontwikkelen van een betrouwbaar (kwantitatief) onderzoek waarin gevalideerd kan worden of de in dit onderzoek verzamelde data een representatief beeld geven.

Voor de onderscheiding van verschillende typen (n)ooit-kerkelijken zijn twee dimensies leidend: de kerkelijke achtergrond van de persoon en de mate waarin iemand

het verlangen heeft om deel uit te maken van een nieuwe (geloofs)gemeenschap. Voordat de typologie gepresenteerd wordt, worden deze dimensies nader toegelicht.

Binnen de dimensie ‘kerkelijke achtergrond’ worden twee categorieën onderscheiden: er zijn mensen met een kerkelijke achtergrond en mensen zonder een kerkelijke achtergrond. Er zijn verschillende parameters die bepalen tot welke categorie een deelnemer behoort: wel of geen formele registratie als lid, wel of geen regelmatige kerkgang in een bepaalde periode in iemands leven en de mate waarin de inhoudelijke boodschap van de kerk voor iemand betekenisvol is of is geweest. Deze parameters corresponderen met verschillende dimensies van betrokkenheid die zijn onderscheiden in hoofdstuk drie.

Mensen die hun registratie als lidmaat van de kerk betekenisvol vinden, worden in ieder geval tot de mensen met een kerkelijke achtergrond gerekend. Ook mensen die in een eerder stadium in hun leven trouwe kerkgangers waren, maar dat nu al geruime tijd niet meer zijn, worden tot de mensen met een kerkelijke achtergrond gerekend. Mensen die nooit formeel geregistreerd zijn geweest en die (bijna) nooit deelgenomen hebben aan kerkelijke bijeenkomsten voordat zij gingen deelnemen aan de bijeenkomsten van pioniersplekken worden niet tot de mensen met een kerkelijke achtergrond gerekend.

Binnen de dimensie ‘verlangen naar het horen bij een (voor hem of haar) nieuwe (geloofs) gemeenschap’ bestaan twee categorieën. Er zijn mensen met een verlangen te horen bij een (voor hem of haar) nieuwe (geloofs)gemeenschap en mensen zonder een dergelijk verlangen. Verlangen naar geloofsgemeenschap is gelaagd. Mensen met verschillende soorten verlangens kunnen allen ingedeeld worden in de categorie van mensen die verlangen naar een (voor hen) nieuwe gemeenschap. Een paar te onderscheiden vormen van verlangen zijn de volgende:

- Sommige mensen verlangen vooral naar sociale contacten omdat zij die op andere plekken niet tot nauwelijks hebben. Het feit dat er religieuze inhoud aan bod komt op deze plek waar zij een echte ontmoeting met anderen kunnen hebben is voor hen secundair. Aan de ene kant kan gesteld worden dat zij wel naar gemeenschap verlangen, maar dat dit niet specifiek een *christelijke* geloofsgemeenschap hoeft te zijn. Aan de andere kant inspireert het christelijk gedachtengoed mensen om een plek open te stellen voor deze mensen, die elders dus maar moeilijk aansluiting vinden. Het ‘geloofs’-aspect van de gemeenschap is zodoende waarschijnlijk toch essentieel.
- Andere mensen geven aan het betekenisvol te vinden wanneer er een (vaste) plek en moment in hun leven is om met geloof of zingevingsvragen bezig te zijn. Wanneer iemand of iets buiten hen dat moment niet markeert, lukt het deze mensen onvoldoende om met geloof of zingevingsvragen bezig te zijn met de frequentie die ze wenselijk achten. Ze geven echter aan dat het voor hen een geringe betekenis heeft te weten dat er ook andere mensen tegelijk met hen, soms ook op dezelfde plek, op dat moment bezig zijn met (hun) geloof.

- Een ander geeft aan juist vooral te verlangen naar ‘gezien worden door God’. Of zoals zij het zelf verwoordt: *dat de Heer een seintje geeft, dat Hij iets laat voelen van ub: Ik ben er echt voor je, Ik hou van je. Ub, Ik hou ook van jou* (I_IE14, r. 454-455). Deze deelneemster laat hiernaast echter weten het niet betekenisvol te vinden om naar een plek te gaan waar geloof met anderen gedeeld wordt.

Bovendien blijken mensen (zie paragraaf 9.1.4. en paragraaf 9.2.4.) verschillende beelden te hebben bij het begrip ‘gemeenschap’. Wanneer mensen aangeven ernaar te verlangen om te horen bij een gemeenschap, is er dan ook sprake van een verschillend verlangen. Sommigen verlangen naar een verzameling mensen met een gezamenlijk doel of een gezamenlijke handeling, terwijl anderen met name verlangen naar een bepaalde mate van intimiteit in relaties.

Op basis van de twee dimensies (‘kerkelijke achtergrond’ en ‘verlangen naar het horen bij een nieuwe gemeenschap’) kunnen vier typen (n)ooit-kerkelijken worden onderscheiden. Deze vier typen worden in Diagram 1 weergegeven:

DIAGRAM 1: TYPOLOGIE (N)OOIT-KERKELIJKEN

1. *Herontdekkers*¹⁹⁷

Bij de pioniersplekken zijn mensen betrokken die nu en/of in het verleden een betekenisvolle relatie met een kerkelijke gemeenschap hebben gehad en die duidelijk het verlangen hebben om zich ook nu weer bij een (christelijke) geloofsgemeenschap aan te sluiten. Eerder in dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat er verschillende subtypen te onderscheiden zijn:

- a. Er zijn mensen die geregistreerd zijn als lidmaat van een al langer bestaande kerkelijke gemeenschap in de vestigingsplaats van de pioniersplek. De registratie is voor hen betekenisvol en bovendien wonen zij, tot aan het moment dat zij aanwezig zijn bij bijeenkomsten van de pioniersplek, met grote regelmaat kerkdiensten en andere door de kerkelijke gemeente georganiseerde activiteiten bij.¹⁹⁸ De verbondenheid met de al langer bestaande geloofsgemeenschappen is voor hen altijd van betekenis gebleven. Hoewel zij met grote regelmaat diensten en andere kerkelijke activiteiten bij hebben gewoond van de al langer bestaande geloofsgemeenschappen, beschrijven zij zelf dat zij zichzelf voorafgaand aan hun betrokkenheid bij de pioniersplek als ‘randkerkelijk’ zien. Zij zien zichzelf als zodanig omdat zij een afnemende frequentie van deelname verwachten. Als reden hiervoor noemen zij dat zij merken dat zij steeds minder geïnspireerd worden door de preken in de al langer bestaande geloofsgemeenschap waarvan ze bijeenkomsten bijwonen.
- b. Er zijn mensen die geregistreerd zijn als lidmaat van een al langer bestaande kerkelijke gemeenschap in de vestigingsplaats van de pioniersplek. Deze registratie is voor hen betekenisvol, ondanks het feit dat zij al geruime tijd niet meer regelmatig deelnemen aan kerkelijke activiteiten of diensten van die gemeenschap.
- c. Er zijn mensen die vroeger intensief betrokken zijn geweest bij een christelijke geloofsgemeenschap. Die betrokkenheid is voor hen van betekenis. Ook na het moment dat zij expliciet afstand hebben genomen van die geloofsgemeenschap verlangen zij af en toe terug naar bepaalde aspecten van die geloofsgemeenschap.

Dit type ooit-kerkelijken komt bij pioniersplek De Oever relatief meer voor dan bij pioniersplek WantMore.

¹⁹⁷ In de zoektocht naar een geschikte term om dit type deelnemer te beschrijven is de onderzoeker gestuit op het Portugese woord ‘saudade’. Dit woord, dat als één van de moeilijkst vertaalbare woorden gezien wordt, beschrijft de mengeling van gevoelens van verlies, gemis, liefde maar ook afstand, een emotie die voortkomt uit een mooie herinnering die tegelijkertijd ook pijn doet. Omdat het juist deze mengeling van gevoelens is die de deelnemers ervaren, zou een zelfstandig naamwoord waarmee een persoon met saudade wordt aangeduid, passend zijn om dit type deelnemer te beschrijven. Aangezien een dergelijk woord niet bestaat en de overige begrippen in deze typologie aansluiten bij de Nederlandse taal, is een term gekozen die maar in geringe mate aansluit bij dat wat gevat is in de term ‘saudade’.

¹⁹⁸ Sommigen van hen wonen daarna zowel bijeenkomsten van de pioniersplek als bijeenkomsten van de al langer bestaande geloofsgemeenschap bij.

2. *Losgekomenen*

Bij pioniersplekken zijn mensen deelnemer die vroeger betrokken waren bij kerkelijke gemeenten, maar wier betrokkenheid geruime tijd voorafgaand aan het moment van deelname bij de pioniersplek geëindigd is. Veel van deze mensen nemen als (klein) kind deel aan kerkelijke activiteiten. Wanneer zij in de pubertijd komen, stopt deze deelname. Hoewel zij aan bepaalde aspecten van de diensten en de geloofsgemeenschappen positieve herinneringen hebben (bijvoorbeeld aan de muziek in diensten), vertellen zij vaak dat hun verbondenheid met de kerk voor hen nooit veel betekend heeft. Het participeren in het kerkelijk leven hoorde echter wel bij de gewoonten van het gezin waarin zij opgroeiden. De meesten van hen hebben op een gegeven moment vrij bewust afstand genomen van de gemeenschappen en praktijken van de kerk. Deze mensen vertellen niet uit zichzelf of zij geregistreerd zijn of waren in de kerkelijke systemen als hen gevraagd wordt of zij ergens lid van zijn of waren.

Wanneer met deze mensen gesproken wordt over de vraag of zij ernaar verlangen om te horen bij een (geloofs)gemeenschap, is de mate waarin zo'n gemeenschap bij zal dragen aan hun persoonlijke leven het belangrijkste criterium voor een al dan niet aanwezig verlangen. Hoewel zij ontmoetingen met anderen soms wel betekenisvol vinden, is een meer langdurige verbinding voor hen allermindst vanzelfsprekend.

3. *Uitvinders*

Bij pioniersplekken zijn mensen betrokken die niet kerkelijk betrokken zijn geweest en ook nooit geregistreerd zijn geweest in de kerkelijke systemen. Ze zijn wel bezig met zingevingsthema's en hopen bij de pioniersplek op een betekenisvolle manier met zingevingsvragen bezig te kunnen zijn. Deze mensen geven aan soms te verlangen naar meer verbinding met andere mensen in algemene zin. Ook vertellen zij dat verbinding met andere mensen die ook met zingevingsvragen bezig zijn, hen waardevol lijkt.

4. *Vrijblijvers*

Bij pioniersplekken zijn mensen betrokken die zijn opgegroeid in een gezin waarin kerk en religie een zeer marginale rol speelden. De meesten van hen zijn ook op latere leeftijd nagenoeg nooit aanwezig geweest bij kerkdiensten of kerkelijke activiteiten. Geen van de Vrijblijvers is op enig moment formeel geregistreerd als lidmaat van de kerk. Wanneer zij op latere leeftijd wel frequenter kerkelijke bijeenkomsten zijn gaan bijwonen, geven zij aan zichzelf nooit onderdeel gevoeld te hebben van de kerkgemeenschap. Zij besluiten aan de bijeenkomsten van de pioniersplek te gaan deelnemen omdat deze hen inhoudelijk aanspreken, maar zijn niet op zoek naar een nieuwe verzameling mensen waarmee ze op frequentere basis contact kunnen hebben over zingevingsthema's. Eén van de interviewrespondenten die tot deze categorie gerekend kan worden, geeft aan al deel uit te maken van voldoende andere gemeenschappen. Zij vindt het waardevol om deel uit te maken van die gemeenschappen, maar verlangt er (nu) niet naar te horen bij een (voor haar) nieuwe gemeenschap.

9.4. Resumé

Wanneer de geïnterviewden van de twee pioniersplekken waar veldwerk is verricht ingedeeld worden in de vier categorieën die in bovenstaande typologie zijn gepresenteerd, kan geconstateerd worden dat vier van de zes geïnterviewden van pioniersplek De Oever Herontdekkers zijn, één van hen tot de Uitvinders gerekend kan worden en één tot de categorie van de Vrijblijvers behoort. De geïnterviewden van pioniersplek WantMore kunnen bijna evenredig verdeeld worden over de vier categorieën: twee van hen zijn zogenaamde Herontdekkers, twee van hen zijn Losgekomenen, één van hen is een Uitvinder en twee van hen zijn Vrijblijvers. Er kan dan ook geconcludeerd worden dat de groep deelnemers bij pioniersplek WantMore diverser is dan bij pioniersplek De Oever. De twee respondenten van pioniersplek WantMore die gerekend kunnen worden tot de Herontdekkers zijn de respondenten die zijn toegevoegd nadat eerst gestreefd is naar het trekken van een representatieve streekproef.¹⁹⁹ Het is goed denkbaar dat de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming wordt beïnvloed door de mate waarin de mensen die betrokken zijn het verlangen hebben te horen bij een (voor hen) nieuwe (geloofs)gemeenschap.

In dit hoofdstuk is een nieuwe wijze van kijken naar (n)ooit-kerkelijken geïntroduceerd. In de typologie die in paragraaf 9.3. is gepresenteerd, is duidelijk geworden dat groepen mensen ook te verdelen zijn in groepen met verschillende verlangens. Soms staan verlangens van mensen in verbinding met ervaringen in het verleden, terwijl dat in andere gevallen niet tot nauwelijks het geval blijkt. Het is zichtbaar dat mensen met een kerkelijke achtergrond eerder het verlangen hebben te horen bij een (voor hen) nieuwe (geloofs)gemeenschap, dan mensen zonder betekenisvolle ervaring met de kerk. Marti en Ganiel (2014, p. 23; p. 34) beschrijven dat de idee van gemeenschap vaak een element is dat overblijft in processen waarin mensen de kerk waartoe ze behoord hebben deconstrueren. Overigens krijgt de idee van gemeenschap tegelijkertijd een nieuwe betekenis. Men vindt het van belang dat er in die gemeenschap een warme accepterende atmosfeer aanwezig is. Deze heeft men lang niet altijd ervaren in de gemeenschap in de kerk waartoe men behoord heeft. Voor veel mensen voor wie het van betekenis is geweest te behoren tot een kerkelijke, christelijke geloofsgemeenschap, blijkt ook de christelijke traditie het belangrijkste referentiepunt te blijven in hun zoektocht naar een nieuwe manier om met geloof bezig te zijn (Marti & Ganiel, 2014, p. 26).

Bij verschillende deelnemers van pioniersplek WantMore blijkt een verlangen naar een aansprekende inhoud van programma's sterker aanwezig te zijn dan het verlangen naar een (bepaald) sociaal verband of contact. Men wil deelnemen aan bijeenkomsten wanneer men het idee heeft dat deze bijdragen aan de eigen ontwikkeling. Men wil graag dat contact met andere mensen, als dat er is, daaraan bijdraagt. Deelnemers bij pioniersplek WantMore blijken voorafgaand aan hun deelname niet

¹⁹⁹ Zie paragraaf 2.4.4. voor een beschrijving van de wijze waarop de geïnterviewden geselecteerd zijn.

bezig te zijn met de vraag of zij een frequente deelnemer gaan en/of willen zijn. Deelnemster Julia benoemt zelfs dat ze niet van plan is een trouwe deelnemster te worden.

Bij verschillende deelnemers bij pioniersplek De Oever is verlangen naar een bepaald sociaal verband of contact een belangrijk element in de voorfase. Verschillende deelnemers geven aan dat de kwaliteit van de relatie met degene die hen uitnodigt om een ruimte te betreden waar ook andere mensen aanwezig zullen zijn, bepalend is in de keuze om ook daadwerkelijk die ruimte binnen te gaan. Wanneer zij de relatie beschrijven blijkt het om een relatie te gaan die door Westoby & Owen (2010) en Waaijman (1990) in navolging van Martin Buber een 'ik-jij-relatie' genoemd wordt.²⁰⁰ Hoewel de persoon die hen uitnodigt hen vraagt om naar een plek te gaan die lijkt op een plek waar zij eerder zijn weggegaan, geeft dit specifieke type relatie hen genoeg vertrouwen om naar die plek te gaan. Zij hopen en verwachten op die plek een betere versie van een geloofsgemeenschap aan te treffen dan de geloofsgemeenschap waar zij eerder mee in contact waren. Zoals zichtbaar geworden is, is voor de meeste mensen vooral het feit dat zij verwachten 'gezien' te worden (niet stilletjes te kunnen vertrekken) en zichzelf te kunnen zijn op die nieuwe kerkplek, van belang in de keuze om deel te gaan nemen. Kortom: mensen hopen en verwachten een 'ik-jij relatie' met anderen te kunnen hebben binnen de pioniersplek.

In het volgende hoofdstuk wordt ingegaan op de ervaringen die mensen hebben wanneer zij voor het eerst of kort geleden een ruimte zijn ingegaan waar zij meerdere deelnemers van de pioniersplek waar zij bij betrokken zijn, kunnen ontmoeten. Zichtbaar zal worden dat dit verlangen bepalend is voor wat mensen dan ervaren, opmerken en waarderen.

²⁰⁰ Een uitgebreidere beschrijving van deze relatie wordt gegeven in hoofdstuk zeven.

10. NET NA BINNENKOMST

In dit hoofdstuk staan de ervaringen centraal die deelnemers hebben tijdens de eerste keer of keren dat ze deelnemer zijn bij een bijeenkomst van de pioniersplek waar zij met meer dan één ander persoon aanwezig zijn. In dit hoofdstuk wordt de volgende deelvraag beantwoord:

Wat ervaren deelnemers wanneer zij voor het eerst of nog maar kortstondig deelnemen?

Er zijn twee redenen om aandacht aan dit moment te besteden. In de eerste plaats is het relevant om naar dit moment te kijken, omdat het volgens Westoby en Owen een cruciaal moment is in het vormingsproces van een gemeenschap (2010, p. 65). Het blijkt met name een cruciaal moment in het (geloofs)gemeenschapsvormingsproces te zijn in die gevallen wanneer een gemeenschap gevormd wordt in een context waarin veel mensen aanwezig zijn die het spannend vinden om zich in ruimtes met meerdere mensen te begeven of om zich voor het eerst bij een specifiek type sociaal verband aan te sluiten (bijvoorbeeld sociale verbanden waarin religie/geloof/spiritualiteit een rol speelt). Westoby en Owen (2010) beschrijven dat de basis van gemeenschappen in die contexten vaak gelegd wordt in een diade, een relatie tussen twee mensen. De overgang van een diade naar een triade (een relatie waarin (tenminste) drie mensen betrokken zijn) vindt niet vanzelfsprekend plaats.²⁰¹ In situaties waarin geprobeerd wordt een gemeenschap te gaan vormen met mensen die eerder negatieve ervaringen hebben opgedaan in andere gemeenschappen, is het geheel niet vanzelfsprekend dat zij daadwerkelijk gaan deelnemen aan een bijeenkomst waar ook andere mensen aanwezig zijn, ook na een positief contact met iemand die hen hiervoor uitnodigt (Wekker, 2020, p. 83).

In de tweede plaats zijn er mogelijk, zo is gebleken bij pioniersplek WantMore, veel mensen die slechts één of een enkele keer deelnemen op plekken waar mensen aanwezig zijn die ernaar verlangen dat er een nieuwe geloofsgemeenschap gaat ontstaan. In hoofdstuk vier is betoogd dat er veel buiten het gezichtsveld blijft wanneer er alleen aandacht is voor ‘gelukke’ gemeenschapsvorming en (dus) voor de dynamiek tussen mensen die geregeld en/of frequent op een plek komen waar meerdere andere mensen aanwezig zijn. In dit hoofdstuk wordt, door te focussen op de periode kort na binnenkomst, ook nadrukkelijk aandacht besteed aan de ervaringen van mensen die wel een keer of enkele keren deelnemen maar niet (per se) langdurig en/of intensief betrokken zijn. Aandacht voor hun verhaal is bovendien nodig omdat ook mensen die eenmalig

²⁰¹ Westoby en Owen spreken in hun werk niet over gemeenschapsvormingsprocessen waarin de overgang gemaakt wordt van een monade naar een triade of van een ik-het relatie (een relatie tussen twee mensen waarin nog weinig sprake is van vertrouwen (Westoby & Owen, 2010)) naar een triade. Ook andere auteurs die schrijven over (geloofs)gemeenschapsvorming schenken daar geen aandacht aan. In de context van pioniersplek WantMore is dat echter wel de overgang die veel gemaakt wordt.

of maar enkele keren deelnemen invloed hebben op het sociale verband dat ontstaat op de plek waar pioniers proberen een gemeenschap te laten ontstaan, juist door het feit dat zij zich niet intensiever en/of langduriger verbinden met het initiatief.

Het in beeld brengen van de ervaringen tijdens de eerste keer of keren van deelname gebeurt in dit hoofdstuk op tweeërlei wijzen. Allereerst wordt (in paragraaf 10.1.1. en 10.2.1.) gekeken naar de ruimtes waar de bijeenkomsten plaatsvinden en naar de wijze waarop de bijeenkomsten gestructureerd zijn. Daarnaast worden (in paragraaf 10.1.2. en 10.2.2.) de belangrijkste elementen weergegeven uit gesprekken waarin mensen reflecteerden op de eerste keer of keren dat zij deelnamen. Ook wordt (in paragraaf 10.1.3. en 10.2.3.) in beeld gebracht in welke mate deelnemers bij de verschillende pioniersplekken al kort na binnenkomst de aanwezigheid van een (geloofs)gemeenschap ervaren.

Het kijken naar ruimtes, manieren waarop ruimtes gebruikt worden en programma's waarin (religieuze) betekenisgeving plaatsvindt, levert nieuwe inzichten op over de rol die ruimtes en de opbouw van programma's spelen in het al dan niet tot stand komen van sociale relaties (Meyer, 2009, p. 10; Van Dam et al., 2005, p. 18). Het kijken naar de rol en betekenis van ruimte gebeurt steeds vaker in de theologie (zie bijvoorbeeld: De Roest, 2013; Pons-De Wit et al., 2019; Van Leersum-Bekebrede, 2021). Deelnemers beschrijven hoe zij de fysieke ruimte en specifieke programma-onderdelen ervaren, maar zij reflecteren daarnaast ook op de sfeer en de pioniersplek en het aanbod in meer algemene zin.

In de paragrafen 10.1. en 10.2. zal zichtbaar worden dat de vormgeving van de ruimtes waarin de bijeenkomsten plaatsvinden en de programma's bepaalde manieren van onderlinge omgang tussen deelnemers stimuleren. Zij dragen er aan bij dat de bijeenkomsten al dan niet ervaren worden als een goede plek om te zijn. De concepten 'familiariteit', 'publieke familiariteit' en 'amicale familiariteit', die in paragraaf 10.3. geïntroduceerd worden, blijken behulpzaam om te duiden wat er bij de twee pioniersplekken gebeurt. Deze duiding vindt plaats in het slot van paragraaf 10.3.. In paragraaf 10.4., de slotparagraaf van dit hoofdstuk, wordt met behulp van het concept 'communitas' gereflecteerd op hoe de bevindingen van dit hoofdstuk kunnen bijdragen aan het denken over geloofsgemeenschapsvorming.

10.1. WantMore

10.1.1. *De ruimte en de opbouw van het programma*

Wanneer deelnemers voor het eerst gaan deelnemen bij pioniersplek WantMore nemen zij deel aan diverse soorten activiteiten. Sommigen maken kennis met de pioniersplek op een storytelling-avond, anderen bezoeken als eerste een avond van de cursus Zinvol-

leven-voor-beginners, weer anderen bezoeken als eerste een ander soort activiteit.²⁰² De activiteiten vinden bovendien op verschillende locaties plaats. Zodoende is de fysieke ruimte die betreden wordt niet identiek. Avonden die samen als een serie gepresenteerd worden vinden vaak op één locatie plaats, maar bijvoorbeeld verschillende series storytelling-avonden vinden op verschillende locaties plaats. Wanneer mensen gaan deelnemen aan een activiteit van pioniersplek WantMore, komen ze bijna altijd binnen in een ruimte met zitplekken op café-stoelen, vintage leunstoelen of zitzakken. Tussen de zetels (die niet altijd allemaal van het gelijke type zijn) is ruimte. Vaak staan de zetels in een kring. Ergens in de ruimte is in alle gevallen een plek waar iets te drinken en eten staat. Die plek is nooit direct bij de ingang. Door de manier waarop de ruimtes waarin de activiteiten plaatsvinden zijn ingericht en door de grootte van de ruimtes kunnen deelnemers in de ruimte verblijven zonder direct met andere aanwezigen te interacteren. De meeste deelnemers kiezen daarvoor.

Deelnemster Rose (een vrouw die eenmalig deelneemt) vertelt in het interview het volgende over wat ze aantreft wanneer ze het gebouw waar de activiteit plaatsvindt binnenstapt:

Ik heb wel mensen elkaar zien aanspreken voordat het begon en even een praatje zien maken, dus die hadden kennelijk wel meer uh al een soort van: jou ken ik! Maar als ik het me goed herinner, was het één keer per maand of zo, zo'n bijeenkomst, dus dat is dan ook weer niet superveel om heel veel met iemand te hebben en daar heel veel mee te praten. Dat zag ik ook wel: dat het toch een beetje omvinnig was, zo van: hoi! (T_IA3, r. 314 en r. 318)

De pioniers lopen meestal rond in de ruimte of praten met mensen die binnenkomen of met mensen die later een programmaonderdeel blijken te verzorgen. In de interviews met de pioniers is hen gevraagd of ze er bewust op gericht zijn om mensen een bepaalde ervaring te laten hebben bij binnenkomst. Uit de reacties blijkt dat dit niet het geval is (T_IA6, r. 900-902; T_IA7, r. 1320-1332). Hoewel de pioniers er niet bewust mee bezig zijn, blijken zij mensen regelmatig persoonlijk, door het noemen van de naam, te begroeten (T_IA2, r. 285; O_A15).

Meestal net iets later dan het tijdstip dat in de pr-berichten over de activiteit vermeld staat, begint het programma. Soms is het duidelijk dat het programma begint, omdat er (soms ook na een kort 'welkom' (O_A6)) een artistieke performance begint of een filmpje afgespeeld wordt (O_A9). Bij de start van andere bijeenkomsten vertelt één van de pioniers iets over pioniersplek WantMore.²⁰³ Pionier Paul vertelt dat hij er

²⁰² Zie bijlage F voor een overzicht van de typen avonden en activiteiten waarbij mensen voor het eerst kennismakten met de pioniersplek.

²⁰³ Bij de twee series bijeenkomsten die in de pr-uitingen als een geheel gepresenteerd zijn en waarbij de groep aanwezigen ook min of meer constant is, gebeurt dat alleen bij de eerste bijeenkomst. Bij de workshop voorafgaand aan de cursus Zinvol-leven-voor-beginners, bij de eerste twee storytelling-avonden waar de onderzoeker participatief observeert en bij de Broedplaats-voor-visioenen-middagen gebeurt het elke bijeenkomst. Zie bijlage F voor een beschrijving van de verschillende typen bijeenkomsten.

bewust voor kiest om te vertellen dat *dit* [het concrete programma waaraan wordt deelgenomen, MV] *daar* [in het geheel van de pioniersplek, MV] *een plek in heeft* (T_IA7, r. 1329-1330).

Rose vertelt dat de avond waarbij zij aanwezig was begon met een verhaal van pionier Paul. Hij vertelde dat hij is opgegroeid in streng religieus milieu. Rose vertelt dat ze daardoor de indruk kreeg dat het erg religieus was. Ze voegt er aan toe *wat mij dus een beetje afschrok is dat het erg religieus was en dat kan een foute perceptie zijn..* (T_IA3, r.205-206). Ze licht verder toe:

Uit zijn hele manier van doen merkte ik een soort, iets wat ik in geloof en gelovige niet heel erg fijn vind. Het is een soort van: jezelf verliezen in het, in die regels, in het aardig doen voor anderen. Ik weet het niet, het voelde niet helemaal echt voor mij, die avond. En dat was kennelijk genoeg.. [ze maakt de zin niet af, maar op de puntjes lijkt te moeten staan ‘om niet terug te komen’, MV]. . . . [het] was echt niet een keiharde ‘nee’, maar ik heb het [terugkomen, MV] niet gedaan. (T_IA3, r. 210-223)

In het eerste deel van de bijeenkomsten die plaatsvinden onder de vlag van pioniersplek WantMore is er vaak een meditatieve oefening²⁰⁴, een verhaal dat verteld wordt of een dans waaraan men gevraagd wordt mee te doen (O_A1; O_A7). Daarna zijn er vaak oefeningen die plenair worden uitgelegd en die mensen vervolgens individueel of in kleine groepjes uitvoeren. Na een tijd individueel of in kleine groepjes gewerkt te hebben worden mensen altijd uitgenodigd om plenair iets te delen van wat ze zelf of in kleine groepjes hebben gedaan. Wanneer mensen iets delen wordt mensen vaak gevraagd eerst hun naam te noemen. Uit het feit dat mensen dan gevraagd wordt hun naam te noemen blijkt dat er verondersteld wordt dat de meeste mensen elkaar niet kennen. Het noemen van de eigen naam alvorens een verhaal te delen draagt eraan bij dat de verschillende deelnemers elkaar een klein beetje leren kennen.

Een fragment uit het interview met Julia laat mooi zien hoe zij de mededeelnemers na afloop van de eerste avond kent. Ze spreekt als volgt over de andere deelnemers:

Die man van 90 die zelf in het klooster had gezeten en net als.. ik ben even zijn naam kwijt, maar die andere jonge gast die zelf ook in een klooster woont tot en met.. ja een caissière bij de Dean (T_IA2, r. 230-232).

Regelmatig, met name bij de storytelling-avonden, delen mensen heel persoonlijke verhalen en delen ze hun (net gecreëerde) kunstzinnige creaties in een groep mensen die zij kennen op de manier waarop Julia dat beschreef (O_A10). Pionier Claire vertelt in het interview dat de onderzoeker met haar heeft als volgt over de eerste keer dat zij

²⁰⁴ Het gaat hier om: oefeningen die kunnen helpen de onrust in hoofd en lijf los te laten en open te worden. (Boot, ‘de kracht van meditatie’ op: theologie.nl, geraadpleegd op 21-6-2021).

deelneemt aan een activiteit van pioniersplek WantMore [ze bezocht deze avond voordat ze pionier werd bij de pioniersplek, MV]:

Ja, ik ben voor het eerst bij een storytelling-ding geweest. En toen dacht ik: Dit is interessant! Mensen komen hier om aan hun thema's te werken. En dat zou ik dan in de kerk doen!' Toen dacht ik: 'Wat grappig! [Claire lacht] En zij doen dat hier bij de storytelling, maar ze komen een keer, want ze komen om aan hun eigen thema's te werken. . . . Het viel me op dat mensen wel héle persoonlijke dingen delen over relaties enzo die uitgaan en weet ik wat allemaal en depressies en de hele mikmak, maar één keer en daarna weg. . . . Het is opvallend hoe kwetsbaar mensen zich opstellen. (T_IA6, r. 509-518)

Er zijn meestal veel deelnemers die ingaan op de uitnodiging om iets te delen met de andere deelnemers. De meeste aanwezigen ervaren het delen van verhalen en kunstzinnige uitingen, en het gegeven dat daar zo ruimhartig ruimte voor gegeven wordt binnen de pioniersplek, als heel waardevol (Kate in T_GA1, r. 370-377; Phileine in T_GA1, r. 129-130). Britt zegt er het volgende over:

En die verbinding in het genieten van het verbaal van pionier Paul. Ja, echt warm! En dat is dan het stukje, dat ik dan denk van als we iets gaan voordragen na een ervaring, dan voel ik me ook verbonden doordat je elkaar iets, een optreden, geeft, om het zo maar te zeggen. (T_IA4, r. 372-375)

Niet iedereen vindt het delen van verhalen in een groep onbekenden echter makkelijk, zo blijkt uit een fragment uit het interview met Rose. Zij vertelt:

Ik vond het wel spannend om in die groep te komen, zeker omdat ik dacht: die mensen die er zijn, ken ik eigenlijk helemaal niet en ik weet ook niet hoe ver zij ook allemaal al zijn met de cursus. . . . als iemand zo'n naar verbaal vertelt [verwijzing naar verhalen van anderen over burn-out, overleden kinderen, MV] . . . dan raakt me dat. En ik vraag me dan af hoe ik daar dan mee om kan gaan, wat er verwacht wordt van mij, dat ik daarmee doe. Niet zoveel waarschijnlijk, maar het raakt me wel. (T_IA3, r. 291-402)

Rose vertelt ook dat ze zich niet meer veilig voelt nadat een andere deelnemer direct nadat zij haar verhaal in de grote kring van aanwezigen gedeeld heeft, reageert met een opmerking *maar ik dacht dat we hier waren om dit* [iets anders dan wat Rose deed, MV] *te doen* (T_IA3, r. 277).

Als het einde van het samenzijn nadert, wordt vaak afgesloten met een ronde waarin iedereen in één kort woord zegt wat hij of zij meeneemt. Hierna is er regelmatig nog een mogelijkheid om te borrelen. Dat is niet altijd het geval, want soms is de activiteit op een laat tijdstip afgelopen en moet het pand waar het plaatsvindt al direct sluiten. Als er na afloop een borrel is, blijken de mensen die bij de borrel blijven veelal mensen te zijn die de pioniers kennen uit de tijd dat ze nog geen pionier waren. Veel van de deelnemers verlaten snel na het officiële einde van het programma het pand.

10.1.2. Reflecties van deelnemers op het aanbod

Zoals in de voorgaande alinea's duidelijk is geworden reflecteren geïnterviewden op onderdelen van programma's en op de manier waarop de activiteiten opgezet zijn. Daarnaast reflecteren ze op de mate waarin datgene wat zij aantreffen aansluit bij hun verwachtingen en verlangens. Hieronder worden deze reflecties weergegeven omdat ze laten zien wat elementen zijn die ervoor zorgen dat deelnemers al dan niet een eerste positieve ervaring hebben bij de pioniersplek.

Wanneer deelneemster Rose reflecteert op de inhoud van de enige avond die ze bijwoont, vertelt ze:

Toen ik er was bleek het dat het veel meer over zingering ging, over persoonlijke verhalen. En dat is echt een interesse van mij hoor, dus dat is niet dat ik toen dacht van: 'waaah!, maar uhm, ik besepte me wel dat ik uhm.. er niet, er zijn ook andere plekken waar ik daarmee bezig ben, dus ik dacht: 'Ik hoef er niet nog een plek bij.' Dus toen heb ik besloten om niet nog een reeks te gaan doen. (T_IA3, r. 71-75) . . . Ik vind het [de pioniersplek, MV] overigens een heel leuk initiatief en ik vind het goed dat het [de pioniersplek, MV] er is . . . met name omdat er niet zoveel van dit soort plekken zijn waar je je kwetsbaar mag opstellen (T_IA3, r. 265-272) . . . Ik voelde me uitgenodigd om dat (kwetsbaar zijn, MV) wel te doen (T_IA3, r. 275) . . . ze [de pioniers, MV] maakten een goede bedding daarvoor. (T_IA3, r. 297-298)

Ook geeft ze aan dat ze verwacht dat de pioniersplek voor *sommige mensen . . .* een plek is waar *even wat aandacht voor hun is zeg maar*. Ja. [Stilte] *Dat ze zich daar gezien voelen*. [Stilte] (T_IA3, r. 473-474). Hierna merkt Rose op dat er *van elke plek in de samenleving* bij pioniersplek Wantmore *iemand zou kunnen zitten* (T_IA3, r. 379-380), maar ze verbindt geen waardeoordeel aan deze constatering.

Britt bezoekt een storytelling-avond na een bericht op een flyer gezien te hebben. Als ik Britt in het interview vraag hoe zij die storytelling-avond evalueert geeft ze aan:

Er werden leuke oefeningetjes gedaan. Maar ik miste de uitleg over 'wat is dan storytelling?' . . . Maar ik merk toch wel dat heel veel workshops waar je dan komt, dat mensen die daar [met hetgeen gedaan wordt tijdens de workshop, MV] zelf ervaren mee zijn vergeten dat daar ook leken zijn die dat willen leren, want als ik het al had gekund, dan had ik het niet hoeven doen. (T_IA4, r. 280-284)

Ze vertelt dat ze weer aan activiteiten van WantMore is gaan deelnemen omdat ze ervaren heeft dat WantMore

Een plek is waar ik niets hoef te doen. Dat is heerlijk, want alles wat ik doe daar ben ik meteen als adviseur mee bezig.. of als dit of dat en dat is dus een beetje die New York-style carrière, wat ik daar (bij de pioniersplek, MV) dus niet voel. . . . ik hoef daar dus niet iemand te zijn door wat je allemaal doet en wie je kent en dat is echt mijn ideale.. . . ik voel

me daar gewoon wel op m'n plek. Zonder lagen, zonder extra's [ze beschrijft hiermee dat ze heel puur zichzelf kan zijn, MV] . . . Weet je, het maakt niet uit wat ik aan heb. . . Het boeit dus niet. En bij andere dingen is dat dus wel. . . . Op andere plekken heb je wel altijd een bepaalde houding of zo, een ego wat er is. En dat heb ik daar gewoon niet. Ik vind het heel prettig. (T_IA4, r. 341-360)

Direct daarna vertelt ze dat ze er bewust voor kiest om niet tot nauwelijks met andere aanwezigen te praten. Ze vertelt dat ze bij voorkeur niet via gesprek met andere aanwezigen in verbinding komt omdat er dan een dynamiek komt van *het delen van ervaringen en het willen optrekken aan elkaar, of leren*. Ze vertelt dat ze *verbinding in het doen, dus bij het maken van eten een veel interessantere, fijnere verbinding vindt* (T_IA4, r. 364-370).

Wanneer Ann terugblijkt op haar eerste en enige ervaring van deelname geeft ze aan dat ze het *te lang* vond *duren* (dit noemt ze verschillend keren en is voor haar een belangrijk punt lijkt het, MV). Ook geeft ze aan dat ze *de boodschap wel goed vond en de opzet . . . wel leuk* (T_IA1, r. 150). In hoofdstuk negen is beschreven dat Ann zich voorafgaand aan deelname afvraagt of het aanbod van de pioniersplek niet te bevoogdend zal zijn. Uit haar evaluatie van de middag kan worden afgeleid dat ze dat niet het geval vindt. Over de vorm zegt ze:

De kring vond ik een beetje... [zucht] niet zo persoonlijk. . . . dat doet me denken aan verjaardagen [en dat lijkt geen positieve associatie te zijn, is af te leiden uit de toon waarop ze het zegt, MV] . . . Ik vond het best duur. Ook gezien de locatie en . . . ondanks het feit dat er eten en drinken is en dan achteraf... maar dan moet je verplicht met elkaar praten en daar hou ik niet van. . . . Ik kwam daar niet voor. . . . Ik dacht: o ja heb ik hier zijn in? (T_IA1, r. 171-264)

In hoofdstuk negen is beschreven dat ook Julia voordat ze gaat deelnemen aan de avonden van de cursus Zinvol-leven-voor-beginners wel *een beetje huiverig* was dat het *te vaag* en misschien niet *open minded*, niet openstaand voor *andersgelovigen of niet-gelovigen* (T_IA2, r. 110; r. 473-474) zou zijn. Na deelgenomen te hebben aan de kennismakings-workshop komt ze echter heel *enthousiast* (T_IA2, r. 131) thuis. Als ze de eerste periode van deelname evalueert vertelt ze het volgende:

Ik heb ervaren dat er gewoon wel heel veel kennis was, uhm.. bij mede-deelnemers en bij pionier Claire en bij Mathilde [de andere persoon die een (bege)leidende rol heeft tijdens de bijeenkomsten die Julia bijwoont, MV] was. Het is, het was zo divers. Dat vond ik echt heel erg leuk eraan. Dat maakt het denk ik, dat is denk ik ook wel een kracht. . . . Je hebt je collega's, je hebt je familie en je vrienden en je hebt je eigen kringetje, maar je komt niet zo snel mensen tegen daarbuiten. En dat vond ik wel heel leuk dat dat nu wel gebeurde. Ja. (T_IA2, r. 228-247)

Later in het interview vertelt ze ook nog dat ze het waardeerde dat *het geloof wel ter sprake gebracht wordt, maar heel terloops. Ter kennisgeving, niet als in 'weet je wel hoe fantastisch dit is' of zo* (T_IA2, r. 481-484).

Steve weet in eerste instantie niet meer wanneer hij voor het eerst deelnam aan een activiteit van de pioniersplek. Uit zijn verhaal blijkt dat het voor hem geen grote stap was om naar een plek te gaan waar hij samen met andere mensen iets zou gaan doen. Hij vertelt dat hij zich het volgende herinnert van de eerste keer dat hij deelneemt: *Ik vond het prettig, omdat we heel veel met elkaar de diepte in gingen. In groepjes van drie of vier ging je iets met elkaar uitwerken en dan ging je heel erg de diepte met elkaar in* (T_IA5, r. 1031-1033). Later herinnert hij zich ook dat die bijeenkomst *in de boekwinkel* (T_IA5, r. 319) plaatsvond.²⁰⁵

De onderzoeker ontmoette Steve voor het eerst in december 2015. In die tijd ervaart hij de plek als een plek om kwetsbare verhalen te delen, zo blijkt uit het feit dat hij vertelt over zijn overleden dochtertje (O_A3, r. 103). Hij ervaart de pioniersplek ook als een plek om mensen te ontmoeten en te oefenen om minder snel of helemaal geen mening over anderen te hebben. Hij beschrijft dit kwetsbare proces dat hij binnen de pioniersplek aan durft te gaan als volgt:

Wat ik.. het allergrootste doel is, in de ontmoeting met de mens, is om niet te oordelen. Want dat zijn wij zo gewend en dat is voor mij een valkuil, dat ik meteen een label op iemand plak en dan ga ik mensen ontmoeten om daaraan te ontsnappen, dus dat ik dan echt zeg: jij bent ok! . . . En dat is voor mij heel belangrijk, want iedere keer moet ik opnieuw, als ik zo iemand tegenkom, in dit geval die vrouw.. Dus ik heb een paar gesprekken met haar gehad, die vrouw. Moet ik . . . niet meer op mijn oordeel afgaan, maar zeggen: 'Nee, zij is ok zoals ze is.' Dus dat is voor mij heel belangrijk. (T_IA5, r. 698-743)

10.1.3. Ervaren deelnemers een gemeenschap?

In de interviews is aan deelnemers gevraagd of zij een gemeenschap ervaren binnen de pioniersplek. Verschillende van de geïnterviewden geven aan dat zij, vanwege hun beperkte participatie, niet in staat zijn om deze vraag echt te beantwoorden (T_IA3, r. 320-321; T_IA5, r. 488; T_IA17, r. 1466). Sommigen geven aan dat zij verwachten dat er wel door een paar mensen, waaronder de pioniers, een *innercircle* (T_IA3, r. 322-323; T_IA5, r. 493-499) gevormd zal worden. Bijna alle geïnterviewden geven in ieder geval aan zich zelf geen onderdeel te voelen van de WantMore gemeenschap.

De begrippen 'gemeenschap' en 'WantMore' brengen de deelnemers niet als vanzelf met elkaar in verband. Tijdens een breinstormdiner vraagt deelnemster Ise verbaasd: *Is dat een doel van pioniersplek WantMore om een gemeenschap op te richten?* (T_GA2, r. 155). De onderzoeker stelt in de verschillende interviews allerlei vragen om te zorgen dat de geïnterviewde 'gemeenschap' en de pioniersplek met elkaar in verband blijft bespreken. In het interview met Britt wordt duidelijk dat zij de pioniersplek nog nooit

²⁰⁵ Op grond van de programma's die onder de vlag van pioniersplek WantMore georganiseerd zijn, blijkt hij waarschijnlijk terug op een bijeenkomst in het najaar van 2014.

als een (potentiële) gemeenschap gezien heeft. Al pratende komt ze echter tot de conclusie dat de pioniersplek misschien wel een gemeenschap is. Wanneer de interviewster vraagt: *Maar WantMore is het [een gemeenschap, MV] in ieder geval niet perse voor jou?* reageert Britt na vijf seconden stil geweest te zijn met: *Nee, wel, want dat stukeje want het voelt wel een stukeje in mijn hart* (T_IA4, r. 538-539), terwijl ze in eerste instantie op de vraag of de pioniersplek een gemeenschap is reageert door te zeggen: *Nou hoe ik het nu ervaar niet nee* (T_IA4, r. 498).

Wanneer in de interviews gevraagd wordt of mensen de pioniersplek in verband willen brengen met ‘geloofsgemeenschap’ of ‘kerk’, vinden veel mensen het nog moeilijker om het verband te zien. Wel merken verschillende deelnemers op dat het binnen de pioniersplek duidelijk over zingevingsthema’s gaat en dat sommige mensen zich voorstellen als ‘pastor’ of aangeven theologie te studeren (T_IA1, r. 420-421; T_IA17, r. 899-906). Verschillende geïnterviewden geven ook aan dat de pioniersplek geen kerk is omdat de bijeenkomsten niet in een kerkgebouw zijn (T_IA2, r. 535-539). Hoewel Rose het woord ‘geloofsgemeenschap’ niet in de mond neemt, beschrijft ze de pioniersplek wel als niet-kerk, maar ook niet een ‘gewone gemeenschap’ wanneer zij zegt:

Het is plek is voor zingeving. Uhm, dus zonder dat je de kerk hoeft in te stappen, maar dat er een andere manier is, maar dat je toch ergens ruimte krijgt om naar jezelf te kijken, om een groep waar anderen bij zijn, niet zo beangstigend kan zijn, en mocht je iets tegenkomen wat beangstigend is ook. Ja, ook omdat ik wel zie dat, er zijn niet zoveel van dat soort plekken, waar je je kwetsbaar mag opstellen en echt. . . . [De pioniers] maakten een goede bedding. (T_IA3, r. 268-298)

Concluderend kan gesteld worden dat pioniersplek Wantmore ervaren wordt als een open plek, waar deelnemers niet persé contact met elkaar hoeven te maken, maar waarin de meeste deelnemers wel graag gebruik maken van de mogelijkheid die geboden wordt om iets persoonlijks te delen in het geheel van de groep. De ervaring dat het gaat over zingevingsthema’s wordt breed gedeeld, maar er wordt niet tot nauwelijks een aanwezige (geloofs)gemeenschap ervaren. Wanneer deelnemers reflecteren op wat zij ervaren na een eerste keer deelnemen gaat het vaak over de inhoud en over de mate waarin dat wat ze aantreffen aansluit bij wat zij verwachtten en wensten. Ook wordt kritisch gekeken naar hoe (een element uit) de christelijke traditie aan bod komt. Veel deelnemers hebben nadrukkelijk de wens dat het bijwonen van een bijeenkomst van pioniersplek WantMore bijdraagt aan hun persoonlijke ontwikkeling. Andere aanwezigen spelen daar wel een rol in, maar eerder een secundaire dan een primaire rol.

10.2. De Oever

10.2.1. De ruimte en de opbouw van het programma

Verreweg de meeste mensen die bij pioniersplek De Oever betrokken raken, komen voor het eerst binnen bij een ontmoetingsdienst.²⁰⁶ In het vorige hoofdstuk is besproken dat een een-op-een-relatie met iemand daaraan vaak voorafging. Die persoon met wie iemand een een-op-een-relatie heeft, nodigt hem of haar vervolgens uit om op zondagmorgen een ontmoetingsdienst bij te wonen. Pionier Willem zegt hierover: *Ik kan iemand gewoon op mijn blauwe ogen nodigen, om zo maar te zeggen. Ik kan gemakkelijk zeggen: heb je niet eens zijn in dit of dat* (T_IE9, r. 1070-1071).

Bij mooi weer krijgen mensen als zij een ontmoetingsdienst gaan bijwonen al voordat zij de drempel van het gebouw over gaan een hand van één van de leden van het pioniersteam (T_IE10, r. 773-774; T_GE1, r. 556-637). Bijna altijd staat pionier Willem samen met iemand anders op het pleintje voor de deur. Als hij de naam van iemand die aan komt lopen nog niet kent, vraagt Pionier Willem altijd naar de naam, *als teken van dat iedereen als individu gezien wordt*, licht hij toe (T_GE1, r. 556-637). Niemand kan bij pioniersplek De Oever ‘ongezien’ aanwezig zijn (T_IE8, r. 111-116; T_IE11, r. 219). Verschillende mensen geven aan dit erg fijn te vinden. Lily bijvoorbeeld zegt, wanneer haar gevraagd wordt om toe te lichten wat ze fijn vindt bij pioniersplek De Oever: *je wordt persoonlijk begroet* (T_IE14, r. 155).

Mensen die na het krijgen van die hand naar binnen lopen, komen in een klein gebouw terecht. Er is een garderobe en na een paar meter zijn er klapdeuren die toegang geven tot een grotere zaal. In die zaal staan tijdens diensten altijd rijtjes stoelen opgesteld. In het midden is een gangpad en aan beide zijden van dat gangpad staan zes rijtjes met elk ongeveer vijf stoelen. In totaal zijn er zo’n zestig zitplaatsen. Soms staan er op een paar plekken tafels tussen de stoelen. Daar kunnen mensen hun koffiekopje opzetten en er liggen soms wat informatiefoldertjes op.

Direct na de klapdeuren links staat een tafel met kopjes, thee- en koffiekannen en een schaal met koekjes. Er wordt de mensen die binnenkomen geen kopje in de handen geduwd, maar de plek van de koffietafel nodigt wel uit voor opnieuw een contactmoment, ditmaal met degene die de koffie en thee inschenkt. De relatief kleine ruimte, die voor een behoorlijk deel gevuld is met stoelen, maakt het bijna onmogelijk om ver bij een andere persoon vandaan te blijven. Het feit dat de bijeenkomst plaatsvindt in een klein gebouw, is volgens deelnemers Milo en Lily dan ook bevorderlijk voor het in contact komen met andere mensen (T_IE11, r. 220-222; T_IE14, r. 571-572). Mensen maken voorafgaand aan de dienst dan ook bijna allemaal contact met anderen. Lily vertelt dat er direct iemand is die zegt: *Goh, kom bij mij zitten* (T_IE14, r. 576) en dat ze dat fijn vindt. Ze benoemt ook dat ze direct na binnenkomst mensen zag die ze kende (T_IE14, r. 93; r. 571). *Van gezicht* (T_IE14, r. 977), voegt ze er later aan toe. Ook anderen bevestigen dat iedereen wel iemand ‘kent’, als hij of zij binnenkomt (T_IE8, r.

²⁰⁶ Zie bijlage F voor een overzicht van de typen avonden en activiteiten van pioniersplek De Oever.

363-365; T_IE13, r. 181-186; T_IE14, r. 724-734). Mensen kennen elkaar met name omdat zij elkaar tegenkomen in de publieke ruimtes, bijvoorbeeld op straat of in de supermarkt.

Vooraan in de zaal staat een microfoon opgesteld, waar iemand achter gaat staan als de dienst begint. Aan het begin van de dienst worden mensen uitgenodigd om de mensen om zich heen een hand te geven. Dit wordt door veel mensen genoemd als een concreet moment waarop zij zich gezien voelen en waarop de fijne onderlinge sfeer goed te ervaren is (T_IE11, r. 212-227; T_IE12, r. 906-908). In de eerste minuten dat iemand aan het woord is, wordt er ook altijd de nadrukkelijk aangegeven dat mensen mee mogen en kunnen doen in die mate waarin zij dat prettig vinden. Uitdrukkelijk wordt ook gezegd dat men halverwege de dienst weg mag gaan. Wanneer George en Joan voor de eerste keer een dienst bij pioniersplek De Oever bijwonen, wordt er ook een aantal keer nadrukkelijk tegen hen gezegd dat het ook goed is wanneer zij niet of maar ten dele meedoen of een andere keer komen.²⁰⁷ De initiatiefnemers willen zodoende nadrukkelijk de mogelijkheid bieden om in die mate mee te doen die voor de deelnemer prettig voelt.

Deelnemers geven in interviews aan verschillende interactieve momenten in de dienst positief te waarderen (T_IE10, r. 223-238; T_IE11, r. 222-227), omdat het momenten zijn waarop de goede onderlinge sfeer concreet wordt. Ten eerste geven enkele deelnemers aan het fijn te vinden om zelf suggesties te mogen doen. Ten tweede waarderen mensen de mogelijkheid om actief iets te kunnen doen, bijvoorbeeld door de bos bloemen die vanuit de gemeenschap naar iemand gestuurd wordt bij iemand langs te brengen (T_IE10, r. 711-713; T_IE11, r. 655-658). Ten derde benoemen mensen dat zij het fijn vinden dat er altijd een moment in de dienst is waarop mensen de gelegenheid krijgen om te laten weten dat ze ergens hulp bij zouden kunnen gebruiken of hulp zouden kunnen geven.

Naast interactieve momenten zijn er ook momenten waarop de deelnemers luisteren. In veel ontmoetingsdiensten verzorgt pionier Willem (of een andere gastvoorganger) een verkondiging en na de verkondiging is er stevast een 'luisterlied'. Tijdens de verkondiging stelt pionier Willem overigens vaak retorische vragen aan de luisteraars.

Na afloop van de dienst kunnen mensen direct naar huis gaan, maar er is ook de mogelijkheid om koffie te drinken. Wanneer mensen direct naar huis gaan, treffen ze bij de uitgang mensen van het pioniersteam. Vaak groeten zij de mensen die weggaan met een kort zinnetje, zoals 'dag Lily' of 'tot de volgende keer'. De pionier loopt na afloop van de dienst meestal rond tussen de koffiedrinkende mensen. Jack vertelt dat hij dan ook de vrijheid voelt om even een knuffeltje met pionier Willem (hij noemt zijn voor- en achternaam) te doen. Hij voegt eraan toe: *Nou, dat heb ik nog nooit met een dominee gedaan hoor. Echt niet, nee* (T_IE10, r. 151-153). Hij voelt geen afstand eigenlijk (T_IE10, r. 140) tot pionier Willem en vindt hem heel benaderbaar. Hij vindt het fijn dat de pionier zo benaderbaar is.

²⁰⁷ Zie ook paragraaf 6.2.1. voor een beschrijving van dit moment in breder perspectief.

Terwijl mensen koffiedrinken en wat napraten, zijn er ook allerlei mensen die alle stoelen opstapelen en de rest van de zaal opruimen. Een paar mensen die eerder in de dienst ook taken vervullen, nemen daarin de leiding, maar deelnemers helpen ook wel eens mee. Doordat er opgeruimd wordt en op een gegeven moment ook de koffietafel weggaat en de kopjes opgehaald worden, wordt duidelijk dat er van iedereen verwacht wordt dat hij of zij binnen afzienbare tijd het gebouw verlaat. Op een gegeven moment roept een lid van het pioniersteam iedereen die er dan nog is bij elkaar voor een kringgebed. Mensen die geen organisatorische rol hebben wordt niet gevraagd weg te gaan, maar meestal zijn er bij deze kringgebeden met name mensen aanwezig die een organisatorische rol hebben vervuld. Alle aanwezigen mogen hardop bidden en er wordt elke keer als er door de onderzoeker participatief geobserveerd wordt, kort geëvalueerd voordat iedereen zijn jas aantrekt en het pand verlaat.

10.2.2. Reflecties van deelnemers op de sfeer

Als mensen meer in algemene zin reflecteren op de beginperiode van hun betrokkenheid bij de pioniersplek²⁰⁸, noemen veel mensen ten eerste dat de sfeer heel positief is. Gwen beschrijft het als volgt:

De aandacht op een leuke manier die er is, de plezierige ervaring en ook mensen van de koffie [voorafgaand en na afloop van de dienst, MV] of de 'bé hoi' waren ook altijd wel de reden dat ik één keer in de zoveel tijd toch wel weer kwam. (T_IE15, r. 696-698)

Ten tweede wordt de ervaren *intimiteit* positief gewaardeerd (T_IE14, r. 94). Stan verwoordt dat als volgt: *ja de persoonlijkheid naar elkaar toe, de saamborigheid onder elkaar* (T_IE12, r. 535-536). Jack zegt het weer anders en gebruikt de volgende woorden:

De hele omgang van de mensen met elkaar. . . . Ja, een armpje om elkaar heen, eventjes leuk en zo. Er gebeuren ook dingen die verdrietig zijn en uh, ja, ik ben niet de enige die wat heeft. Er zijn er zat die wat hebben. Maar het is uh, meer.. Laten we zeggen meer de grote familie, als dat je het ziet: ik zit in de kerk. (T_IE10, r. 126-129)

Zoals al eerder duidelijk werd, ervaart Jack een prettige gelijkwaardigheid met de andere aanwezigen, ook met de voorganger en andere mensen die taken vervullen. Ten derde noemen verschillende mensen de plaats die er is voor humor als een positief element van de sfeer bij pioniersplek De Oever (T_IE12, r. 87-89; T_IE10, r. 126). Ten vierde benoemen Stan en Arthur ook het feit dat *iedereen elkaar wel kent van naam en gezicht* en dat je *niet naast een onbekende zit zeg, zeg maar* (Citaat uit T_IE12, r. 536; soortgelijke uitspraak in T_IE13, r. 108-109), als een element dat eraan bijdraagt dat zij en anderen

²⁰⁸ Deelnemers van De Oever reflecteren in de interviews vaak maar kort expliciet op de eerste keer dat zij deelnemen. De reflecties die zij geven zijn meer algemeen van aard, maar de eerste tijd van deelname is wel onderdeel van de periode waarop zij reflecteren. Verschillende keren zijn in de interviews controlevragen gesteld om te checken of de reflecties ook van toepassing zijn op de beginperiode van betrokkenheid.

de pioniersplek als een fijne plek ervaren. Ten vijfde noemen deelnemers het waardevol dat er binnen de pioniersplek ruimte is voor mensen die zich in de al langer bestaande kerk niet thuis voelen. Arthur zegt er het volgende over:

Het zijn mensen die normaal gesproken in de kerk niet zo snel naar binnen zouden kunnen komen. . . . mensen met een grotere afstand tot de samenleving . . . vaak eenzaam. Deze mensen voelen zich vaak bekeken als ze naar een [al langer bestaande, MV] kerk gaan omdat ze anders gekleed zijn of anders.. (T_IE13, r. 154-171)

Stan vertelt dat hij zo iemand is die zich in de langer bestaande kerk niet op zijn plek voelde, maar in de pioniersplek wel. Hij vertelt dat hij zich in de al langer bestaande kerk vaak eenzaam voelde, omdat hij het gevoel had dat hij de enige was die niet (bijna) alle mensen die daar aanwezig waren wel kende (T_IE12, r. 120-122). Juist dat pioniersplek De Oever ook voor zulke mensen een plek biedt, zorgt ervoor dat het voor Arthur een gemeenschap is waar hij graag bij wil horen. Met een klank van trots in zijn stem zegt hij: *dat vind ik juist het mooie eraan, het is gewoon: de kerk voor iedereen en ook voor hun* [Arthur spreekt van 'hun', want hij rekent zichzelf niet tot deze mensen, MV] (T_IE13, r. 175-176). Stan reflecteert niet alleen op de sfeer, maar ook op de wijze waarop er gepreekt wordt in de diensten van pioniersplek De Oever. Hij vertelt dat hij zich binnen de diensten van de pioniersplek thuis voelt doordat pionier Willem *het gewoon op een leuke en Jip en Janneke taal manier zeg maar, vertelt. Zodanig dat het niet te moeilijk is* (T_IE12, r. 165-166).

10.2.3. Ervaren deelnemers een gemeenschap?

In de interviews spreken deelnemers van pioniersplek De Oever uit zichzelf over de pioniersplek als gemeenschap. Wanneer de interviewer expliciet de vraag stelt of er volgens de geïnterviewde een gemeenschap aanwezig is in de pioniersplek, antwoorden zij bevestigend (T_IE15, r. 1324-1328; T_IE10, r. 827-829). Ook blijken verschillende respondenten de pioniersplek als (hun) kerk te zien (T_IE11, r. 778-781; T_IE12, r. 717-720). Arthur voegt er aan toe: *kerk anno nu* (T_IE13, r. 610). De begrippen 'De Oever' en 'geloofsgemeenschap' vinden de respondenten minder vaak bij elkaar passen (T_IE11, r. 823-843; T_IE14, r. 1720-1732). Deelnemster Gwen neemt niet het woord 'geloofsgemeenschap' in de mond, maar ze beschrijft de pioniersplek wel als volgt:

Nou, ik denk dat het een, dat het een eh prima plek is als jij inderdaad niet bij een kerk wilt aansluiten of, of eh of hè, niet bij een bepaalde groep of gemeenschap echt wil, wil horen of zo, of hoe moet ik dat.. het is laagdrempeliger. Dus als je iets met het geloof wil maar je vindt de kerk echt wel een stap, dan, dan vind ik pioniersplek [De Oever] zeker een hele goede optie. Ja. (T_IE15, r. 745-749)

Concluderend kan gesteld worden dat deelnemers pioniersplek De Oever als een gemeenschap en vaak ook als een kerk ervaren waarin een fijne sfeer is, waarin veel ruimte is om jezelf te zijn, waar ruimte is voor eigen inbreng, interactie, humor en

luchtigheid. Bovendien is het volgens deelnemers een plek waar iedereen gezien, maar niet beoordeeld wordt.

10.3. Publieke en amicale familiariteit

Als de praktijken binnen de pioniersplekken bekeken worden, is zichtbaar dat de pioniersplekken verschillende behoeftes vervullen. Enerzijds is een verlangen naar intimiteit zichtbaar, anderzijds ook een verlangen naar autonomie. Enerzijds is er een verlangen om gekend te worden, anderzijds een verlangen naar zelfontplooiing. Deze verlangens lijken paradoxaal. Het is moeilijk voorstelbaar dat beide behoeftes goed vervuld kunnen worden in één praktijk. Toch lijkt dat binnen de pioniersplekken te gebeuren. Om beter te begrijpen hoe dat gebeurt zijn de concepten ‘familiariteit’, ‘publieke familiariteit’ en ‘amicale familiariteit’ behulpzaam. Deze concepten helpen om te begrijpen hoe vertrouwdheid in (semi)publieke ruimtes, zoals de ruimtes waarin pioniersplekken hun activiteiten ontplooiën, al kort na binnenkomst op verschillende wijzen kan ontstaan. Vaak wordt vertrouwen tussen mensen als een belangrijke basis voor gemeenschapsontwikkeling gezien, zoals in het in hoofdstuk zeven besproken werk van Westoby en collega’s (Westoby & Dowling, 2013; Westoby & Owen, 2010) ook gebeurt. De familiariteits-concepten belichten dat ook vertrouwen in de fysieke ruimte en de logische wijze van sociale omgang in die ruimte, van belang is.

‘Familiariteit’ (vertrouwdheid) is een concept dat veel gebruikt wordt in de stadssociologie, wanneer men onderzoekt hoe mensen zich tegenwoordig thuis voelen in wijken waar zij leven. Lange tijd is in de stadssociologie de nadruk gelegd op het belang van intensieve contacten tussen mensen in de wijk. In de stadssociologie is men dan ook veelal gericht op die relaties (Browning, 2015, p. 163). In de afgelopen jaren zijn een aantal publicaties verschenen die de aandacht met name richten op een ander soort verbindingen. Granovetter noemt die verbindingen, in 1973 al, de zogenaamde *weak ties* en *absent ties*. Granovetter geeft aan dat de kracht van een relatie een combinatie is van de hoeveelheid tijd, de emotionele intensiteit, de intimiteit (onderlinge vertrouwdheid) en de wederkerige diensten die men onderling levert (Granovetter, 1973, p. 1361). Zwakke relaties zijn er tussen mensen die weinig tijd met elkaar doorbrengen, weinig emotionele verbondenheid en intimiteit ervaren en die maar in beperkte mate afhankelijk van elkaar zijn. *Absent ties* zijn er volgens Granovetter tussen bijvoorbeeld de man die kranten verkoopt bij het stalletje op straat en de meeste van zijn klanten, en tussen mensen die wel naar elkaar knikken op straat maar elkaar verder niet kennen (Granovetter, 1973, voetnoot 4). In het artikel *The strenght of weak ties* betoogt Granovetter dat zwakke en absente verbindingen van groot belang zijn. Granovetter legt uit dat zwakke en afwezige verbindingen tussen mensen vooral een belangrijke rol vervullen als brug tussen sociale verbanden waarin met name sterke verbindingen aanwezig zijn.

In recentere stadssociologische studies wordt er ook voor gepleit om groter belang te hechten aan die zogenaamde zwakke en absente relaties (Blokland & Nast,

2014; Soenen, 2006; Wekker 2020). Deze studies tonen aan dat zwakke en absente relaties van betekenis zijn in het ontstaan van vertrouwen.

Met het begrip publieke familiariteit beschrijven Blokland & Nast (2014) hoe dat vertrouwen in een context van zwakke en absente relaties ontstaat. Zij beschrijven dat mensen vertrouwd raken in een bepaalde omgeving doordat ze steeds dezelfde mensen tegenkomen als ze hun dagelijkse routineuze handelingen (zoals het uitlaten van hun hond, het naar school brengen van hun kind of het wegbrengen van hun afval naar de vuilcontainer) uitvoeren. Door steeds in dezelfde ruimte te bewegen leren ze bovendien steeds beter hoe de ruimte in elkaar zit (bijvoorbeeld dat een stoplicht altijd lang rood is of dat water na hevige regen op een bepaalde plaats verzamelt). Men leert die omgevingen kennen en weet hoe men zich in die omgeving moet of kan gedragen. Men (her)kent mensen en situaties in die omgevingen en voelt zich herkend door anderen.²⁰⁹ De ruimte waarin dat gebeurt noemen Blokland en Nast een *comfort zone*. Zij geven aan de term *comfort zone* te gebruiken omdat dat neutraler is dan sommige andere termen, zoals bijvoorbeeld ‘veilige ruimte’ (*safe space*). *Comfort zone* duidt volgens hen op een ontspannen staat, waarin het niet nodig is om je in te spannen om je comfortabel te voelen (Blokland & Nast, 2014, p. 1146). In een *comfort zone* ontwikkelen alle aanwezigen een relatie met elkaar. Het gaat dan bijna altijd om een oppervlakkig en fluïde relatie, maar die blijkt van betekenis (Blokland & Nast, 2014, p. 1155). Volgens Wekker (2020, p. 183) ontstaat familiariteit in sommige situaties misschien juist wel ‘dankzij’ het feit dat mensen in die omgevingen elkaar niet echt goed kennen.

Wekker introduceert vervolgens naast het concept ‘publieke familiariteit’ het concept ‘amicale familiariteit’. Wekker definieert amicale familiariteit als volgt: amicale familiariteit is een type familiariteit die aanwezig is tussen mensen doordat zij regelmatig iets met elkaar doen in een veilige ruimte. Zij zien elkaar als ‘normaal’ en behandelen elkaar *alsof* ze vrienden zijn (Wekker, 2020, p. 81). In een context van amicale familiariteit gaat men er, zonder te weten of dat echt zo is, vanuit dat men met alle mensen waarmee men samen in een ruimte is een gemeenschappelijke deler heeft. Amicaliteit is meer dan vriendelijkheid, maar het is niet gebaseerd of gericht op echte vriendschap. Volgens Duyvendak en Wekker kost het tijd om een *alsof* vriendschapsrelatie op te bouwen (2015, p. 41). In het opbouwen van die relaties gaat het vooral om samen dingen in één (publieke of semipublieke) ruimte doen en niet zozeer over wie je bent. Het gaat meer over activiteit dan over identiteit (Duyvendak & Wekker, 2016, p. 27).

Het onderscheiden van publieke en amicale familiariteit is volgens Wekker nodig omdat publieke familiariteit er niet per definitie toe leidt dat iemand zich thuis voelt op een plek. Wekker geeft aan dat het verschil tussen publieke familiariteit en amicale familiariteit voor mensen die in eigenlijk iedere context als ‘normaal’ worden gezien niet zo groot is (2020, p. 81). Voor mensen die in veel contexten niet als ‘normaal’

²⁰⁹ Mensen die men ‘kent’ hoeft men niet diepgravend te kennen. Er wordt al over ‘kennen’ gesproken wanneer iemand een ander herkent als ‘die man die verderop woont, die altijd de hond uitlaat of die geregeld bij dezelfde bakker zijn brood haalt’, kortom: als er sprake is van wat Granovetter een *absent of weak tie* zou noemen.

gezien worden of voor mensen die het gevoel hebben dat mensen hen ‘niet-normaal’ vinden, is het functioneren in een context waarin zij amicale familiariteit ervaren nodig om zich thuis te kunnen voelen. Voor deze mensen kan een context waarin zij alleen publieke familiariteit ervaren juist extra onveilig zijn. Zij willen vaak het liefst niet herkend worden, maar wel benaderd worden *alsof* zij vrienden zijn met degene die zij ontmoeten.

In Wekkers definities van amicale familiariteit wordt het concept ‘veilige ruimte’ gebruikt. Dat concept is ontwikkeld in de vrouwen- en LGBT-beweging in de jaren zeventig van de twintigste eeuw (Flesner & Von der Lippe, 2019, p. 276). Tegenwoordig wordt het concept ook veel gebruikt door onderwijskundigen en in verschillende andere contexten (Hunter, 2008, p. 8). Het concept is oorspronkelijk vooral gebruikt om een pleidooi te voeren voor het bestaan van ruimtes waar gemarginaliseerde groepen mensen samen kunnen zijn zonder te merken dat zij onderdeel zijn van een gemarginaliseerde groep. Een veilige ruimte is dan ook een ruimte waar homogene groepen samenkomen (Flesner & Von der Lippe, 2019, p. 276). Naarmate het begrip meer in andere contexten wordt gebruikt, wordt het juist gebruikt om ruimtes te beschrijven waarin mensen die van elkaar verschillen, heterogene groepen mensen, samen kunnen zijn zonder dat iemand zich onveilig voelt. Een veilige ruimte wordt gekenmerkt door het feit dat er openheid is voor heel verschillende mensen met hun eigen ideeën én dat er overeenstemming is over omgangsregels die in die ruimte gelden. Die maken het mogelijk om ideeën uit te wisselen zonder dat iemand zich onveilig voelt (Flesner & Von der Lippe, 2019, p. 276). Lewis et al. (2015) maken concreet wat er in een veilige ruimte gebeurt. Ze geven aan dat mensen er ‘zichzelf kunnen zijn’. Mensen vertellen er hun eigen verhalen en ervaren dat er naar hen geluisterd wordt zonder oordeel. Een veilige ruimte is volgens Lewis et al. (2015) een plek waar een respectvolle exploratie van conflict is. In veilige ruimtes durven mensen te ontdekken waar ze goed in zijn. Deze beschrijving van de activiteiten in een veilige ruimte duiden op actieve participatie van mensen in die ruimte. Hunter (2008, p. 8) stelt dan ook dat in ‘veilige ruimtes’ vaak de regel ‘iedereen doet mee’ geldt. Doordat iedereen meedoet en een bijdrage levert, moet iedereen zich in zekere zin kwetsbaar opstellen. Het feit dat iedereen meedoet zorgt ervoor dat het voor het individu veiliger is om iets te doen. Campbell et al. (2004, p. 260) benadrukken dat een ruimte juist ook een ‘veilige ruimte’ kan zijn omdat mensen hun verhaal kunnen vertellen, zonder dat er de druk is dat mensen hun (hele) verhaal hoeven te vertellen. Zij bepleiten dan ook dat in een écht veilige ruimte mensen ook niet mee kunnen doen. Wanneer mensen niet meedoen is het wel essentieel dat hun ‘niet meedoen’ geen statement van wantrouwen is en de veiligheid van anderen niet in gevaar brengt. Veel beschrijvingen van ‘veilige ruimte’ komen overeen met ruimtes waarover Blokland en Nast (2014) bij voorkeur zullen spreken als *comfort zones*.

De concepten ‘publieke familiariteit’ en ‘amicale familiariteit’ zijn behulpzaam om te begrijpen dat de situaties bij pioniersplekken WantMore en De Oever enerzijds op elkaar lijken, maar anderzijds ook heel verschillend zijn. Op beide plekken voelen mensen zich al vrijwel direct na binnenkomst prettig, omdat zij de ruimte voelen om

zichzelf te zijn. Mensen voelen zich gezien en voelen ruimte om hun verhalen te delen. Bij pioniersplek WantMore blijkt het merendeel van de geïnterviewden daarvoor echter een andere omgeving prettig te vinden dan het merendeel van de geïnterviewden bij pioniersplek De Oever.

In paragraaf 10.1.2. is beschreven dat een aantal van de geïnterviewden bij pioniersplek WantMore zo min mogelijk contact met anderen wenst te maken. Tegelijkertijd blijkt uit het feit dat veel deelnemers gebruik maken van de mogelijkheid om openhartig hun verhaal te delen, dat de aanwezigheid van anderen in dezelfde ruimte wordt gewaardeerd en betekenis heeft. Veel mensen vinden het fijn om met de andere deelnemers bij de pioniersplek een relatie te hebben die vergelijkbaar is met mensen die zij tijdens hun dagelijkse routines tegenkomen, een zogenaamde *weak* of *absent tie*. De relatie met de andere aanwezigen is (in de meeste gevallen) bij voorkeur oppervlakkig. Het ervaren van openheid, acceptatie van ieders eigen wijze van aanwezig zijn, en ruimte voor diversiteit en openheid worden als belangrijke kenmerken van de sfeer genoemd.

Er wordt een sfeer van publieke familiariteit geschapen door te kiezen voor locaties waar zowel een huiselijke sfeer is (doordat er fijne stoelen zijn), maar anderzijds ook de mogelijkheid om geen contact met anderen te hebben, doordat er veel lege tussenruimtes zijn. Ook de wijze waarop het programma is opgebouwd draagt bij aan de sfeer van publieke familiariteit. Door iedereen te vragen om de eigen naam te noemen voordat hij of zij iets deelt van datgene wat het doen van een oefening opgeleverd heeft, wordt de indruk gewekt dat de meeste mensen die in die ruimte zijn elkaar niet tot nauwelijks kennen.²¹⁰ Deelnemers geven aan dat de pioniers een sfeer weten te creëren waarin zij tegelijkertijd veilig met hun eigen thema's bezig kunnen zijn, maar toch ook met andere mensen kunnen zijn. Een sfeer van amicaliteit is voor veel deelnemers van WantMore niet nodig om zich prettig te voelen op een plek. Verschillende geïnterviewden geven zelfs aan een amicale sfeer niet prettig te vinden.

Bij de meeste deelnemers bij pioniersplek De Oever is het verlangen aanwezig om te horen bij een (voor hen) nieuwe gemeenschap. Tegelijkertijd is duidelijk geworden (in paragraaf 9.2.3.) dat veel van hen niet verwachten of hopen nauwe relaties op te bouwen met andere deelnemers. In de context van pioniersplek De Oever blijken veel mensen elkaar uit de publieke ruimtes (bijvoorbeeld de straat en de winkels in de vestigingsplaats van de pioniersplek) te kennen. Publieke familiariteit is er dus veelal al voordat mensen deelnemen aan bijeenkomsten van pioniersplek De Oever. Die publieke familiariteit is voor veel mensen eerder een reden om zich niet in semipublieke ruimtes (zoals die bij de pioniersplek aanwezig zijn) te begeven, dan om dat wel te doen. Men denkt in (semi)publieke ruimtes weer in gezelschappen te komen die lijken op de sociale verbanden waar men in het verleden vervelende ervaringen heeft opgedaan of waar men zich van losgemaakt heeft (zie voor beschrijving hiervan hoofdstuk 9.2.2.). Verschillende mensen die bij pioniersplek De Oever betrokken zijn, hebben bovendien vervelende ervaringen opgedaan in andere geloofsgemeenschappen (zie beschrijvingen

²¹⁰ In de interviews blijkt het ook daadwerkelijk zo te zijn dat mensen niemand van de andere aanwezigen kennen voorafgaand aan deelname.

in paragraaf 9.2.2.) waardoor het bijwonen van een bijeenkomst van de pioniersplek, een initiatief waarvan het hen vooraf duidelijk is dat zij ook een geloofsgemeenschap wil zijn, een extra grote stap is. Om die reden blijkt het, zo is in hoofdstuk negen duidelijk geworden, van belang dat mensen worden uitgenodigd door iemand met wie ze een goede relatie hebben. Het is vervolgens essentieel dat de deelnemers na de overgang van die diade naar een triade ervaren dat de kwaliteiten van de dyadische relatie ook herkenbaar zijn in de gemeenschap van de pioniersplek. Zoals beschreven in paragraaf 10.2.2., geven verschillende mensen aan in de beginperiode van hun deelname bij pioniersplek De Oever intimiteit én veiligheid te hebben ervaren. Deze deelnemers verlangden naar deze intimiteit en veiligheid en hebben deze in bijvoorbeeld de langer bestaande kerk niet (altijd) (meer) ervaren. Elementen als ‘uitgestoken handen’, ‘contact met andere aanwezigen bijvoorbeeld door elkaar aan het begin van de dienst de hand te schudden’ of ‘direct uitgenodigd worden om ergens te gaan zitten’, leiden ertoe dat de pioniersplek door veel deelnemers direct als een warm bad, een familie, wordt ervaren. Verschillende mensen geven aan dat het uitgenodigd worden om zelf actief mee te doen er aan bijdraagt dat zij ervaren dat zij zichzelf mogen zijn.

Het feit dat er amicale familiariteit is, dat de andere aanwezige mensen hen benaderen *alsof* ze vrienden zijn, is essentieel voor hen om die plek als een prettige plek te ervaren. Hoewel de vertrouwdheid met de plek wellicht na het verstrijken van tijd toeneemt, beschrijven deelnemers dat ze amicale familiariteit al direct ervaren na de eerste keer dat ze over de drempel gaan. Die eerste ervaring is voor veel mensen essentieel in de keuze om langduriger betrokken te blijven bij de plek.

Het concept ‘amicale familiariteit’ onderstreept het belang van het gegeven dat mensen geen echte vrienden zijn maar elkaar wel benaderen *alsof*. Ook wanneer mensen voor het eerst deelnemen, voelen zij zich veelal opgenomen in de amicale omgangspatronen die in de ontmoetingsdienst gangbaar zijn. Met name het feit dat niet alleen de organisatoren maar ook andere deelnemers contact met hen maken, draagt daaraan bij. Ook mensen die frequenter aanwezig zijn blijven oog houden voor mensen die voor het eerst of na heel lange tijd weer eens komen. Ook blijven aanwezigen deze mensen het gevoel geven dat zij welkom zijn. Ook deelnemers die al langer deelnemen blijven zodoende met elkaar *alsof*-vriendschapsrelaties met elkaar behouden, in plaats van dat hun relaties zich ontwikkelden tot echte vriendschappen.

De sfeer van *alsof*-vriendschapsrelaties (zoals gedefinieerd door Wekker (2020)) wordt op een aantal manieren gecreëerd, zo blijkt uit de uitspraken van geïnterviewden. Doordat de pionier en mensen van het pioniersteam het voorbeeld geven door bij de deur iedereen een hand te geven en bij de naam te noemen, gaan deelnemers ook vaker amicaal om met mensen die voor het eerst of na lange tijd binnenkomen (T_IE10, r. 718; r.764-794; T_IE8, r. 117-120).

In hoofdstuk negen is zichtbaar geworden dat veel van de deelnemers bij pioniersplek De Oever geen behoefte en/of mogelijkheid hebben om nieuwe vriendschappen te starten. Ook om die reden is het van belang dat men binnen de pioniersplek *alsof*-vriendschappen ervaart en bovendien weet dat er geen verwachting is dat relaties ‘echte’ vriendschap moeten worden. Men heeft de vriendschappelijke

benadering nodig om de plek als positief te ervaren, maar vindt het ook fijn om te weten dat er niet verwacht wordt dat de aanwezigen elkaar op anderen plekken dan bij de pioniersplek zien.

De verschillende typen familiariteit die in de pioniersplekken aanwezig zijn en gewaardeerd worden, sluiten aan bij de verlangens en verwachtingen die deelnemers voorafgaand aan deelname hebben. In paragraaf 9.1.3. is duidelijk geworden dat potentiële deelnemers bij WantMore vooral kijken naar de inhoud van het programma van de bijeenkomst waaraan ze overwegen deel te nemen. In paragraaf 10.1.2. is zichtbaar geworden dat deze deelnemers wanneer zij terugkijken op de eerste deelname ook vaak over de inhoud van de programma's spreken. Wanneer zij over de aanwezigheid van anderen en de relaties tussen henzelf en die anderen spreken, is hoorbaar dat zij afstand willen houden ten opzichte van anderen. Wanneer dit in ogenschouw wordt genomen is het goed te begrijpen dat deelnemers bij WantMore een sfeer waarin met name publieke familiariteit in plaats van amicale familiariteit aanwezig is, als prettig ervaren.

In paragraaf 9.2.2. en paragraaf 9.2.3. is zichtbaar geworden dat mensen enerzijds verwachtten bij pioniersplek De Oever iets te treffen dat gelijkenis vertoont met kerkdiensten in al langer bestaande geloofsgemeenschappen, maar dat zij anderzijds ook hoopten dat die kerkdienst gevierd zou worden met mensen bij wie zij zichzelf kunnen zijn. Tegelijkertijd geven verschillende deelnemers aan dat zij niet de wens en/of mogelijkheid hebben om nieuwe vriendschappen op te bouwen. Wanneer in aanmerking wordt genomen hoe een ruimte eruit ziet waarin amicale familiariteit aanwezig is, sluit dit goed aan bij de verlangens en wensen van deze mensen. Mensen willen graag nabijheid ervaren met andere mensen in dezelfde ruimte, maar wensen tegelijkertijd ook enige afstand te kunnen bewaren ten opzichte van andere deelnemers.

Hoewel in dit onderzoek te weinig data verzameld zijn om verbanden aan te tonen tussen de in hoofdstuk negen onderscheiden typen (n)ooit-kerkelijken en de verschillende typen familiariteit die in dit hoofdstuk onderscheiden zijn, geven de data een indicatie dat mensen die ernaar verlangen bij een gemeenschap te horen vaker behoefte hebben aan een ruimte waarin amicale familiariteit aanwezig is, dan mensen die geen verlangen naar gemeenschappelijkheid hebben. Ook lijken ooit-kerkelijken meer te verlangen naar amicale familiariteit dan nooit-kerkelijken.

10.4. Resumé

De concepten 'publieke familiariteit' en 'amicale familiariteit' vestigen de aandacht op het feit dat vertrouwdheid en een gevoel van 'thuis zijn' kunnen ontstaan in een omgeving met vooral zwakke (en/of afwezige) relaties. Hoewel verschillende auteurs aangeven dat er tijd moet verstrijken alvorens familiariteit aanwezig is (Blokland & Nast, 2014; Duyvendak & Wekker, 2015; Duyvendak & Wekker, 2016), blijkt dat familiariteit in de pioniersplekken ook al ervaren kan worden kort nadat iemand voor het eerst deelneemt. Wellicht is het gegeven dat de fysieke ruimte waarin mensen elkaar ontmoeten afgebakend is, een verklarende factor hiervoor. In een afgebakende fysieke

ruimte zijn de mogelijkheden om een sfeer van familiariteit te realiseren wellicht groter dan in de grote publieke ruimtes. Tot op heden is er met name onderzoek gedaan naar het ervaren van familiariteit in grote publieke ruimtes zoals buiten op straat.

Hoewel omgevingen met zwakke en/of afwezige relaties in de zin van Granovetter (1973) noch in literatuur over groepsdynamica, noch in literatuur over gemeenschapsontwikkeling geduid worden als een kansrijke plaats voor het ontstaan van een betekenisvol sociaal verband, lijken zij dat toch te kunnen zijn. In dit hoofdstuk is zichtbaar geworden dat bij pioniersplekken een sfeer van familiariteit gecreëerd kan worden waarin intense ervaringen opgedaan worden die aansluiten bij bepaalde aspecten van meer traditionele definiëringen van ‘gemeenschap’, zoals bijvoorbeeld de in paragraaf 1.4. weergegeven definitie van Bauman. Tijdens de participatieve observaties bij pioniersplekken WantMore en De Oever is zichtbaar geworden dat mensen zich heel kwetsbaar opstellen, verhalen vertellen en fysiek met elkaar in contact treden (in een dans of door elkaar de hand te schudden). Toch is het voorbarig om een sociaal verband een gemeenschap te noemen, wanneer de verbindingen tussen mensen kortstondig en vaak eenmalig zijn.

Verschillende auteurs die over sociale entiteiten schrijven zoals die in de pioniersplekken aanwezig zijn, gebruiken verschillende concepten om te duiden wat er aanwezig is. De Roest schrijft over ‘momentane gemeenschap’ (2012, p. 58) en vluchtige gemeenschapsvorming (De Roest, 2010, p. 177), terwijl Jahn et al. schrijven over *temporary communitas* (2018, p. 329). In deze door Jahn et al. gebruikte term wordt een belangrijke eigenschap benadrukt van het type sociaal verband waar deze combinatie van lichte verbanden en intense ervaringen tot op heden gevonden is, namelijk het tijdelijke, liminale karakter (Turner, 1974a, p. 252). Mensen ervaren verbondenheid met anderen als een onderbreking van het alledaagse ritme, er is een *time out of time* (Turner, 1969, p. 96; De Roest, 2012, p. 58). De Roest (2012) en ook Hufkens en Juchtmans (2013) beschrijven dat zo’n momentane gemeenschap kan ontstaan tijdens een event. De Roest geeft aan dat het bij een event gaat om een eenmalige gebeurtenis of een bijeenkomst die bijvoorbeeld eens per jaar georganiseerd wordt (2012, p. 57). Hij benadrukt overigens dat de (gemeenschaps)ervaringen die mensen tijdens deze events hebben van bijzonder groot belang kunnen zijn in de geloofsbiografie van mensen (De Roest, 2010, p. 177).

Bovengenoemde auteurs (De Roest, Jahn et al. en Hufkens & Juchtmans) zijn geïnspireerd door het door Turner geïntroduceerde concept ‘communitas’ (1969, p. 96; Turner, 1982). Turner beschrijft dat er in een communitas ‘*werkelijke genade (actual grace)*’ [nadruk overgenomen uit bron] ervaren wordt (Turner, 1974b, p. 76). Ook geeft hij aan dat communitas vaak ook gelijk een herinnering is wanneer het ervaren wordt. Dit is het geval doordat het vaak maar kortstondig bestaat (Turner, 1974b, p. 78).

Wanneer bovengenoemde auteurs naar het door Turner gemunte concept ‘communitas’ verwijzen, refereren zij met name aan het eerste type communitas dat door Turner onderscheiden is, namelijk *spontaneous communitas*. Turner beschrijft dat het bij *spontaneous communitas* gaat om een ervaring van magisch samenzijn waarin er onbegrensd begrip ervaren wordt (1982, p. 48; 1974b, p. 79). Naast *spontaneous*

communitas onderscheidt Turner ook *normative communitas*.²¹¹ In een *normative communitas* probeert men dat wat in een *spontaneous communitas* ervaren wordt te behouden op een min of meer permanente basis. Aan de basis van een *normative communitas* ligt dus een *spontaneous communitas* (Turner, 1982, p. 49; 1974b, p. 80). Een *normative communitas* is paradoxaal omdat de ervaring van *communitas* niet te organiseren is. Het is een ervaring van genade, geen wet, zegt Turner (1974, p. 80). De ontstaansgeschiedenis van een *normative communitas* is anders dan die van allerlei andere sociale entiteiten (Turner, 1974b, p. 80). Turner erkent dat een *normative communitas* moeilijk in stand te houden is (Turner, 1974b, p. 81). Een *normative communitas* (die wanneer zij ontstaat veelal niet of nauwelijks gestructureerd is) wordt na verloop van tijd zelf ook onderdeel van de structuur of zij valt uiteen en houdt op te bestaan (Turner, 1974, p. 81; Siegler, 2002, p. 43).

(*Normative*) *communitas* en *gemeenschap (community)* worden door verschillende auteurs met elkaar in verband gebracht, zoals bijvoorbeeld door Beaumont en Brown (2018), Siegler (2002) en Ingham en McDonald (2003). Zij onderscheiden deze twee sociale entiteiten van elkaar en geven meestal aan dat *communitas* niet kan bestaan zonder dat er een *gemeenschap* aanwezig is. *Communitas* wordt gezien als het tijdelijke, dat kan bestaan en telkens weer kan ontstaan (en ophouden te bestaan) omdat er ook iets is dat langer bestaat (*community*). Volgens Starkloff (1997, p. 652) beschrijft Turner al in 1967 (p. 106) dat dynamisch liminaliteit (die nodig is om *communitas* te kunnen ervaren) niet kan bestaan zonder een continue interactie met een stabiele structuur (*community*). Starkloff beschrijft dat Turner en Turner in hun boek *Image and Pilgrimage in Christian Culture* (1978) beschrijven dat de *communitas* die kan ontstaan tijdens een pelgrimage kan bestaan bij de gratie van het bestaan van historische religies. De *communitas* van pelgrimage kan er zijn binnen de structuur van religieuze tradities die allang bestaan. Turner en Turner gebruiken de termen ‘structuur’ en ‘communitas’, maar de entiteiten die zij vergelijken vertonen gelijkenis met *communitas* en *gemeenschap* zoals Beaumont en Brown (2018), Ingham en McDonald (2003) en Siegler (2002) dat doen.

Geen van de eerdergenoemde auteurs (Beaumont & Brown, 2018; Ingham & McDonald, 2003; Siegler, 2002) die (*normative*) *communitas* in verband brengen met *community* (*gemeenschap*), geven aan dat *normative communitas* kan transformeren in *gemeenschap*. De twee concepten (*normative communitas* en ‘*gemeenschap*’) worden eerder tegenover elkaar gezet. *Communitas* is aanwezig wanneer er magie of extase ervaren wordt. In een *gemeenschap* wordt dat niet of niet voortdurend ervaren.

In hoofdstuk 9.1.3. is beschreven dat deelnemers bij pioniersplek WantMore deelname aan een activiteit (in eerste instantie in ieder geval) mogelijk vergelijken met de deelname aan een event. Deelnemers zijn niet per se van plan om vaak deel te gaan nemen aan een activiteit van de pioniersplek. Zoals zichtbaar is geworden in paragraaf

²¹¹ Naast *spontaneous communitas* en *normative communitas* onderscheidt Turner ook nog *ideological communitas*. In dit proefschrift wordt *ideological communitas* niet besproken omdat het geen concept is dat behulpzaam is om meer begrip te krijgen van wat er in pioniersplekken gebeurt. In Turner (1974b, p. 80) kan nagelezen worden wat aangeduid wordt met het concept *ideological communitas*.

9.1.2. en 9.1.3., nemen zij vaak kortstondig deel aan sociale verbanden en verlangen ze niet vaak naar (veel) gemeenschappelijkheid bij de pioniersplek. Deelnemers die bijeenkomsten van de pioniersplek bijwonen gaan wellicht participeren met de idee dat zij deelnemen aan een event. Uit de uitspraken van deelnemers kan geconcludeerd worden dat zij tijdens deelname soms *spontaneous communitas* ervaren, hoewel zij dat zelf wellicht niet zo zullen duiden.

Omdat pioniers van meet af aan de intentie hebben om meerdere bijeenkomsten te faciliteren en mensen de mogelijkheid te geven om terug te keren, zullen zij (zo zal ook in hoofdstuk elf blijken) hopen op ontstaan van een *normative communitas* of een gemeenschap. De pioniers van pioniersplek WantMore lijken te willen onderzoeken of de overgang gemaakt kan worden van *spontaneous communitas* naar *normative communitas* en eventueel vervolgens naar gemeenschap. Aangezien uit onderzoek blijkt dat een ervaring van *communitas* de bereidheid kan vergroten om nog eens terug te keren naar die plek waar dat ervaren is (Jahn et al., 2018), is het de moeite waard om stil te staan bij factoren die op die specifieke plek waar men pioniert een *communitas*-ervaring bij deelnemers te weeg brengen. De bevindingen die in dit hoofdstuk gepresenteerd zijn, geven aanleiding om daarbij juist ook expliciet te kijken naar de rol van zwakke en absente relaties daarin, omdat ook die relaties daarin betekenisvol blijken te kunnen zijn. Onderscheiding van die factoren kan voor pioniers en andere actoren die als initiatiefnemers betrokken zijn bij pioniersplekken (zoals het LTP), behulpzaam zijn bij het creëren van een doorgaand initiatief.

11. PIONIERS: DOOR DE WOL GEVERFD

Wanneer de periode van intensief veldwerk bij de pioniersplekken WantMore en De Oever wordt afgerond, heeft de eerste bijeenkomst waarin deelnemers andere deelnemers konden ontmoeten respectievelijk drie en een half en bijna drie jaar geleden plaatsgevonden. In dit hoofdstuk wordt de volgende deelvraag beantwoord:

Hoe kijken de pioniers van pioniersplekken WantMore en De Oever na een aantal jaren gepioneerd te hebben terug op de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming binnen de pioniersbeweging en hoe geven zij nu betekenis aan de concepten 'geloofsgemeenschap' en 'gemeenschap'?

In de paragrafen 11.1., 11.2. en 11.3. worden de verhalen in beeld gebracht van de verschillende pioniers die betrokken zijn bij de pioniersplekken waar veldwerk is verricht. In paragraaf 11.4. wordt bovenstaande deelvraag beantwoord.

11.1. Pionier Paul

De vraag of er binnen pioniersplek WantMore een gemeenschap is ontstaan, beantwoordt pionier Paul als volgt:

Soms denk ik van: soms voelt het echt van wel. En soms heb ik zoiets van: dat hangt echt af wat je met de term van gemeen.. . . ik merk dat ik ergens misschien ook wel een gemeenschapsbegrip zoek wat beter past bij wat wij zijn. Zodat wij kunnen zeggen dat we een gemeenschap zijn, dus dat is ook een beetje dubbel. (T_IA7_r. 1065-1066; r. 1075-1077)

Pionier Paul daagt uit om 'gemeenschap' op een nieuwe manier te definiëren. Hoewel pionier Paul de vraag of er een gemeenschap is ontstaan niet met ja of nee beantwoordt, geeft hij in andere delen van het interview wel aan dat hij gemeenschap heeft ervaren binnen de pioniersplek. Hij vertelt daarover het volgende:

Als je het over instant of spontaneous, spontane gemeenschap hebt, dat heb ik bij storytelling wel echt regelmatig ervaren. . . . Ik heb het ervaren toen mensen superintieme dingen deelden . . . heftige of hele mooie of soms ook hele grappige luchtige dingen. . . . Je ziet gewoon dat het mensen raakt ofzo. . . . Je merkt dat er soms ook echt zo'n energie kan hangen.. Ja, daar kan je een jaar voor naar de kerk gaan, maar die zal je daar nooit voelen, zeg maar. (T_IA7, r. 995-1027)

Ook wanneer hij de vraag beantwoordt of er in de pioniersplek een geloofsgemeenschap aanwezig is, geeft hij aan dat het afhangt van hoe geloofsgemeenschap gedefinieerd is. Wanneer het in *traditionele termen* gebeurt is er volgens hem geen geloofsgemeenschap

aanwezig (T_IA7, r. 1105). Hij voert vervolgens een pleidooi om er in minder traditionele termen over na te denken. Hij zegt:

Als je zegt van: 'is geloven, the act of believing, iets waar we mee bezig zijn binnen [WantMore]? Jazeker! Dat is ook onze tagline: zoeken naar iets om in te geloven. Dus dat kan God zijn, maar dat wordt ook steeds weer breder, wat God precies is en wat je al dan niet God kunt noemen. (T_IA7, r. 1106-1109)

Als de onderzoeker hem vraagt wat *the act of believing* inhoudt, vertelt hij dat het bij *the act of believing* erom gaat dat je *duidelijk refereert aan God als alomvattend ding en dat je daar je ergens aan het overgeven bent en misschien, dankbaarheid en misschien eer brengen aan of een soort erkennen dat er iets groter is* (T_IA7, r. 1123-1125).

Als vervolgens besproken wordt of er binnen pioniersplek WantMore volgens hem een christelijke geloofsgemeenschap is, geeft pionier Paul aan het *persoonlijk . . . niet heel belangrijk* te vinden dat het christelijke meer aandacht krijgt dan andere tradities. Hij vertelt het wel waardevol te vinden om telkens aandacht te besteden aan iets uit de christelijke traditie. Hij legt uit:

Ik merk dat je door je toch telkens weer tot één bepaalde traditie te verbouwen . . . je wel richting vindt, dus dat je soms dieper komt dan als je gewoon echt maar pakt wat je tegenkomt en dat allemaal naast elkaar legt, maar... maar ik geloof wel echt dat die tradities elkaar verdiepen (T_IA7, r. 1247-1250).

Hoewel pionier Paul de meerwaarde ervan inziet om één specifieke traditie (in het geval van de pioniersplek de christelijke traditie) dominanter aanwezig te laten zijn, is voor hem wel een *principiële punt in de zoektocht naar waarheid, dat het open moet zijn* (T_IA7, r. 1266-1267).

Pionier Paul geeft verder aan dat ontwikkeling van een (geloofs)gemeenschap in een lokale context ook moeilijk is omdat de behoeftes van verschillende deelnemers verschillend zijn. Hij zegt: *Voor sommige mensen zou het denk ik wel heel fijn zijn als er wel meer close gemeenschap was. . . . Maar andere mensen zijn liever onderdeel van een netwerk, . . . omdat zij zich niet makkelijk committeren (T_IA7, r. 966-968)*. Verder geeft hij aan dat de meeste mensen die nu deelnemer zijn vooral gericht zijn op *zelfontplooiing en een soort spirituele zingevingszoektocht. . . . In combinatie misschien ook met, weer eens wat interessants ervaren en leuke mensen ontmoeten* (T_IA7, r. 926-936). Hij vertelt dat het aanbod daar nu op afgestemd wordt. Hij is zich ervan bewust dat bepaalde mensen daardoor ook minder snel deelnemer zullen worden, terwijl zij er misschien wel behoefte aan hebben om onderdeel te worden van een (geloofs)gemeenschap (T_IA7, r. 274-286).

Pionier Paul vertelt verder dat hij het gegeven dat er een (geloofs)gemeenschap moet ontstaan soms als zwaar ervaart:

Dat gemeenschapsidee.. dat hangt er soms echt als een soort donkere wolk boven van: je, het moet wel over twee jaar uh.. zus of zo. . . . Ik merk dat het voor mijzelf ook wel eens een

bagage is of dat het ook zwaarte met zich meebrengt. Dat ik ook puur vanuit mijzelf zoiets heb van: ik wil gewoon leuke dingen organiseren en.. en ik word er gewoon echt gestrest en gespannen van en ik word er minder creatief van, omdat dat de hele tijd er boven hangt van: dit moet er wel komen. . . . Maar ja van het pionieren is het idee natuurlijk wel dat er een gemeenschap.. (T_IA7, r. 621-624; r. 828 – 834)

Hij vervolgt door te zeggen:

Ik heb ook wel eens het idee van: stellen we niet onmogelijke eisen aan onszelf. Gaat het wel werken? Ergens kan je het natuurlijk alleen maar gewoon zo goed mogelijk proberen, naar eigen kunnen. . . . Maar als mensen niet terugkomen en als mensen zich niet heel erg aan elkaar gaan verbinden, dan is daar misschien ook gewoon niet zoveel behoefte aan. Dus dat is ook de vraag van: is er behoefte aan of is er wel behoefte aan dat er gewoon dingen zijn waar je af en toe als je tijd en zin hebt en ruimte in je hoofd om op in te springen en dat het dan als heel verrijkend wordt ervaren dat zoiets er is. Uhm. Maar wat ook alleen maar druk gaat opleveren op het moment dat er verwacht wordt dat je er elke twee weken bent, zeg maar. . . . Het is een gevaar dat het [het streven naar een gemeenschap, MV] een doel op zich wordt. (T_IA7, r. 844-870)

Paul geeft aan dat hij het gevoel heeft dat die wolk van het gemeenschapsidee door hemzelf, door de *stuurgroep* en door *het pioniersdenken* (T_IA7, r. 836) gestuurd wordt.

Wanneer dit fragment gelezen wordt, kan de indruk ontstaan dat pionier Paul het als last ervaart te behoren tot de Protestantse Kerk. Later in het interview vertelt hij echter ook dat hij het heel waardevol vindt dat de pioniersplek gelieerd is aan de Protestantse Kerk. Het *houdt* hem *scherp* (T_IA7, r. 1547), zegt hij. Door het feit dat hij in dienst is van de kerk blijft hij zich bezighouden met het streven naar (geloofs)gemeenschapsvorming. Ook heeft hij het idee dat hij en de plek dichter bij de christelijke traditie blijven dan wanneer hij dit werk als ZZP'er zou doen (T_IA7, r. 1519). Hij voelt een bepaalde verantwoordelijkheid om *indien enigszins mogelijk* de kerk nog iets beter te maken, iets vrijer of iets gezonder of opener (T_IA7, r. 1528-1529). Hij denkt ook dat hij de kerk verder kan helpen door, bijvoorbeeld tijdens pionierstrainingen, mensen die zich met name in het kerkelijk milieu ophouden, eraan te herinneren dat de vraag of de pioniersplek kerk is voor bijna alle deelnemers bij pioniersplek WantMore een *irrelevante vraag is*. Hijzelf ziet de pioniersplek niet als een *kerkelijke geloofsgemeenschap* (T_IA7, r. 1141) en hij zou zelf ook niet geneigd zijn, of in zijn eigen woorden: *ik voel de roeping niet zo* (T_IA7, r. 1298), om de pioniersplek een christelijke geloofsgemeenschap te noemen. Pionier Paul vertelt dat de pionierstrainingen hem altijd weer *even bepalen* bij allerlei onderwerpen, zoals *gemeenschapsvorming, het ontwikkelen van een kernteam* [hij bedoelt pioniersteam, MV] *en kerk-zijn-ontdekken*. Hij geeft aan het ook *behelpzaam* te vinden dat het LTP modellen, zoals bijvoorbeeld het model van de pioniersreis, aanreikt. Hij licht toe: *ook gewoon als het niet het beste model is, kom je daarachter door erover na te denken* (T_IA7, r. 1574-1588).

11.2. Pionier Claire

Wanneer pionier Claire de vraag gesteld wordt of er binnen pioniersplek WantMore een gemeenschap is ontstaan, antwoordt pionier Claire twijfelend, maar uiteindelijk met *nou hm.. nje..* (T_IA6, r. 957). Vervolgens licht ze toe dat er voor de kerst een groep was waarbij ze toen het gevoel had:

Ja dit is wel, dit dit is community, ja. En ze willen ook wel.. alleen al het feit dat ze sowieso door willen! Dat vind ik wel echt, dat is wel echt een kenmerk van community toch? Dat je er gewoon vanuit gaat: het is er en we willen dat en het gaat door en niet van: het loopt af en toedelokie, volgende weer. (T_IA6, r. 959-963)

Het feit dat de deelnemers van die groep *zich afvragen: wát zal ik gaan doen in het nieuwe jaar en niet: ga ik iets doen bij WantMore?* is voor haar een reden om die groep als gemeenschap te duiden.

Hiernaast beschrijft Pionier Claire dat gemeenschap en eigenaarschap voor haar aan elkaar verbonden zijn. Vervolgens geeft ze aan dat de *doelgroep van de storytelling-bijeenkomsten echt heel fluide is . . .* daar is wel *minder* sprake van een gemeenschap, denkt pionier Claire (T_IA6, r. 972-994).

Pionier Claire spreekt niet expliciet over de vorming van een geloofsgemeenschap binnen pioniersplek WantMore. Ze vertelt wel over allerlei mensen die bij de bron komen (T_IA6, r. 614). Ook geeft ze aan dat zij en pionier Paul bepaalde oefeningen doen of vormen kiezen, omdat ze ervan overtuigd zijn dat die helpen om God te ontmoeten (T_IA6, r. 396-413).

Op de vraag of de pioniersplek kerk is, antwoordt pionier Claire: *Neuh, niet zo erg kerk* [Pionier Claire lacht heel hard!] (T_IA6, r. 1094). Vervolgens reflecteert ze dat ze het in ieder geval niet *'typisch kerk'* (T_IA6, r. 1103) vindt, omdat er binnen de pioniersplek geen *kerkdiensten en kringen* (T_IA6, r. 1106) zijn waar mensen aan deel kunnen nemen. Ze geeft ook aan ze het ook *eigenlijk niet zo belangrijk vindt* of de pioniersplek kerk is.²¹² Als de onderzoeker haar in het interview vraagt waarom ze dat niet belangrijk vindt, reageert pionier Claire door te zeggen: *daar kunnen we echt niet mee aankomen bij de doelgroep* (T_IA6, r. 1112-1113). Zelf praat ze dan ook zelden over de pioniersplek als kerk en vertelt ze in introducties bij een nieuwe groep deelnemers ook nagenoeg nooit dat het een initiatief van de kerk is. Dat *vergeet ze* (T_IA6, r. 479-480). Maar ze vindt het prima dat pionier Paul zegt *we willen de kerk opnieuw uitvinden* (T_IA6, r. 1115-1118).

In hoofdstuk acht is beschreven dat Pionier Claire bij haar sollicitatie voor de functie van pionier het verlangen heeft dat de kerk weer toegankelijk en begrijpelijk wordt voor

²¹² Als ze een paar weken later binnen komt lopen als de onderzoeker een gesprek met pionier Paul aan het afronden is en Paul aangeeft dat de vraag of de pioniersplek kerk is voor de deelnemers een irrelevante vraag is, reageert pionier Claire door te zeggen: *en voor ons ook* (T_IA7, r. 1644).

een breder publiek. Ze is er van overtuigd dat er nieuwe vormen nodig zijn om dat te bereiken. Wanneer pionier Claire anderhalf jaar werkzaam is als pionier constateert ze dat het binnen de pioniersplek soms lukt om goede nieuwe vormen te vinden waardoor een breed publiek zich aangesproken voelt. Dit gevoel ervaart pionier Claire als ze merkt dat mensen binnen de pioniersplek een plek vinden *om aan hun thema's te werken*, zoals Claire dat *in de kerk zou doen!* (T_IA6, r. 510-511) en als ze merkt dat mensen binnen de pioniersplek een plek vinden waar zij hun spiritualiteit kunnen ontwikkelen, waar zij op reis kunnen gaan naar wat pionier Claire dan God zou noemen: de ervaring dat iets buiten of misschien in je is, van het grotere geheel of de algemene verbondenheid (T_IA6, r. 452-460).

Pionier Claire vertelt dat ze binnen de pioniersplek ontdekt heeft dat *beidenen, yoga mensen, nieuwe spirituelen . . . eigenlijk vaak beter snappen hoe dat bij de bron komen* [want zo noemt ze het later, MV] *moet dan christenen* (T_IA6, r. 467-469 en r. 614-615). In het interview wordt duidelijk dat pionier Claire het bij haar sollicitatie voor de functie van pionier belangrijk vond dat de pioniersplek *in de lijn van de* (christelijke, MV) *traditie* (T_IA6, r. 533) zou staan. Na een aantal jaren gepionierd te hebben is ze van mening dat *we* [ze ziet zichzelf dus als onderdeel van de kerk!, MV] *moeten leren van die mensen* [uit andere tradities of van mensen die niet in een of één specifieke traditie staan, MV] (T_IA6, r. 472). Tijdens het pionieren heeft ze ontdekt dat ze principieel open wil staan voor wat andere levensbeschouwelijke tradities te bieden hebben, ook al vindt ze dat wel *spannend*. (T_IA6, r. 616). Ze beschrijft dat ze denkt dat het nodig is om principieel open te zijn *om het christendom te kunnen vernieuwen* en dat er *input van buitenaf nodig is* (T_IA6, r. 611-616). Tegelijkertijd is bij pionier Claire tijdens het pionieren ook de overtuiging gegroeid dat het van waarde is om ook nadrukkelijk altijd iets uit de christelijke traditie in te brengen. Ze legt uit dat ze zich is gaan realiseren dat dat op een vrijblijvende manier kan omdat *vrijheid ook een christelijk begrip is*. Ze licht toe: *Ik bedoel dat je als mens vrij bent om te kiezen om te geloven of niet en vrij bent om naar die teksten* [ze verwijst hier naar Bijbelteksten, MV] *te kijken hoe jij ernaar wil kijken* (T_IA6, r. 575-577).

Zoals beschreven is in hoofdstuk acht, heeft pionier Claire in haar sollicitatiegesprek voor de functie van pionier gezegd dat ze een christelijke gemeenschap voor ogen had. Na anderhalf jaar pionier geweest te zijn, beschrijft ze dat ze heeft ervaren dat het een zoektocht is hoe de christelijke antwoorden op levensvragen door deelnemers van WantMore als relevant beschouwd kunnen worden. Voordat ze pionier werd, heeft ze zich nooit gerealiseerd dat mensen de christelijke antwoorden mogelijk ook als 'niet relevant' kunnen zien. Pionier Claire vertelt dat pionier Paul en zij door de ervaring *nu meer voor de lijn van een gemeenschap, waar ook ruimte is voor christelijke kiezen*. Ze voegt er aan toe: *Dus dat is nog wel wat anders dan christelijke gemeenschap, want dan zou de hele gemeenschap christelijk zijn* (T_IA6, r. 566-568). Door het pionieren heeft pionier Claire ontdekt dat het *stap één is om ruimte te creëren voor spiritualiteit überhaupt* (T_IA6, r. 683-684) en dat het dan misschien stap twee is naar een duidelijkere plek waar vooral christelijke spiritualiteit aan bod komt.

Ze vertelt ook dat ze oorspronkelijk een praktisch organisatie-model voor de pioniersplek in haar hoofd had *met open activiteiten waar mensen gewoon op af kunnen komen*

en daarna dan een soort vervolggroepen, verdiepingsgroepen en dan uiteindelijk een soort reguliere viering. Daarnaast zouden er dan nog meer losse events zijn (T_IA6, r. 1079-1085).

Al pionierend heeft ze ontdekt dat die stap van één groep naar een volgende groep helemaal niet vanzelfsprekend gemaakt wordt. Het is regelmatig al ingewikkeld om één serie bijeenkomsten met dezelfde groep te doen.

In het interview gaat het ook kort over de vraag hoe pionier Claire het ervaart om onderdeel te zijn van de landelijke pioniersbeweging. Wanneer haar gevraagd wordt: *en heb je het idee dat het landelijke team ook stuurt op wat je moet doen?*, antwoordt ze door te zeggen: *Nee hoor. . . . dat voelt wel heel goed, ze reiken gewoon dingen aan* (T_IA6, r. 1204-1207). Hoewel pionier Claire in het interview niet de indruk wekt dat ze dit vervelend vindt, wordt echter wel op verschillende momenten duidelijk dat ze doorheeft dat pioniersplek WantMore zich niet op de wijze ontwikkelt die het LTP als ideaalbeeld heeft. Zo zegt ze: *Ja, als ik denk aan pionieren landelijk ofzo, die vinden ons helemaal prima. Maar ik heb wel het idee dat het uiteindelijk wel kerk of een kerk-achtig iets moet worden* (T_IA6, r. 1127-1128). En: *Nou ja, we doen wel wat dingen anders. Bijvoorbeeld omdat wij eigenlijk zonder team.. Wij zijn eigenlijk met z'n tweeën het team. En we zijn eigenlijk gewoon met activiteiten begonnen, zeg maar* (T_IA6, r.1193-1196). En:

Nee, we hebben dus nog steeds geen team. . . . We hebben wel wat mensen betrokken. Maar ja, die zijn natuurlijk weer geen christen en zo. Dus nou ja. [Interviewer: 'Vind je dat ingewikkeld? Denk je dan: het liefst zou ik wel een christen vragen?'] Nou dat zeggen ze vanuit het landelijke, dat het het liefst wel christenen zijn. Maar ja, die hebben we helemaal niet! (T_IA6, r. 1170-1177)

Het gegeven dat tijdens de pionierstrainingen de ontwikkeling van een pioniersteam veel aandacht krijgt, draagt eraan bij dat pionier Claire hier ook buiten de pionierstrainingen mee bezig is. Wanneer ze met mensen optrekt, vraagt ze zich wel eens af of deze mensen leden van het te vormen pioniersteam zouden kunnen zijn.

11.3. Pionier Willem

Wanneer pionier Willem gevraagd wordt of er binnen pioniersplek De Oever een gemeenschap aanwezig is, beantwoordt hij die vraag positief. Hij voegt er aan toe: *de kern van de gemeenschap wordt gevormd rondom de dienst . . . Waarom? Omdat daar feitelijk alles weer bij elkaar komt* (T_IE9, r. 923-924). Pionier Willem vindt dat er een geloofsgemeenschap aanwezig is *omdat men elkaar opzoekt rondom Jezus* (T_IE9, r. 1331). Zoals ook al in hoofdstuk acht zichtbaar geworden is, is het voor pionier Willem van groot belang dat de pioniersplek ook erkend wordt als (deel) van de kerk. Hij vertelt dat de pioniersplek volgens hem wel kerk is omdat er

Iedere zondag een viering is . . . En ook omdat doop en avondmaal.. Ja, ja. Het present stellen, niet alleen met woord, hoewel ik dat wel heel belangrijk vind, van Christus. Present

stellen, ook in de doop. Maar met name ook in het avondmaal. En dan denk ik wel dat je van kerk kunt spreken en dat het daardoor, mede daardoor ook voor mij kerk is. (T_IE9, r. 551-556)

Hij voegt eraan toe: *wat we van God gekregen hebben en waar het heilige gebeurt (T_IE9, r. 551-635)*. Pionier Willem vertelt ook dat hij het tijdens de eerste ontmoetingsdienst wel *spannend vond: wie komt daar?* Hij geeft aan dat hij tijdens die eerste dienst en in de eerste periode dat er ontmoetingsdiensten plaatsvinden *Jesus meer als optie [heeft] gehouden (T_IE9, r. 1328-1329)*. Vervolgens vertelt hij als volgt dat hier iets veranderd is:

Mensen gaven terug bemoedigd te zijn of in het dagelijks leven weer met God een stapje te kunnen maken, toen dacht ik van ja ik moet God toch explicieter en Jezus Christus explicieter inbrengen. En dat ben ik ook gaan doen, zonder te zeggen van: Jezus is het antwoord, want dat vind ik dan weer te goedkoop. Dat vind ik te snel door de bocht, maar om samen met de groep te zoeken. En dat is het toch wel, zijn er niet meer zoveel opties naast Jezus voor mij of eigenlijk geen opties [pionier Willem lacht, MV] meer nee. (T_IE9, r. 1332-1338)

Naast het (bijna) elke zondag weer vormgeven aan de dienst, hebben pionier Willem en de leden van het pioniersteam ook verschillende activiteiten ontwikkeld waarmee ze hopen nieuwe (n)ooit-kerkelijken aan te spreken en de verbinding met betrokken (n)ooit-kerkelijken te verstevigen. Zoals zichtbaar is geworden in hoofdstuk zes en in bijlage F, zijn, zoals al de bedoeling was in de voorfase (zie hoofdstuk acht), verschillende nieuwe activiteiten opgezet. In het evaluatieverslag van 2015 blijkt dat er zoekerskringen samenkomen en dat de activiteit Eten-bij-De-Oever georganiseerd wordt (D_E2). Tijdens de *membercheck* geeft een lid van het pioniersteam van pioniersplek De Oever aan dat de pioniersbeweging stimulerend is geweest om juist ook deze activiteiten op te zetten. Door onderdeel te zijn van de pioniersbeweging heeft het pioniersteam meer oog gekregen voor het gegeven dat het team ook van betekenis kan zijn voor mensen die nog niets of nauwelijks iets met geloof hebben. Hierdoor is het team activiteiten gaan organiseren waarbij het de bedoeling is dat het geloof niet ter sprake komt. Pionier Willem vertelt hierover: *Ik wilde graag een nieuwe activiteit opzetten Eten-bij-[De Oever]. . . . Ik wilde bij die activiteit 'nul Jezus'. Ik hoop dat mensen daar zinnige gesprekken met elkaar hebben maar meer ook niet [het is nadrukkelijk de bedoeling dat het voor een niet-christen net zo makkelijk is om te participeren in dit gesprek als voor iemand die wel christelijk is, MV] (T_IE9, r. 1293-1296)*.

Hij licht toe dat dit maar moeilijk lukt. Er blijken allerlei mensen die al christen zijn bij de maaltijden te komen en zij blijken te gaan spreken over het christelijk geloof. Ook de mensen die het organiseren blijken graag een gebed uit te willen spreken en/of een stukje uit de Bijbel te willen lezen.

Pionier Willem vertelt dat het overigens wel zijn bedoeling was dat tijdens die Eten-bij-De-Oever avonden tegen nieuwe mensen gezegd zou worden: *job er zijn nog meer activiteiten dus heb je zin om mee te doen*. Pionier Willem licht toe:

En dan wordt het Jezus 1, Jezus 2, weet je wel wordt wat geïntensiveerd bijvoorbeeld, dat vind ik mooi. Want: als het in alleen maar zijn zoeken, zoeken blijft en Jezus blijft een optie van: 'dat zou kunnen', dan is dat niet mijn ding in ieder geval en ook niet mijn visie erop. En ik vind dat sommige dingen in de kerk uitblinken in vaagheid. En voor mij mag de spanning erin blijven, maar als Jezus Christus niet de ['de' is nadrukkelijk uitgesproken, MV] Heiland van de wereld is, of wat voor woorden je er ook aan wilt geven, dan haak ik op termijn toch af, want dat kan ik.. (T_IE9, r. 1350-137)

Er wordt geëxperimenteerd met verschillende nieuwe activiteiten en typen diensten. Zo vinden er een periode brunchdiensten plaats (een voorbeeld van zo'n dienst is beschreven in paragraaf 6.2.1.). Na verloop van tijd wordt besloten geen brunchdiensten meer te organiseren. Pionier Willem zegt over het experimenteren: *wat je merkt dat die groep die er zit.. moet je ook helemaal niet zo gek gaan doen. Want ergens, dat is heel apart, zoekt men ook dat oude vertrouwde van vroeger (T_IE9, r. 1595-1597).*

Naast het ontplooiën van nieuwe activiteiten is pionier Willem ook een-op-een contacten blijven onderhouden met allerlei mensen. Verschillende van hen heeft pionier Willem uitgenodigd voor deelname aan een ontmoetingsdienst. Sommige van hen zijn frequent deelnemer geworden bij de ontmoetingsdienst, anderen hebben de ontmoetingsdienst enkele keren bezocht, maar hebben daarna besloten geen frequent deelnemer te worden (geïnterviewden Gwen en Lily zijn hier een voorbeeld van). Er zijn wellicht ook mensen die nooit een ontmoetingsdienst hebben bezocht. Pionier Willem vertelt dat hij met allerlei mensen het contact probeert te onderhouden, ongeacht of zij deelnemer zijn geworden bij pioniersplek De Oever of niet (T_I9, r. 1697-1713).

Een vraag omtrent geloofsgemeenschapsontwikkeling die pionier Willem en het pioniersteam bezighoudt, is hoe de gemeenschap open kan blijven voor pasgelovigen. Pionier Willem verwoordt het als volgt:

Hoe differentieer je? Kun je eh, kun je eh in een gemeenschap, die zes jaar eh bezig is, waarvan een deel al zes jaar komt en zes jaar geleden, om dan te zeggen, of eerder of iets eerder in deze periode tot geloof is gekomen, hoe differentieer je dan in voldoende mate met diegene, die vandaag voor het eerst komt en eigenlijk helemaal niets weet? (T_IE19, r. 71-74)

Nadat de pioniersplek formeel onderdeel is geworden van de pioniersbeweging zijn de leden van het pioniersteam ook gaan deelnemen aan de pionierstrainingen. Als voorbereiding op de pionierstraining waarin zij de workshop over netwerk ontwikkelen gaan bijwonen, bespreekt het pioniersteam in een vergadering een aantal vragen die onderaan het artikel 'netwerk ontwikkelen' (besproken in paragraaf 5.2.5.1.) staan (T_GE1).

11.4. Resumé

In dit hoofdstuk is zichtbaar geworden dat pioniers met name gericht zijn op de dagelijkse praktijk van de pioniersplek waarbij zij betrokken zijn. De reacties van deelnemers op de wijze waarop programma's worden aangeboden en/of op de inhoud van het programma beïnvloeden het gedrag en de ideeën van pioniers en de manieren waarop zij betekenis geven aan 'gemeenschap' en 'geloofsgemeenschap'. Het gegeven dat de pioniersplekken en de pioniers onderdeel uitmaken van de pioniersbeweging is wel van betekenis, maar beïnvloedt slechts in beperkte mate de wijze waarop zij hun dagelijks handelen vormgeven. Dat geldt ook voor de wijze waarop zij betekenis geven aan de *sensitizing concepts* 'gemeenschap' en 'geloofsgemeenschap', in de invulling zoals die in dit proefschrift aan deze concepten gegeven is. Tijdens de *membercheck* geeft een lid van het pioniersteam van pioniersplek De Oever aan, dat de pioniersbeweging voor het team van deze pioniersplek wel van betekenis is geweest, omdat het team zich daardoor is gaan realiseren dat het met het pioniersteam al kernkerk en geloofsgemeenschap is, en dat dat van betekenis is ook als geen enkele (n)ooit-kerkelijke zich zou aansluiten. Hiernaast heeft het gegeven dat het initiatief onderdeel is geworden van de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk eraan bijgedragen dat de al langer bestaande kerk in de vestigingsplaats het initiatief van pionier Willem ook als nieuwe geloofsgemeenschap kon accepteren. Bovendien hebben de al langer bestaande geloofsgemeenschappen in de vestigingsplaats van pioniersplek De Oever door de ontwikkelingen in de Protestantse Kerk ook gemakkelijker kunnen accepteren dat de pionier ook handelingen is gaan verrichten die voorheen slechts aan predikanten waren voorbehouden. De pioniersbeweging draagt zodoende bij aan allerlei vernieuwings- en veranderingsimpulsen in het kerkelijk landschap van Nederland.

12. CONCLUSIES

In dit laatste hoofdstuk wordt teruggeblikt op de reis die in dit etnografisch onderzoek is afgelegd. Eerst worden (in paragraaf 12.1.) de uitgangspunten beschreven die bepalend zijn geweest bij de start van dit onderzoek. Tijdens het onderzoeksproces werden, zoals gebruikelijk is in etnografisch onderzoek, tussentijdse conclusies getrokken die van invloed zijn geweest op de wijze waarop het onderzoek vervolgd is.²¹³ Zodoende wordt (in paragraaf 12.2.) het bewandelde pad beschreven. In de paragrafen 12.3, 12.4. en 12.5 zijn de belangrijkste conclusies van de verschillende delen van het onderzoek samengevat en in paragraaf 12.6. is het antwoord op de centrale vraag weergegeven. Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een reflectie op de wijze waarop dit onderzoek is uitgevoerd en met aanbevelingen voor vervolgonderzoek (paragraaf 12.7.).

12.1. Startpositie

De overtuiging dat geloofsgemeenschappen onontbeerlijk zijn voor het voortbestaan van geloofstradities en een belangrijke maatschappelijke functie vervullen, ligt aan de basis van dit onderzoek. Geloofsgemeenschappen zijn nog steeds hofleverancier voor vrijwilligers op allerlei plekken in onze samenleving (Ammerman 2014, p. 297; Becker & Dhingra, 2001; Brown & Brown 2003; Campbell & Yonish, 2003; De Hart & Dekker, 2005; Dekker & De Hart, 2006; Ruiters & De Graaf, 2006; Schwadel, 2005; Verba et al., 1995; Weithman, 2002; Whutnow, 2004). Het aantal mensen dat zich verbonden voelt met een geloofsgemeenschap neemt echter al jaren af (De Hart & Van Houwelingen, 2018). Zoals uitgebreid beschreven is in hoofdstuk één, neemt ook het aantal kerkgebouwen waarin een kerkelijke gemeente diensten viert snel af, net als het aantal geloofsgemeenschappen (Bisseling, De Roest & Valstar (2011); Bolwijn, R., persoonlijke communicatie, 27 januari 2022; De Hart & Van Houwelingen, 2018; Kaski, 2023; RCE, 2012; 2019).

Ervan uitgaande dat het van belang is dat er geloofsgemeenschappen blijven bestaan, is dit een onwenselijke ontwikkeling. In dit onderzoek is beoogd meer inzicht te krijgen in de dynamiek die aanwezig is op plekken waar men probeert nieuwe geloofsgemeenschappen tot stand te laten komen met mensen die voorheen nooit, of lange tijd niet meer, betrokken zijn geweest bij geloofsgemeenschappen. Inzicht in deze dynamiek is van belang omdat dit kan helpen bij het succesvol tot stand brengen van nieuwe (geloofs)gemeenschappen én wellicht ook bij het voort laten bestaan van bestaande (geloofs)gemeenschappen.

Een dynamiek van gemeenschapsvorming is aannemelijk omdat bij de start van het onderzoek duidelijk was dat geloofsgemeenschapsvorming, geloofsgemeenschap en

²¹³ Zie hoofdstuk twee voor een uitgebreide beschrijving van de visie op etnografisch onderzoek en de wijze waarop dit onderzoek is uitgevoerd.

gemeenschap in de literatuur betwiste begrippen zijn. Hierdoor was bij de start van het onderzoek de verwachting dat verschillende mensen die aanwezig zijn op een plek waar geprobeerd wordt een (geloofs)gemeenschap te ontwikkelen verschillend denken over het beoogde doel van het proces van geloofsgemeenschapsvorming en over de wijze waarop het best gewerkt kan worden aan de ontwikkeling van een nieuwe geloofsgemeenschap. Verschillende betrokkenen zullen met elkaar op een dynamische wijze een weg moeten vinden in het proces van geloofsgemeenschapsvorming.

Omdat het de verwachting was dat het proces van geloofsgemeenschapsvorming een dynamisch proces is, is er gekozen voor het uitvoeren van een etnografisch onderzoek. In een onderzoek gebaseerd op een etnografische methodologie is het mogelijk verschillende wijzen waarop betekenis wordt gegeven op een specifieke plek op een specifiek moment, mede de richting van het onderzoek te laten bepalen. Het is een methodologie die de basis vormt van een heel open onderzoek.

Om inzicht te krijgen in de aanwezige dynamiek is uitgebreid etnografisch veldwerk verricht binnen de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk. In deze pioniersbeweging is zowel het streven naar de vorming van gemeenschappen als betrokkenheid van mensen die eerder niet, of niet meer, deel uitmaakten van een geloofsgemeenschap een centraal element. Daarom is gemeend dat de pioniersbeweging een geschikte plek is om data te verzamelen. De hoofdvraag in dit onderzoek luidt:

Wat is de dynamiek van christelijke geloofsgemeenschapsvorming in de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk in Nederland en wat kan kennis daarover betekenen voor toekomstige processen van (geloofs)gemeenschapsvorming?

Onder de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk wordt in dit onderzoek de verzameling mensen verstaan die bezig is met de ontwikkeling van pioniersplekken. Pioniersplekken zijn lokale initiatieven die door het LTP (Landelijk Team Pionieren) van de Protestantse Kerk erkend zijn als vernieuwende vorm van kerk die aansluit bij een veranderende cultuur. Pioniersplekken zijn allereerst gericht op mensen die het evangelie niet kennen en niet (meer) betrokken zijn bij een bestaande kerk (Dijkstra & Vellekoop, 2014, p. 11). Deze plekken worden gekenmerkt door het streven naar het ontstaan van een doorgaande en zelfstandige gemeenschap (Dijkstra & Vellekoop, 2014, p. 40).

Om de dynamiek goed in kaart te brengen zijn in hoofdstuk één verschillende typen actoren onderscheiden die onderdeel uitmaken van de pioniersbeweging. Het gaat hier om: pioniersteams (bestaande uit mensen die een leidende rol spelen in het functioneren van lokale pioniersplekken), deelnemers (mensen die aanwezig zijn bij bijeenkomsten van lokale pioniersplekken zonder dat zij een organisatorische taak hebben) en het LTP (een team mensen binnen de Protestantse Kerk dat pioniersteams ondersteunt, probeert lessen te trekken uit alles wat gebeurt, verhalen deelt en beleid ontwikkelt). De dynamiek in de pioniersbeweging is in kaart gebracht door te onderzoeken hoe deze verschillende (typen) actoren en hun wijzen van betekenisgeving aan (geloofs)gemeenschapsvorming en (geloofs)gemeenschap zich tot elkaar verhouden.

12.2. Beschrijving van het onderzoeksproces

Zoals in hoofdstuk twee is beschreven, is dit onderzoek gestart met het tegelijkertijd uitvoeren van een tweetal literatuurstudies en van participatieve observaties in de context van het LTP. Tussen september 2014 en december 2015 is geobserveerd bij vergaderingen van het LTP en zijn focusgroepgesprekken over geloofsgemeenschapsvorming tussen leden van het LTP onderling, tussen pioniers onderling en tussen leden van het LTP en pioniers gezamenlijk gefaciliteerd. Hiernaast zijn verschillende documenten over pionieren in de Protestantse Kerk bestudeerd.

Na afronding van een intensieve periode van participerende observaties in de context van het LTP in 2014 en 2015, volgden twee perioden van langdurige participatie in twee pioniersplekken. Tussen december 2015 en november 2016 werd geparticipeerd in pioniersplek WantMore en tussen december 2016 en oktober 2017 in pioniersplek De Oever. Tijdens deze langdurige periodes van participatie bij deze pioniersplekken is in kaart gebracht wie wanneer deelnemer is. Ook is gekeken naar interactiepatronen tussen deelnemers onderling en naar de wijze waarop zij aan de programma's deelnemen. Hiernaast werd geobserveerd hoe bijeenkomsten opgebouwd zijn, welke inhoud aan bod komt en hoe deelnemers op die inhoud en de voorgestelde opbouw van de bijeenkomsten reageren. Bovendien werd geobserveerd hoe en in welke mate interactie tussen verschillende deelnemers gestimuleerd wordt. Na een intensieve periode van participatie waarin in de pioniersplekken WantMore en De Oever respectievelijk 23 en 35 bijeenkomsten zijn bijgewoond, zijn respectievelijk zeven en zes deelnemers geïnterviewd.

In de tijd dat intensief geparticipeerd werd bij pioniersplekken WantMore en De Oever en daarna, zijn de ontwikkelingen in de werkzaamheden van het LTP tot eind 2021 globaal gevolgd. De onderzoeker blijft op de mailinglijst van het LTP staan en ontvangt zodoende bijvoorbeeld de verschillende jaarplannen pionieren en andere vertrouwelijke documenten die aan de mensen in die mailinglijst worden toegestuurd. Ook wordt een aantal pionierstrainingen bijgewoond (de laatste bijgewoonde training vond plaats in maart 2021). De data die verzameld werden tijdens de observaties en focusgroepen in 2014 en 2015 zijn geanalyseerd, samen met verschillende documenten over pionieren binnen de Protestantse Kerk die verschenen zijn tussen 2014 en 2021. Deze analyses zijn uitgevoerd om een beeld te kunnen schetsen van de wijze waarop het thema geloofsgemeenschapsvorming een rol speelt in het werk van het LTP.

De meest intensieve periode van data-verzameling heeft zodoende plaatsgevonden tussen september 2014 en oktober 2017. De data-verzameling is echter pas definitief afgesloten op 31 december 2021.

Na de intensieve periode van data-verzameling is uitgebreid gereflecteerd op de verzamelde data en is uiteindelijk een nieuwe literatuurstudie uitgevoerd om de data die in de pioniersplekken zijn verzameld vanuit een beter passend raamwerk en met beter passende concepten gestructureerd te analyseren. In de volgende paragrafen worden de belangrijkste uitkomsten van het onderzoek gepresenteerd.

12.3. Conclusies literatuurstudie

Zoals in paragraaf 12.1. en in hoofdstuk één is betoogd, is gedacht dat de pioniersbeweging met name een interessante plek voor het verrichten van veldwerk zou zijn omdat er naar verwachting (n)ooit-kerkelijken betrokken zijn bij de vorming van nieuwe geloofsgemeenschappen. Om die reden is in de literatuurstudie, waarvan de conclusies in hoofdstuk drie gepresenteerd zijn, gefocust op deze subpopulatie van de deelnemers. In hoofdstuk drie is de volgende deelvraag beantwoord:

Wat weten we, op basis van eerder wetenschappelijk onderzoek, over (n)ooit-kerkelijken?

De groep (n)ooit-kerkelijken blijkt een diverse en niet gemakkelijk af te bakenen verzameling mensen te betreffen. Hoofdstuk drie beschrijft een tweetal subgroepen. Enerzijds zijn er mensen die zichzelf thuis voelen bij de omschrijving ‘niet-gelovig’, anderzijds zijn er mensen die zichzelf (nog) wel als geïnteresseerd in levensbeschouwing zien, maar die niet of niet meer betrokken zijn bij een religieuze gemeenschap.

Het onderzoek van Bernts & Berghuijs (2016) geeft indicaties dat mensen die niet meer betrokken zijn bij een christelijke geloofsgemeenschap maar dat in het verleden wel geweest zijn, christelijke praktijken anders ervaren dan mensen die nooit betrokken zijn geweest bij een christelijke geloofsgemeenschap. Er is echter nadien geen onderzoek verricht waarin deze twee groepen nadrukkelijk en uitgebreid met elkaar vergeleken zijn.

In hoofdstuk vier zijn de conclusies van de tweede literatuurstudie weergegeven. In dit hoofdstuk is de volgende deelvraag beantwoord:

Wat is bekend over geloofsgemeenschapsvormingsprocessen in het verleden?

Er is geconcludeerd dat beschrijvingen van vormingsprocessen van nieuwe geloofsgemeenschappen vaak ecclesiocentrisch zijn. Er is veel aandacht voor onderwerpen die voor mensen binnen de langer bestaande kerken relevant zijn. Doordat mensen die zich bezighouden met het stichten van nieuwe geloofsgemeenschappen zich bezighouden met deze thema's kunnen zij minder aandacht besteden aan missionair pionieren (Van der Meulen & Vellekoop, 2019, p. 319). Ook ontstaat op basis van de beschrijvingen van geloofsgemeenschapsvormingsprocessen het beeld dat praktijken die in de al langer bestaande geloofsgemeenschappen centraal staan vaak al bij het ontstaan van een nieuwe gemeenschap min of meer een-op-een overgenomen worden. Bovendien blijkt de kern van een nieuwe geloofsgemeenschap in veel gevallen van meet af aan gevormd te worden door een groepje christenen. Hoewel duidelijk is dat men in die nieuwe gemeenschappen vaak probeert om christelijke praktijken te contextualiseren en daarmee hoopt dat ook nieuwe mensen

zich gaan aansluiten, blijft men in de nieuwe geloofsgemeenschappen wel streven naar het bedienen van het sacrament van de doop aan ongedoopten die aansluiten.

In hoofdstuk vier is beschreven dat de hoop leefde dat mensen op nieuwe manieren nieuwe geloofsgemeenschappen zouden gaan ontwikkelen, geïnspireerd door de *Missio Dei*-gedachte die in het midden van de twintigste eeuw in missiologische kringen postvatte. Wanneer er op nieuwe manieren christelijke geloofsgemeenschappen zijn gevormd is daaraan, zo concludeert De Jonge (2022, p. 24), in academisch-theologische bezinningen nog weinig aandacht besteed. Wanneer er wel aandacht voor was, werd met name vanuit de christocentrisch-trinitarische benadering gekeken en niet vanuit de kosmocentrisch-trinitarische benadering van *Missio Dei* (De Jonge, 2022, p. 40; p. 88).

Ook in de beschrijvingen van de vorming van nieuwe geloofsgemeenschappen in de laatste decennia wordt weinig aandacht besteed aan de rol en het perspectief van (n)ooit-kerkelijke deelnemers. Wanneer de verhalen gelezen worden, kan zelfs de vraag opkomen in hoeverre (n)ooit-kerkelijken meer gedaan hebben dan aanwezig zijn. Er blijkt bovendien weinig academisch onderzoek uitgevoerd te zijn naar hoeveel en welke (n)ooit-kerkelijken betrokken zijn geraakt bij nieuwe geloofsgemeenschappen.

Door de ecclesiocentrische bril waardoor veel auteurs naar de nieuwe geloofsgemeenschappen kijken, wordt de praktijk van geloofsgemeenschapsvorming wellicht maar ten dele gezien, zo wordt geconcludeerd in hoofdstuk vier. Praktijken die geen duidelijke gelijkenis vertonen met kerkelijke praktijken zoals die bekend zijn, worden niet beschreven. De prille beginfase van (mogelijke) geloofsgemeenschapsvorming waarin zich (nog) vooral sociale processen afspelen, wordt niet (h)erkend als onderdeel van het geloofsgemeenschapsvormingsproces.

De conclusies van hoofdstuk drie en vier bevestigen dat specifieke aandacht voor het perspectief en de rol van (n)ooit-kerkelijken in de geloofsgemeenschapsvormingsprocessen tot nieuwe kennis zal leiden. Ook aandacht voor de dynamiek die zich afspeelt rondom het prille begin van de vormingsprocessen zal nieuwe kennis genereren. Door een gerichtheid op deze periode en specifiek ook op de betrokken (n)ooit-kerkelijken kan bijvoorbeeld in beeld komen wat bemiddelende factoren zijn in de totstandkoming van contact tussen deelnemers en nieuwe (geloofs)gemeenschappen, welke ideeën van invloed zijn op het gedrag van mensen die een nieuwe (geloofs)gemeenschap initiëren, welk gedrag initiatiefnemers vertonen en welke aspecten door deelnemers in het eerste contact met een initiatiefnemer en/of een initiatief van belang geacht worden.

12.4. Eerste conclusies na intensieve participatieve observaties

De eerste periode van intensieve participatieve observatie vond plaats in de context van het LTP. De resultaten hiervan zijn gepresenteerd in hoofdstuk vijf. In dat hoofdstuk is de volgende deelvraag beantwoord:

Welke rol speelt 'geloofsgemeenschapsvorming' in het werk van het Landelijk Team Pionieren (LTP) tussen 2013 en 2021?

In het hoofdstuk wordt uitgebreid ingegaan op de verschillende facetten van het werk van het LTP. Er blijkt op veel momenten en manieren aandacht geschonken te worden aan het thema geloofsgemeenschapsvorming. In paragraaf 7.1. is samengevat dat het LTP in de eerste jaren van haar bestaan (2013-2016) oog en begrip heeft voor het feit dat de sociale verbanden die ontstaan binnen pioniersplekken niet altijd lijken op de gemeenschappen zoals deze in langer bestaande geloofsgemeenschappen (geacht worden) aanwezig (te) zijn. De leden van het LTP sporen pioniers in deze periode ook aan om niet te snel een eredienst plaats te laten vinden als dat niet duidelijk passend is in de context waarin zij een pioniersplek ontwikkelen. In de jaren die volgen, blijkt dat de visie van het LTP op wat de ideale wijze van geloofsgemeenschapsvorming is, verandert. Het LTP stimuleert pioniersteams om te beginnen bij het gestalte geven aan expliciet christelijke praktijken in het eigen team. Hiernaast gaat het LTP steeds meer tijd en aandacht schenken aan het creëren van een toekomst voor pioniersplekken die meer gelijkenis vertonen of willen vertonen met al langer bestaande geloofsgemeenschappen. Het betreft plekken waar men bezig is met vragen rondom doop, ambt en liturgie. Het LTP blijkt steeds meer de gangbare ecclesiocentrische benadering waarover in hoofdstuk vier geschreven is, te gaan hanteren.

Na de periode van intensieve participatie in de context van het LTP (in 2014 en 2015), volgden twee perioden van intensieve participatie in pioniersplekken WantMore en De Oever. Tijdens die perioden is duidelijk dat de aspecten die dominant aanwezig zijn in de beschrijvingen van geloofsgemeenschapsvormingsprocessen in de literatuur en in de modellen die leidend zijn in het werk van het LTP, maar gedeeltelijk aansluiten bij de praktijk van geloofsgemeenschapsvorming in deze lokale pioniersplekken. Het blijkt niet terecht om er vanuit te gaan dat er, wanneer gestreefd wordt naar het ontstaan van een nieuwe (geloofs)gemeenschap, ook daadwerkelijk een (geloofs)gemeenschap ontstaat. De deelvraag die in hoofdstuk zes beantwoord wordt, luidt als volgt:

Welke kenmerken karakteriseren de sociale entiteiten die aanwezig zijn in de lokale praktijken van pioniersplekken WantMore en De Oever?

Na het veldwerk kon geconcludeerd worden dat de sociale entiteiten, de praktijken en de aanwezige mensen op beide veldwerkklocaties erg verschillend waren. In de sociale entiteit binnen pioniersplek WantMore blijken er weinig iets langer durende

verbindingen te zijn tussen aanwezige deelnemers onderling. Mede hierdoor is het de vraag in hoeverre er binnen pioniersplek WantMore sprake is van gemeenschapsvorming, of netwerkvorming. Tijdens het verrichten van veldwerk blijkt bovendien dat de praktijk van pioniersplek WantMore weinig gelijkenis vertoont met de praktijken van geloofsgemeenschappen zoals die bekend zijn in de langer bestaande kerk. Zo zijn er geen bijeenkomsten die lijken op kerkdiensten in langer bestaande geloofsgemeenschappen. De verwijzingen naar de Bijbel en andere elementen uit de christelijke traditie zijn aanwezig, maar niet dominant. Ze komen aan bod naast verwijzingen naar elementen uit andere zingevingstradities en kunstvormen. Er wordt op verschillende momenten eten met elkaar gedeeld, maar tijdens het delen van eten wordt nooit serieus verwezen naar Jezus die deelde met zijn discipelen. Het ritueel van de doop wordt niet bediend en er wordt bovendien nooit over gesproken. Uit niets blijkt bekendheid met de betekenis van de doop als teken van het lidmaatschap van een gemeenschap van gelovigen.

Toch is de bij pioniersplek WantMore aangetroffen praktijk uiterst relevant. Allerlei observeerbare elementen duiden erop dat veel deelnemers bij pioniersplek WantMore nooit-kerkelijk zijn. Tijdens de bijeenkomsten delen zij intieme verhalen en zijn zij bezig met zingevingvragen. Bovendien is er, tenminste bij sommige aanwezigen, verlangen aanwezig dat er een (geloofs)gemeenschap gaat ontstaan en vinden er groepsdynamische processen plaats.

Omdat het type mensen dat deelnemer is bij bijeenkomsten van pioniersplek WantMore juist wel behoort tot de doelgroep waarvan men hoopt dat zij betrokken raakt bij de pioniersplekken (zie Dijkstra & Vellekoop, 2014; 2015; Verwoerd & Vellekoop, 2017; 2018), is het relevant om aandacht te hebben voor de praktijk in de pioniersplek. Deze praktijk kan gezien worden als onderdeel van een fase van (potentiële) (geloofs)gemeenschapsvorming waarin deze mensen (nog) wel betrokken zijn. Zoals aangegeven in hoofdstuk vier, is deze fase in veel literatuur over geloofsgemeenschapsvorming niet in beeld.

Tijdens de periode van intensieve observatie bij pioniersplek De Oever blijkt bij deze pioniersplek een geloofsgemeenschap te zijn ontstaan die veel gelijkenis vertoont met geloofsgemeenschappen in al langer bestaande kerken. Er is iedere week een zondagse dienst waar een liturgie gevierd wordt die veel overeenkomsten vertoont met de liturgie zoals die gevierd wordt in langer bestaande kerken. Veel mensen bezoeken de diensten en activiteiten frequent en de deelnemers interacteren met elkaar. Er worden maaltijden met elkaar gedeeld en bij enkele maaltijden in de zondagse viering wordt expliciet verwezen naar Jezus die eten deelt met zijn vrienden. Ook wordt de doop bediend en wordt uitleg gegeven over de christelijke betekenis van het ritueel van de doop. Toch zijn er ook verschillen tussen de geloofsgemeenschappen in langer bestaande kerken en de geloofsgemeenschap binnen pioniersplek De Oever. Zo zijn er meer interactieve momenten tijdens de diensten en krijgen deelnemers de mogelijkheid om iets van zichzelf in te brengen. In allerlei verbale en non-verbale uitingen wordt duidelijk gemaakt dat iedere aanwezige gezien wordt. Tegelijkertijd wordt mensen de ruimte gegeven om zichzelf te zijn en is het geen probleem wanneer mensen minder

frequent participeren. Allerlei observeerbare elementen wijzen erop dat een groot deel van de deelnemers voorheen (of nog steeds) een betekenisvolle verbinding heeft met de al langer bestaande kerk. In verschillende conversaties tijdens het veldwerk en uit verhalen van leden van het pioniersteam blijkt echter dat verschillende deelnemers voordat zij gingen deelnemen aan de praktijken van pioniersplek De Oever al geruime tijd niet meer deelnamen aan praktijken van de al langer bestaande kerk óf bang waren te stoppen met deelname daaraan. Bij pioniersplek De Oever zijn zodoende met name ooit-kerkelijken en mensen die zichzelf als randkerkelijk zien, betrokken. Door pioniersplek De Oever zijn deze mensen op een nieuwe, intensere wijze betrokken geraakt bij een christelijke geloofsgemeenschap.

Zoals in paragraaf 7.2. beschreven is, waren de conclusies die getrokken zijn na afronding van de intensieve periodes van veldwerk in de pioniersplekken aanleiding om ten behoeve van de gestructureerde analyse van de in de pioniersplekken verzamelde data een nieuwe literatuurstudie uit te voeren. In deze literatuurstudie is gezocht naar concepten die leidend kunnen zijn in de gestructureerde analyse van de data. De concepten moeten bruikbaar zijn om een praktijk te duiden waar sprake is van geloofsgemeenschap met ooit-kerkelijken en mensen die dreigden te stoppen met actief participeren in langer bestaande geloofsgemeenschappen. Maar ook moeten zij bruikbaar zijn om een praktijk te duiden waar (wellicht nog) geen (geloofs)gemeenschap aanwezig is, maar waar wel met name nooit-kerkelijken op een plek aanwezig zijn waarbij ook mensen betrokken zijn die verlangen naar het ontstaan van een nieuwe geloofsgemeenschap waar zij onderdeel van kunnen zijn.

In beide praktijken is er een moment geweest waarop mensen voor het eerst een ruimte hebben betreden waarin zij meerdere mensen konden ontmoeten, van wie er tenminste één het verlangen had dat een nieuwe geloofsgemeenschap zou ontstaan waarbij zij betrokken zouden kunnen zijn. Zoals beschreven is in hoofdstuk zeven, is literatuur bestudeerd die beschrijft welke dynamiek aanwezig is rondom dat moment. In de literatuur zijn verschillende elementen onderscheiden die beïnvloeden welke dynamiek er is op een plek waar geprobeerd wordt een nieuw sociaal verband tot stand te laten komen. De elementen zijn onderverdeeld in twee categorieën: elementen die (ook) al aanwezig zijn voorafgaand aan het eerste moment waarop de mogelijkheid er is dat meer dan twee mensen elkaar ontmoeten in één ruimte, en elementen die pas een rol gaan spelen wanneer zo'n ontmoeting zich al heeft voorgedaan. De periode voorafgaand aan de eerste (mogelijkheid tot) ontmoeting tussen verschillende mensen wordt geduid met het concept 'voorfase'. Na de voorfase betreden deelnemers voor het eerst een ruimte waarin zij andere deelnemers kunnen ontmoeten. In de gestructureerde analyse is aandacht besteed aan zowel de voorfase als datgene wat volgt op de voorfase.

Zodoende is bij de analyse van de data de volgende vraag leidend geweest:

Welke dynamiek is aanwezig rond het moment dat de overgang gemaakt wordt van de voorfase naar de fase daarna op plekken waar (door in ieder geval enkele betrokkenen) de ontwikkeling van een nieuwe (christelijke) (geloofs)gemeenschap beoogd wordt?

In de hoofdstukken acht en negen is beschreven wat er gebeurt in de voorfasen van de pioniersplekken waar veldwerk is verricht, en in de voorfasen van de verschillende (typen) mensen (pioniers en verschillende typen deelnemers) die in die praktijk aanwezig zijn. In hoofdstuk tien en elf is beschreven welke dynamiek aanwezig is kort nadat deelnemers voor het eerst een bijeenkomst van de pioniersplek bijwonen.

12.5. De dynamiek rondom de voorfase nader geanalyseerd

In hoofdstuk acht is de volgende deelvraag beantwoord:

Hoe ziet de voorfase van pioniersplekken Wantmore en De Oever en de betrokken pioniers eruit?

In het onderzoek is gebleken dat de voorfasen van pioniers heel verschillend zijn. In de eerste plaats raken pioniers op verschillende wijzen betrokken bij de pioniersplekken. Pionier Paul en pionier Claire solliciteren beiden op een vacature waarin een baan als pionier wordt aangeboden, terwijl pionier Willem de idee van de vorming van een pioniersplek zelf ontwikkelt tijdens zijn professionele betrokkenheid in het missionair werk in de geografische plaats waar later de pioniersplek ontstaat.

Ten tweede is duidelijk geworden dat de mate waarin en de wijze waarop pioniers verlangen naar het ontstaan van een gemeenschap binnen de pioniersplekken verschillend is. Sommige pioniers hebben een intrinsiek verlangen naar het ontstaan van een gemeenschap, terwijl anderen meer door uitwendige factoren gemotiveerd worden tot het ontwikkelen van een gemeenschap. Bovendien blijken pioniers geheel verschillende typen geloofsgemeenschappen te beogen. De rol die het christelijk geloof en de christelijke tradities in de verschillende beoogde geloofsgemeenschappen speelt, loopt uiteen. Pionier Paul wil de christelijke traditie van meet af aan een plek geven naast andere zingevingskaders. Pionier Claire wil wel dat het christelijk geloof een centrale rol speelt, maar vraagt zich af hoe deze aangeboden moet worden om door de beoogde doelgroep als relevant ervaren te worden. Het aanbod dat pionier Willem met de pioniersteamleden ontwerpt, vertoont grote gelijkenis met de wijze waarop het aanbod van al langer bestaande geloofsgemeenschappen wordt vormgegeven.

De drie pioniers die betrokken zijn bij de pioniersplekken waar uitgebreid veldwerk is verricht, lijken echter ook op elkaar. Alle drie benadrukken ze vanaf het begin het belang van het creëren van ruimte voor het verhaal en de behoeften van iedere deelnemer. Ze beogen alle drie een plek te realiseren waarin de mogelijkheid aanwezig is om te participeren op de wijze die past bij de deelnemer.

In hoofdstuk negen is de volgende deelvraag beantwoord:

Hoe zien de voorfasen van deelnemers bij pioniersplekken WantMore en De Oever eruit en welke verschillende typen deelnemers zijn er te onderscheiden?

Iedere persoon heeft zijn/haar eigen ervaringen met sociale verbanden in het algemeen en soms ook met sociale verbanden waarin geloof/religie/zingeving een rol spelen. Deze ervaringen zijn medebepalend voor de wijze waarop een persoon gaat deelnemen. In hoofdstuk negen is met behulp van kennis over de voorfasen van deelnemers een typologie ontwikkeld waarin vier typen (n)ooit-kerkelijke deelnemers onderscheiden worden:

1. Herontdekkers

In de deelnemerspopulaties bij pioniersplekken WantMore en De Oever kunnen tot het type van de Herontdekker met name de mensen gerekend worden die tijdens hun participeren in de pioniersplek óók een betekenisvolle verbinding hebben met een langer bestaande geloofsgemeenschap. Vaak zijn de gegevens van deze mensen (vaak al vanaf een moment kort na de geboorte) opgenomen in de administratie van de langer bestaande kerk. Deze verbintenis aan de langer bestaande kerk is betekenisvol voor hen gebleven, hoewel zij zelden deelnamen aan kerkelijke activiteiten. Sommigen van deze deelnemers nemen nog regelmatig deel aan bijeenkomsten van de langer bestaande kerk of hebben dat tot kort voor ze deelnemer werden bij de pioniersplek gedaan. Zij geven aan dat zij zich in de langer bestaande geloofsgemeenschap wel steeds minder thuis zijn gaan voelen.

Hiernaast behoren tot dit type deelnemers mensen die in het verleden een betekenisvolle verbinding met een kerk hebben gehad, maar voor wie op een gegeven moment de verbintenis met de kerk duidelijk minder betekenisvol is geworden. Deze mensen verlangen terug naar verschillende elementen uit het leven waarin de kerk een grotere rol speelde. Van deze mensen noemen verschillende ook specifiek de kerk als gemeenschap als iets waarnaar zij terugverlangen. Door veel van deze mensen wordt niet of minder sterk terugverlangd naar de kerk als organisatie. Herontdekkers komen bij pioniersplek De Oever relatief meer voor dan bij pioniersplek WantMore.

2. Losgekomenen

Deelnemers die tot het type van de Losgekomenen gerekend kunnen worden zijn met name mensen die als kind betrokken zijn geweest bij een kerkelijke gemeenschap, maar voor wie die (vroegere) verbinding min of meer betekenisloos is geworden. Voor veel van deze mensen staat persoonlijke groei centraal. Zij willen zich alleen bij een sociaal verband aansluiten wanneer dit bijdraagt aan hun persoonlijke ontwikkeling. Overigens vinden veel van deze mensen het interessant om andere mensen te ontmoeten, maar stellen zij langdurige verbinding minder op prijs.

3. *Uitvinders*

Uitvinders zijn mensen die nooit een kerkelijke verbondenheid hebben ervaren en wel behoefte hebben aan het aangaan van intensere en/of langdurige verbindingen met andere mensen. Veelal zijn zij ook expliciet geïnteresseerd om met andere mensen contact te hebben over zingevingsthema's.

4. *Vrijblijvers*

Een kerkelijke verbondenheid hebben Vrijblijvers nooit ervaren. Vrijblijvers zijn tevreden met het aantal sociale verbanden waar zij bij horen en met de wijze waarop zij daaraan verbonden zijn. Zodoende hebben zij geen behoefte om zich intens of langdurig te verbinden aan een nieuwe initiatief. Wanneer er een interessant programma wordt aangeboden, vinden zij het echter leuk om eenmalig of enkele keren deel te nemen.

Voor veel mensen bij wie een verlangen naar gemeenschappelijkheid aanwezig is, blijkt een persoonlijke uitnodiging om deel te nemen behulpzaam te zijn om ook daadwerkelijk deel te gaan nemen. Wanneer in het verleden negatieve ervaringen zijn opgedaan in (geloofs)gemeenschappen is het van belang dat de persoon die uitnodigt vertrouwd wordt. Deze deelnemers zijn niet geneigd om op basis van een algemeen bericht in een krant of nieuwsbrief (weer) bijeenkomsten bij te wonen.

Deelnemers die er niet of minder sterk naar verlangen om te horen bij een nieuwe (geloofs) gemeenschap, zijn eerder geneigd te gaan deelnemen nadat ze een bericht over een bijeenkomst gezien hebben op sociale media, in het wijkkrantje of op een flyer. Zij worden overtuigd door een bericht dat niet specifiek aan hen persoonlijk gericht is. Deze deelnemers worden vooral overtuigd door de beschreven inhoud van de bijeenkomsten.

In hoofdstuk tien is de volgende deelvraag beantwoord:

Wat ervaren deelnemers wanneer zij voor het eerst of nog maar kortstondig deelnemen?

In hoofdstuk tien is duidelijk geworden dat verschillende deelnemers in pioniersplek WantMore geen (duidelijke) aanwezigheid ervaren van een (geloofs)gemeenschap. Ook geven verschillende deelnemers aan dat ze daar geen uitspraak over kunnen doen, omdat zij maar kortstondig deelnemen. Verreweg de meeste geïnterviewden geven aan zichzelf in ieder geval niet als onderdeel van een WantMore-(geloofs)gemeenschap te beschouwen. De meeste geïnterviewde deelnemers van pioniersplek De Oever geven aan wel een (geloofs)gemeenschap waar te nemen binnen de pioniersplek. Zij achten een gemeenschap aanwezig, omdat mensen amicaal met elkaar omgaan, omdat zij mensen (leren) kennen en omdat zij het gevoel hebben zichzelf te kunnen zijn. Wanneer dat zou

kunnen geven zij bijna allemaal aan lid te willen worden van de gemeenschap van De Oever.²¹⁴

Omdat het op basis van de uitspraken die geïnterviewden hebben gedaan aannemelijk is dat een groot deel van de aanwezigen bij pioniersplek WantMore geen gemeenschap tegenwoordig acht, kan volgens sommige theoretici gesteld worden dat er binnen deze pioniersplek geen (geloofs)gemeenschap aanwezig is. In hoofdstuk één is echter duidelijk geworden dat sommige auteurs identificatie van deelnemers met de gemeenschap niet van (groot) belang achten. Zij menen dat de gemeenschap als gift aanwezig kan zijn, zonder dat mensen dat beseffen of dat zij zichzelf er als onderdeel van beschouwen. Onafhankelijk van de vraag of er nu (al) wel of (nog) geen gemeenschap aanwezig is, is het van belang om oog te hebben voor het gegeven dat deelnemers datgene wat er zich op deze plek afspeelt als waardevol beschouwen. Dat is namelijk zichtbaar geworden in de beschrijvingen van de ervaringen die mensen hebben wanneer zij voor het eerst of nog maar kort participeren, zoals weergegeven in hoofdstuk tien.

Het ervaren van familiariteit (vertrouwdheid) blijkt hierin van groot belang. In hoofdstuk tien zijn verschillende typen familiariteit onderscheiden. Enerzijds is gesproken over het door Blokland en Nast (2014) geïntroduceerde concept ‘publieke familiariteit’, anderzijds over het door Wekker (2022) geïntroduceerde concept ‘amicale familiariteit’. Beide typen familiariteit kunnen aanwezig zijn in (semi)publieke ruimten, maar de relaties tussen mensen in die ruimtes is verschillend. In een ruimte waarin publieke familiariteit aanwezig is, zijn zwakke en absente relaties, zoals die in 1973 door Granovetter zijn geduid, van grote betekenis. Zwakke relaties betreffen relaties tussen mensen die weinig tijd met elkaar doorbrengen, die zich nauwelijks emotioneel aan elkaar verbinden en die daarbij nauwelijks intimiteit ervaren. Absente relaties zijn er tussen bijvoorbeeld de man die kranten verkoopt bij het stalletje op de straat en de meesten van zijn klanten. In hoofdstuk tien is beschreven dat Blokland en Nast (2014) in beeld hebben gebracht dat vertrouwen kan ontstaan in een situatie waarin zwakke en absente relaties aanwezig zijn, omdat mensen weten wat ze van elkaar kunnen verwachten. In een ruimte waarin amicale familiariteit aanwezig is, doen mensen geregeld iets met elkaar maar blijven zij toch op zekere afstand van elkaar functioneren. Mensen zien elkaar als ‘normaal’ en behandelen elkaar *alsof* ze vrienden zijn (Wekker, 2020, p. 81). Het *alsof*-karakter is van belang. Wanneer mensen het gevoel hebben dat het de verwachting is dat zij écht vrienden worden met andere aanwezigen, benauwt hen dat vaak.

Tijdens het veldwerk bij pioniersplekken WantMore en De Oever is ontdekt dat het van belang is om ruimtes te creëren waarin familiariteit ervaren wordt. Mensen hebben een bijzondere ervaring in ruimtes waarin dat aanwezig is. Ook in ruimtes waar publieke familiariteit aanwezig is, delen mensen heel intieme verhalen met elkaar.

Hoewel in dit onderzoek te weinig data verzameld zijn om verbanden aan te tonen tussen de in hoofdstuk negen onderscheiden typen (n)ooit-kerkelijken en de

²¹⁴ Het is op het moment dat de onderzoeker de intensieve veldwerkperiode bij pioniersplek De Oever afrondt (nog) niet mogelijk om lid te worden van pioniersplek De Oever.

verschillende typen familiariteit, geven de data een indicatie dat mensen die verlangen naar gemeenschappelijkheid vaker behoefte hebben aan een ruimte waarin amicale familiariteit aanwezig is dan mensen die geen verlangen naar gemeenschappelijkheid hebben. Ook lijken ooit-kerkelijken vaker te verlangen naar amicale familiariteit dan nooit-kerkelijken.

Situaties waarin familiariteit en gemeenschap ervaren wordt, zijn door verschillende auteurs geduid met het door Turner (1969) gemunte concept ‘communitas’ (De Roest, 2010, p. 177; 2012, p. 58; Jahn et al., 2018, p. 329). Zoals in hoofdstuk tien is weergegeven wordt meestal verwezen naar wat Turner aanduidt met de term *spontaneous communitas*. Door de verschillende auteurs wordt de term ‘communitas’ gebruikt voor het duiden van een ervaring tijdens een event (dat is een eenmalige gebeurtenis of een bijeenkomst die bijvoorbeeld eens per jaar wordt georganiseerd (De Roest, 2012, p. 57)). In dit onderzoek is duidelijk geworden dat een dergelijke ervaring ook opgedaan kan worden wanneer er niet, of niet per se, sprake is van een event. Deelnemers die eenmalig of enkele malen deelnemen aan de activiteiten van een pioniersplek kunnen de bijeenkomsten als een event ervaren; desalniettemin is het de intentie van de pioniers om iets blijvends te realiseren. De activiteiten kunnen wel telkens verschillend zijn (en op zichzelf zodoende een event), maar er wordt gestreefd naar het realiseren van een blijvende plek. Om een blijvende plek waar een ervaring van *spontaneous communitas* aanwezig is aan te duiden, introduceerde Turner de term *normative communitas*. In pioniersplekken kan die vorm van communitas aanwezig zijn, zo is in dit onderzoek gebleken. In paragraaf 12.6.2. wordt hier verder op gereflecteerd en wordt het concept ‘presentieplek’ geïntroduceerd. Met behulp van dit concept is het mogelijk om initiatieven zoals pioniersplekken te duiden als plekken waar zowel *normative communitas* ervaren kan worden, als de aanwezigheid van een blijvende aangename plek waar naast momenten van ervaring van een magisch, onalledaagse samenzijn ook minder extatische momenten zijn.

In hoofdstuk elf is de volgende deelvraag beantwoord:

Hoe kijken de pioniers van pioniersplekken WantMore en De Oever na een aantal jaren gepionierd te hebben terug op de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming binnen de pioniersbeweging en hoe geven zij nu betekenis aan de concepten ‘geloofsgemeenschap’ en ‘gemeenschap’?

Pioniers blijken zich voornamelijk bezig te houden met de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming binnen hun eigen pioniersplek. Door het pionieren zijn ze zich nog meer gaan realiseren dat het voor (n)ooit-kerkelijken moeilijk is om zich aan te sluiten bij christelijke inhoud en/of vormen die in al langer bestaande geloofsgemeenschappen gebruikelijk zijn. Ze ervaren dat de kans op verbinding met (n)ooit-kerkelijken vergroot wordt door echt naast hen aanwezig te zijn, zonder eigen agenda. Er komt verbinding tot stand wanneer zij proberen te begrijpen wat voor (n)ooit-kerkelijken van belang is en wanneer zij laten merken waardering te hebben voor manieren waarop (n)ooit-kerkelijken met zingevingsvragen bezig zijn. Als de verbinding

er eenmaal is, zo merken pioniers tegelijkertijd ook, wordt het door (n)ooit-kerkelijken ook nadrukkelijk gewaardeerd en verwacht dat de pioniers expliciet christelijke inhoud en/of vormen inbrengen. In de verbinding met deelnemers merken pioniers dat er een grote diversiteit aanwezig is in de deelnemerspopulatie. Pioniers geven aan dat zij het door de aanwezige diversiteit moeilijk vinden om te kiezen hoe zij zullen handelen. Pioniers ervaren dat het niet vanzelfsprekend is dat deelnemers zich aan het initiatief en aan elkaar verbinden. Met name in de context van pioniersplek WantMore zijn de pioniers anders gaan denken over het concept ‘geloofsgemeenschap’. Waar zij dit eerst als een christelijk concept duiden, zijn zij dit na verloop van tijd veel meer als een algemener religieus concept gaan beschouwen.

De pionierstrainingen vormen expliciete momenten waarin de pioniers(teams) zich realiseren dat zij onderdeel zijn van de pioniersbeweging. Het zijn momenten waarop ze input krijgen van het LTP en waarop ze zich realiseren wat het LTP belangrijk vindt.

12.6. Beantwoording hoofdvraag

In twee subparagrafen wordt de centrale vraag van dit onderzoek beantwoord. De centrale vraag is als volgt:

Wat is de dynamiek van christelijke geloofsgemeenschapsvorming in de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk in Nederland en wat kan kennis daarover betekenen voor toekomstige processen van (geloofs)gemeenschapsvorming?

12.6.1. Dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming in de pioniersbeweging

In deze paragraaf wordt de dynamiek van christelijke geloofsgemeenschapsvorming in de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk kort beschreven. In de eerste subparagraaf (12.6.1.1.) wordt in kaart gebracht hoe de verschillende actoren betekenis geven aan de concepten ‘gemeenschap’ en ‘geloofsgemeenschap’, omdat deze concepten in hoofdstuk één onderscheiden zijn als kernelementen in de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming. Hierna zal (in subparagraaf 12.6.1.2.) ingegaan worden op de mate van interactie tussen de verschillende typen actoren. Vervolgens wordt (in subparagraaf 12.6.1.3.) aandacht besteed aan alle afzonderlijke actoren en de wijze waarop de manieren van betekenisgeven en handelen invloed hebben op de dynamiek van (geloofs)gemeenschapsvorming. Hier zal ook aangeduid worden welke dynamiek aanwezig is.

12.6.1.1. Betekenisgeving aan de concepten ‘gemeenschap’ en geloofsgemeenschap

In dit onderzoek is zichtbaar geworden dat mensen die deelnemer zijn bij pioniersplekken en leden van het LTP hetzelfde antwoord geven op de vraag ‘welke elementen moeten aanwezig zijn om van een gemeenschap te kunnen spreken?’ Beide groepen geven aan dat mensen frequente interactie met elkaar moeten hebben, elkaar

bij voorkeur ook offline ontmoeten en een gemeenschappelijk doel en/of ideaal moeten hebben waardoor de verzameling mensen zich gezamenlijk verantwoordelijk voelt om de gemeenschap in stand te houden. Ook pionier Claire sluit zich bij deze wijze van denken aan. Voor pioniers Willem en Paul is het anders. Zij geven aan dat het wat hen betreft niet zozeer gaat om frequente interactie en elkaar live ontmoeten, maar om het delen van normen en waarden én uiteindelijk dat je samen deelt in Jezus Christus (Pionier Willem), respectievelijk in een bepaalde energie die kan ontstaan wanneer mensen hele intieme dingen met elkaar delen (Pionier Paul). Deelnemster Rose zegt iets soortgelijks als pionier Paul wanneer ze aangeeft dat voor het bestaan van een gemeenschap volgens haar vooral de aanwezigheid van veiligheid en vertrouwen essentieel is.

Aan het concept ‘geloofsgemeenschap’ wordt op meer verschillende wijzen betekenis gegeven. Deelnemers hebben er vaak geen specifieke beelden bij. Ze geven aan dat het volgens hen in een geloofsgemeenschap gaat om een gemeenschap zoals in voorgaande alinea beschreven is, waarin geloof/religie/zingeving een rol speelt. Een geloofsgemeenschap is volgens hen zodoende een bijzonder type gemeenschap. Pionier Claire geeft dit ook aan als zij stelt dat een geloofsgemeenschap een verzameling mensen is die probeert bij de bron te komen. Deelnemster Britt geeft aan dat er sprake is van een geloofsgemeenschap als er mensen aanwezig zijn met allemaal dezelfde emotionele intelligentie.

Pionier Paul daagt uit om geloofsgemeenschap niet in traditionele termen op te vatten. Hij geeft aan dat hij denkt dat er sprake kan zijn van een geloofsgemeenschap wanneer een groep mensen bezig is met *the act of believing*. In *the act of believing* gaat het er volgens hem om *dat er duidelijk gerefereerd wordt aan God als alomvattend ding en dat mensen zich daar ergens aan het overgeven zijn misschien, dankbaarheid en misschien eer brengen aan of een soort erkennen dat er iets groters is* (Γ_IA7, r. 1123-1125).

Voor pionier Willem vallen gemeenschap en geloofsgemeenschap samen. Hoewel hij erkent dat ook boeddhisten een geloofsgemeenschap kunnen vormen rondom gedeelde normen en waarden, gaat het voor hem in een geloofsgemeenschap over het delen rondom Jezus Christus. En als het daarover gaat, dan gaat het volgens hem ook over kerk. Dat is een realiteit waar niet zomaar mee gestopt kan worden, omdat daar het heilige gebeurt. In dat heilige is er volgens hem ook nadrukkelijk ruimte voor het ambt en de sacramenten van avondmaal en doop en daarin staat Jezus Christus centraal. Het LTP beschrijft een geloofsgemeenschap met name als een gemeenschap waarin mensen (christelijke) praktijken als avondmaal, doop, gebed en liturgie gestalte geven. Zij benoemen minder expliciet dat het hierbij gaat om het heilige.

12.6.1.2. De mate van interactie tussen verschillende (typen) actoren in de pioniersbeweging

In dit onderzoek is zichtbaar geworden dat de verschillende typen actoren die onderdeel uitmaken van de pioniersbeweging in grote mate autonoom functioneren. (N)ooit-kerkelijke deelnemers bij pioniersplekken blijken zich lang niet altijd bewust te zijn van

het feit dat de pioniersplek waarbij ze betrokken zijn onderdeel is van de pioniersbeweging. Er is dan ook geen directe dynamische relatie tussen de deelnemers en het LTP. De relatie tussen deze deelnemers en het LTP verloopt altijd via de pioniers-(teams).

Hoewel de verschillende (typen) actoren in grote mate autonoom van elkaar functioneren, is er wel een dynamiek tussen hen zichtbaar. Vier belangrijke aspecten van het generieke beeld dat van die dynamiek ontstaan is, worden in de volgende alinea's nog eens kort weergegeven, te weten: 1) het gegeven dat het thema (geloofs)gemeenschapsvorming voor verschillende aanwezige (typen) actoren op heel verschillende wijzen een rol speelt; 2) het gegeven dat het streven naar het ontstaan van een nieuwe geloofsgemeenschap door sommige aanwezigen nog geen zekerheid biedt dat er ook daadwerkelijk een (nieuwe) (geloofs)gemeenschap ontstaat; 3) het gegeven dat er binnen de aanwezige deelnemerspopulaties veel diversiteit aanwezig is; en 4) het belang van familiariteit.

Geloofsgemeenschapsvorming speelt voor verschillende (typen) actoren een verschillende rol

Er is ontdekt dat verschillende deelnemers niet weten dat er binnen de pioniersplek gestreefd wordt naar het vormen van een (nieuwe) (geloofs)gemeenschap. Verschillende deelnemers geven bovendien aan er niet naar te verlangen om te horen bij een (nieuwe) (geloofs)gemeenschap. Voorafgaand aan de eerste keer dat ze deelnemen aan een activiteit van de pioniersplek hebben zij niet (per se) de intentie om vaker deelnemer te zijn en denken zij niet na over hun relatie met andere deelnemers. In de communicatie aan (potentiële) deelnemers over de pioniersplek en de activiteiten wordt, zo blijkt, het streven naar het ontstaan van een (nieuwe)geloofsgemeenschap niet helder gemaakt. Een verklaring hiervoor kan wellicht gevonden worden in het feit dat in dit onderzoek zichtbaar is geworden dat verschillende pioniers worstelen met de vraag of het ontstaan van een nieuwe (geloofs)gemeenschap wenselijk en/of reëel is.

Streven naar geloofsgemeenschap geen garantie voor daadwerkelijk ontstaan

In dit onderzoek is geconstateerd dat er (met name) bij pioniersplek WantMore veel mensen zijn die eenmalig of enkele malen deelnemen aan activiteiten van de pioniersplek. Hoewel deze deelnemers zich daar waarschijnlijk niet of nauwelijks van bewust zijn, is ook het perspectief op en de wijze van deelname van deze deelnemers van invloed op de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming binnen de pioniersbeweging. Immers: wanneer veel deelnemers eenmalig of slechts enkele keren deelnemen, ontstaat er een ander sociaal verband op de plek waar een pioniersplek wordt ontwikkeld dan wanneer mensen trouwe deelnemer zijn.

Diversiteit in de deelnemerspopulatie

Naast het maken van onderscheid tussen deelnemers die frequent deelnemen en deelnemers die minder frequent, eenmalig of slechts enkelere keren deelnemen, zijn de deelnemers ook op andere manieren in te delen in subpopulaties, zoals zichtbaar is geworden in hoofdstuk negen en paragraaf 12.5. Dit is een belangrijke bevinding in dit

onderzoek. In veel onderzoeken is geen onderscheid gemaakt tussen nooit-kerkelijken en ooit-kerkelijken en tussen verschillende subpopulaties in deze groepen. Nooit- en ooit-kerkelijken zijn vaak benaderd als een homogene groep. In dit onderzoek is zichtbaar geworden dat de verschillende subpopulaties een verschillende rol spelen in de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming. Zij hebben ook verschillende behoeften. Oog hebben voor de diversiteit in de deelnemerspopulatie is van belang en kan behulpzaam zijn in geloofsgemeenschapsvormingsprocessen in de toekomst. Omdat verschillende subpopulaties verschillende behoeften hebben, is het van belang om te weten welke subpopulatie dominant aanwezig is op de plek waar geprobeerd wordt een nieuwe geloofsgemeenschap tot stand te laten komen. Inzicht in welk type mensen aanwezig is, kan verklaren waarom een bepaalde dynamiek aanwezig is.

In hoofdstuk negen is een typologie gepresenteerd waarin vier typen zijn onderscheiden: Herontdekkers, Uitvinders, Losgekomenen en Vrijblijvers. Voor veel Herontdekkers die betrokken zijn bij pioniersplek De Oever blijkt het vooral van belang dat zij zich veilig voelen. Het ervaren van ruimte voor hun eigen wijze van betrokkenheid en hun eigen wijze van met zingevingsthema's bezig zijn, blijkt daarbij essentieel. Verschillende van deze mensen hebben zich in de kerk waar zij eerder aan verbonden waren ongezien gevoeld óf juist te veel bekeken. In veel gevallen was het ervaren van veiligheid in een een-op-een relatie met iemand een belangrijk element in de fase voorafgaand aan de eerste deelname aan een activiteit van de pioniersplek. De ervaren veiligheid in deze een-op-een relatie heeft genoeg vertrouwen gegeven om een ruimte te betreden waarin ook andere deelnemers aanwezig zijn. Vervolgens blijkt het essentieel te zijn dat in die ruimte amicale familiariteit ervaren wordt. Wanneer amicale familiariteit aanwezig is, ervaart men dat mensen elkaar ontmoeten *alsof* ze vrienden zijn. Tegelijkertijd is het voor veel aanwezigen van belang dat zij weten dat andere aanwezigen ervan uitgaan dat er geen echte vriendschap zal ontstaan tussen hen en de andere deelnemers. Herontdekkers worden relatief vaak trouwe deelnemers en blijken bereid te zijn zich een periode sterk te committeren aan het initiatief, wanneer zij denken dat binnen het initiatief hun behoefte om bij een geloofsgemeenschap te behoren bevredigd zou kunnen worden.

Voor Losgekomenen en Vrijblijvers is vooral het aantreffen van een goed inhoudelijk programma van belang. Wanneer zij na deelname evalueren wat zij aantreffen bij de bijeenkomst van de pioniersplek, vragen zij zich af of het bijwonen van het programma een bijdrage heeft geleverd aan hun persoonlijke ontwikkeling. De aanwezigheid van anderen wordt positief gewaardeerd wanneer dit een bijdrage heeft geleverd aan het behalen van de persoonlijke doelen, of wanneer dit het vervullen van persoonlijke wensen niet belemmerd heeft. Losgekomenen en Vrijblijvers zijn meestal tevreden over het aantal sociale netwerken waarvan zij onderdeel uitmaken en de wijze waarop zij daar onderdeel van zijn. Zij geven vaak aan dat zij een sfeer van publieke familiariteit, waarin mensen elkaar groeten maar niet veel en geen intens contact met elkaar hebben, erg prettig vinden.

Voor Uitvinders blijkt zowel sociale veiligheid als een inhoudelijk aansprekend programma van belang. Zij blijken echter wel vaker dan Losgekomenen en Vrijblijvers

ontevreden te zijn over het aantal sociale netwerken waarvan zij onderdeel zijn en/of de wijze waarop zij daar onderdeel van uitmaken. Zij verlangen ernaar om gelijkgestemden te ontmoeten. Tegelijkertijd blijkt frequente deelname voor hen niet vanzelfsprekend.

Ten slotte zijn bij pioniersplekken hiernaast vaak ook deelnemers betrokken die zich zowel verbonden voelen met de pioniersplek als met een langer bestaande geloofsgemeenschap. Zoals beschreven in paragraaf 2.3. is tijdens de rondgang die langs pioniersplekken gemaakt is voorafgaand aan de selectie van de twee pioniersplekken waar uitgebreid veldwerk is verricht, de indruk ontstaan dat er een groot aantal deelnemers van dit type is. Ook Domburg en Jonkers (2014) geven aan (in het onderzoek dat besproken is in paragraaf 5.2.6.1.) dat zij vermoeden dat in de pioniersplekken waar zij onderzoek verricht hebben het aantal deelnemers van dit type groot is. De invloed van dit type deelnemer op de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming binnen de pioniersplekken waar veldwerk is verricht, wordt echter klein geacht.

Het belang van familiariteit

De ervaring van openheid en het op eigen wijze aanwezig kunnen zijn, blijkt voor al deze verschillende typen deelnemers een cruciaal element te zijn in het al dan niet ontstaan of blijven bestaan van verbinding tussen deelnemer en initiatief. Dergelijke ervaringen zijn mogelijk in een omgeving waarin familiariteit ervaren wordt. Voor mensen die eerder vervelende ervaringen hebben opgedaan in gemeenschappen blijkt amicale familiariteit belangrijk te zijn, terwijl voor veel anderen de ervaring van publieke familiariteit van belang blijkt.

12.6.1.3. De interactie tussen verschillende actoren en de invloed van actoren op de dynamiek

Naast deze generieke eigenschappen van de dynamiek die in dit onderzoek zichtbaar zijn geworden, zijn ook concrete interactiepatronen tussen (typen) actoren en de verschillende wijzen waarop zij betekenisgeven in beeld gekomen.

Er is geconcludeerd dat de pioniers met name veel aandacht besteden aan het vormgeven van de agenda van hun pioniersplekken, het voorbereiden en begeleiden van bijeenkomsten en het onderhouden van contacten met deelnemers en organisaties die actief zijn in het geografische gebied waar de pioniersplek zich primair op richt. Zij blijken ook veel te interacteren met mensen die slechts eenmalig of af en toe deelnemer zijn. De vraag of deze eenmalige of incidentele deelnemers ook onderdeel zijn van de (beoogde) gemeenschap, blijkt voor hen niet zo'n relevante vraag. Zoals in hoofdstuk elf zichtbaar is geworden blijken de ervaringen die pioniers opdoen in de interactie met deelnemers van grote invloed te zijn op de wijze waarop zij het ontstaan en ontwikkelen van een geloofsgemeenschap vorm en betekenis geven. Deelnemers hebben zodoende met name via de pioniers invloed op het geheel van de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming binnen de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk.

Pionier Paul vertelt dat hij zich afvraagt of het streven naar de vorming van een geloofsgemeenschap wel legitiem is. Wanneer hij luistert naar de deelnemers denkt hij

dat er bij hen helemaal geen behoefte is aan een initiatief dat een hoog commitment vraagt, of waar ervan uitgegaan wordt dat de individuele religieuze overtuigingen en manieren waarop daaraan uiting gegeven wordt, lijken op die van andere deelnemers.

Pionier Claire vertelt dat ze in de beginperiode dat zij werkzaam was als pionier een andere beoogde (christelijke) (geloofs)gemeenschap voor ogen had, dan na drie jaar. Ze hoopte op de ontwikkeling van een christelijke gemeenschap, waarin het ook over Jezus en de Bijbel kon gaan en die in lijn van de (christelijke) traditie zou staan. Tijdens het pionieren heeft ze gemerkt dat de christelijke antwoorden op levensvragen door veel deelnemers niet vanzelfsprekend als relevant ervaren worden. Ze heeft ontdekt dat het creëren van ruimte voor spiritualiteit überhaupt al een flinke opgave is. Zodoende heeft ze haar ambities bijgesteld en geeft ze aan dat ze heel blij zal zijn als er binnen pioniersplek WantMore een gemeenschap kan ontstaan waarin ook ruimte is voor christelijke elementen. Tijdens het pionieren is pionier Claire pas echt doordrongen geraakt van de grootte van de kloof tussen de kerk en mensen die (n)ooit-kerkelijk waren.

Hiernaast heeft pionier Claire openheid als kernwaarde omarmd. Door het pionieren is ze ervan overtuigd geraakt dat voor het vernieuwen van de christelijke traditie input van buitenaf nodig is. Ze heeft ervaren dat niet-christenen die ze in de pioniersplek ontmoet vaak beter in staat zijn om bij de bron te komen dan christenen (T_IA6, r. 614). Ze geeft aan dat ze denkt dat de kerk en christenen ervoor open moeten staan om van anderen te leren. Tegelijkertijd heeft ze geleerd dat je als christen ook heel goed, vrijblijvend/met een open houding, iets vanuit de christelijke traditie kunt aanreiken. Ze heeft de indruk dat christenen (inclusief zichzelf) vaak ten onrechte terughoudend zijn om dat te doen.

Pionier Willem heeft dezelfde ervaring. Hij vertelt dat hij in de eerste ontmoetingsdienst Jezus meer als optie voorhoudt. Wanneer hij waarneemt dat mensen bemoedigd worden durft hij Jezus Christus explicieter in te brengen. Tijdens de voorfase van pioniersplek De Oever heeft pionier Willem al geleerd dat de afstand tussen de kerk en (n)ooit-kerkelijken in een aanzienlijk aantal gevallen te groot is om makkelijk te overbruggen.

Pioniers staan in verbinding met deelnemers en worden door de interactie met hen beïnvloed. Tegelijkertijd interacteren pioniers ook met andere pioniers en met het LTP in de pioniersbeweging. Deze interactie en verbinding is voor pioniers ook van meerwaarde. Zoals zichtbaar geworden is in hoofdstuk acht en elf, draagt het gegeven dat pioniersplekken onderdeel zijn van de pioniersbeweging eraan bij dat (geloofs)-gemeenschapsvorming een thema is waaraan continu aandacht besteed wordt. Enerzijds is dat behulpzaam om de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming in beweging te houden, anderzijds geeft pionier Paul aan dat de continue aanwezigheid van het verlangen dat er een gemeenschap gaat ontstaan, hem ook wel eens verlamt. Hij vraagt zich af of het terecht is om op gemeenschapsvorming in te blijven zetten als deelnemers zo duidelijk laten merken dat ze er niet op zitten te wachten.

Hiernaast worden pioniers beïnvloed doordat tijdens de pionierstrainingen en in de evaluatiesjablonen die worden voorgelegd bepaalde onderwerpen aangesneden

worden en andere onderwerpen juist niet. Met het bepalen van de onderwerpen die aan bod komen tijdens de tweedaagse bijeenkomsten en met de sjablonen laat het LTP zien welke elementen van gemeenschapsvorming het team van belang acht en hoe geloofsgemeenschapsvorming idealiter plaatsvindt. Zoals zichtbaar is geworden in hoofdstuk elf bepalen de onderwerpen niet alleen waar het tijdens de pionierstrainingen over gaat, maar hebben ze ook invloed op de gedachten, werkzaamheden en gespreksonderwerpen van de pioniers en het pioniersteam wanneer zij in hun lokale context aanwezig zijn. In paragraaf 5.2.1. is beschreven dat de leden van het LTP zich bewust zijn van het feit dat de wijze waarop zij de pionierstrainingen vorm geven mogelijk invloed heeft op de wijze waarop geloofsgemeenschapsvorming binnen lokale pioniersplekken vorm krijgt. In hoofdstuk elf is ook beschreven dat pionier Claire zich er tijdens de pionierstrainingen telkens weer bewust van wordt dat de wijze waarop binnen haar pioniersplek gewerkt wordt aan de ontwikkeling van een (geloofs)-gemeenschap niet aansluit bij het ideaalbeeld van het LTP, bijvoorbeeld doordat er bij pioniersplek WantMore geen pioniersteam ontwikkeld wordt. Onder andere doordat in de landelijke pioniersbeweging wordt aangegeven dat het ontwikkelen van een pioniersteam van belang is, voelt zij de urgentie om met de ontwikkeling daarvan bezig te zijn.

Bestudering van de invloed van actor die gevormd wordt door het LTP op de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming in de pioniersbeweging tussen 2012 en 2021, heeft zichtbaar gemaakt dat de inbreng van het LTP door de tijd heen verandert. Tussen 2013 en 2016 is het LTP aanwezig als een actor die erkent dat processen van (geloofs)gemeenschapsvorming waarbij ook (n)ooit-kerkelijken betrokken zijn niet vanzelfsprekend zijn. Het LTP erkent zowel dat het moeilijk is om mensen te overtuigen tot een frequentie van deelname en commitment, als dat het moeilijk is om het christelijke evangelie op een manier ten tonele te brengen die (n)ooit-kerkelijken (weer) aanspreekt. Het LTP bepleit bij bestuursorganen en fondsen die pionieren mogelijk maken dat pioniers tijd en ruimte moeten krijgen om met deze vragen te worstelen. Hiernaast trekken LTP-leden in deze periode zelf ook vaak nauw op met pioniers. Na 2016 geeft het LTP vooral input aan pioniersteams wanneer zij worstelen met vragen over ambtelijke inbedding en het bedienen van sacramenten. Verder stimuleert het LTP vanaf dat moment pioniersteams om samen liturgische momenten te hebben en om samen een goede visie te ontwikkelen. Men faciliteert pioniersteams nauwelijks meer wanneer zij met vragen bezig zijn rondom commitment van (n)ooit-kerkelijken die op vrij losse wijze bij de pioniersplek betrokken zijn. Het is opvallend dat het LTP zich na 2016 met name bezighoudt met vragen rondom de kerk als organisatie en niet zozeer met de kerk als theologische werkelijkheid, bijvoorbeeld lichaam van Christus.²¹⁵ In het in 2022 gepubliceerde leer kader voor pionieren wordt overigens duidelijk dat het LTP wel weer meer aandacht heeft voor theologische reflectie en inhoudelijke verdieping, ook ten aanzien van het thema geloofsgemeenschapsvorming (D_Z17).

²¹⁵ Zie paragraaf 1.4.2. voor een beschrijving van verschillende manieren waarop naar geloofsgemeenschappen gekeken kan worden.

In dit onderzoek is duidelijk geworden dat de verschillende actoren in de pioniersbeweging in grote mate autonoom van elkaar functioneren. De verschillende actoren blijken een verschillend belang te hechten aan het ontstaan van een nieuwe (geloofs)gemeenschap in de pioniersplek. Verschillende actoren blijken naar een verschillende dynamiek van (geloofs)gemeenschapsvorming te verlangen. De pioniersteams staan in het middelpunt van de dynamiek. Zij ervaren zowel hoe leden van het LTP betekenis geven aan geloofsgemeenschapsvorming, als hoe deelnemers dat (al dan niet) doen. Nu beschreven is wat de dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming is binnen de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk, wordt gereflecteerd op wat dit kan betekenen voor toekomstige praktijken van geloofsgemeenschapsvorming.

12.6.2. De bevindingen in een breder perspectief geplaatst

Zoals zichtbaar is geworden in hoofdstuk één, zijn er vanuit theoretisch perspectief veel verschillende ideeën over wanneer gesproken kan worden over een gemeenschap. Toch blijken veel mensen in de praktijk in grote mate eensgezind te zijn over de kenmerken die een sociaal verband moet hebben om te kunnen spreken over een gemeenschap. Er moeten mensen zijn die regelmatig interacteren met een min of meer vaste groep andere mensen en zij dienen een gemeenschappelijk doel of interesse te hebben. Wanneer vanuit theoretisch perspectief wordt nagedacht over de concepten ‘gemeenschapsvorming’, ‘gemeenschap’ en ‘geloofsgemeenschap’, is het goed om voor ogen te houden dat dit de wijze is waarop hierover gedacht wordt in concrete praktijksituaties. Ook wanneer beoogd wordt een fysiek waarneembare nieuwe christelijke geloofsgemeenschap te gaan vormen is het goed om te beseffen welke associaties de term ‘gemeenschap’ oproept. Deze associaties raken, zo is zichtbaar geworden, maar ten dele aan elementen die door verschillende auteurs aan geloofsgemeenschappen worden toegedicht. Wanneer theologen spreken over ‘geloofsgemeenschap’ hebben zij het lang niet altijd over een sociaal verband waarin mensen frequent interacteren. Zodoende is het de vraag of termen als ‘gemeenschap’, ‘geloofsgemeenschap’ en ‘geloofsgemeenschapsvorming’ nog wel gebruikt moeten worden. Het gebruik van de term schrikt mogelijk mensen af die niet willen horen bij een sociaal verband dat zij gemeenschap zouden noemen, terwijl zij wel bij een andere typen sociaal verband zouden willen horen dat wellicht meer gelijkenis vertoont met de daadwerkelijke sociale entiteiten in initiatieven als pioniersplekken. Bovendien is gebleken dat het gebruik van de term ‘gemeenschap’ moedeloosheid kan veroorzaken bij pioniers/leidende personen in initiatieven waarin men een betekenisvol sociaal verband tot stand wil brengen. Wanneer ‘(geloofs)gemeenschap’ als stip aan de horizon wordt gepresenteerd is het goed om te benadrukken dat de weg er naartoe minstens even belangrijk is als het bereiken van het eindpunt.

Bovendien heeft deze studie laten zien dat de fixatie op de vorming van een gemeenschap in de hand werkt dat ongezien blijft dat er in een fase die mogelijk de beginfase is van een gemeenschap ook al waardevolle elementen aanwezig zijn. In dit onderzoek is zichtbaar geworden dat in modellen die beschrijven hoe sociale verbanden

ontstaan en in modellen die beschrijven hoe geloofsgemeenschappen ontstaan, een belangrijke (potentiële) fase in het vormingsproces van een (geloofs)gemeenschap onderbelicht blijft. In veel modellen is geen tot weinig aandacht voor de elementen die aanwezig zijn voorafgaand aan de eerste keer dat mensen de mogelijkheid hebben om andere mensen te ontmoeten, en die van invloed zijn op het al of niet gaan ontstaan van een sociaal verband, en zo ja welk type. Bovendien wordt er in veel literatuur vanuit gegaan dat er ook terstond een groep/gemeenschap zal ontstaan als mensen met elkaar in een ruimte zijn waar iemand de intentie heeft tot de vorming van een groep/gemeenschap. In dit onderzoek is zichtbaar geworden dat in een ruimte waar mensen bij elkaar zijn veel waardevols kan gebeuren, ook als er (nog) geen sprake is van een betekenisvol sociaal verband. In hoofdstuk tien is het concept ‘familiariteit’ behulpzaam gebleken om hier duiding aan te geven.

In enkele bronnen wordt dat wat voorafgaat aan het ontstaan van een betekenisvol sociaal verband geduid als ‘voorfase’ (zoals in hoofdstuk zeven is beschreven). Dit concept ‘voorfase’ omvat in dat geval de twee verschillende praktijken die in voorgaande alinea zijn beschreven: de praktijk voorafgaand aan het moment dat meerdere deelnemers elkaar ontmoeten en de praktijk op het moment waarop er voor het eerst of nog maar kort directe interactie (mogelijk) is tussen deelnemers. Met het concept ‘voorfase’ worden de ontwikkelingen die in deze fase plaatsvinden echter tekort gedaan. Wanneer de ontwikkelingen geduid worden als ‘voorfase’, lijkt het er namelijk op of zij alleen van betekenis zijn wanneer er daarna een sociaal verband ontstaat waarin intieme en/of langer durende relaties tussen mensen aanwezig zijn.

In hoofdstuk tien is zichtbaar geworden dat verschillende auteurs gezocht hebben naar een concept dat de situatie in de (mogelijke) voorfase van een herkenbaar sociaal verband recht doet. Soms is het concept ‘communitas’ gebruikt. Hoewel Turner, de auteur die het concept ‘communitas’ gemunt heeft, stelt dat communitas niet alleen in een tijdelijke variant kan bestaan (Turner, 1969, p. 96), wordt het concept wel het meest gebruikt om een ervaring tijdens een eenmalig evenement of een evenement met een heel lage frequentie te beschrijven. Om het onderscheidende van pioniersplekken (maar ook bijvoorbeeld de Amsterdamse Buurtgroepen waarover Wekker (2020, m.n. in hoofdstuk 2) schrijft) en andere gelijksoortige initiatieven, goed in beeld te krijgen, is het nuttig om een nieuw concept te introduceren voor een sociaal verband dat niet tijdelijk maar ook (nog) niet gestold is. Initiatieven als pioniersplekken onderscheiden zich immers juist door het gegeven dat de plek aanwezig en open blijft te midden van het alledaagse leven. Er hoeft geen (continue) ervaring van magisch samenzijn te zijn. Juist het normale, niet extatische, kan er ook zijn. De plek en de mogelijkheid voor een open en (als dat gewenst is) diepgaande ontmoeting blijft aanwezig, onafhankelijk van de trouw van bezoekers en onafhankelijk van de vorm van de relatie tussen verschillende aanwezigen. Een passende term om een dergelijke plek mee aan te duiden is ‘presentieplek’.

Deze term doet denken aan de door Baart (2001) ontwikkelde presentietheorie. In deze presentietheorie staat de waarde van het, min of meer onvoorwaardelijk, trouw aanwezig blijven centraal. Het gaat hierbij veelal over ‘werkers’, die trouw aanwezig

blijven. Dit onderzoek laat zien dat ook het trouw in stand laten van plekken waar mensen zichzelf kunnen zijn, en waar zij zo vaak en op de wijze die zij willen aanwezig kunnen zijn, van meerwaarde is. Schreiter beschrijft deze plekken als veilige plaatsen waar mensen zich welkom voelen en zich aan elkaar kunnen verbinden, los van het gegeven of zij al dan niet behoren bij een geloofsgemeenschap. Hij geeft aan dat mensen die zulke plekken vormen en onderhouden zich voegen in de *Missio Dei* (Schreiter, 2005, p. 80). In het creëren van een plek die hoe dan ook aanwezig blijft, wordt een plek van God gecreëerd. De plek is beeld van de altijd trouw aanwezige God, Ikzalzijn.

Op die plekken kunnen verlangens van allerlei betrokkenen aanwezig zijn, en kunnen initiatiefnemers allerlei aanbod verzorgen of faciliteren. De mogelijkheid om verbindingen met andere aanwezigen tot stand te laten komen kan gecreëerd worden, maar het is tegelijkertijd van belang dat eveneens nadrukkelijk duidelijk is dat niet-verbinden of fragmentarisch verbinden ook een mogelijkheid is. Het aanbod op een dergelijke plek kan ook een bepaald religieus of christelijk karakter hebben, maar het is wel van belang dat er een open sfeer blijft, waarin er ruimte is voor diversiteit. Soms wordt gedacht dat werken vanuit de presentiebenadering passiviteit inhoudt, maar dat is allerminst het geval. Baart beschrijft het als volgt: de presentiebeoefening is wel actief maar niet activistisch (Baart, 2001, p. 772).

Bij pioniersplek De Oever is die presentieplek er feitelijk geweest in de jaren voordat er een pioniersplek ontstond. Terugkijkend blijkt dat de presentieplek daar onderdeel is geweest van de voorfase van de gemeenschap van de pioniersplek. Pioniersplek WantMore was tijdens de periode van het verrichten van veldwerk te duiden als een presentieplek. De presentieplek is de plek waar geduldig, oplettend en vertrouwend afgewacht wordt of er een bepaald type gemeenschap gaat ontstaan.

Eén van de kenmerken van een presentieplek is dat er ruimte is voor diversiteit. In dit onderzoek is zichtbaar geworden dat deelnemerspopulaties bij pioniersplekken divers zijn en dat die diversiteit bij de ontwikkeling van een pioniersplek in het oog gehouden dient te worden wanneer men open wil blijven staan voor nieuwe deelnemers. In de voorfasen van deelnemers zijn allerlei elementen aanwezig die bepalen bij welk sociaal verband zij aansluiting kunnen vinden. Wanneer beoogd wordt een nieuwe (geloofs)gemeenschap te vormen waarin deelnemers zich thuis kunnen voelen, is het belangrijk om zicht te krijgen op elementen die voor de beoogde doelgroep en/of de mensen die deelnemer worden van betekenis zijn in hun keuze om zich al dan niet te verbinden aan een initiatief waarin geloof/religie/zingeving een rol speelt. De *Missio Dei*-gedachte (waarover geschreven is paragraaf 4.2.2.1.) geeft pioniers papieren om de wereld in te trekken en bij mensen aanwezig te zijn en te blijven, om zo samen te ontdekken hoe ze vorm kunnen geven aan een betekenisvol en levensvatbaar sociaal verband waarin geloof/religie/zingeving aan bod komt. Dat verband kan (uiteindelijk) de kenmerken krijgen die veelal aan gemeenschappen of geloofsgemeenschappen worden toegedicht, maar is (ook) daaraan voorafgaand waarschijnlijk een betekenisvolle ruimte van openheid en aanwezig blijven.

12.7. Reflecties op methoden en aanbevelingen voor vervolgonderzoek

In hoofdstuk twee is uitgebreid beschreven hoe dit onderzoek is uitgevoerd en wat de argumenten waren om voor de gebruikte onderzoeksmethodologie en methoden te kiezen. In deze conclusie wordt het gebruik van deze methodologie en methoden geëvalueerd, met name om daarmee andere onderzoekers van dienst te zijn die een (in sommige opzichten) vergelijkbaar onderzoek willen uitvoeren.

In hoofdstuk twee is een aantal argumenten uitgewerkt voor het gebruik van een etnografische methodologie. Etnografie is een goede onderzoeksmethodologie gebleken die inderdaad heeft bijgedragen aan *empowerment*. In dit onderzoek is de rol en het perspectief van (n)ooit-kerkelijken in beeld gekomen, die in veel andere onderzoeken buiten beeld bleef. Door intensieve participatieve observaties te doen, heeft de onderzoeker een beeld gekregen van alle typen deelnemers, ook typen deelnemers met wie een interview niet heeft kunnen plaatsvinden. De intensieve participatieve observaties hebben bovendien bijgedragen aan een grotere diversiteit en beargumenteerde keuze voor respondenten ten behoeve van de interviews. Bovendien is het door de gebruikte methoden mogelijk geweest om mensen die naar verwachting niet door de pioniers zelf aangedragen zouden zijn om te benaderen met de vraag of zij geïnterviewde wilden worden. Ook konden de respondenten van de interviews door de lange periode van participatieve observatie beter in de context van de gehele deelnemerspopulatie geplaatst worden.

De keuze om de interviews pas plaats te laten vinden na lange perioden van participatieve observatie is een goede keus gebleken. Zo heeft de onderzoeker eerst zelf een beeld kunnen ontwikkelen van bijvoorbeeld de interactie tussen deelnemers, de wijze waarop mensen participeren en de wijze waarop programma's er concreet uitzien. Vervolgens konden observaties aan respondenten voorgelegd worden. Ook heeft de periode van observeren bijgedragen aan scherpere vragen in het interviewschema.

De openheid behorend bij de etnografische methodologie heeft er bovendien toe geleid dat in dit onderzoek aandacht is besteed aan aspecten waaraan in ander onderzoek nagenoeg geen aandacht wordt besteed. Wanneer gangbare modellen van groepsvorming/gemeenschapsvorming/geloofsgemeenschapsvorming het uitgangspunt gevormd hadden, was de kans klein geweest dat het onderzoek zicht gekregen had op de dynamiek die aanwezig is op een plek waar naar het ontstaan van een nieuwe (geloofs)gemeenschap wordt gestreefd, maar waar die (nog) geen werkelijkheid is.

In dit onderzoek is ervoor gekozen om tot aan het einde van de intensieve veldwerkperiodes bij de pioniersplekken de geheel open blik te behouden. Wanneer er na een eerste periode van intensieve observaties in één *setting* uitgebreider stilgestaan zou worden dan in dit onderzoek is gedaan, zou tijdens een intensieve periode van veldwerk in een tweede *setting* doelgerichter data verzameld kunnen worden. Hierdoor kan efficiënter onderzoek uitgevoerd worden met hetzelfde resultaat. Een uitgebreidere reflectie na de eerste periode van veldwerk in een lokale praktijk strekt dan ook tot aanbeveling.

In dit onderzoek is duidelijk geworden dat de beginfase van (geloofs)gemeenschapsvorming een onderbelicht onderwerp van studie is. Bovendien is aan het licht gekomen dat de beginfase van (geloofs)gemeenschapsvorming vaak lang duurt. In vervolgonderzoek naar deze fase zou het derhalve interessant zijn om de momenten waarop intensief veldwerk verricht wordt te spreiden over een langere periode. Een dergelijke studie zal interessante inzichten kunnen opleveren over de manier waarop processen van verdichting verlopen naarmate er meer tijd verstrijkt. Het kan zichtbaar worden of verbindingen los en fluïde blijven of toch verstevigen. Met name wanneer na verloop van tijd de relatie tussen (groepen) mensen en initiatieven zoals de pioniersplekken zou veranderen, zou het interessant zijn om in kaart te brengen welke elementen deze verandering veroorzaken.

Het aantal cases in dit onderzoek is klein. Dat leidt ertoe dat de vraag opkomt in hoeverre de in dit onderzoek gevonden ontwikkelingen representatief zijn voor andere plekken. Zoals beschreven in hoofdstuk twee, is tijdens participatie bij de pionierstrainingen duidelijk geworden dat de situaties in de pioniersplekken waarin voor dit onderzoek uitgebreid veldwerk is verricht, herkenbaar zijn voor mensen die in soortgelijke situaties participeren. Maar om die vraag nog beter te kunnen beantwoorden is meer onderzoek in vergelijkbare initiatieven nodig. Dit onderzoek kan dan ook gezien worden als een vooronderzoek om vervolgonderzoek beter vorm te kunnen geven.

Dit onderzoek heeft laten zien dat er veel verschillen zijn tussen nooit- en ooit-kerkelijken. Het is potentieel van meerwaarde om in onderzoeken naar de betekenis van de rol van religie/zingeving/spiritualiteit in Nederland in de toekomst aandacht te geven aan de dimensie van betrokkenheid bij geloofsgemeenschappen in het verleden. Dit kan door in kwantitatieve vragenlijsten over de rol van religie/spiritualiteit/zingeving in het leven van mensen één of enkele vragen toe te voegen. Te denken valt bijvoorbeeld aan vragen als ‘heeft u in het verleden een voor u betekenisvolle verbinding gehad met een religieuze gemeenschap?’ of ‘heeft u zich in het verleden verbonden gevoeld met een religieuze traditie?’ Analyse van deze vragen in combinatie met vragen die doorgaans in dergelijke onderzoeken worden gesteld, zal bijdragen aan meer begrip van mogelijke ontwikkelingen in het religieuze landschap in Nederland. Wanneer er meer aandacht is voor de betrokkenheid van respondenten bij geloofsgemeenschappen in het verleden, zal duidelijk worden welke aspecten voor zowel nooit-kerkelijken als ooit-kerkelijken van belang zijn en op welke punten deze twee groepen verschillen. Het onderzoek van De Hart et al. (2022) heeft een eerste stap gezet in dit proces. Het is wenselijk dat hier meer onderzoek naar verricht wordt.

In dit hoofdstuk is het concept ‘presentieplek’ geïntroduceerd. Zoals beschreven refereert dit begrip aan de presentiebenadering. Deze benadering is veel gebruikt en onderzocht in achterstandswijken. Er is veelal gekeken hoe de *exposure*-benadering en present-zijn vorm krijgt in achterstandswijken, bij mensen die volgens Van Waarde als *het sociaal residu* van de samenleving worden gezien (Van Waarde, 2017, p. 58). Dit onderzoek laat zien dat die benadering waarschijnlijk ook bruikbaar (of theologisch gezegd: heilzaam) zou kunnen zijn in andere contexten. Het zou theologisch

en maatschappelijk relevant zijn om beter te begrijpen hoe deze benadering ook kan werken in contexten waarin met name mensen aanwezig zijn die niet snel tot het residu van de samenleving gerekend zullen worden.

Dit onderzoek heeft laten zien dat geloven en gemeenschap voor veel mensen in deze tijd niet zo vanzelfsprekend samengaan als voor theologen (zie hoofdstuk 1). In dit kader zou het waardevol zijn wanneer theologen reflecteren op de vraag of, en zo ja hoe, er binnen de wereldwijde kerk (ook) plek kan zijn voor presentieplekken. Theologen kunnen in beeld brengen hoe presentieplekken en geloofsgemeenschappen, die volgens hen onontbeerlijk zijn, zich tot elkaar verhouden. Wanneer theologen de stelling blijven onderschrijven dat geloven en gemeenschap onlosmakelijk bij elkaar horen, zal in een dergelijke reflectie zichtbaar moeten worden waarom geloofsgemeenschappen moeten blijven bestaan en welke kenmerken die geloofsgemeenschappen (moeten) hebben. De zoektocht naar (opnieuw) een antwoord op die vraag kan behulpzaam zijn in de zoektocht naar manieren om de waarde van het bestaan van geloofsgemeenschappen ook duidelijk te maken aan het grote aantal mensen in de Nederlandse samenleving voor wie het geen vanzelfsprekendheid is dat geloof en gemeenschap samengaan.

DANKWOORD

Tijdens het verrichten van dit onderzoek ben ik altijd gericht geweest op verbindingen tussen mensen. Ik vroeg me af: waar komen ze tot stand? Hoe? En welke betekenis hebben de verbindingen? Een ontdekking die ik deed was dat gemeenschap lang niet altijd bestaat uit hechte, frequente verbindingen. Vaak neemt het meer de gestalte aan van een wolk van mensen. De mensen horen bij elkaar, maar de gestalte van de wolk verandert bijna continu en de grenzen zijn fluïde. De interacties tussen mensen in de wolk nemen geen vaste patronen aan en ook als er maar één of enkele keren interactie is tussen mensen, kan deze interactie van grote betekenis zijn.

Gedurende het doen van onderzoek beseftte ik me dat ik ook zelf onderdeel ben van zo'n wolk van mensen. Hoewel ik me soms ook heel eenzaam gevoeld heb, waren er altijd mensen om me heen. Ontmoetingen met hen, haalden me vaak weg bij dat gevoel van eenzaamheid. Alle mensen die ik tijdens het uitvoeren van dit onderzoek ben tegengekomen en alle mensen die (voor kortere of langere tijd) met me opgelopen hebben, wil ik hier in dit dankwoord daarvoor van harte bedanken! Het was een hele wolk van mensen die ik hier niet allemaal individueel zal noemen. Een aantal verzamelingen mensen en een heel klein aantal individuen wil ik hier echter wel specifiek noemen.

Allereerst dank ik alle mensen, waaronder pioniers en deelnemers, die betrokken waren bij de twee pioniersplekken in de periodes dat ik daar veldwerk deed. Ik wil hen graag bedanken voor de openheid, het vertrouwen en de bijzondere interacties die ik met hen mocht hebben. Een speciaal woord van dank wil ik richten aan de deelnemers waarmee ik in een interview gesproken heb. Het was bijzonder om te zien hoe jullie allemaal jullie eigen unieke verhaal hadden. Soms twijfelden jullie weleens of het zinvol was om jullie verhaal te delen. Ik hoop dat jullie bij het zien van dit proefschrift opmerken dat al jullie eigen verhalen er toe doen!

Hiernaast wil ik graag de verschillende mensen bedanken die betrokken waren bij het Landelijk Team Pionieren. Ik bewonder jullie wens om te leren en om ook anderen deelgenoot van jullie leerprocessen te laten zijn. Het vraagt om een moedige kwetsbaarheid. Ik heb het als heel bijzonder ervaren dat ik aanwezig mocht zijn bij heel spannende gesprekken en dat ik verschillende jaren jullie rondzendbrief mocht ontvangen.

Ook noem ik hier graag de verschillende fondsen die financiële middelen beschikbaar hebben gesteld om dit onderzoek mogelijk te maken: Stichting Kerk en Wereld (sinds 1 oktober 2015 commissie Fonds Kerk en Wereld binnen de Protestantse Kerk), de Maatschappij van Welstand, de Protestantse Kerk en de PKA. Deze fondsen kregen voor mij altijd in het bijzonder gezicht tijdens de bijeenkomsten van de klankbordgroep, omdat daar vertegenwoordigers van deze fondsen samen om de tafel zaten. Tijdens de

bijeenkomsten ervoer ik vertrouwen, nieuwsgierigheid en betrokkenheid. Dit alles was zeer stimulerend!

Uiteraard richt ik hier ook graag een woord van dank aan mijn promotoren en copromotoren. Het gehele proces ben ik begeleid door Henk de Roest en Joep de Hart. Theo Pleizier raakte op een iets later tijdstip betrokken. In het beginstadium is ook Rein Brouwer betrokken geweest als begeleider. Henk, ik wil je bedanken voor allerlei momenten waarop je beschikbaar was voor kort overleg tussen de formele begeleidingsgesprekken door en voor de momenten waarop je initieerde dat we elkaar een periode wat geregelder spraken. Hiernaast heb ik je betrokkenheid ook op mijn leven buiten het promovenda-zijn erg gewaardeerd. Joep, ik wil je bedanken voor je niet-theologische blik. Als van huis uit ook niet-theoloog was het fijn om iemand in het begeleiderteam te hebben die onderdelen van mijn zoektocht in de theologie denk ik beter begreep dan wel-theologisch opgeleide mensen. Theo en in het eerste stadium ook Rein, jullie wil ik juist bedanken voor het feit dat jullie me telkens bleven bevragen vanuit de theologie. Al met al is het, in het onderzoek en in de begeleidingsgesprekken, een boeiende zoektocht geweest naar hoe dit proefschrift op het snijvlak van theologie, sociologie en ook andere wetenschappelijke disciplines het best vorm kon krijgen.

Het was fijn om ook ingebed te zijn in wetenschappelijke gemeenschappen. Deze heb ik gevonden in de vakgroepen Praktische Theologie van de PThU in Groningen en Amsterdam en bij NOSTER. Het in dezelfde ruimte aan een proefschrift werken met andere promovendi (vaak verbonden aan de PThU, maar soms ook met promovendi verbonden aan andere instellingen) was een bijzonder goede remedie tegen het gevoel van eenzaamheid. Dank voor jullie begrip, steun, gezelligheid en inhoudelijk meedenken, mede-promovendi!

Hiernaast wil ik mijn familie, schoonfamilie en ook vrienden die minder bekend waren met de grillen van een promotieonderzoek, bedanken. Jullie hebben het vaak mogelijk gemaakt dat ik ruimte in mijn hoofd en agenda kon maken om aan het proefschrift te werken. Ook heb ik mij verschillende keren in jullie huizen alleen kunnen terugtrekken om mij helemaal op het schrijven van mijn proefschrift te kunnen concentreren. Bedankt voor de betrokkenheid en gastvrijheid. De naam van (tante) Henriette wil ik hier in het bijzonder noemen, omdat ik haar dankbaar ben voor het bedenken van de titel, het meedenken over bepaalde concepten en het sparren over het uiterlijk van de voorkant.

Tot slot zijn er drie mensen, die ik ook bij name wil noemen omdat dit proefschrift er zonder hen denk ik niet gekomen was. Zij waren er écht continu en de verbinding met hen was bijzonder waardevol.

Allereerst Tomas. Wat is het fijn om getrouwd te zijn met iemand die zelf ook gepromoveerd is. Je begreep min of meer welk proces ik doormaakte en als je zei dat ik

het kon, vertrouwde ik dat nog meer dan als anderen dat zeiden. Je hebt soms analytisch met me meegedacht en stelde dan ook kritische vragen. Je hebt mijn denken geregeld verder gebracht met je scherpe manier van denken, het maken van schema's en tekeningen en het stellen van vragen. Daarnaast heb je me heel veel ruimte gegeven en heb je ruimte gecreëerd zodat ik me helemaal onder kon dompelen in analyse of schrijven. Ik ben heel dankbaar dat jij in mijn leven bent.

Ten tweede, Joyce. Ik heb het nog op mijn netvlies staan hoe ik je in september 2014 achter het bureau in de kamer op de PThU waar we vele uren hebben doorgebracht, aantrof. We hadden toen niet kunnen vermoeden hoe betekenisvol we voor elkaar zouden worden. Het was heel fijn om zowel ups- als downs met elkaar te delen. Ik denk dat niemand zo veel van mijn promotieonderzoeksproces heeft meegekregen als jij! Ik hou van je vaak nuchtere reactie, je humor en aanpakkersmentaliteit. Uiteraard denk ik ook aan onze memorabele schrijfweken (onder andere in *Il Ghirò*) en aan dat ik achter je mocht staan toen jij je proefschrift verdedigde in oktober 2020. Wat ben ik blij dat jij achter me wil staan als ik mijn proefschrift verdedig.

En last but not least, Nadine. Ik herinner me nog goed dat ik een telefoontje van je opnam toen ik in een Amsterdamse metro zat. Je vroeg me of ik misschien eens na wilde denken over het uitvoeren van een promotieonderzoek samen met jou. Heel sterk voelde ik toen: als ik het met iemand aandurf, is het met jou. En: samen met jou aan een onderzoek werken lonkte vele malen meer dan er alleen aan beginnen. In september 2014 startte we zodoende samen aan dit proces. Zoals ook elders in dit proefschrift te lezen is, introduceerde je me in allerlei contexten. Uiteindelijk bleek het niet de juiste weg om samen het hele pad te belopen. Wat ben ik trots op het feit dat je durfde te stoppen! In de tijd rondom het moment dat je stopte ben ik wel eens bang geweest dat ook onze vriendschap zou eindigen. Ik ben ontzettend dankbaar dat dat niet is gebeurd. Onze vriendschap betekent heel veel voor me. Ik vond het heel bijzonder om in de afgelopen maanden ook de laatste stappen van dit promotietraject samen te zetten, toen we samen de voorkant ontwierpen. En: wat ben ik dankbaar dat jij achter mij staat als ik dit proefschrift verdedig. Ik denk oprecht dat je de verdediging zou kunnen voortzetten in mij plaats!

ENGLISH SUMMARY

Rationale and research focus

This study visualizes what happens in places that attempt to form new faith communities with people who have never been or are no longer involved in a church. Chapter one explains that the existence of faith communities is of great importance to faith traditions. In addition, faith communities fulfil important roles in society. At the same time, it seems that the continued existence of faith communities cannot be taken for granted. Chapter one also introduces the aim of the study: to gain a better understanding of the dynamics that take place when people try to establish a new faith community that also involves people who were previously not, or are no longer, involved in a faith community. The insights can provide valuable information for those that attempt to establish new (faith) communities or ensuring the continuity of existing (faith) communities. One of the aims in the Fresh Expressions movement of the Protestant Church in the Netherlands (PCN) is to create new faith communities involving both people who were never or are no longer involved in a church.²¹⁶ This movement therefore provided a suitable context for this study. The central question in this research is as follows:

What are the dynamics of Christian faith community formation in the Fresh Expressions movement of the Protestant Church in the Netherlands (PCN) and what does knowledge of these dynamics imply for future processes of (faith) community formation?

Several actors can be distinguished within the Fresh Expressions movement: the pioneer teams (people who take the initiative at the local level to start a fresh expression of Church (fxC)), participants (people who participate in local initiatives without having predetermined descriptions of their) and the Fresh Expressions team (FEt) (a team of people who support pioneer teams, try to draw lessons from everything that happens within the movement, share stories, and develop policy at the level of the PCN as a whole). Because the literature shows that ‘faith community’ and ‘community’ are contested concepts, which are given meaning in very different ways, the choice was made to conduct an ethnographic study, taking the different perspectives of the actors explicitly into account (Noaks & Wincup, 2004, p. 93). The results of the study show

²¹⁶ The term fresh expression of Church (and the abbreviation fxC) is used in this summary to denote small localisable forms of church. To designate the entire collection of people engaged in developing fresh expressions of church in the PCN, the term Fresh Expressions movement is used. The term Fresh Expressions team (and the abbreviation FEt) is used to refer to the team of people supporting pioneer teams, trying to draw lessons from all that is happening within the Fresh Expression movement of the PCN. These terms, capitalization and abbreviations were chosen following the line of argumentation in Müller (2016, p. 18).

how the different actors interact and how this interaction affects the processes of (faith) community formation in local contexts. It describes the ways in which different actors give meaning to the concepts of 'faith community', 'community' and '(faith) community formation'.

Methods

Chapter two describes which methods and methodology were used to gain an accurate impression of the perspectives of the various stakeholders. Extensive fieldwork was carried out at meetings of the FEt and at a variety of other meetings within the Fresh Expressions movement. Ten fresh expressions of Church were also studied, but eight not extensively. Two of these ten fresh expressions of Church were subsequently selected for extensive fieldwork. In this study, the two fresh expressions of Church where extensive fieldwork was carried out are referred to as fxC WantMore and fxC De Oever. At fxC WantMore, the researcher attended 23 meetings. At fxC De Oever, she was present at 35 meetings. The researcher interviewed seven participants from fxC WantMore, six participants from fxC De Oever, and all pioneers involved in these two fresh expressions of Church: Paul and Claire of fxC WantMore and Willem of fxC De Oever. In addition to observations and interviews, other components of the research project were focus groups and the analysis of a variety of documents and websites. An other component of the study were three literature studies. First, a literature study was carried out in order to determine what is already known about people who have never been or are no longer involved in a church. The Fresh Expressions movement explicitly hopes for the participation of this specific type of participant in the faith community building processes. Second, another literature study was conducted to identify what is already known about processes of faith community formation in local contexts. Third, after an interim analysis of the fieldwork data, the literature was studied with respect to one specific phase of community building: the moment when on the one hand it is still uncertain whether a meaningful social entity will actually come into being, while on the other hand people with the desire for the emergence of a new (religious) community are present.

Literature studies about people never or no longer involved in a church and about faith community formation processes

Chapter three presents the results of the literature study on people never or no longer involved in a church. The literature shows that commitment and involvement are multi-layered concepts, which means that it is not easy to distinguish exactly who has been involved in a church and who has not. Nevertheless, it is clear that fewer and fewer people attend church services and fewer and fewer people are registered as church members.. Furthermore, the literature discusses the different ways in which life philosophies play a role in the lives of different types of people. Non-believers are found to experience meaning when they are 'enjoying themselves' (De Hart et al., 2022,

p. 125), when they can have intense experiences, and when they can decide for themselves what to do (De Hart et al., 2022, p. 113). People who see themselves as *person-with-a-life-philosophy-but-not-(more)-involved-in-a-faith-community* appear to find self-development and coming closer to their authentic core especially important (De Hart et al., 2022, p. 126). Chapter three concludes with a discussion of research conducted by Bernts and Berghuijs (2016). Their research suggests that people who are no longer involved in a Christian faith community, but have been involved in the past, experience Christian practices differently from people who have never been involved in a Christian faith community.

Chapter four, in which the results of the literature review on faith community formation are presented, starts with an overview of the ways several authors have described the pathways of emerging Christian faith communities at different times over the past centuries. In the second part of chapter four, the researcher evaluates these descriptions. She concludes that these descriptions mostly adopt an ecclesiocentric perspective. She also concludes that although several authors suggest that the *Missio Dei* ideology has inspired faith community founders to give the church a less central role in their missionary activities, the long-established church is still one of the most important points of reference in the described pathways. A third conclusion of the researcher is that the role and voice of people never or no longer involved in a church who became involved in the newly shaped faith communities are not prominent in the descriptions. When a new faith community emerges, there are almost always people present who hope that new people, who previously had little or no connection with Christian faith and/or a church, will also join the new faith community. However, little is known about how many people never or no longer involved in a church become involved in these practices. Little is also known about their experiences during this involvement. A fourth conclusion of the researcher is that, in the descriptions in the literature, little attention is paid to the first (potential) phase of the community formation process. It is conceivable that because of this, the perspective of people who were never or no longer involved in a church has also been sidelined. The researcher argues that people who were never or no longer involved in a church possibly are involved at the very beginning but are less involved afterwards. Furthermore, she also suggests that they are possibly involved in a way that is not noticeable from an ecclesiocentric perspective.

Fieldwork results

Chapter five describes the role of the topic of ‘faith community building’ in the work of the FEt. Chapter five shows that in the first years (2013–2016) of its existence, the FEt understood that social entities that emerge within fxC’s by no means always resemble the communities as they are (supposed to be) present in established faith communities. They understood and discovered that (faith) community formation processes are complicated and often take longer than desired. The FEt also encouraged pioneer teams to not start a worship service too soon, if it did not seem appropriate in the context in which they worked.

However, the analysis of the documents circulated by the FEt between 2016 and 2021 and observation reports about pioneer training sessions (training days where many pioneer teams gathered) showed that after 2016, the FEt encouraged pioneer teams to pay more attention to shaping liturgy. The analysis also showed that the FEt put considerable energy into renewing the existing church order to create possibilities for churches with a lighter organisational structure to occupy an independent position within the organisation of the PCN. Moreover, in the evaluation templates sent to pioneer teams in these years, the FEt added questions about the number of people baptised and the number of times Eucharist took place. Thus, it could be concluded that the FEt became more ecclesiocentric over time. The FEt appeared to focus more on community formation processes at the national level of the PCN than at the local level.

Chapter six provides an overall impression of the practices and social entities in fxC's WantMore and De Oever where extensive fieldwork was carried out. Major differences were found between these two fresh expressions of Church. At fxC WantMore and fxC De Oever different subpopulations of the target group of people never or no longer involved in a church were addressed. At fxC WantMore, especially people never involved in a church attended, while at fxC De Oever especially people no longer involved in a church were present. The way in which (elements from) Christian tradition were addressed was also very different. At fxC WantMore, elements from the Christian tradition were discussed, but attention was also paid to elements from other life philosophies and art forms. At fxC De Oever, Christian elements were more explicitly present and not much attention was given to other life philosophies. The way most of the participants were involved in the two initiatives was also very different. At fxC WantMore, many participants participated only once or a few times, while at fxC De Oever, there were many more loyal attendees and almost no people came only once or a few times. The above mentioned differences in practices and social entities influence whether or not a faith community emerges and which shape it takes.

After conducting the fieldwork, the practices in both fresh expressions of Church raised several questions. The practice at fxC WantMore raised the question whether a (faith) community was (already) present at the time the fieldwork was performed. The discovered reality at fxC De Oever raised the question why people do become and can stay involved in this initiative, while they cannot do so at longer established faith communities. The researcher concluded after the first analyses that a new literature study, aimed at finding concepts that help interpret what happens at both places, was necessary.

Literature study on the dynamics at the beginning of community formation

In the literature review presented in chapter seven, the concept 'preliminary phase' is introduced as a helpful concept to interpret the developments in the early stage of (possible) community formation. This concept refers to the elements that influence the very first development of a group. Most of the elements identified are already present

before the people who will potentially form a group meet for the first time (Remmerswaal, 2013, p. 127). These elements, which influence the formation dynamics, are also present at places where attempts are made to form a new (faith) community, but where it is unclear whether a (faith) community will come into being. Therefore, this concept was useful when analysing the data collected in both fxC's WantMore and De Oever. The preliminary phase is completed when more than two people have the opportunity to be present in the same space, and at least one of them has the desire for a meaningful social entity to begin. The preliminary phase includes plans, expectations, desires and past experiences that co-determine how the present is experienced. In addition, potentially, one-to-one meetings and relationships can also be part of the preliminary phase. The different stakeholders (both initiators and participants associated with a certain social entity) have different preliminary phases, which sometimes include shared elements.

The transition between the preliminary phase and the phase that follows can take different forms. The literature discussed in chapter seven introduces the concepts of 'dyad' and 'triad' to describe a way in which this transition can take place. A dyad involves an encounter between two people, while a triad involves an encounter between three or more people. Westoby and Owen (2010) indicate that a dyad can precede a triad. They also describe that the way the dyad takes shape sometimes also (partly) determines whether a triad takes place or not. These concepts helped to make sense of the practices in the context of fxC De Oever. The literature did not provide concepts that helped to interpret the way the transition from the preliminary phase to the next phase at fxC WantMore took place. A dyadic relation was almost never an important part of the story about the preliminary phase of the people involved in fxC WantMore.

Results of the analysis with the concept of 'preliminary phase'

Chapter eight describes the preliminary phases of fxC's WantMore and De Oever, and the pioneers involved in them. Paul and Claire became pioneers of fxC WantMore when they applied for a vacancy. The vacancy explained that two local neighbourhood congregations were looking for someone to actively seek out people in the neighbourhoods for which they had a responsibility. It was envisioned that the person who would fill the vacancy would enter into a conversation with these people about how they deal with life questions and how the church could be meaningful in this (D_A2, r. 201-203). The development of a new faith community was not a main focus in their plans. The two pioneers who fulfilled the vacancy were found to each attach a different importance to the creation of a new faith community and to give different meaning to this concept.

FxC De Oever, on the other hand, was found to have started with a dream of one pioneer, Willem. The creation of a new faith community in which people who have only recently learned of Christian faith feel at home was an important part of the dream. Therefore, Willem was highly motivated to realise that dream.

Chapter nine portrays the preliminary phases of the participants of fxC's WantMore and De Oever. It describes the first contact between the participants and

the fxC's; the roles of social entities (religious and non-religious) in the lives of the participants before they became participants of the fxC's; their expectations before they became participants; and the impressions they had of (faith-based) community prior to their participation. Based on this description, a typology is developed that distinguishes Rediscoverers, Inventors, Releasers and Remainers. The different types relate to the dimensions of 'church background' (yes or no) and 'desire for community' (yes or no). The data collected in this study indicate that people no longer involved in a church have very different expectations and desires regarding a newly developing faith community they become involved in than people who have never been involved in church. The model presented in chapter nine raises a hypothesis about the various characteristics of the participants which influence the dynamics of faith community development. In further research into the heterogeneous group of people who were never or no longer involved in church this hypothesis can be studied in more detail.

Chapter ten focuses on participants' experiences immediately after joining a fxC where fieldwork was conducted. FxC WantMore is not perceived as a community by most participants, or participants say they cannot answer the question whether there is a (faith) community at fxC WantMore. FxC De Oever, on the other hand, is experienced as a community by many participants, because people have the idea that they really (can) meet other people there and because people feel they can be themselves. The experience of familiarity was found to be important for many participants at both fresh expressions of Church. Different forms of familiarity can be experienced. Many participants at fxC WantMore experience public familiarity, i.e. a familiarity because people know how to behave in order to have a good time together, without necessarily being frequent attenders of fxC WantMore's activities. Although mutual relationships are (still) new, the space where participants are together is experienced as a space where intimate stories can be shared.

At fxC De Oever, in contrast, many participants experience amicable familiarity, i.e. they feel confident because they feel they are allowed to be present in a way that suits them; because they feel seen in a positive way; and because they know that no goal is set regarding the development of relationships between them and other attendees. In a space where amicable familiarity is present, people interact with each other *as if* they are friends (Wekker, 2020, p. 81).

At the end of chapter ten, the literature is summarized that associates the experiences such as those gained in the fxC's with the concept of 'communitas', coined by Turner (1969, p. 96; Turner, 1982). When the concept of 'communitas' is used in the literature, emphasis is placed on the sometimes ecstatic nature of the experience. It seems that such an experience cannot take place in the ordinary, unpretentious, everyday life. However, several participants indicated that they appreciate precisely the fact that they can just be themselves, without having to be present in a certain way (for example, with certain clothes or with a certain regularity). Therefore, this study shows the need for coining a new concept to describe situations in which people have a positive experience of being together with other people (often/sometimes only temporary and

a single time) in a same space, but in which this experience is not continuously or predominantly ecstatic.

Chapter eleven discusses how pioneers' thinking and actions towards faith community building within the Fresh Expressions movement changed after having been involved in a fxC for a period of time. Pioneers indicated that they had gained a better understanding of the difficulties in involvement of people never or no longer involved in long-established faith communities. It also became clear to them that the group of participants in fxC's is often very diverse. They conclude that the diversity in the participant population makes it difficult to follow a pre-designed path of community development. The process of faith community formation is a quest. In this search, Paul, a pioneer at fxC WantMore, was also looking for a new way of conceptualising faith community formation.

Within the Fresh Expressions movement, pioneers were found to devote considerable energy particularly to the local initiative in which they were involved. At the same time, their involvement in the movement as a whole was also important to them. During pioneer trainings, moments when they most experienced being part of the movement, they were most aware of the FEt's ideals regarding faith community formation.

Conclusion

An important outcome of this study is that the various actors involved in the dynamics of faith community formation within the Fresh Expressions movement of the PCN largely function autonomously. Nonetheless, the various actors mostly describe in a similar way what characteristics a social entity must have to be called a community. They indicate that community members should have frequent contact with each other, preferably (also) offline. At the same time, there is broad agreement that community members should have a common goal and/or ideal, making them feel jointly responsible for maintaining the community. Pioneers Willem and Paul indicate that, according to them, frequent contact is less important than a shared ideal.

Different meanings are attached to the term 'faith community'. Participants mostly see faith community as a community in which faith/religion/life philosophy are addressed. None of them indicate that the community necessarily needs to meet certain other conditions. Pioneer Paul indicates that people who are part of a faith community collectively relate to an act of capitulation to something omnipresent that some will call God. According to pioneer Willem, it is only possible to talk about a community of faith when the sacred takes place in a practice in which Jesus Christ is central. Members of the FEt consider as especially important the presence of practices such as sacrament, baptism, prayer and liturgy.

This study reveals that the different actors in the Fresh Expressions movement in the PCN attach very different importance to the emergence of new (faith) communities. The FEt considers the emergence of new faith communities of great importance. Furthermore this study has shown that the importance of the emergence

of new (faith) communities varies between pioneers. Even the motivation they attach to it is diverse. Some are intrinsically motivated to be engaged in the development of a new (faith) community, while others are more extrinsically motivated. Moreover, for some pioneers (Claire, for example), ideas about the feasibility of the emergence of a new community and the desires regarding the shape of the community change over time. In the typology presented in chapter nine, different types of participants are identified who attach a different importance to the emergence of a new (faith) community. In any case, it is important to keep in mind that the fact that different actors attach different importance to the formation of a new (faith) community causes that it is not obvious that a new (faith) community is coming into existence.

The dynamics of community formation present at a place where there are at least some people who desire the creation of a new (faith) community are partly shaped by the images conjured up by the term '(faith) community'. One of the recommendations based on the current study is that people trying to facilitate the formation of new (faith) communities are aware that the term '(faith) community' evokes different images among different participants. This study also shows that the continuous desire for the creation of a new (faith) community can also be paralysing for local initiators. This can occur, for example, when pioneers observe that participants do not (want to) connect with each other in a way that matches the way people usually connect with each other within a faith community. Moreover, the focus on the development of such a community can lead to a lack of attention to the meaningful elements that are present in such a place. Because of the focus on (faith) community, little attention is paid to the valuable dynamics present at the moment when a (faith) community is not present (yet).

Another finding of this study is that initiatives wherein no community (yet) is present can be highly valuable for the participants, even when the experience is not (continuously) ecstatic. In previous studies, the concept of 'communitas' is used to denote the presence of meaningful elements in a place where there is a social entity but no community (yet). However, these authors generally emphasize that something meaningful happens in those places because people have an ecstatic experience of (mostly short-lived) connections with other people there. This study, however, shows that sometimes these initiatives are also experienced as valuable precisely because there is no intense sense of connection and/or no extreme experience. People can also experience such a place as a continuously available place where they can be present unconditionally (even if they are not ecstatic), even if they feel different from the other attendees. A new term to describe a reality as experienced in fxC's is coined in this study: places of presence. These are places where there is space for the diverse group of participants: people involved in a church, people who were once involved in a church, and people who were never involved in church but who turned out to be involved in initiatives that also involved people who dream about creating a new faith community.

Recommendations and suggestions for further research

The ethnographic methodology used in this study proved to be helpful in gaining insight into aspects and processes that many other studies have failed to capture. This study brings into focus that (faith-based) community building can be a particularly long-term process and in fact starts much earlier than assumed in many other studies. Because community formation is a long-term process, it is recommended that follow-up research spread the moments of observation over a longer period, in the hope that this will lead to even more insight into when and under what circumstances social entities become more closely knit or fall apart.

This study has a strong exploratory character. The number of places where fieldwork was conducted was small. Thus, it is recommended that the hypotheses presented in this study be investigated in more places where an intention for (faith-based) community building is present.

This study reveals that the group of people never or no longer involved in a church is diverse. More research is needed to gain more insight into this diversity. Based on this study, it is recommended to add questions about any earlier involvement with a church in studies where questionnaires are used to gain insight into the role of life philosophy in societies. More insight in the different subpopulations will be in particular helpful in (faith) community formation processes in the future. This knowledge will help to design communities which fit better to the specific population that is dominant in an area where attempts are being made to establish a new (faith) community.

Finally, this study reveals that much of value can be present in a place where no (faith) community is present yet, but a dream of a new community is. This study challenges theologians to rethink the relationship between faith and community.

LITERATUURLIJST

- Airoidi, M. (2018). Ethnography and the digital fields of social media. *International Journal of Social Research Methodology*, 21(6), 661–673. <https://doi.org/10.1080/13645579.2018.1465622>
- Alleyne, B. (2002). An idea of community and its discontents: towards a more reflexive sense of belonging in multicultural Britain. *Ethnic and Racial Studies*, 25(4), 607–627. <https://doi.org/10.1080/01419870220136655>
- Alvesson, M. (1996). *Communication, power and organization*. Walter de Gruyter.
- Ammerman, N. T. (2014). *Sacred stories, spiritual tribes: finding religion in everyday life*. Oxford University Press.
- Ammerman, N. T., & Farnsley, A. E. (1997). *Congregation & community*. Rutgers University Press.
- Argue, A., Johnson, D. W., & White, L. T. (1999). Age and religiosity: evidence from a three-wave panel analysis. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38(3), 423-435. <https://doi.org/10.2307/1387762>
- Aupers, S. D. (2000). De New-Age beweging: over de teloorgang van een utopie. In L. G. Jansma, & D. Hak (Eds.), *Maar nog is het einde niet: chiliastische stromingen en bewegingen bij het aanbreken van een millennium* (pp. 149-161). Amsterdam University Press.
- Aupers, S., & Houtman, D. (2006). Beyond the spiritual supermarket: the social and public significance of New Age spirituality. *Journal of Contemporary Religion*, 21(2), 201–222. <https://doi.org/10.1080/13537900600655894>
- Baart, A.J. (2001). *Een theorie van de presentie*. Lemma.
- Barton, S. (1986). Paul's sense of place: an anthropological approach to community formation in Corinth. *New Testament Studies*, 225-246. <https://doi.org/10.1017/s0028688500013072>
- Bauman, Z. (2001). *Community: seeking safety in an insecure world*. Polity.
- Baumert, N. (2003). *Koinonein und Metechain-synonym?: eine umfassende semantische Untersuchung* (Vol. 51). Verlag Katholisches Bibelwerk.
- Beaumont, E., & Brown, D. H. (2018). It's the sea and the beach more than anything for me': local surfer's and the construction of community and communitas in a rural Cornish seaside village. *Journal of Rural Studies*, 59, 58-66. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.02.003>
- Beck, U., & Beck-Gernsheim, E. (2001). *Individualization: institutionalized individualism and its social and political consequences*. SAGE.
- Becker, P. E., & Dhingra, P. (2001). Religious involvement and volunteering: implications for civil society. *Sociology of Religion*, 62(3), 315-335. <https://doi.org/10.2307/3712353>
- Becker, J. W., De Hart, J. J. M., & Mens, J. (1997). *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Sociaal Cultureel Planbureau.

- Becker, W., Gudjons, H., & Koller, D. (1976). *Groepsdynamika: haar grenzen en mogelijkheden in het licht van de Bijbel*. J.N. Voorhoeve.
- Bennis, W. G., & Shepard, H. A. (1956). A theory of group development. *Human Relations*, 9(4), 415–437. <https://doi.org/10.1177/001872675600900403>
- Berger, P. L. (1967). *The sacred canopy: elements of a sociological theory of religion*. Doubleday & Company.
- Berger, P. L. (2013). Postscript. In P. Heelas, D. Martin, & L. Woodhead (Eds.), *Peter Berger and the Study of Religion* (pp. 189-198). Routledge.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1991). *The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge*. Penguin UK.
- Berghuijs, J. T. (2014). *New spirituality and social engagement*. Ipskamp Drukkers.
- Berghuijs, J. T. (2018). *Meervoudig religieus: spirituele openheid en creativiteit onder Nederlanders*. Amsterdam University Press.
- Berkhof, H. (2013). *Christelijk geloof: een inleiding tot de geloofsleer* (10^e, ongewijzigde dr.). Uitgeverij Kok Kampen. (Originele bron gepubliceerd in 1973)
- Berne, E. (1975). *Wat er allemaal speelt: structuur en dynamiek van groepen en organisaties*. Uitgeverij Bert Bakker.
- Bernts, T., & Berghuijs, J. (2016). *God in Nederland 1966-2015*. Ten Have.
- Bernts, T., De Jong, G., & Hasan, Y. (2006). Een religieuze atlas van Nederland. In W. B. H. J. Van de Donk, A. P. Jonkers, G. J. Kronjee, & R. J. J. Plum (Red.), *Geloven in het publieke domein: verkenning van een dubbele transformatie* (pp. 39-138). Amsterdam University Press.
- Bernts, T., Dekker, G., & De Hart, J. J. P. (2007). *God in Nederland 1966-1996*. Ten Have.
- Bibby, R. W., & Brinkerhoff, M. B. (1973). The circulation of the saints: a study of people who join conservative churches. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12(3), 273-283. <https://doi.org/10.2307/1384428>
- Bisseling, H., De Roest, H. P., & Valstar, P. (2011). *Meer dan hout en steen: handboek voor sluiting en herbestemming kerkegebouwen*. Uitgeverij Boekencentrum.
- Blackshaw, T. (2010). *Key concepts in community studies*. SAGE.
- Bloch, J. P. (1998). *New spirituality, self, and belonging: how New Agers and neo-pagans talk about themselves*. Greenwood Publishing Group.
- Blokland, T., & Nast, J. (2014). From public familiarity to comfort zone: the relevance of absent ties for belonging in Berlin's mixed neighbourhoods. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(4), 1142-1159. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12126>
- Boersema, P. R. (2005). The evangelical movement in the Netherlands: new wine in new wineskins? In E. Sengers (Red.), *The Dutch and their Gods. secularization and transformation of religion in the Netherlands since 1950* (pp.163-179). Verloren.
- Boff, L. (1986). *EcclesioGenesis: the base communities reinvent the church*. Orbis Books.
- Bolman, L. G., & Deal, T. E. (2003). *Reframing organizations: artistry, choice and leadership* (3e ed.). Jossey-Bass.
- Bonhoeffer, D. (1981). *Leven met elkander* (4e dr.). Uitgeverij Boekencentrum. (Originele bron gepubliceerd in 1952)

- Bons-Storm, R. (2004). *Met één been in de kerk: verlangen naar een kerk die verschil maakt*. Theologische uitgeverij Narratio.
- Boonstra, J., & Gravenhorst, K. B. (1997). Macht en invloed in veranderingsprocessen: verschillen in machtsgebruik. *Tijdschrift voor arbeidsvraagstukken*, 13(3), 257–270. <http://rjh.ub.rug.nl/arbeidsvraagstukken/article/download/27758/25171>
- Boot, L. (z.d.). *De kracht van meditatie*. Theologie.nl. Geraadpleegd op 21 juni 2021, van <https://www.theologie.nl/boekrecensie/de-kracht-van-meditatie-door-lex-boot/>
- Borgman, E. (2006). *Metamorfosen: over religie en moderne cultuur*. Klement.
- Bosch, D. J. (2011). *Transforming mission: paradigm shifts in theology of mission*. Orbis books.
- Brear, M. (2019). Process and outcomes of a recursive, dialogic, member checking approach: a project ethnography. *Qualitative Health Research*, 29(7), 944-957. <https://doi.org/10.1177/1049732318812448>
- Bremmer, J. N. (2010). *The rise of christianity through the eyes of Gibbon, Harnack and Rodney Stark: a valedictory lecture on the occasion of his retirement from the chair of religious studies, in the faculty of theology and religious studies*. Barkhuis.
- Brewer, J. (2000). *Ethnography*. McGraw-Hill Education (UK).
- Brouwer, R. (2009). *Geloven in gemeenschap: het verhaal van een protestantse geloofsgemeenschap*. Uitgeverij Kok - Kampen.
- Brouwer, R., De Groot, K., De Roest, H. P., Sengers, E., Stoppels, S. (2007). *Levend Lichaam: dynamiek van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland*. Uitgeverij Kok Kampen.
- Brown, P. (2012). *Through the eye of a needle: wealth, the fall of Rome, and the making of christianity in the west, 350-550 AD*. Princeton University Press.
- Brown, R. M., & Brown, R. T. (2003). Faith and works: church-based social capital resources and African American political activism. *Social Forces*, 82(2), 617–641. <https://doi.org/10.1353/sof.2004.0005>
- Brown, R., & Pehrson, S. (2020). *Group processes: dynamics within and between groups* (2nd ed.). Blackwell.
- Browning, C., Soller, B., & Jackson, A. (2015). Neighbourhoods and adolescent health-risk behavior: an ecological network approach. *Social Science & Medicine*, 125, 163-172. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2014.06.028>
- Bruce, S. (2011). *Secularization: In defence of an unfashionable theory*. Oxford University Press.
- Bussemaker M. S., Jongers T., Schot E. J., & Joosten M. (2022). Ruimte voor ontmoeting. *Tijdschrift voor Gezondheidswetenschappen*. 100(1), 36-39. <https://doi.org/10.1007/s12508-021-00320-z>
- Campbell, D. E., & Yonish, S. J. (2003). Religion and volunteering in America, In C. E. Smidt (ed.), *Religion as social capital: producing the common good* (pp. 87-106). Baylor University Press.
- Campbell, H. A., & Garner, S. (2016). *Networked theology: negotiating faith in digital culture*. Baker Academic.

- Campbell, R., Sefl, T., Wasco, S. M., & Ahrens, C. E. (2004). Doing community research without a community: creating safe space for rape survivors. *American Journal of Community Psychology*, 33(3–4), 253–261. <https://doi.org/10.1023/b:ajcp.0000027010.74708.38>
- Castells, M. (2000a). *End of millennium, volume III: the information age: economy, society and culture*. Wiley-Blackwell.
- Castells, M. (2000b). *The rise of the network society: the information age: economy, society and culture*. Wiley-Blackwell.
- Chester, A. (1997). The Pauline communities. In M. Bockmuehl, M. B. Thompson (Eds.), *A vision of the church: studies in early Christian ecclesiology* (pp.105-120). Clark, FS Sweet.
- Church of England. (1994). *Breaking new ground*. Church House Publishing.
- Colclough, G., & Sitaraman, B. (2005). Community and social capital: what is the difference? *Sociological Inquiry*, 75(4), 474–496. <https://doi.org/10.1111/j.1475-682x.2005.00133.x>
- Daiber, K.-F. (2002). Mysticism: Troeltsch's third type of religious collectivities. *Social Compass*, 49(3), 329–341. <https://doi.org/10.1177/0037768602049003002>
- Davie, G. (1994). *Religion in Britain since 1945: believing without belonging*. Wiley-Blackwell.
- Davie, G. (2007). Vicarious religion: a methodological challenge. In N.T. Ammerman (ed.), *Everyday religion: observing modern religious lives* (pp. 21-36). Oxford University Press eBooks.
- Day, G. (2006). *Community and Everyday Life*. Routledge.
- De Beer, P. (2004). Individualisering zit tussen de oren. In J.-W. Duyvendak & M. Hurenkamp (Red.), *Kiezen voor de kudde: lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (pp.18-36). Uitgeverij Van Gennepe.
- De Bruijn, E. (2015). *Twintigers tussen zuil en wereldstad*, Geraadpleegd op 19 mei 2023 van <https://www.onderwegonline.nl/wp-content/uploads/2015/03/Twintigers-tussen-zuil-en-wereldstad.pdf>
- De Groot, C. N., Pieper, J. Z. T., & Putman, W. B. M. (Eds.). (2013). *Zelf zorgen voor je ziel: de actualiteit van christelijke spirituele centra*. [Utrechtse Studies; No. 17]. Parthenon.
- De Hart, J. J. M., & Dekker, P. (2005). Churches as voluntary associations: their contribution to democracy as a public voice and source of social and political involvement. In S. Roßteutscher (Red.), *Democracy and the role of associations, political, organizational and social contexts* (pp. 168-196). Routledge.
- De Hart, J. J. M. (2011). *Zwevende gelovigen: oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Uitgeverij Bert Bakker.
- De Hart, J. J. M., & Van Houwelingen, P. (2018). *Christenen in Nederland: kerkelijke deelname en christelijke geloofsgedrag*. Sociaal Cultureel Planbureau. Webversie.
- De Hart, J. J. M., Van Houwelingen, P., & Huijnk, W. (2022). *Religie in een pluriforme samenleving: diversiteit en verandering in beeld. Deel 3: Buiten kerk en moskee*. Sociaal Cultureel Planbureau. Webversie.

- De Jong, G. (2004). *Toetreders: inventarisatie van het aantal nieuwe leden binnen protestantse kerkelijke gemeentes* [Kaski rapportnummer 528], Kaski, geraadpleegd op 15 augustus 2019 van <http://www.ru.nl/kaski/onderzoek/publicaties/2004/>
- De Jong, G. (2008). *Doen alsof er niets is. Een sociologische gevalstudie over de opbouw van een kerkelijke gemeente gezien als dynamische configuratie*. Ponsen & Looyen.
- De Jong- Van Campen, A. M. G. J. (2009). *Mystagogie in werking: hoe menswording en gemeenschapsvorming gebeuren in christelijke inwijding*. Boekencentrum.
- De Jonge, A. (2022). *Als een madeliefje tussen de straatstenen: Soteriologische en ecclesiologische opvattingen van practicioners in evangelicale missionaire gemeenschapsvorming*. Buijten & Schipperheijn Motief.
- Dekker, P., & De Hart, J. J. P. (2006). Kerkgangers, investeerders in the civil society. In Sociaal Cultureel Planbureau, *Investeren in vermogen: sociaal en cultureel rapport 2006* (pp. 317-338). Sociaal Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., & De Hart, J. J. M. (2011). Informele groepen in de huidige tijd: Asten en Dordrecht. In E. van den Berg, P. Van Houwelingen, & J. J. M. de Hart, J. (Eds.), *Informele groepen* (pp. 52-68). Sociaal Cultureel Planbureau.
- Dekker, W. (2015). *Tegendraads en bij de tijd: verder in het spoor van Bonhoeffer* (1e dr.). Uitgeverij Boekencentrum.
- De Reuver, R., & Vellekoop, M. (2019). *Mozaïek van kerkplekken: over verbinding tussen bestaande en nieuwe vormen van kerk-zijn* geraadpleegd op 10 november 2021, van <https://protestantsekerk.nl/download8174/LWK%2019-01%20Moza%C3%AFek%20van%20kerkplekken%20synodeversie%20april%202019.pdf>
- Derkse, W. (2003). *Een levensregel voor beginners: Benedictijnse spiritualiteit voor het dagelijkse leven*. Lannoo.
- De Roest, H. P. (2001). *Ik geloof het wel: Een empirisch-theologisch onderzoek onder 150 kerkenraden en 56 oud-ambtsdragers naar verminderde participatie van oud-kerkenraadsleden aan de kerkdienst*. Uitgeverij Landelijk Dienstencentrum Samenop-Wegkerken.
- De Roest, H. P. (2005). *En de wind steekt op! kleine ecclesiologie van de hoop*. Uitgeverij Meinema.
- De Roest, H. P. (2008). Ecclesiologies at the margin. In G. Mannion and L. S. Mudge (Eds.), *The Routledge Companion to the Christian Church* (pp. 251-271). Routledge.
- De Roest, H. P. (2010). *Een huis voor de ziel: gedachten over de kerk voor binnen en buiten*. Uitgeverij Meinema.
- De Roest, H. P. (2012). Kerkennacht: een momentane gemeenschap? *Handelingen, tijdschrift voor praktische theologie en religievetenschappen*, 39(4), 55-65.
- De Roest, H. P. (2013). Losing a common space to connect: an inquiry into inside - perspectives on church closure using visual methods. *International Journal of Practical Theology*, 17(2), 292-313. <https://doi.org/10.1515/ijpt-2013-0018>
- De Roest, H. P. (2015). The focus group method in practical ecclesiology: performative effects and ecclesiological rationale. *Ecclesial Practices*, 2(2), 235-254. <https://doi.org/10.1163/22144471-00202005>

- De Roest, H. P. (2019). *Collaborative practical theology: engaging practitioners in research on christian practices*. Brill.
- Dienstencentrum Protestantse Kerk. (2017, juni). *Statistische jaarbrief 2017 van de Protestantse Kerk in Nederland kerkrentmeesters*. Geraadpleegd op 28 februari 2023, van <https://www.kerkrentmeester.nl/geld-pkn-afdrachten-statistische-jaarbrief-pkn-2017/>
- Dienstenorganisatie Protestantse kerk. (2018a, februari). *Tussen wildgroei en vernieuwing: over de verbinding van nieuwe kerkplekken met de Protestantse Kerk [startpaper]*. Geraadpleegd op 10 november 2021, van <https://protestantsekerk.nl/download8129/Onderzoeksrapport%20-%20Over%20speelruimte%20en%20spanning.pdf>
- Dienstenorganisatie Protestantse Kerk. (2018b, oktober). *Welke veranderingen heeft de Kerkorde 2018 voor u als gemeente? Een overzicht van de belangrijkste wijzigingen*. Geraadpleegd op 11 januari 2022, van <https://protestantsekerk.nl/download7832/PKN-Belangrijkste%20veranderingen%20Kerkorde%202018.pdf>
- Dienstenorganisatie Protestantse Kerk. (2020). *Tussenstand pionieren: de impact van pionieren op sociale verbondenheid en geloofsontwikkeling*. Geraadpleegd op 10 november 2021, van <https://lerenpionieren.nl/impactonderzoek/>
- Dienstenorganisatie Protestantse Kerk. (2021, 8 januari). *De toekomst open tegemoet: beleidskader voor de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk bij de visienota 'Van U is de toekomst'*. Geraadpleegd op 10 november 2021, van <https://protestantsekerk.nl/download25250/PKN%20De%20toekomst%20open%20tegemeet.pdf>
- Dijkstra-Algra, N., & Stoppels, S. (2017). *Back to basics: zeven cruciale vragen rond missionair kerk-zijn*. KokBoekencentrum Non-Fictie.
- Dijkstra, N., & Vellekoop, M. (2014, januari). *Pionieren vanuit de Protestantse Kerk* (1e dr.). Libertas.
- Dijkstra, N. & Vellekoop, M. (2015, februari). *Pionieren vanuit de Protestantse Kerk* (3e dr.). Schotanus & Jens.
- Domburg, H., & Jonkers, J. B. G. (2014). *Missionair pionieren: een onderzoeksverslag*. Protestantse Kerk in Nederland.
- Doornebal, J. (Red.). (1998). *Voor wie nieuw is hier: de Utrechtse centrumgemeente, een toegankelijke kerk*. Dabar Luyten.
- Doornenbal, R. J. A. (2012). *Crossroads: an exploration of the emerging-missional conversation with a special focus on "missional leadership" and its challenges for theological education*. Eburon Uitgeverij B.V.
- Douma, J. R. (2012). *Vrucht van de geest: bijbelstudies over Galaten 5*. ArkMedia.
- Droogers, A. F. (2006). *Het gedwongen huwelijk tussen Vrouw Religie en Heer Macht*. Vrije Universiteit.
- Dunn, J. D. G. (2006). *The theology of Paul the apostle*. Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Dutton, C. M. (2017). *The ecclesial reality of Fresh Expressions: "doing church differently" in the Liverpool district of the methodist church*. [Ph.D-dissertation] (eprint).

- Duyvendak, J.-W., & Hurenkamp, M. (2004). *Kiezen voor de kudde: lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Uitgeverij Van Genneep.
- Duyvendak, J.-W., & Wekker, F. (2003). *Thuis in de openbare ruimte? over vreemden, vrienden en het belang van amicaliteit*. Den Haag: Platform 31.
- Duyvendak, J.W., & Wekker, F. (2015). *Thuis in de openbare ruimte: over vreemden, vrienden en het belang van amicaliteit*. NICIS.
- Duyvendak, J.W., & Wekker, F. (2016) At home in the city? the difference between friendship and amicability. In V. Mamadouh, & A. Van Wageningen (Eds.), *Urban Europe: fifty tales of the city* (pp.23-29). AUP.
- Engbersen, R., & Jansen, J. (Red.). (2021). *Wij in de Wijk 3*. Movisie.
- Esbach, H. (2005). *Als de moederkerke zwanger wordt: protestantse pioniersplekken als uitdaging voor de gemeente*. Geraadpleegd op 27 mei 2017, van <https://www.kerken.com/ebooks/Als%20de%20moederkerk%20zwanger%20wordt.pdf>
- Etzioni, A. E. O. (1999). Face-to-face and computer-mediated communities: a comparative analysis. *The Information Society*, 15(4), 241–248. <https://doi.org/10.1080/019722499128402>
- Felling, A., Peters, J., & Scheepers, P. (Red.). (2000). *Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw: empirisch onderzoek naar overstreden hypothesen*. Van Gorcum.
- Flensner, K. K., & Von Der Lippe, M. (2019). Being safe from what and safe for whom? a critical discussion of the conceptual metaphor of ‘safe space’. *Intercultural Education*, 30(3), 275–288. <https://doi.org/10.1080/14675986.2019.1540102>
- Frost, M., & Hirsch, A. (2003). *The shape of things to come: innovation and mission for the 21st-Century Church*. Hendrickson Publishers.
- Gabriel, K. (1996). Gesellschaft im umbruch: wandel des religiösen. In H.Höhn, & K. Gabriel. *Krise der immanenz: religion an den grenzen der moderne*. (pp.31-49). Fischer Taschenbuch Verlag.
- Ganzevoort, R. (2009). Zombie-theologie en de terugkeer van religie. *Narhex* 9(3):5-8.
- Gastelaars, M. M. (2006). *Excuses voor het ongemak: de vele gevolgen van klantgericht organiseren*. Uitgeverij SWP.
- Generale synode. (2019, juni). *Besluit inzake opneming van nieuwe kerkplekken als buitengewone gemeente in de Protestantse Kerk in Nederland [LWK 19-01]*. Geraadpleegd op 10 november 2021, van <https://protestantsekerk.nl/synodeagenda/generale-synode-juni-2019/>
- George, L. S., & Park, C. L. (2017). The multidimensional existential meaning scale: a tripartite approach to measuring meaning in life. *The Journal of Positive Psychology*, 12(6), 613–627. <https://doi.org/10.1080/17439760.2016.1209546>
- Giulianotti, R., & Robertson, R. (2012). Glocalization and sport in Asia: diverse perspectives and future possibilities. *Sociology of Sport Journal*, 29(4), 433–454.
- Glock, C. Y. (1962). On the study of religious commitment. *Religious Education*, 57(sup4), 98–110. <https://doi.org/10.1080/003440862057s407>
- Glock, C. Y., & Stark, R. (1965). *Religion and society in tension*. Rand Mc Nally.

- Gold, R. L. (1958). Roles in sociological fieldwork. *Social forces* 36(3) 217-223
<https://doi.org/10.2307/2573808>
- Goheen, M. P. (2000). *As the Father has sent me, I am sending you: J.E. Lesslie Newbigin's missionary ecclesiology*. <http://www.missionworldview.com/wp-content/uploads/2011/06/Newbigins-Missionary-Ecclesiology.pdf>
- Granovetter, M. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380. <https://doi.org/10.1086/225469>
- Gustafson, J. M. (1961). *Treasures in earthen vessels*. Harper & Brothers.
<https://doi.org/10.1123/ssj.29.4.433>
- Hakkenes, E. (2006, 5 september). Protestanten straks kleine minderheid. *Trouw*. Geraadpleegd op 8 april 2018, van <https://www.trouw.nl/nieuws/protestanten-straks-kleine-minderheid~becf6bee/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.nl%2F>
- Hammer, O. (2004). *Claiming knowledge: strategies of epistemology from theosophy to the New Age*. Brill.
- Hammersley, M. (2018). What is ethnography? Can it survive? Should it? *Ethnography and Education*, 13(1), 1–17. <https://doi.org/10.1080/17457823.2017.1298458>
- Hammersley, M., & Atkinson, P. (2007). *Ethnography: principles in practice* (3th ed.). Cromwell Press.
- Hanegraaff, W.J. (1996). *New Age religion and western culture: esotericism in the mirror of secular thought*. Brill.
- Hanegraaff, W. J. (1999). New Age spiritualities as secular religion: a historian's perspective. *Social Compass*, 46(2), 145–160.
<https://doi.org/10.1177/003776899046002004>
- Harrison, A. K. (2018). *Ethnography*. Oxford University Press.
- Harwig, C., Roeland, J., & Stoffels, H. (2018). Click to connect: participation and meaning in an online church. *Ecclesial Practices*, 5(1), 22–38. <https://doi.org/10.1163/22144471-00501004>
- Haspels, N. E. (1999). *Binding en verbond: gewenste en veronderstelde betrokkenheid bij de kerkelijke gemeente*. Uitgeverij Kok.
- Heelas, P., & Woodhead, L. (2005). *The Spiritual revolution: why religion is giving way to spirituality*. Wiley-Blackwell.
- Hegstad, H. (2013). *The real church: an ecclesiology of the visible*. Wipf and Stock Publishers.
- Hiebert, P. G. (1979). Sets and structures: a study of church patterns. In D.J. Hesselgrave (ed.), *New horizons in world mission: evangelicals and the christian mission in the 1980s: papers and responses prepared for the consultation on theology and mission, Trinity evangelical divinity school, School of world mission and evangelism* (pp.217-227). Baker Publishing Group.
- Hiebert, P. G. (1994). *Anthropological reflections on missiological issues*. Baker Academic.
- Hillery, G. A. (1955). Definitions of community: areas of agreement. *Rural Sociology*, 20, 111–123. <http://ci.nii.ac.jp/naid/10019673246>
- Hoedemaker, B. (1978). *Met Christus bij anderen: opmerkingen over dialoog en apostolaat*. Uitgeverij Ten Have.

- Hoedemaker, B. (2000). *Met anderen tot Christus: zending in een postmissionair tijdperk*. Uitgeverij Boekencentrum.
- Hoekendijk, J.C. (1964). *De kerk binnenste buiten*. Uitgeverij Ten Have.
- Hof, E. D. (2016). *Reimagining mission in the postcolonial condition: a theology of vulnerability and vocation at the margins*. Boekencentrum Academic.
- Holyhome.nl. (z.d.). *Klassieke liturgische formulieren: een bertaling*. Geraadpleegd op 21 oktober 2021, van <https://www.holyhome.nl/Hertaalde%20formulieren%20Klassieke%20liturgische%20formulieren%20.pdf>
- Horrell, D. G. (2006). *An introduction to the sStudy of Paul* (2nd ed.). A & C Black.
- Horsley, R. A. (2004). 1 Corinthians: a case study of Paul's assembly as an alternative society. In E. Adams & D. G. Horrell (Eds.), *Christianity at Corinth: the quest for the Pauline church* (pp. 227-240). Westminster John Knox Press.
- Hufkens, T., & Juchtmans, G. (2013). *Spiritualiteit in nieuwe wijken: Spirituele plekken en de belevingswaarden voor de bewoners van twee nieuwe wijken in Antwerpen*. IKKS vzw.
- Hunter, M. K. (2008). Cultivating the art of safe space. *International Journal of Research in Economics and Social Sciences*, 13(1), 5–21. <https://doi.org/10.1080/13569780701825195>
- Hurenkamp, M., & Duyvendak, J. W. (2008). De zware plicht van de lichte gemeenschap. *Krisis*, 28(1), 1–14. https://pure.uva.nl/ws/files/4335737/63288_297933.pdf
- Immink, F. G. (2014). *The touch of the sacred: the practice, theology, and tradition of christian worship*. Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Ingham, A. G., & McDonald, M. G. (2003). Sport and community/*communitas*. In R. Wilcox, R. C., Andrews, D. L., & R. Pitter, *Sporting dystopias: the making and meanings of urban sport cultures* (pp.17-34). State University of New York Press.
- Ingold, T. (2014). That's enough about ethnography! *Hau: The Journal of Ethnographic Theory*, 4(1), 383–395. <https://doi.org/10.14318/hau4.1.021>
- Jahn, S., Cornwell, T. B., Drengner, J., & Gaus, H. (2018). Temporary communitas and willingness to return to events. *Journal of Business Research*, 92, 329–338. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.08.005>
- James, C. B. (2018). *Church planting in post-christian soil: theology and practice*. Oxford University Press.
- Jenkins, C. M. N. (2019). *A new koinonia: rediscovering community through online communities of practice* [DMin diss.]. George Fox University. <http://digitalcommons.georgefox.edu/dmin/313>
- Jespers, F. (2009). *Nieuwe religiositeit in Nederland: gevalsstudies en beschouwingen over alternatieve religieuze activiteiten*. Damon.
- Jespers, F. (2013). Nieuwe spirituelen: wel netwerken, maar steeds minder religie. *Religie & samenleving*, 8(1), 238–258. <https://doi.org/10.54195/rs.12679>

- Jobsen, P., & Metaal, S. (2011, 27 januari). *PKN in contact met Nederland: kijk op het leve en kijk op geloven*. Geraadpleegd op 20 februari 2017, van <http://www.oosterkerkzeist.nl/wp-content/uploads/2017/08/20110127-presentatie-Motivaction.pdf>
- Jobsen, P., & Metaal, S. (2009). *Analyse Mentality-milieus: zingevingsprofielen en relatie tot de PKN*. Geraadpleegd op 20 februari 2017, van: https://pga-b.nl/wp-content/uploads/Rapport_Mentality_en_Zingeving.pdf
- Johnson, D. W. (2008). *Groepsdynamica, theorie en vaardigheden*. Pearson Education.
- Kaljouw, M. (2020). Waarom mag het niet wat meer onze kerk zijn? *Bestuurswetenschappen*, 74(3), 27–40. <https://doi.org/10.5553/bw/016571942020074003005>
- Kaski. (2023). *Kerkgebouwen en parochies*. Geraadpleegd op 24 februari 2023, van www.ru.nl/kaski/onderzoek/cijfers-rooms/virtuele_map/kerkgebouwen_en/
- Kearney, G., Corman, M. K., Hart, N., Johnston, J. J., & Gormley, G. (2019). Why institutional ethnography? Why now? Institutional ethnography in health professions education. *Perspectives on medical education*, 8(1), 17–24. <https://doi.org/10.1007/s40037-019-0499-0>
- Kennedy, J. (2010). *Stad op een berg: de publieke rol van protestantse kerken*. Boekencentrum.
- Kinnaman, D., Matlock, M., & Hawkins, A. (2019). *Faith for exiles: 5 ways for a new generation to follow Jesus in digital babylon*. Baker Books.
- Klomp, M., & Van Der Meulen, M. (2017). The Passion as ludic practice: understanding public ritual performances in late modern society: a case study from the Netherlands. *Journal of Contemporary Religion*, 32(3), 387–401. <https://doi.org/10.1080/13537903.2017.1362879>
- Knoblauch, H., Tuma, R., & Schnettler, B. (2014). Video analysis and videography. In U. Flick (ed.), *The SAGE Handbook of Qualitative Data Analysis*. SAGE Publications, Inc. *eBooks*. <https://doi.org/10.4135/9781446282243>
- Krackhardt, D. (1999). The ties that torture: Simmelian tie analysis in organizations. *Research in the Sociology of Organizations*, 16(1), 183-210. https://doi.org/10.1007/978-3-658-21742-6_70
- Kregting, J., & Bernts, A. P. J. (2003). *Spiritualiteit in Nederland*. Kaski.
- Kronjee, G., & Lampert, M. (2006). Leefstijlen in zingeving. In W. B. H. J. Van de Donk, W.B.H.J., A. P. Jonkers, G. J. Kronjee, & R.J.J. Plum (Eds.), *Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie* (pp.171-208). Amsterdam University Press.
- Kuhnke, U. (1992). *Koinonia: zur theologischen rekonstruktion der identität christlicher Gemeinde*. Patmos.
- Lakshmanan, R. (2014). A new way of being Church: FABC teaching on basic ecclesial communities. *East Asian Pastoral Review*, 51(2) 140-165.
- Landelijk projectteam pionieren. (2014, 19 maart). *Hoe start je een pioniersplek? over de rol van erediensten en de waarde van de pioniersreis*. Geraadpleegd op 10 september 2014, van <https://lerenpionieren.nl/hoe-start-je-een-pioniersplek/>

- Landelijk projectteam pionieren. (2016a, 5 februari). *Pionieren evalueren in het derde jaar: over de inhoud, het proces en de besluitvorming*. Geraadpleegd op 8 september 2016, van <https://lerenpionieren.nl/evalueren/>
- Landelijk projectteam pionieren. (2016b, 19 februari). *Community bouwen: ruimte creëren voor de groei van onderlinge relaties*. Geraadpleegd op 20 maart 2016, van <https://lerenpionieren.nl/kernthemas/pioniersreis/community-bouwen/>
- Landelijk team pionieren. (2016, 26 mei). *Netwerk ontwikkelen: ruimte creëren voor de groei van onderlinge relaties*. Geraadpleegd op 8 september 2016, van <https://lerenpionieren.nl/kernthemas/pioniersreis/netwerk-ontwikkelen/>
- Last, G. (2006). Orlando Bottenbley & de wijde poorten van de Bethel. Penn.
- Lemons, J. D. (2018). *Theologically engaged anthropology*. Oxford University Press.
- Lemons, J.D. (Eds.). (2013). *Theologically engaged anthropology*. Oxford University Press.
- Lewin, C., & Lewin, G. W. (1948). *Resolving social conflicts: selected papers on group dynamics*. Harper & Row.
- Lewis, C. S. (2001). *The weight of glory: and other addresses*. Harper Collins Publishers.
- Lewis, R., Sharp, E. A., Remnant, J., & Redpath, R. (2015). Safe spaces: experiences of feminist women-only space. *Sociological Research Online*, 20(4), 105–118. <https://doi.org/10.5153/sro.3781>
- Lietaert Peerbolte, L. J. (2003). *Paul the missionary*. Peeters.
- Light, D. (2010). The final stage? writing up ethnographic research. In J. Scott-Jones, & S. Watt, *Ethnography in social science practice*. Routledge.
- Longenecker, R. N. (2002). *Community formation in the early church and in the church today*. Hendrickson Publishers.
- Luckmann, T. (1967). The invisible religion: the problem of religion in modern society. Collier-Macmillan.
- Lundström, M., & Lundström, T. (2020). Podcast ethnography. *International Journal of Social Research Methodology*, 24(3), 289–299. <https://doi.org/10.1080/13645579.2020.1778221>
- Luttikhuis, B. A. M. (1992). *Een grensgeval: oorsprong en functie van het territoriale beginsel in het gereformeerde kerkrecht*. s.n.
- MacDonald, M. Y. (1999). Ritual in the Pauline churches. In D. G. Horrell, *Social-scientific approaches to New Testament interpretation* (pp.233-248). T&T Clark.
- Machielse, A. (2011) Sociaal isolement bij ouderen: een typologie als richtlijn voor effectieve interventies. *Journal of social intervention: Theory and practice*, 20(4), 40-61. <https://doi.org/10.18352/jsi.287>
- Manning, J. (2017). In vivo coding. In J. Matthes, *The international encyclopedia of communication research methods* (pp. 1-2). Willey Blackwell.
- Marti, G., & Ganiel, G. (2018). *The deconstructed church: understanding emerging christianity*. Oxford University Press.
- Martin, D. (1969). *The religious and the secular: studies in secularization*. Routledge & Keegan Paul.
- Maso, I., & Smaling, A. (1998). *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*. Boom.

- Maxwell, J. A. (2013). *Qualitative research design: an interactive approach* (3th ed.). SAGE.
- McGavran, D. A. (1990). *Understanding church growth*. Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Meeks, W. A. (1983). *The first urban christians: the social world of the apostle Paul*. Yale University Press.
- Meijers, E. (2019). Come and eat: table fellowship as a fundamental form of diakonia. *Diaconia* 10(1), 85-111. 10.13109/diac.2019.10.1.85.
- Meyer, B. (2009). *Aesthetic formations: media, religion, and the senses*. Palgrave.
- Moderamen Generale Synode Bestuur Dienstenorganisatie. (2013, oktober). *Met hart en ziel: beleidsplan 2013-2016 voor de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland*. Geraadpleegd op 2 juni 2023, van https://protestantsegemeentevlieland.nl/wp-content/uploads/2021/04/beleidsplan-dienstenorganisatie_2013-2016.pdf
- Moisander, J., Närvänen, E., & Valtonen, A. (2020). Interpretive marketing research: using ethnography in strategic market development. In L. M. Visconti, L. Peñaloza, & N. Toulouse, N. (Eds.), *Marketing management: a cultural perspective* (chapter 15). Routledge.
- Molendijk, A. L. (2019). Ernst Troeltsch and mysticism. *Interdisciplinary Journal for Religion and Transformation in Contemporary Society*, 5, 8-32. <https://doi.org/10.30965/23642807-00501002>
- Mostert, M. (2005). De kerstening van Nederland. *Historisch Nieuwsblad*. Geraadpleegd op 12 augustus 2019, van <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6626/de-kerstening-van-nederland.html>
- Moynagh, M. (2012). *Church for every context: an introduction to theology and practice*, CSM Press.
- Moynagh, M. (2017). *Church in life: innovation, mission and ecclesiology*. SCM Press.
- Müller, S. (2016). *Fresh Expressions of Church: ekklesiologische beobachtungen und interpretationen einer neuen kirchlichen bewegung*. Theologischer Verlag Zürich.
- Murray, S. (1998). *Church planting: laying foundations*. Paternoster.
- Nabhan-Warren, K., & Wigg-Stevenson, N. (2021). Situating the ‘crisis of representation’ in ethnographic approaches to theology and working toward community-centered, dialogic approaches. *Ecclesial practices*, 8(2), 123-128. <https://doi.org/10.1163/22144471-bja10032>
- Need, A., & De Graaf, N. D. (1996). ‘Losing my religion’: a dynamic analysis of leaving the church in the Netherlands. *European Sociological Review*, 12(1), 87-99. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.esr.a018179>
- Nelson, G. K. (1969). The spiritualist movement and the need for a redefinition of cult. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 8(1), 152-169. <https://doi.org/10.2307/1385263>
- Nelson-Becker, H., & Sangster, K. (2019). Recapturing the power of ritual to enhance community in aging. *Journal of Religion, Spirituality & Aging*, 31(2), 153-167. <https://doi.org/10.1080/15528030.2018.1532858>

- Niemelä, K. (2015). No longer believing in belonging: a longitudinal study of Finnish generation Y from confirmation experience to church-leaving. *Social Compass*, 62(2), 172–186. <https://doi.org/10.1177/0037768615571688>
- Nissen, P. (2005). De kerstening van christenen. In C. Caspers, F. Korsten, & P. Nissen (Red.), *Wegen van kerstening in Europa: 1300 – 1900* (pp.7-15). Damon.
- Nissen, P. (2008). De Nederlandse religieuzen en hun erfgoed. *Streven*, 75, 292–303. <https://repository.ubn.ru.nl/handle/2066/71844>
- Noaks, L., & Wincup, E. (2004). *Criminological research: understanding qualitative methods*. SAGE.
- Noordmans, O. (1955). *Gestalte en geest*. Uitgeversmaatschappij Holland.
- Noort, G., Paas, S., De Roest, H. & Stoppels, S. (2008). *Als een kerk opnieuw begint: handboek voor missionaire gemeenschapsvorming*. Uitgeverij Boekencentrum
- Omta, F. F. (2019). *Sin: against whom or against what? an assessment of Barth's and Tillich's perspectives on sin and sanctification in comparison to views of New Age authors*. [PhD-Thesis: Research and graduation internal, Vrije Universiteit Amsterdam]. Kok Boekencentrum.
- Oomkes, F. R. (2004). *Training als beroep: sociale en interculturele vaardigheid* (4^e dr.). Boom.
- O'Reilly, K. (2012). *Ethnographic Methods*. Routledge.
- Paas, S. (2002). *Thuiskomen: gesprekken met toetreders*. Bureau Evangelisatie.
- Paas, S. (2004). *De werkers van het laatste uur: de inwijding van nieuwkomers in het christelijk geloof en in de christelijke gemeente* (2^e dr.). Uitgeverij Boekencentrum.
- Paas, S. (2015). *Vreemdelingen en priesters: christelijke missie in een postchristelijke omgeving*. Boekencentrum.
- Paas, S. (2016). *Church planting in the secular west: learning from the European experience*. Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Paas, S. (2018). A Case Study of Church Growth by Church Planting in Germany: Are They Connected? *International Bulletin of Mission Research*, 42(1), 40–54. <https://doi.org/10.1177/2396939317738896>
- Paas, S. (2019). *Pilgrims and priests: christian mission in a post-christian society*. SCM Press.
- Paas, S., & Bartholomä, P. F. (2020). The missional future of free churches in a secular context: a German case study. *Journal of Empirical Theology*, 33(2), 157–177. <https://doi.org/10.1163/15709256-12341388>
- Paas, S., & Schaeffer, H. (2021). Reconciled community on finding a soteriology for Fresh Expressions, *Ecclesiology* 17(3), 325–47. 10.1163/17455316-bja10013
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods* (2nd ed.). SAGE
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods* (3rd ed.). SAGE
- Peräkylä, A. (2005). Analyzing talk and text. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The Sage handbook of qualitative research* (pp. 869–886). SAGE.
- Pervo, R. I. (2009). *Acts: a Commentary* (H. W. Attridge, Ed.). 1517 Media. <https://doi.org/10.2307/j.ctvb6v8c6>
- Philippa, M. (2003). *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam University Press.

- Pleizier, T. (2010). *Religious involvement in hearing sermons: a grounded theory study in empirical theology and homiletics*. Eburon Uitgeverij B.V.
- Pons-de Wit, A. S., Houtman, D., Exalto, J., van Lieburg, F. A., Roeland, J. H., & Wisse, M. (2019). Buildings and Bibles between profanization and sacralization: semiotic ambivalence in the protestant Dutch bible belt. *Material Religion*, 15(1), 1-26. <https://doi.org/10.1080/17432200.2018.1541696>
- Possamai, A. (2005). *In search of New Age spiritualities* (1st ed.). Ashgate.
- Protestantse Kerk. (z.d.a). *Over ons*. Geraadpleegd op 23 december 2021, van www.protestantsekerk.nl/over-ons/
- Protestantse Kerk. (z.d.b). *Structuur Protestantse kerk*. Geraadpleegd op 23 december 2021, van www.protestantsekerk.nl/synode/structuur
- Protestantse Kerk. (2021) *Speelruimte gezocht: protestantse visie op kerkegebouwen*. Geraadpleegd op 10 november 2021, van <https://protestantsekerk.nl/download25743/PKN%20Speelruimte%20gezocht.pdf>
- Protestantse Kerk. (2022, 10 november). *Protestantse Kerk en de visie op het ambt*. Geraadpleegd op 23 november 2022, van <https://protestantsekerk.nl/verdieping/protestantse-kerk-en-de-visie-op-het-ambt>
- Protestantse Kerk in Nederland. (2005, november). *Leven van de verwondering: visie op het leven en werken van de kerk in haar geheel*. Libertas.
- Protestantse Kerk in Nederland. (2009). *Een protestantse visie op het kerkegebouw: met een praktisch-theologisch oogmerk*. Geraadpleegd op 28 februari 2023, van [https://protestantsekerk.nl/download391/Een%20protestantse%20visie%20op%20het%20kerkegebouw%20\(AZ%200.18\).pdf](https://protestantsekerk.nl/download391/Een%20protestantse%20visie%20op%20het%20kerkegebouw%20(AZ%200.18).pdf)
- Protestantse Kerk in Nederland. (2017, januari). *Op hoop van zegen: ontwikkelingen, geleerde lessen en uitdagingen na acht jaar pionieren*. Geraadpleegd op 3 maart 2017, van <http://lerenpionieren.nl/wp-content/uploads/2017/01/Tussenstand-pionieren-januari-2017-Op-hoop-van-zegen.pdf>
- Protestantse Kerk in Nederland afdeling Missionair Werk en Kerkgroei. (2013, februari). *Op weg naar honderd pioniersplekken*. Protestantse Kerk in Nederland.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. Simon and Schuster.
- Raadgever, G. T., Mostert, E., & Van De Giesen, N. (2008). Identification of stakeholder perspectives on future flood management in the Rhine basin using Q methodology. *Hydrology and Earth System Sciences*, 12(4), 1097–1109. <https://doi.org/10.5194/hess-12-1097-2008>
- Raad voor de leefomgeving en infrastructuur. (2020). *Toegang tot de stad: hoe publieke voorzieningen, wonen en vervoer de sleutel voor burgers vormen*. Geraadpleegd op 10 december 2021, van https://www.rli.nl/sites/default/files/toegang_tot_de_stad_website_def.pdf

- Rapley, T. (2014). Sampling strategies in qualitative research. In U. Flick (Red.), *Sage handbook of qualitative data analysis*. SAGE.
- Reader, J. (2008). *Reconstructing practical theology: the impact of globalization*. Ashgate Publishing Limited.
- Remmerswaal, J. L. M. (1992). *Begeleiden van groepen: groepsdynamiek in praktijk*. Bohn Stafleu van Loghum.
- Remmerswaal, J. L. M. (2003). *Handboek groepsdynamica: een nieuwe inleiding op theorie en praktijk* (6^e ed., herziene dr.). Uitgeverij H. Nelissen.
- Remmerswaal, J. L. M. (2013). *Handboek groepsdynamica: een inleiding op theorie en praktijk*. Boom Nelissen.
- Riesebrodt, M. (2010). *The promise of salvation: a theory of religion*. University of Chicago Press.
- Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. (2012). *Een toekomst voor kerken: handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkegebouwen*. Lecturis.
- Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. (2019). *Bouwstenen voor een kerkenvisie: Handreiking 2019*. Xerox/OBT.
- Riphagen, J. (2021). *Church-in-the-neighbourhood: a spatio-theological ethnography of protestant christian place-making in the suburban context of Lunetten, Utrecht*. [PhD-Thesis - Research and graduation internal, Vrije Universiteit Amsterdam]. s.l.
- Roeland, J. (2008). De religieuze acceptatie van het zelf: identiteit bij neo-evangelicale jongeren. In A. W. Musschenga, & G. Siertsema (Red.), *De utopie van de maakbaarheid: essays over het zelf, de moraal en de natuur* (pp. 115-135). Uitgeverij Ten have.
- Roxburgh, A. (2010). *Missional map-making: skills for leading in times of transition*. Joessey-Bas.
- Ruiter, S., & De Graaf, N. D. (2006). National context, religiosity, and volunteering: results from 53 Countries. *American Sociological Review*, 71(2), 191–210. <https://doi.org/10.1177/000312240607100202>
- Saldaña, J. (2009). *The coding manual for qualitative researchers*. Sage Publications Limited.
- Schelling, P. (1996). *Tegen de Stroom in: waarom mensen toetreden tot de kerk*. Meinema.
- Schmeets, H., & Houben, M. (2023, 7 april). *Religieuze betrokkenheid in Nederland* CBS. Geraadpleegd op 30 oktober 2023, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/longreads/statistische-trends/2023/religieuze-betrokkenheid-in-nederland>
- Schnabel, P. (1982). *Tussen stigma en charisma: een analyse van de relatie tussen nieuwe religieuze bewegingen en geestelijke volksgezondheid*. Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Schnabel, P. (2000). Een sociale en culturele verkenning voor de lange termijn In Centraal Planbureau & Sociaal en Cultureel Planbureau. *Trends, dilemma's en beleid: essays over ontwikkelingen op langere termijn* (pp. 11 – 28). Centraal Planbureau & Sociaal Cultureel Planbureau.
- Schnabel, P. (Red.). (2004). *Individualisering en sociale integratie*. Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schoeman, W. (2015). Exploring the practical theological study of congregations. *Acta Theologica*, suppl. 22, 64-84. <https://doi.org/10.4314/actat.v21i1.6s>

- Schreiter, R. J. (2005). Reconciliation and healing as a paradigm for mission. *International Review of Mission*, 94(372), 74–83. <https://doi.org/10.1111/j.1758-6631.2005.tb00487.x>
- Schwadel, P. (2005). Individual, congregational, and denominational effects on church members' civic participation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44(2), 159–171. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2005.00273.x>
- Scott-Jones, J., & Watt, S. (2010). *Ethnography in social science practice*. Routledge.
- Sengers, E. (2005). *The Dutch and their Gods: secularization and transformation of religion in the Netherlands since 1950*. Uitgeverij Verloren.
- Sengers, E. (2008). Vissers van mensen: exclusieve organisaties in een cultuur van religieuze vrijheid. In C. Doude van Troostwijk, E. Van den Berg, & L. Oosterveen (Red.), *Buigzame gelovigen: essays over religieuze flexibiliteit* (pp.108-118). Uitgeverij Boom
- Sengers, E. (2009). 450 jaar katholieke kerk in Nederland: een geschiedenis in modellen. *Communio*, 34(3-4), 276-290.
- Shenk, W. R. (1990). The origins and evolution of the three-selves in relation to China. *International Bulletin of Missionary Research*, 14(1), 28–35. <https://doi.org/10.1177/239693939001400108>
- Silverman, D. (2013). *Doing qualitative research* (4th ed.). Sage publications Ltd.
- Siegler, G. (2002). In search of truth: maintaining communitas in a religious community. In S. J. Brown (Red.), *Intentional community: an anthropological perspective* (pp.41-66). State University Press New York.
- Slee, N. (2004). *Women's faith development: patterns and processes*. Routledge.
- Smaling, A. (2021). Sensitizing concepts, wat kun je ermee? *KWALON*, 26(1), 65-67. <https://doi.org/10.5117/kwa2021.1.007.smal>
- Smart, N. (1996). *Dimensions of the sacred: an anatomy of the world's beliefs*. University of California Press.
- Smits, L. (2020). *De Nederlandse APA-regels: gebaseerd op de zevende editie (2019) van de officiële APA Publication Manual*. Scribbr. <https://www.scribbr.nl/handleiding-apa-regels/>
- Soenen, R. (2006). *Het kleine ontmoeten: over het sociale karakter van de stad Antwerpen*. Garant.
- Sonnenberg, R. (2020). Jonge mensen die gaan, én zij die blijven. *Handelingen*, 47(3), 25-33.
- Stark, R. (1996). *The rise of christianity: a sociologist reconsiders history*. Princeton University Press.
- Stark, R., & Bainbridge, W. S. (1985). *The future of religion: secularization, revival and cult formation*. University of California Press.
- Starkloff, C. F. (1997). Church as structure and communitas: Victor Turner and ecclesiology. *Theological Studies*, 58(4), 643–668. <https://doi.org/10.1177/004056399705800403>
- Stemerding, A. H. S. (1974). *Begeleiden van groepen*. Samsom.
- Stoppels, S. (1996). *Gastvrijheid: het inloopcentrum als vorm van kerkelijke presentie*. Uitgeverij Kok.

- Stoppels, S. (2019a). *Heil zien in missionaire initiatieven: een zoektocht naar de theologie achter nieuwe vormen van geloofsgemeenschap*. Christelijke Hogeschool Ede.
- Stoppels, S. (2019b, 2 oktober). Uit de missionaire leunstoel... *Tijdschrift Inspirare*. Geraadpleegd op 19 februari 2020, van <https://www.tijdschriftinspirare.nl/post/uit-de-missionaire-leunstoel>
- Stoppels, S. (2020). *Onderzoeksverslag impact pionieren: sociale verbondenheid en geloofsonwikkeling bij deelnemers aan pioniersplekken*. Geraadpleegd op 10 november 2023, van <https://www.persistent-identificer.nl/urn:nbn:nl:hs:12-03b49081-e2bb-483d-b547-a4b754350c51>
- Stoppels, S., Van Hierden, N., Den Hoedt, P., Van der Meulen, M., Van der Velde, A., & Vellekoop, M. (2018). *Over speelruimte en spanning: praktijkonderzoek naar de relatie tussen bestaande en nieuwe kerkplekken*. Geraadpleegd op 10 november 2021, van <https://protestantsekerk.nl/download8129/Onderzoeksrapport%20-%20Over%20speelruimte%20en%20spanning.pdf>
- Strauss, R. G., Sengupta, S., Quinn, S. C., Goepfinger, J., Spaulding, C., Kegeles, S. M., & Millett, G. (2001). The role of community advisory boards: involving communities in the informed consent process. *American Journal of Public Health, 91*(12), 1938–1943. <https://doi.org/10.2105/ajph.91.12.1938>
- Swinton, J., & Mowat, H. (2016). *Practical theology and qualitative research* (2nd ed.). SCP Press.
- Te Grotenhuis, M. T., & Scheepers, P. (2001). Churches in Dutch: causes of religious disaffiliation in the Netherlands, 1937–1995. *Journal for the Scientific Study of Religion, 40*(4), 591–606. <https://doi.org/10.1111/0021-8294.00079>
- Temmerman, J. (2018). De eindeloosheid van Frans Kafka: theologie in tijden van zinsverlies. In J. Taschner, & J. Temmerman, (Eds.), *Essays on theology, meaning and pastoral care* (vol. 18 van Analecta Bruxellensia). Zurich Litt Verlag GmbH & Co.
- The Archbishops Council. (2004). *Mission-shaped church: church planting and Fresh Expressions of Church in a changing context*. Church House Publishing.
- Theissen, G. (1982). *The social setting of Pauline christianity: essays on Corinth*. Fortress Press.
- Tönnies, F. [1887] (2002). *Community and society*. Dover Publications.
- Troeltsch, E. (1912). *The social teaching of the christian churches*. Urwin Brothers Ltd.
- Turnhout, S., De Jong, F., Van der Veer, K., De Bruijn, D., Nourazi, S., & Van Xanten, H. (2016). *Wat knelt? inventarisatie knelpunten bij burgerinitiatieven in zorg en ondersteuning*. Geraadpleegd op 17 februari 2020, van <https://www.movisie.nl/artikel/wat-knelt>
- Turner, V. W. (1969). *The ritual process: structure and anti-structure*. Aldine Publishing Company.
- Turner, V. (1974a). *Dramas, fields, and metaphors: symbolic action in human society*. Cornell university.
- Turner, V. (1974b). Liminal to liminoid, in play, flow, and ritual: an essay in comparative symbology. *Rice Institute Pamphlet-Rice University Studies, 60*(3).

- Turner, V. (1974c) Symbols and social experience in religious ritual. *Studia Missionalia*, 23, 1-21.
- Turner, V. W., & Turner, E. L. B. (1978). *Image and pilgrimage in christian culture: anthropological perspectives*. Columbia University.
- Tuckman, B. (1965). Developmental sequence in small groups. *Psychological Bulletin*, 63(6), 384–399. <https://doi.org/10.1037/h0022100>
- Unie-abc. (z.d.). *Visie op gemeentestichting*. Unie-abc. Geraadpleegd op 13 januari 2023, van <https://unie-abc.nl/gemeenten/inspiratie-en-toerusting/pionieren/29-gemeenten/107-visie-op-gemeentestichting>
- Van Ark, J., & De Roest, H. (2004). *De weg van de groep: leidinggeven aan groepen in gemeente en parochie*. Meinema.
- Van Bueren, E. (2020). Actoren en stakeholders in de bouw en stakeholderanalyse. In M. Hoekstra, L. Lousberg, R. Rooij, W. Wilms Floet, & S. Zijlstra (Eds.), *Inzicht: academische vaardigheden voor bouwkundigen 2020-2021_Q1* (pp. 261-271). Delft University of Technology.
- Van Dam, R. I., Eshuis, J., Aarts, M. N. C., & During, R. (2005). *Closed communities: een verkennend onderzoek naar gesloten gemeenschappen in Nederland*. Wageningen UR.
- Van de Donk, W. B. H. J., & Plum, R. J. J. (2006). Begripsverkenning. In W. B. J. H. Van de Donk, A. P. Jonkers, A.P., G. J. Kronjee, & R.J.J. Plum (Eds.), *Geloven in het publieke domein: verkenning van een dubbele transformatie* (pp. 27-54). Amsterdam University Press.
- Van de Lagemaat, T. (2013). *De stille evolutie: individualisering in de Gereformeerde Bond*. BDUmedia.
- Van den Berg, E., Van Houwelingen, P., De Hart, J. (Eds.). (2011). *Informeel groepen*. Sociaal Cultureel Planbureau.
- Van den End, T. (1997). *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997*. Uitgeverij Boekencentrum.
- Van den Toren, B. (2014, 11 november) *Theologie als driegesprek: Rede bij de aanvaarding van het ambt van Hoogleraar in de interculturele Theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit Groningen*. Protestantse Theologische Universiteit.
- Van den Toren – Lekkerkerker, B. (2021). *Community as mission: the church mission society as gift and call in an individualized and globalized world*. Ipskampprinting.
- Van der Beek, S. E. (2018). *New pilgrim stories: narratives, identities, authenticity*. S.I.
- Van der Beek, S. (2021). Media pilgrimage: the stories that shape the modern camino de Santiago. In J. S. Bielo, & L. Wijnia, (ed.), *The Bible and global tourism* (pp. 123-146). Bloomsbury Publishing.
- Van der Heijden, T. (2019). *Nieuwe wijn of water bij de wijn? een kritische reflectie op de pioniersreis als model voor gemeentestichting* [Masterscriptie, Vrije Universiteit]. Geraadpleegd op 31 januari 2023, van <https://www.kerklab.nl/wp-content/uploads/2020/03/Nieuwe-wijn-of-water-bij-de-wijn.pdf>
- Van der Kolm, G.-J. (2001). *De verbeelding van de kerk: op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiologie*. Boekencentrum.

- Van der Meulen, M., & Vellekoop, M. (2019). The impact of the Emerging Church on the Protestant Church in the Netherlands. *International Review of Mission*, 108(2), 311-325. <https://doi.org/10.1111/irom.12286>
- Van der Spek, J. (2010). *De kramp voorbij: theologische noties bij de zending, presentie en kerk*. Narratio.
- Van der Ven, J. A. (1993). *Ecclesiologie in context*. Uitgeversmaatschappij J.H. Kok.
- Van der Ven, J. A. (Red.). (1998). *Kerk in ontwikkeling: de kerk op zoek naar haar religieuze en sociale identiteit*. Uitgeverij Kok.
- Van Eijnatten, J. & Van Lieburg, F. A. (2006). *Nederlandse religiegeschiedenis*. Uitgeverij Verloren.
- Van Gemert, F., Dadusc, D., & Visser, R. (2014). Rituelen in krakersverzet. *Tijdschrift over cultuur & criminaliteit*, 4(1), 50–66. <https://doi.org/10.5553/tcc/221195072013003003005>
- Van Gennep, A. (1960). *The rites of passage*. Routledge.
- Van Hierden, B. (2016). *Protestant pioniering in the polder: mixed economy of church and church renewal in the Protestant Church of the Netherland*. [posterpresentatie] Geraadpleegd op 8 november 2021, van <https://paperzz.com/doc/7799511/van-hierden-pioniering-nl>
- Van Houwelingen, P., & De Hart, J. (2019). Is er leven na de babyboomers? *Mens en maatschappij*, 94(4), 399–428. <https://doi.org/10.5117/mem2019.4.003.vanh>
- Van Leersum-Bekebrede, L., Oosterbaan, M., Sonnenberg, R., de Kock, J., & Barnard, M. (2021). Sounds of children in worship: materiality and liturgical-ritual spaces. *Material Religion*, 17(5), 557-579. <https://doi.org/10.1080/17432200.2021.1996941>
- Van Praag, H. (2016). *Bruisen, binden, boeien!* Gouden initiatieven.
- Van Rhijn, A., Meulink-Korf H. (1997). *De Context en de Ander: Nagy herlezen in het spoor van Levinas met het oog op pastoraat*. Boekencentrum.
- Van Riet, N. (2001). *Groepswerk in het maatschappelijk werk*. Koninklijke van Gorcum.
- Van Rooden, P. T. V. (2004). Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 119(4), 524-551. <https://doi.org/10.18352/bmg-nlchr.6138>
- Van Tilburg T., & De Jong Gierveld, J. (2007). *Zicht op eenzaamheid: achtergronden, oorzaken en aanpak*. Van Gorcum.
- Van Waarde, R. (2017). *Oog in oog: een missiologische studie naar de betekenis van de exposerenadering in de stedelijke context*. Boekencentrum Academic.
- Van Wijnen, H. (2016). *Faith in small groups of adolescents: being together as a basic given*. Eburon Uitgeverij B.V.
- Vellekoop, M. (2008). *Nieuwe kerken in een nieuwe context: onderzoek naar gemeentestichting in Nederland en de rol van contextualisatie* [Masterscriptie, Vrije Universiteit Amsterdam]. Geraadpleegd op 15 augustus 2019, van <https://www.kerken.com/ebooks/nieuwe-kerken-in-een-nieuwe-context2.pdf>

- Vellekoop, M. (2009). Gemeentestichting en contextualisatie in Nederland. *Religie & samenleving*, 4(2), 139–158. <https://doi.org/10.54195/rs.13123>
- Verba, S., Schlozman, K. L., & Brady, H. E. (1995). *Voice and equality: civic voluntarism in American politics*. Harvard University Press.
- Vermeer, P. (2013). De moderne kerk: over de toekomst van christelijke geloofsgemeenschappen in een moderne samenleving. *Religie & samenleving*, 8, 366–388. <http://repository.ubn.ru.nl/handle/2066/123578>
- Versantvoort, M. C. (2019). *Eindevaluatie van de participatiewet: samenvatting*. Geraadpleegd op 10 januari 2022, van <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2019/11/19/samenvatting-eindevaluatie-van-de-participatiewet>
- Versloot, P. (2012). *Tussen incultaratie en pelgrimage* [lezing Bond Emeritus Predikanten 14 november 2012]. Geraadpleegd op 25 mei 2017, van http://www.predikanten.nl/teksten/Lezing_Bond_Emeritus_Predikanten_14_nov_2012.pdf
- Verwoerd, E. & Vellekoop, M. (Red.). (2017, juni). *Pionieren verkennen vanuit de Protestantse Kerk in Nederland*. Protestantse Kerk in Nederland.
- Verwoerd, E. & Vellekoop, M. (Red.). (2018, februari). *Pionieren verkennen vanuit de Protestantse Kerk in Nederland*. Protestantse Kerk in Nederland.
- Volf, M. (1998). *After our likeness: the church as the image of the trinity*. Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Von Wiese, L., & Becker, H. (1932). *Systematic sociology*. Willey and Sons.
- Vos, A. (2012). *Hoop: een onderzoek naar de missionaire effectiviteit van kerkplanting binnen de NGK, CGK en GKV in Nederland* [Masterscriptie, Vrije Universiteit Amsterdam]. Geraadpleegd op 15 augustus 2019, van <http://www.kerklab.nl/wp-content/uploads/2013/09/HOOP-De-effectiviteit-van-kerkplanting-als-missionaire-strategie.pdf>
- Waaïjman, K. (1990). *De mystiek van ik en jij: een nieuwe vertaling van 'ich und du' van Martin Buber met inleiding en uitleg van een doordenking van het systeem dat eraan ten grondslag ligt*. Uitgeverij Kok. (Originele bron gepubliceerd in 1976)
- Waaïjman, K. (2000). *Spiritualiteit: vormen, grondslagen, methoden*. Uitgeverij Kok.
- Ward, P. (2012). *Perspectives on ecclesiology and ethnography*. Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Warren, R. (2003). *Doelgerichte gemeente: met hart voor God en met hart voor mensen* (R. van der Aa, Vert. 1^e dr.). Uitgeverij Medema. (Originele bron gepubliceerd in 1995)
- Weithman, P. J. (2002). *Religion and the obligations of citizenship*. Cambridge University Press.
- Wekker, F. E. A. (2020). *Building belonging: affecting feelings of home through community building interventions* [Phd-Thesis, Universiteit van Amsterdam], Amsterdam University Press.
- Wellman, B. (2001). Computer networks as social networks. *Science*, 293(5537), 2031–2034. <https://doi.org/10.1126/science.1065547>
- Westoby, P., & Dowling, G. (2013). *Theory and practice of dialogical community development: International perspectives*. Routledge.

- Westoby, P., & Owen, J. (2010). The sociality and geometry of community development practice. *Community Development Journal*, 45(1), 58–74. <https://doi.org/10.1093/cdj/bsp005>
- Wielenga, D. W. (1949). *De zending op Soemba* (Herzien door T. van Dijk en Ds. P.J. Luijendijk, 2^e dr.). Hoenderloo's uitgeverij en drukkerij.
- Wilson, B. R. (1966). *Religion in secular society: a sociological comment*. C.A. Watts & Co.
- Windisch, S., Simi, P., Ligon, G. S., & McNeel, H. (2016). Disengagement from ideologically-based and violent organizations: a systematic review of the literature. *Journal for Deradicalization*, 9, 1–38. https://digitalcommons.chapman.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1023&context=sociology_articles
- Wisse, M. (2010). Hun heil verwachtend in Jezus Christus: een andere fundering voor een fluïde kerkbegrip. *Geestkracht*, 66, 22-34.
- Wijma, H. (2020). Stem geven aan kerkverlaters en kerkblijvers. *Handelingen* 47(3). 17-23.
- Wijma- Van der Veen, M. (2020). Cijfermatige kenmerken van groei en krimp: onderzoek 'mij niet meer gezien'. *Handelingen* 47(3). 7-16.
- Weima, L. (2018). *Op zoek naar vaste grond: een onderzoek naar vieren bij pioniersplek Spoorzoeken in Slangenburg* [Masterthesis, Protestantse Theologische Universiteit], Geraadpleegd op 15 oktober 2019, van <https://theoluniv.ub.rug.nl/110/>
- Wergroep Kleine Gemeenten Lichter. (2021, januari). *Lichter ingevuld: synoderapportage met voorstellen en aanbevelingen*. Geraadpleegd op 10 november 2021, van <https://protestantsekerk.nl/download25251/Lichter%20Ingevuld%20digitaal.pdf>
- Wuthnow, R. (1991). *Acts of compassion: caring for others and helping ourselves*. Princeton University Press.
- Wuthnow, R. (1994). *Sharing the journey: support groups and the quest for a new community*. The Free Press.
- Wuthnow, R. (2004). *Saving America? Faith-bases services and the future of civil society*. Princeton University Press.
- Yin, R. K. (2009). *Case study research: design and methods* (4th ed.). SAGE.
- York, M. (1995). *The emerging network: a sociology of the New Age and neo-pagan movements*. Rowman & Littlefield.
- Zaitch, D., Mortelmans, D., & Decorte, T. (2016). Etnografie en participerende observatie. In T. Decorte & D. Zaitch (Red.), *Kwalitatieve methoden en technieken in de criminologie* (pp. 255-320). Acco.
- Zwalua, R. (2012). Over de drempel [Masterscriptie, Universiteit Utrecht]. Geraadpleegd op 19 augustus 2019, van <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/254809>

BIJLAGEN

Bijlage A - Observatieschema

Naam bijeenkomst waar observatie plaatsvindt:

Datum bijeenkomst:

1. PR

- Hoe wordt in berichtgeving over de bijeenkomst gecommuniceerd?
- Welke communicatiekanalen zijn gebruikt om mensen bekend te maken met de bijeenkomst?
- Is communicatie gericht aan specifieke mensen of doelgroepen?

2. Locatie

- Hoe ziet de omgeving van de locatie waar de bijeenkomst plaatsvindt er uit? (Is het op een industrieterrein, in een woonwijk, in een natuurgebied etc.). Met welke vervoersmiddelen kun je er makkelijk komen?
- Hoe ziet de locatie waar de bijeenkomst plaatsvindt eruit? (Wat is de sfeer, hoe groot is de ruimte?)
- Hoe is de opstelling van de ruimte? Welke objecten zijn aanwezig en waar staan zij?
- Welke rol speelt de locatie tijdens de bijeenkomst? Wordt er aandacht besteed/gebruik gemaakt van bepaalde eigenschappen van de locatie?

3. Net na binnenkomst

- Waar bevinden de mensen met een organisatorische rol zich bij aanvang of voorafgaand aan de start van het programma?
- Hoe gedragen mensen zich net na binnenkomst? (Gaan ze zitten, blijven ze staan, maken ze contact met andere mensen?)
- Komen mensen lang voor het aangegeven moment van aanvang, precies op tijd of te laat binnen?

4. Mensen

- Hoeveel mensen zijn aanwezig?
- Wie zijn er aanwezig? (in een Excelbestand worden (zover bekend) de volgende eigenschappen van deelnemers opgenomen: naam, leeftijd, andere opvallende eigenschappen van aanwezigen zoals bijv. een 'taak' die ze uitvoeren)
- Lijken de aanwezigen op elkaar? (Hebben zij dezelfde leeftijd, lijkt de kledingstijl overeen te komen?)

5. Interactie tussen aanwezigen tijdens de bijeenkomst

- Hoe frequent is er onderling contact tussen aanwezigen?
- Hoe is er onderling contact tussen aanwezigen? (Wordt er met elkaar gesproken, raken mensen elkaar aan, kijken mensen naar elkaar?)
- Is er spontaan contact tussen aanwezigen of alleen nadat degene die de bijeenkomst leidt daartoe aanspoort?
- Wat is de inhoud van het contact tussen aanwezigen? Waar hebben zij het over?
- Hoe verloopt het contact? (Lijken mensen dezelfde taal te spreken, blijkt uit verbale en non-verbale communicatie dat mensen zich wel/niet op hun gemak voelen?)
- Zijn er elementen in de interactie die doen vermoeden dat aanwezigen elkaar al kenden voordat zij aanwezig waren?
- Hoe wordt (door organisatoren en door andere deelnemers) omgegaan met mensen van wie het gedrag doet vermoeden dat zij voor het eerst deelnemen?
- Valt er iets op aan de interactie? Tussen welke aanwezigen is er wel/geen interactie?
- Wanneer mensen meerdere bijeenkomsten bijwonen, interacteren ze dan telkens met dezelfde mensen?

6. Gedrag individuen

- Hoe participeren deelnemers aan het programma? (Actief/passief) Verschilt dit per programmaonderdeel?
- Noemen mensen personen/boeken/etc. die hen inspireren? Zo ja: welke?
- Blijkt uit de wijze van communiceren of uit de inhoud van communicatie een religieuze/kerkelijke betrokkenheid?
- Welke taal gebruiken aanwezigen? (Spreken ze vooral over 'ik' of ook over 'wij', vallen er andere dingen op)?

7. De bijeenkomst zelf

- Hoe is de bijeenkomst opgebouwd/ wat is het programma?
- Beginnen bijeenkomsten op tijd?
- Stellen de pioniers/leden van het pioniersteam zichzelf en/of de pioniersplek voor? Zo ja: hoe?
- Wordt aangegeven hoe de bijeenkomst opgebouwd zal zijn? Zo ja: hoe?
- Stellen mensen zich voor? Zo ja, hoe?
- Is er ruimte voor informeel contact voor, tijdens en/of na het programma? Zo ja: hoe wordt hier ruimte voor gecreëerd?
- Worden mensen uitgenodigd om iets van zichzelf te laten zien en/of actief mee te doen?
- Welke (werk)vormen worden gebruikt?
- Welke inhoud komt aan bod tijdens de bijeenkomst?
- Zijn er inhoudelijke elementen die lijken bij te dragen aan relaties tussen mensen? Zo ja: hoe en op welke wijze beïnvloeden ze relaties tussen mensen?
- Is er duidelijk 'christelijke' inhoud?

- Worden er gemeenschappelijke rituelen gevierd, zoals bijvoorbeeld het avondmaal of de doop?
 - Worden mensen uitgenodigd voor andere bijeenkomsten? Zo ja: voor welke?
- 8. Afronding bijeenkomst**
- Vertrekken mensen snel?
 - Hoe nemen aanwezigen afscheid van elkaar? Welke mensen hebben contact met elkaar tijdens het afscheid?

Bijlage B - Topiclist interviews deelnemers

Inleiding

De onderzoeker vertelt waar het onderzoek over gaat en hoe lang het interview (ongeveer) duurt. Ook geeft ze aan dat er een geluidsopname gemaakt wordt van het interview. Hiernaast vertel ze dat foute antwoorden niet bestaan. Ten slotte vraagt ze geïnterviewden om het *informed consent*-formulier te ondertekenen

Introductie

1. Kun je kort iets over je zelf vertellen (hoe oud ben je, waar woon je, waar besteed je veel tijd aan in een gemiddelde week (werk, opleiding bijvoorbeeld).

Pioniersplek – algemeen

2. Hoe ben je ooit bij [naam pioniersplek] betrokken geraakt en herinner je je nog de eerste keer dat je er was?
3. Hoe weet je welke activiteiten er zijn? Lees je de aankondigingen? Waar? (Facebook, website, kerkblad, lokale krantje, flyers?)
4. Voel je je verbonden met [naam pioniersplek]? Wat houdt je verbondenheid in en waarmee verbind je je (vooral)?
5. Hoe zou je [naam pioniersplek] beschrijven? Welke aspecten zijn voor jou belangrijk?
6. Heb je het idee dat [naam pioniersplek] een gemeenschap is? Waarom wel/niet?
7. Zou je lid willen worden van [naam pioniersplek] als dat kon?
8. Welke activiteiten van [naam pioniersplek] ken je en/of heb je bijgewoond/ben je van plan bij te gaan wonen?
9. Heb je ideeën over eventuele nieuwe activiteiten voor [naam pioniersplek]? Heb je hier wensen voor?²¹⁷
10. Denk je dat mensen in jouw omgeving ook naar die activiteiten zouden willen gaan? Waarom wel/niet?
11. Wat zou je ervan vinden als je voor de activiteiten van [naam pioniersplek] zou moeten betalen?
12. Wat zou je ervan vinden als/vind je ervan dat activiteiten van [naam pioniersplek] telkens op andere locaties plaatsvinden?
13. Ben je via sociale media verbonden met [naam pioniersplek]? Zo ja: welke rol speelt dat voor jou?

De mensen van/bij [naam pioniersplek]

14. Voel je je verbonden met de mensen die activiteiten van [naam pioniersplek] bijwonen? En vind je dat belangrijk?
15. Hoe zou jij het soort mensen beschrijven dat bij [naam pioniersplek] betrokken is? Lijken de meeste mensen op jezelf?

²¹⁷ Deze vraag is toegevoegd op verzoek van de pioniers van pioniersplek WantMore.

16. Is het voor jou belangrijk dat er telkens (deels) dezelfde mensen zijn of juist niet?
17. Zet je je in voor meer verbondenheid tussen de mensen onderling? Zo ja: hoe?
18. Zijn er bepaalde mensen binnen [naam pioniersplek] met wie je een speciale band hebt?
19. Voel je je door de tijd heen meer of minder betrokken bij (de mensen van) [naam pioniersplek]? Waardoor komt de eventuele verandering?
20. Zou je mee willen helpen met organiseren van iets?
21. Zou je bereid zijn om bij/voor een andere bezoeker van de [naam pioniersplek] eens wat te doen?
22. Zo ja: hoe zou je daar het beste toe gestimuleerd kunnen worden?
23. Heb je het idee dat jij iets bij zou kunnen dragen? Wat?
24. Hoe zou je gestimuleerd willen en kunnen worden om dat te doen?
25. Zie je mensen die je bij [naam activiteit/naam pioniersplek] ziet ook wel eens elders? Zo ja: waar en hoe vaak?
26. Heb je wel eens iemand meegenomen naar [naam pioniersplek]? Praat je wel eens over de pioniersplek met mensen die niet deelnemen? Zo ja: hoe en met wie?
27. Ervaar je een drempel om anderen uit te nodigen?

De identiteit van [naam pioniersplek]

28. Wat vind je kenmerkend voor [naam pioniersplek] en denk je dat andere aanwezigen dit ook als kenmerkend zullen noemen? (Evt. hoe zou je de identiteit van [naam pioniersplek] beschrijven?)
29. Weet je dat [naam pioniersplek] een initiatief is dat begonnen is vanuit de [naam kerk]?
30. Merk je daar tijdens de activiteiten iets van? Zo ja: wat en wanneer (zo concreet mogelijk)?
31. Vind je [naam pioniersplek] kerk? Waarom wel/niet?
32. Is [naam pioniersplek] een geloofsgemeenschap? (En is dat volgens jou iets anders dan kerk?)
33. Is er in/bij [naam pioniersplek] volgens jou een gemeenschap?
34. Wat is nodig om van een gemeenschap te spreken?

Achtergrond respondent op het gebied van zingeving

35. Kan je kort beschrijven wat de rol van geloof/spiritualiteit/zingeving in je leven tot nu is? (om iemand potentieel in te kunnen delen in de categorieën van Richter en Francis, 1998)²¹⁸

²¹⁸Richter en Francis (1998, p. 138) in The Archbishops Council (2004, p. 37) maken categorieën:

- Regular attenders: mensen die vijf tot acht keer in twee maanden een kerk bezoeken (in 2004 in UK 10%).
- Fringe attenders: mensen die één tot drie keer in twee maanden een kerk bezoeken (in 2004 in UK 10%).

Verbondenheid – algemeen en in relatie met verbondenheid [naam pioniersplek]

36. Zijn er groepen waarmee je je (ook) erg verbonden voelt? (Familie, vrienden (waar ken je die vooral van?), organisaties en ‘zinzoekers/gelovigen’ in het algemeen).
37. Waarom voel je je daar verbonden mee?
38. Kun je je verbondenheid met die groepen vergelijken met je verbondenheid met [naam pioniersplek]?
39. Voor de mensen die meerdere ‘soorten’ activiteiten’ hebben bijgewoond: voel je je bij ieder publiek even thuis? Voel je je onderdeel van meerdere [naam pioniersplek]-gemeenschappen?

Afsluiting

40. Hoe verwacht je dat je betrokkenheid bij [naam pioniersplek] er in de toekomst uitziet?
41. Zijn er nog dingen die je in het kader van waar we het over gehad hebben ook nog zou willen zeggen?

-
- Open de-chuched: mensen die in een zekere periode in hun leven regelmatig een kerk bezochten, maar dat nu niet meer doen. Zij staan er nu voor open om weer terug te keren als ze passend gecontacteerd en uitgenodigd worden (in 2004 in UK 20%).
 - Closed de-chuched: mensen die de kerk bezochten op een bepaald moment in hun leven, dat nu niet meer doen omdat ze daar zijn beschadigd of gedesillusioneerd. Zij zijn niet van plan om terug te keren (20% UK 2004).
 - Non-chuched: mensen die de kerk nooit bezocht hebben, behalve voor begrafenissen of bruiloften van vrienden of relaties (40% in UK 2004).

Bijlage C - *Informed consent*-formulier – (versie voor individu)

Informed consent-formulier - individu

De ontwikkeling van gemeenschapsvorming in pioniersplekken van de Protestantse Kerk

Waar gaat het onderzoek over?

In dit promotieonderzoek zoeken we naar antwoorden op de vraag: “Hoe ontstaan (geloofs)gemeenschappen in pioniersplekken en wat betekenen de ontwikkelingen in pioniersplekken voor het denken over kerk-zijn?” We benaderen deze vraag vanuit twee perspectieven:

- 1) we brengen in kaart hoe deelnemers de ontwikkeling van de gemeenschap ervaren, en hoe in dit proces de wisselwerking tussen pioniersteam en deelnemers verloopt.
- 2) we onderzoeken hoe het pioniersteam zich inzet voor het vormen van een (geloofs)gemeenschap en hoe in dit proces de wisselwerking tussen pioniersteam en de Protestantse Kerk verloopt.

Hoe wordt het onderzoek uitgevoerd?

De onderzoekers wonen bijeenkomsten van beleidsmakers, pioniersteams en activiteiten van pioniersplekken bij (participerende observatie). Ook interviewen zij mensen die bij pioniersplekken betrokken zijn en organiseren zij focusgroepen. Een aantal pioniersplekken wordt een periode meer intensief gevolgd (casestudy). De uitkomsten van deze casestudies vergelijken de onderzoekers met ontwikkelingen in andere pioniersplekken, bijvoorbeeld door het uitzetten van vragenlijsten.

Waarom is het onderzoek belangrijk?

Voor de ontwikkeling van de kerk is het belangrijk om inzicht te krijgen in hoe nieuwe geloofsgemeenschappen ontstaan. De kerk zoekt naar vernieuwende vormen die van betekenis zijn voor mensen die niet (meer) bij een kerk betrokken zijn. De uitkomsten van dit onderzoek zorgen voor meer inzicht. Voor bezoekers bij de pioniersplek is het belangrijk, omdat door de uitkomsten van het onderzoek het aanbod beter bij hen kan aansluiten. Het is van maatschappelijk belang dat we meer inzicht krijgen in hoe waardevolle verbindingen tussen mensen in deze tijd tot stand komen.

Wie voert het onderzoek uit?

Nadine van Hierden en Marinka Verburg zijn als promovenda verbonden aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU). Begeleiders van dit onderzoek zijn prof. dr. H.P. (Henk) de Roest, prof. dr. J.J.M. (Joep) de Hart, en dr. R. (Rein) Brouwer. Marinka en Nadine studeerden beiden Bestuurs- en Organisatiewetenschap. Na afronding van deze studie werd Nadine gemeenteadviseur bij de Protestantse Kerk.

Marinka rondde een onderzoeksmaster Religiestudies af, waarin zij onderzoek deed naar de betekenis van een netwerkorganisatie voor zinzoekers. Vraagstukken op het snijvlak tussen organisatie en religie houden de onderzoekers dus al langere tijd bezig.

Vragen of opmerkingen?

Marinka Verburg MA/MPhil: m.j.verburg@pthu.nl | 06 1637 3698
 Nadine van Hierden MA: b.van.hierden@pthu.nl | 06 3178 0723

Informed Consent

U bent uitgenodigd om deel te nemen aan een onderzoek dat wordt uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van de Protestantse Theologische Universiteit (PThU). De PThU houdt zich aan de principes van goed wetenschappelijk onderwijs en onderzoek en volgt de ethische richtlijnen zoals vastgelegd in de Nederlandse Gedragscode Wetenschapsbeoefening (VSNU/KNAW).

- De onderzoeker heeft mij uitgelegd waar het onderzoek over gaat en wat het doel van het onderzoek is. Ik heb de mogelijkheid gehad om vragen te stellen en de onderzoeker heeft eventuele vragen begrijpelijk beantwoord.
- Ik begrijp dat mijn deelname vrijwillig is. Ik kan mij op ieder moment terugtrekken uit het onderzoek zonder opgave van reden.
- Ik begrijp dat de resultaten van dit onderzoek zo anoniem als in het kader van het onderzoek mogelijk is, zullen worden verwerkt.
- Ik sta toe dat er geluids- en/of beeldopnamen gemaakt kunnen worden en dat deze bestanden verwerkt kunnen worden tot een geschreven tekst of een (stilstaand) beeld. De oorspronkelijke geluidsopnamen zijn alleen toegankelijk voor het onderzoeksteam.
- Ik begrijp dat de informatie die ik met de onderzoeker deel, gebruikt kan worden in publicaties, verslagen, boeken en andere vormen van onderzoeksoutput.
- Ik geef toestemming om de op anonieme wijze opgeslagen, geanalyseerde interviews en observatieverslagen te archiveren bij DANS, een instituut van KNAW en NWO.²¹⁹
- Ik stem ermee in dat de geluidsopnames worden gearchiveerd bij DANS, maar dan ontoegankelijk voor derden (in een 'blind archive'). Deze kunnen niet opgevraagd worden door andere onderzoekers.

²¹⁹ DANS (Data Archiving and Networked Services) is een instituut van KNAW (Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen) en NWO (Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen).

**Naam
deelnemer**

Handtekening

Datum

.....

.....

.....

E-mailadres
en/of
telefoonnummer

.....

.....

**Naam
onderzoeker**

Handtekening

Datum

.....

.....

.....

Bijlage D - Format portret naar aanleiding van interview met deelnemer

1. Personalialia, korte beschrijving respondent: naam, geslacht, leeftijd (evt. schatting), opleiding, evt. gezinssituatie, woonplaats.
2. Wat is de religieuze/spirituele achtergrond van deze respondent?
3. Hoe is deze respondent op dit moment (nog) bezig met religie/zingeving?
4. Wat is het godsbeeld van deze respondent?
5. Hoe kwam de respondent terecht bij pioniersplek?
6. Hoe participeert deze respondent in de pioniersplek?
7. Wat is de identificatie/verbinding/betrokkenheid met/bij de pioniersplek van deze respondent?
8. Hoe denkt de respondent over lidmaatschap van de pioniersplek en/of elders?
9. Wat zou de respondent zelf kunnen/willen bijdragen aan de pioniersplek?
10. Hoe ziet deze respondent zijn/haar participatie bij de pioniersplek in de toekomst voor zich?
11. Wat vindt deze respondent bij de pioniersplek?
12. Wat vindt deze respondent van de activiteit(en) waar hij/zij aan deelneemt?
13. Wat vindt deze respondent van de pioniersplek?
14. Wat zegt de respondent over het contact met andere deelnemers van de pioniersplek?
15. Wat zegt de respondent over het contact tussen andere deelnemers van de pioniersplek?
16. Hoe verhoudt de respondent zich tot de gemeenschap van de pioniersplek?
17. Vindt deze respondent de pioniersplek kerk? Waarom wel/niet?
18. Wil deze respondent dat er een (geloofs)gemeenschap ontstaat binnen de pioniersplek?
19. Vindt deze respondent de pioniersplek gemeenschap? Waarom wel/niet?
20. Heeft deze respondent een geloofsgemeenschap nodig?
21. Welke rol speelt het horen bij gemeenschappen (in het algemeen) in het leven van deze respondent?
22. Bij welke (andere) gemeenschappen heeft de respondent het gevoel te horen?
23. Wanneer hoor je ergens bij/ben je verbonden/is iets een gemeenschap te noemen volgens deze respondent?
24. Hoe vergelijkt deze respondent de pioniersplek en andere 'gemeenschappen' waarmee hij/zij zich verbonden voelt?
25. Wat viel verder op en/of wat zijn nog andere fragmenten of elementen uit het interview die nog relevant zouden kunnen zijn in verdere analyses?

Bijlage E - Plan van aanpak veldwerk pioniersplekken

Een onderzoeker in een pioniersplek

Waar gaat het onderzoek over?

Door middel van participatieve observatie en na verloop van tijd ook interviews wil ik inzicht krijgen in hoe binnen pioniersplekken van de Protestantse Kerk betekenis wordt gegeven aan ‘gemeenschapsvorming’ door zowel pioniers, als door participanten en of, en zo ja hoe, ‘gemeenschapsvorming’ plaatsvindt.

‘Gemeenschapsvorming’ staat bewust tussen aanhalingstekens, omdat het een beladen begrip is. Dat bleek heel duidelijk in de focusgroep die we met pioniers en beleidsmakers hadden op 17 augustus 2015. Een van de pioniers zei: *‘En eh, we hadden het er net in het gesprek over [wijst naar andere zaaltje waar de pioniers eerder een gesprek voerden, MV], dat ik eerder zou spreken van relaties dan van gemeenschap, omdat ik gemeenschap al zo afgebakend vind.’*

Het is zodoende een begrip dat gedurende de onderzoeksperiode misschien ook wel in onbruik raakt, een begrip waarvoor nieuwe woorden gevonden worden en/of een begrip dat telkens een andere betekenis heeft. Juist dit proces zelf is ook onderwerp van dit onderzoek.

Er is toch voor het begrip ‘gemeenschapsvorming’ als centraal concept in het onderzoek gekozen, omdat het een kernbegrip is dat gebruikt wordt in de beleidsdocumenten van de Protestantse Kerk die beschrijven wat een pioniersplek is (of volgens die documenten in ieder geval zou moeten zijn). Hieronder presenteer ik, ter verduidelijking, een aantal vragen waar ik antwoord op probeer te vinden, om zo aan te geven wat ongeveer de reikwijdte van het begrip ‘gemeenschap’ voor mij is:

- Wat verstaan pioniers en deelnemers onder gemeenschapsvorming?
- Welk belang hechten pioniers en deelnemers aan onderlinge sociale relaties?
- Welke betekenis geven pioniers en deelnemers aan de concrete onderlinge sociale relaties die door de pioniersplek tot stand gekomen zijn?
- Welke aspecten maken een sociale relatie voor een pionier en voor een deelnemer meer of minder waardevol (hierin zou het goed kunnen zijn dat geloof/zingeving/spiritualiteit een rol speelt, daar is de onderzoeker in ieder geval extra op gespist!)?
- Welke bijdrage levert de inhoud van waar het in activiteiten van de pioniersplek over gaat aan de (sociale) relaties tussen deelnemers onderling, tussen deelnemers en pionier(s) en tussen deelnemers en pioniersplek?
- Welke inhouden en vormen dragen bij aan het versterken van de gemeenschap?
- Welke relaties zijn er tussen participanten en pioniersplek?
- Wanneer en waardoor voelen participanten zich verbonden met de pioniersplek?
- Wanneer en waardoor voelen participanten zich verbonden met elkaar?
- Wat houdt verbondenheid in?

- Hoe hangen ontwikkeling van onderlinge sociale relaties en ontwikkeling van de pioniersplek samen?

Welke onderzoeksactiviteiten?

Doormiddel van observaties en (later in het proces ook) interviews bij een aantal pioniersplekken wil de onderzoeker meer inzicht krijgen in hoe gemeenschap zich ontwikkelt en waarom op die manier. Om goed inzicht te krijgen in de ontwikkeling van (ideeën over) gemeenschapsvorming wil de onderzoeker een langere periode betrokken zijn bij de pioniersplek. De onderzoeksactiviteiten die de onderzoeker graag zou willen uitvoeren bij de pioniersplek zijn:

- participierend observeren bij activiteiten met deelnemers, door deelname aan activiteiten
- interview(s) met de pioniers
- interview(s) met deelnemers
- reflectiegesprekken met de pioniers over wat er in de pioniersplek gebeurt en/of bijwonen van vergaderingen van het pioniersteam/groep

De frequentie van observeren, reflectiegesprekken met pioniers en het aantal interviews zal in goed overleg met de pionier(s)/het pioniersteam worden afgestemd. Voordat de onderzoeker deelnemers benadert met de vraag of zij hem/haar mag interviewen, overlegt zij daar eerst over met de pionier(s).

Welke ethische aspecten komen daar bij kijken?

Bij het doen van dat veldwerk is het vanuit ethische overwegingen wenselijk dat de mensen die in een pioniersplek participeren weten dat er een onderzoeker aanwezig is, dat zij weten waar het onderzoek van de onderzoeker over gaat en dat zij weten dat zij zich te allen tijde zonder opgaaf van reden kunnen terugtrekken uit het onderzoek (Strauss, 2001, p.1939). Om hier zorg voor te dragen stel ik voor om de volgende afspraken te maken:

1. Op de website van de pioniersplek staat ergens vermeld dat er onderzoek plaatsvindt en de contactgegevens van de onderzoeker staan vermeld. Een voorstel voor een tekst op de website zou er als volgt uit kunnen zien:

[Naam pioniersplek] is één van de plekken waar onderzoeker Marinka Verburg-Janssen zich in het kader van haar promotieonderzoek bij de Protestants Theologische Universiteit (PTbU) mee verbindt. Marinka probeert antwoord te vinden op de vragen: wat voor soort 'gemeenschappen' ontstaan er in pioniersplekken van de Protestantse Kerk en hoe ontwikkelen deze 'gemeenschappen' zich? Waarom bakken mensen bij dit soort initiatieven aan, waarom blijven mensen verbonden en waarom bakken mensen misschien ook op een bepaald moment weer af? En: welke rol spelen religieuze elementen hierbij? Om deze vragen goed te kunnen beantwoorden woont Marinka verschillende activiteiten bij en zal ze op den duur ook deelnemers gaan interviewen.

Heb je vragen? Neem gerust contact op met Marinka. Haar mailadres is: m.j.verburg@pthu.nl en zij is ook te vinden op Twitter: @MarinkaVerburg.

2. Wanneer er bij een activiteit een voorstelronde is, zal de onderzoeker altijd zelf vermelden dat zij (ook) als onderzoeker aanwezig is.
3. Bij de introductie van een activiteit met een klein aantal deelnemers (minder dan 15 personen) en/of bij activiteiten met een vertrouwelijk karakter wordt het onderzoek altijd kort vermeld aan het begin van de activiteit. Het zou bijvoorbeeld als volgt omschreven kunnen worden: (NB: Dikgedrukte elementen moeten altijd vermeld worden. In de voetnoten bij de dikgedrukte elementen staat uitgelegd waarom het belangrijk is dat dit vermeld wordt).

*Vandaag is ook Marinka Verburg aanwezig. Zij doet gewoon helemaal mee met wat er hier gebeurt, alsof ze een gewone bezoeker is, maar ze is hier **ook als onderzoeker aanwezig**.²²⁰ Zij doet onderzoek naar **of en zo ja hoe mensen bij plekken als dit betrokken raken, zijn en blijven en naar de motieven daarvoor**.²²¹ Achteraf maakt ze een verslag. De **anonimiteit** van de deelnemer wordt in die verslagen zo veel mogelijk **gewaarborgd**.²²² Wanneer je dat fijn vindt **heeft Marinka formulieren bij zich waarmee deze afspraken ook formeel gemaakt kunnen worden**.²²³ Wanneer je **verdere vragen hebt of bezwaar hebt tegen deelname aan het onderzoek kun je dat altijd aan Marinka laten weten**.²²⁴ **Ze zal er dan voor zorgen dat je niet als individu naar voren komt in publicaties of uitingen**.*

4. Wanneer in het kader van het onderzoek geluids-, video- of foto-opnames gemaakt worden zal dat nadrukkelijk vermeld worden. Wanneer mensen daar bezwaar tegen hebben kunnen zij zich melden bij de onderzoeker. Wanneer de onderzoeker deze geluids-, foto- of filmbeelden in een presentatie of publicatie voor een groter publiek wil tonen, zal zij daarvoor eerst toestemming moeten vragen aan de mensen die op de beelden herkenbaar in beeld zijn.
5. Als de onderzoeker een persoon of een groep personen interviewt tijdens een apart georganiseerd moment zal de daarbij betrokken persoon/personen gevraagd worden een *informed consent*-formulier (zie bijlage 1) in te vullen en te ondertekenen.

²²⁰ Elke onderzochte persoon heeft recht om te weten dat wat hij of zij zegt of doet opgenomen kan worden in een onderzoeksrapport of publicatie.

²²¹ Elke onderzochte persoon heeft recht om te weten waar het onderzoek waarin hij of zij deelneemt over gaat.

²²² Op veel plekken waar onderzoeksdata worden opgeslagen is het een voorwaarde dat mensen die herkenbaar zijn in de onderzoeksdata toestemming hebben gegeven. Omdat er met deze werkwijze niet gegarandeerd door iedereen schriftelijke toestemming wordt gegeven wordt zoveel mogelijk geprobeerd om anonimiteit te waarborgen.

²²³ Het *informed consent*-formulier, te vinden in bijlage 1, maakt deze afspraken formeel. De voorkeur van de onderzoeker gaat er naar uit dat zoveel mogelijk mensen de afspraken ook formeel ondertekenen.

²²⁴ De onderzochte heeft recht op de mogelijkheid om vragen te stellen over het onderzoek en hij/zij heeft het recht zich zonder opgave van reden terug te trekken van deelname.

Kanttekeningen

Als bovenstaande acties ondernomen worden is het niet per definitie het geval dat alle personen die bij de pioniersplek betrokken zijn volledig op de hoogte zijn van het feit dat er een onderzoeker aanwezig is, waar het onderzoek over gaat en dat individuen zich te allen tijde, zonder opgaaf van reden, mogen terugtrekken uit het onderzoek. Bijvoorbeeld als de onderzoeker aanwezig is bij een grootschaligere bijeenkomst met een niet nadrukkelijk vertrouwelijk karakter, dan wordt niet (per se) en public verteld over het onderzoek. Om toch de veiligheid van alle deelnemers te waarborgen stel ik daarom voor om hiernaast de volgende afspraken te maken:

1. Bij iedere activiteit waarbij de onderzoeker aanwezig is, is de pionier of ten minste één persoon die bij de organisatie betrokken is op de hoogte. De onderzoeker heeft met deze persoon gesproken over het doel van het onderzoek en heeft eventuele vragen beantwoord. Deze persoon heeft een zogenaamd *informed consent* voor de groep getekend, zie formulier in bijlage 2.
2. Van alle bijeenkomsten waar de onderzoeker aanwezig is, maakt de onderzoeker observatieverslagen. In deze observatieverslagen zal de onderzoeker haar uiterste beste doen om de aanwezigen niet herkenbaar in beeld te brengen. Zo zullen eigen namen, geografische namen en andere beschrijvingen die maken dat personen herkenbaar zijn zoveel als mogelijk vermeden worden. Verder zal de onderzoeker duidelijk onderscheid maken tussen letterlijke citaten en globalere weergaven van wat er gezegd is. De pionier of de bij de organisatie betrokken persoon krijgt als hij/zij dat wil de mogelijkheid om de gemaakte observatieverslagen te lezen en daar feedback op te geven.
3. Uiteindelijke publicaties, waarin de data gebruikt zijn die in de pioniersplek zijn verzameld, zullen voorafgaand aan publicatie aan de pionier beschikbaar worden gesteld.

En verder...

Zoals eerder aangegeven zal de onderzoeker op een gegeven moment interviews willen doen met deelnemers. Onder deelnemers worden mensen verstaan die frequent contact hebben met de pioniersplek, maar ook mensen die slechts 1 keer contact hebben gehad met de pioniersplek of deel hebben genomen aan een activiteit. Voordat de onderzoeker contact opneemt voor zo'n interview zal zij daarover altijd eerst overleggen met de pionier(s), om zo te voorkomen dat een kwetsbaar proces tussen de persoon en de pionier of pioniersplek verstoord wordt.

Het contact met veel deelnemers zal overigens ook daarna in eerste instantie via de pioniers lopen, aangezien de onderzoeker waarschijnlijk van veel deelnemers niet over de contactgegevens beschikt. Zeker over de contactgegevens van deelnemers die slechts één of enkele keren verbonden waren met de pioniersplek, zal de onderzoeker niet beschikken, terwijl ook juist deze deelnemers interessant zijn om mee te spreken. Om met deelnemers nog verder in gesprek te komen zal de onderzoeker aan de pionier(s)

vragen of zij deze personen een mail willen sturen met de vraag of de onderzoeker met hen contact mag opnemen.

Bijlage 1: *Informed consent*-formulier (versie voor individu)

Informed consent-formulier – (versie voor individu)

De ontwikkeling van gemeenschapsvorming in pioniersplekken van de Protestantse Kerk

Waar gaat het onderzoek over?

In dit promotieonderzoek zoeken we naar antwoorden op de vraag: “Hoe ontstaan (geloofs)gemeenschappen in pioniersplekken en wat betekenen de ontwikkelingen in pioniersplekken voor het denken over kerk-zijn?” We benaderen deze vraag vanuit twee perspectieven:

- 1) we brengen in kaart hoe deelnemers de ontwikkeling van de gemeenschap ervaren, en hoe in dit proces de wisselwerking tussen pioniersteam en deelnemers verloopt.
- 2) we onderzoeken hoe het pioniersteam zich inzet voor het vormen van een (geloofs)gemeenschap en hoe in dit proces de wisselwerking tussen pioniersteam en de Protestantse Kerk verloopt.

Hoe wordt het onderzoek uitgevoerd?

De onderzoekers wonen bijeenkomsten van beleidsmakers, pioniersteams en activiteiten van pioniersplekken bij (participerende observatie). Ook interviewen zij mensen die bij pioniersplekken betrokken zijn en organiseren zij focusgroepen. Een aantal pioniersplekken wordt een periode meer intensief gevolgd (casestudy). De uitkomsten van deze casestudies vergelijken de onderzoekers met ontwikkelingen in andere pioniersplekken, bijvoorbeeld door het uitzetten van vragenlijsten.

Waarom is het onderzoek belangrijk?

Voor de ontwikkeling van de kerk is het belangrijk om inzicht te krijgen in hoe nieuwe geloofsgemeenschappen ontstaan. De kerk zoekt naar vernieuwende vormen die van betekenis zijn voor mensen die niet (meer) bij een kerk betrokken zijn. De uitkomsten van dit onderzoek zorgen voor meer inzicht. Voor bezoekers bij de pioniersplek is het belangrijk, omdat door de uitkomsten van het onderzoek het aanbod beter bij hen kan aansluiten. Het is van maatschappelijk belang dat we meer inzicht krijgen in hoe waardevolle verbindingen tussen mensen in deze tijd tot stand komen.

Wie voert het onderzoek uit?

Nadine van Hierden en Marinka Verburg zijn als promovenda verbonden aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU). Begeleiders van dit onderzoek zijn prof.

dr. H.P. (Henk) de Roest, prof. dr. J.J.M. (Joep) de Hart, en dr. R. (Rein) Brouwer. Marinka en Nadine studeerden beiden Bestuurs- en Organisationswetenschap. Na afronding van deze studie werd Nadine gemeenteadviseur bij de Protestantse Kerk. Marinka rondde een onderzoeksmaster Religiestudies af, waarin zij onderzoek deed naar de betekenis van een netwerkorganisatie voor zinzoekers. Vraagstukken op het snijvlak tussen organisatie en religie houden de onderzoekers dus al langere tijd bezig.

Vragen of opmerkingen?

Marinka Verburg MA/MPhil:

m.j.verburg@pthu.nl | 06 1637 3698

Nadine van Hierden MA:

b.van.hierden@pthu.nl | 06 3178 0723

Informed Consent

U bent uitgenodigd om deel te nemen aan een onderzoek dat wordt uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van de Protestantse Theologische Universiteit (PThU). De PThU houdt zich aan de principes van goed wetenschappelijk onderwijs en onderzoek en volgt de ethische richtlijnen zoals vastgelegd in de Nederlandse Gedragscode Wetenschapsbeoefening (VSNU/KNAW).

- De onderzoeker heeft mij uitgelegd waar het onderzoek over gaat en wat het doel van het onderzoek is. Ik heb de mogelijkheid gehad om vragen te stellen en de onderzoeker heeft eventuele vragen begrijpelijk beantwoord.
- Ik begrijp dat mijn deelname vrijwillig is. Ik kan mij op ieder moment terugtrekken uit het onderzoek zonder opgave van reden.
- Ik begrijp dat de resultaten van dit onderzoek zo anoniem als in het kader van het onderzoek mogelijk is, zullen worden verwerkt.
- Ik sta toe dat er geluids- en/of beeldopnamen gemaakt kunnen worden en dat deze bestanden verwerkt kunnen worden tot een geschreven tekst of een (stilstaand) beeld. De oorspronkelijke geluidsopnamen zijn alleen toegankelijk voor het onderzoeksteam.
- Ik begrijp dat de informatie die ik met de onderzoeker deel, gebruikt kan worden in publicaties, verslagen, boeken en andere vormen van onderzoeksoutput.
- Ik geef toestemming om de op anonieme wijze opgeslagen, geanalyseerde interviews en observatieverslagen te archiveren bij DANS, een instituut van KNAW en NWO.²²⁵
- Ik stem ermee in dat de geluidsopnames worden gearhiveerd bij DANS, maar dan ontoegankelijk voor derden (in een ‘blind archive’). Deze kunnen niet opgevraagd worden door andere onderzoekers.

²²⁵ DANS (Data Archiving and Networked Services) is een instituut van KNAW (Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen) en NWO (Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen).

Naam deelnemer**Handtekening****Datum**

.....

.....

.....

E-mailadres en/of

telefoonnummer

.....

.....

Naam onderzoeker**Handtekening****Datum**

.....

.....

.....

Bijlage 2: *Informed consent*-formulier (Versie voor groep)***Informed consent*-formulier – groep****De ontwikkeling van gemeenschapsvorming in pioniersplekken van de Protestantse Kerk***Waar gaat het onderzoek over?*

In dit promotieonderzoek zoeken we naar antwoorden op de vraag: “Hoe ontstaan (geloofs)gemeenschappen in pioniersplekken en wat betekenen de ontwikkelingen in pioniersplekken voor het denken over kerk-zijn?” We benaderen deze vraag vanuit twee perspectieven:

- 1) we brengen in kaart hoe deelnemers de ontwikkeling van de gemeenschap ervaren, en hoe in dit proces de wisselwerking tussen pioniersteam en deelnemers en tussen deelnemers onderling verloopt.
- 2) we onderzoeken hoe het pioniersteam zich inzet voor het vormen van een (geloofs)gemeenschap en hoe in dit proces de wisselwerking tussen pioniersteam en de Protestantse Kerk verloopt.

Hoe wordt het onderzoek uitgevoerd?

De onderzoekers wonen bijeenkomsten van beleidsmakers, pioniersteams en activiteiten van pioniersplekken bij (participerende observatie). Ook interviewen zij mensen die bij pioniersplekken betrokken zijn en organiseren zij focusgroepen. Een aantal pioniersplekken wordt een periode meer intensief gevolgd (casestudy). De uitkomsten van deze casestudies vergelijken de onderzoekers met ontwikkelingen in andere pioniersplekken, bijvoorbeeld door het uitzetten van vragenlijsten.

Waarom is het onderzoek belangrijk?

Voor bezoekers van pioniersplekken is het belangrijk, omdat door de uitkomsten van het onderzoek het aanbod van de pioniersplek of andere soortgelijke initiatieven beter bij hen kan aansluiten. Voor de ontwikkeling van de kerk is het belangrijk om inzicht te krijgen in hoe nieuwe geloofsgemeenschappen ontstaan. De kerk zoekt naar vernieuwende vormen die van betekenis zijn voor mensen die niet (meer) bij een kerk betrokken zijn. De uitkomsten van dit onderzoek zorgen voor meer inzicht. Het is van maatschappelijk belang dat we meer inzicht krijgen in hoe waardevolle verbindingen tussen mensen in deze tijd tot stand komen.

Wie voert het onderzoek uit?

Nadine van Hierden en Marinka Verburg zijn als promovenda verbonden aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU).

Begeleiders van dit onderzoek zijn prof. dr. H.P. (Henk) de Roest, prof. dr. J.J.M. (Joep) de Hart, en dr. R. (Rein) Brouwer. Marinka en Nadine studeerden beiden Bestuurs- en Organisationswetenschap. Na afronding van deze studie werd Nadine gemeenteadviseur bij de Protestantse Kerk. Marinka rondde een onderzoeksmaster theologie/religie-studies af, waarin zij onderzoek deed naar de betekenis van een netwerkorganisatie voor zinzoekers. Vraagstukken op het snijvlak tussen organisatie en religie houden de onderzoekers dus al langere tijd bezig.

Vragen of opmerkingen?

Marinka Verburg MA/MPhil:

m.j.verburg@pthu.nl | 06 1637 3698

Nadine van Hierden MA:

b.van.hierden@pthu.nl | 06 3178 0723

Informed Consent

U bent uitgenodigd om deel te nemen aan een onderzoek dat wordt uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van de Protestantse Theologische Universiteit (PThU). De PThU houdt zich aan de principes van goed wetenschappelijk onderwijs en onderzoek en volgt de ethische richtlijnen zoals vastgelegd in de Nederlandse Gedragscode Wetenschapsbeoefening (VSNU/KNAW).

- De onderzoeker heeft mij uitgelegd waar het onderzoek over gaat en wat het doel van het onderzoek is. Ik heb de mogelijkheid gehad om vragen te stellen en de onderzoeker heeft eventuele vragen begrijpelijk beantwoord.

- Ik begrijp dat mijn deelname vrijwillig is. Ik kan mij op ieder moment terugtrekken uit het onderzoek zonder opgave van redenen.
- Ik begrijp dat de resultaten van dit onderzoek zo anoniem als in het kader van het onderzoek mogelijk is, zullen worden verwerkt.
- Ik sta toe dat er geluids- en/of beeldopnamen gemaakt kunnen worden en dat deze bestanden verwerkt kunnen worden tot een geschreven tekst of een (stilstaand) beeld. De oorspronkelijke geluidsoptnamen zijn alleen toegankelijk voor het onderzoeksteam.
- Ik begrijp dat de informatie die ik met de onderzoeker deel, gebruikt kan worden in publicaties, verslagen, boeken en andere vormen van onderzoeksoutput.
- Ik geef toestemming om de op anonieme wijze opgeslagen, geanalyseerde interviews en observatieverslagen te archiveren bij DANS, een instituut van KNAW en NWO.²²⁶
- Ik stem ermee in dat de geluidsoptnames worden gearhiveerd bij DANS, maar dan ontoegankelijk voor derden (in een 'blind archive'). Deze kunnen niet opgevraagd worden door andere onderzoekers.

**Naam Pioniersplek en
pionier die ondertekend**

Handtekening

Datum

.....

.....

.....

E-mailadres en/of
telefoonnummer

.....

Naam onderzoeker

Handtekening

Datum

.....

.....

.....

²²⁶ DANS (Data Archiving and Networked Services) is een instituut van KNAW (Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen) en NWO (Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen).

Bijlage F - Overzicht en beschrijving activiteiten pioniersplekken

PIONIERSPLEK WANTMORE

1. Storytelling-bijeenkomsten

Samen met verhaalkunstenaar Luke begeleidt pionier Paul al vanaf voorjaar 2014, het moment dat de pioniersplek net begonnen is, storytelling-activiteiten. Het zijn bijeenkomsten waarin verhalen gemaakt, verteld en gehoord worden. Verhalen zijn volgens Luke en Paul van belang omdat ze bijdragen aan het vormen van een eigen individuele identiteit en het vormen van een identiteit voor een gemeenschap. Met de storytelling-bijeenkomsten willen zij een veilige en speelse plek bieden om de creatieve en verbindende kracht van verhalen te ervaren. Het werken in een vaste groep in een serie bijeenkomsten heeft de voorkeur van pionier Paul, maar mensen blijken zich vaak niet aan een serie bijeenkomsten te (willen) committeren.

Frequentie en tijdstip:	Ongeveer eens in de twee weken op een dinsdagavond van 19:30 uur tot 21:30 uur. Vier avonden vormen een serie. Na een serie is er een aantal weken waarin geen storytelling-avonden zijn. Na deze periode van rust begint er weer een nieuwe serie.
Locatie:	In een gebouw in een park.
Gevraagde bijdrage:	€50,-/€35,- voor minima.
Aantal deelnemers: ²²⁷	Gemiddeld twaalf, minimaal tien, maximaal zestien.

De onderzoeker is aanwezig geweest bij zeven storytelling-activiteiten.

2. Broedplaats-voor-visioenenmiddagen

Tijdens een Broedplaats-voor-visioenenmiddag worden deelnemers meegenomen door kunstenaars en geestelijken in een open onderzoek naar klassieke Bijbelverhalen. Eerst geven een kunstenaar (bijvoorbeeld een theatermaker, muzikant of beeldend kunstenaar) en een geestelijke (bijvoorbeeld een dominee, rabbi, imam, boeddhistische leraar, geestelijk verzorger of pater) hun interpretatie van het verhaal. Daarna gaan deelnemers onder begeleiding van hen op zoek naar de betekenis van het verhaal voor zichzelf. Of het verhaal waar of waardevol is, blijkt pas als jijzelf de werkelijkheid door die nieuwe (oude) bril bekijkt, aldus de flyer waarop de activiteitsserie wordt aangekondigd. Ook bij deze activiteit is het oorspronkelijke idee dat mensen zich

²²⁷ De aangegeven aantallen zijn hier en in het vervolg van deze bijlage, tenzij anders vermeldt, gebaseerd op het waargenomen aantal deelnemers tijdens momenten waarop de onderzoeker participeerde. De gemiddelden zijn afgerond naar het dichtstbijzijnde gehele getal. 0,5 is afgerond naar boven.

opgeven voor de hele serie. In werkelijkheid is het ook mogelijk om naar één of enkele middagen te komen en worden de middagen ook als losse events gepromoot.

Frequentie en tijdstip:	Ongeveer elke maand, vier keer achter elkaar op zondagmiddag van 14:00 uur tot 17:00 uur.
Locatie:	In een industrieel pand.
Gevraagde bijdrage:	In eerste instantie €12,-/ €7,- voor minima per bijeenkomst, of €35,-/€20,- voor minima voor de hele serie. Later wordt echter een gewenste bijdrage van €10,- per bijeenkomst gecommuniceerd (D_A3; D_A4).
Aantal deelnemers:	Gemiddeld dertien, minimaal acht, maximaal negentien.

De onderzoeker is aanwezig bij vier Broedplaats-voor-visioenenmiddagen.

3. Cursus Zinvol-leven-voor-beginners

De cursus wordt op een flyer met de volgende tekst gepromoot: Heb jij ook vaak het gevoel dat de tijd door je vingers glipt? Verlang je naar gevulde dagen zonder stress? Ben je benieuwd wat we van monniken kunnen leren over rust, aandacht en regelmaat? In april start WantMore een nieuwe cursus rond deze vragen. Onder leiding van Claire [pionier, MV] en Tess lezen we samen 'Een levensregel voor beginners, Benedictijnse spiritualiteit voor het dagelijks leven' van Wil Derkse.

Frequentie en tijdstip:	Eén kennismakingsworkshop en vijf achtereenvolgende (woensdag)avonden van 19:30 uur tot 21:30 uur.
Locatie:	In de boekwinkel in de wijk waarop de pioniersplek zich primair richt.
Gevraagd bijdrage:	€50,-/ €35,- voor minima voor de gehele serie.
Aantal deelnemers:	Gemiddeld dertien, minimaal tien, maximaal vijftien.

De onderzoeker is aanwezig bij de promotie-workshop en drie woensdagavonden.

4. Stiltewandelingen

Er wordt een wandeling gemaakt van vijf tot zeven kilometer. Halverwege wordt gepauzeerd en vaak wordt er dan ook iets te drinken geserveerd. Voor de pauze wandelt iedereen in principe in stilte, terwijl er na de pauze gepraat kan worden. Voorafgaand aan de wandeling wordt er een thema geïntroduceerd waar mensen over na kunnen denken en waarover zij in gesprek kunnen gaan tijdens de wandeling. Thema's die aan bod komen zijn: goede voornemens, rust en onrust, stilte ervaren, overgave, inspiratie, dromen, onvolmaaktheid en loslaten.

Frequentie en tijdstip:	Eén keer per maand op zondagmiddag vanaf 14:00 uur tot ongeveer 17:30 uur.
Locatie:	Ergens aan de randen van of net buiten de wijk waarop de pioniersplek zich primair richt.
Gevraagde bijdrage:	€5,-, gratis voor wie dit een drempel vormt.
Aantal deelnemers: ²²⁸	Gemiddeld veertien, minimaal negen, maximaal vijftwintig.

De onderzoeker is aanwezig geweest bij één stiltewandeling.

5. Food & Stories

Er wordt aan deelnemers gevraagd of zij naar deze bijeenkomsten iets te eten en een verhaal (bijvoorbeeld over licht en duisternis (O_A12)) mee willen nemen. Er is geen vastomlijnd programma ontworpen voor deze bijeenkomsten. De onderlinge ontmoeting staat centraal.

Frequentie en tijdstip:	Geen vaste frequentie, op een doordeweekse avond.
Locatie:	Minibieb (Een ruimte van ongeveer 20m ² waar mensen naar toe kunnen komen om een boek te lenen).
Gevraagde bijdrage:	Geen.
Aantal deelnemers:	Gemiddeld zes, minimaal vijf, maximaal zeven.

De onderzoeker is aanwezig geweest bij twee Food & Storiesbijeenkomsten.

6. Kampeerretraite

In de zomervakantie slaan de pioniers met wie wil in twee weekenden hun tent op om in een soort camping-setting in 24-uur al het goede van WantMore te ervaren. Er is een labyrint neergelegd, er is een kampvuur met verhalen, er wordt gegeten, gemediteerd en (deels) in stilte gewandeld. Er mogen maximaal twaalf mensen meedoen.

Frequentie en tijdstip:	Tweemaalig van zaterdagochtend tot zondag einde van de middag.
Locatie:	Weiland bij een boer niet ver van de wijk waar WantMore zich primair op richt.
Gevraagde bijdrage:	€40,-/ €25,- voor minima.
Aantal deelnemers:	Negen.

De onderzoeker is aanwezig geweest bij één kampeerretraite.

²²⁸ Deze aantallen zijn gebaseerd op gegevens over het aantal deelnemers die de onderzoeker van pionier Claire heeft ontvangen.

7. Brainstormdiners

De pioniers besluiten in de zomer van 2016 een aantal deelnemers gericht uit te nodigen voor één van de twee diners die zij organiseren. Tijdens de diners vragen de pioniers aan de deelnemers wat zij graag op de agenda van pioniersplek WantMore zien verschijnen. Tijdens de diners wordt gesproken over wat volgens deelnemers dominante zingevingsvragen in de samenleving zijn en over de wijze waarop daarbij aangehaakt kan worden door een initiatief als pioniersplek WantMore. Daarnaast is het ook een moment waarop mensen die aan verschillende soorten activiteiten van pioniersplek WantMore deelnemen, elkaar ontmoeten en beter leren kennen.

Frequentie en tijdstip:	Tweemaal op een doordeweekse avond.
Locatie:	Bij pionier Paul thuis.
Gevraagde bijdrage:	Geen.
Aantal deelnemers:	Gemiddeld acht, minimaal acht en maximaal acht.

De onderzoeker is aanwezig geweest bij twee brainstormdiners.

Na de periode van intensieve participatie neemt de onderzoeker nog drie keer deel aan bijeenkomsten die buiten de hier beschreven categorieën vallen. Het betreft een avond over poëzie, een stuurgroepvergadering en een onlinebijeenkomst over (persoonlijke) groei.

PIONIERSPLEK DE OEVER

1. Ontmoetingsdiensten & brunchdiensten

De diensten zijn samenkomsten waarin met elkaar God ontmoeten centraal staat. Het is de bedoeling dat deze samenkomsten ook voor mensen die God, de Bijbel en de kerk niet (goed) kennen of zich in andere kerken niet thuis voelen, begrijpelijk en prettig zijn. Een half uur voor de diensten beginnen zijn de deuren van het gebouw waar de diensten plaatsvinden al open en kunnen mensen binnenlopen.

De diensten vertonen qua structuur veel gelijkenis met veel kerkdiensten in kerken behorende bij de Protestantse Kerk. Wel zijn er meer interactieve momenten en is het aantal aanwezigen bij deze diensten kleiner dan bij diensten in al langer bestaande kerkgemeenschappen in de vestigingsplaats van pioniersplek De Oever. Ook zijn de mensen die de diensten leiden meestal geen predikant. De voorgangers hebben wel altijd een theologische opleiding afgerond. Een aantal keer per jaar wordt in de ontmoetingsdiensten avondmaal gevierd. Ook werd in de periode dat de onderzoeker participeerde in een ontmoetingsdienst één keer de doop bediend aan een gezin.

Tot maart 2017 was er eens in de twee maanden een brunchdienst. Tijdens zo'n dienst wordt er gezellig met elkaar een hapje en een drankje genuttigd. Verder wordt er een thema behandeld dat te maken heeft met het christelijke geloof, vaak met nog interactievere vormen dan tijdens een ontmoetingsdienst. Er is in deze diensten geen

verkundiging, maar wel een woord voor onderweg vanuit de Bijbel dat ter bemoediging wordt meegegeven.

Frequentie en tijdstip:	Wekelijks op zondagochtend, meestal van 10:30 uur tot (meestal) 11:30 uur en op christelijke feestdagen.
Locatie:	Gebouw Bethel.
Gevraagde bijdrage:	Geen.
Aantal deelnemers: ²²⁹	Ongeveer vijftig.

De onderzoeker is tijdens de intensieve veldwerkperiode aanwezig bij zeven diensten, Voorafgaand aan de intensieve periode van veldwerk woont de onderzoeker één dienst bij, na afloop van de intensieve veldwerkperiode woont de onderzoeker twee diensten fysiek bij en één dienst via een digitale verbinding.

2. Ontmoetingskringen

Er zijn verschillende ontmoetingskringen. Aan het begin van de intensieve veldwerkperiode van de onderzoeker (december 2016) staan er vijf ontmoetingskringen op de website van pioniersplek De Oever vermeld. De informatie die over de verschillende ontmoetingskringen op de website staat verschilt per ontmoetingskring. In enkele gevallen wordt aangegeven welke kringleiders betrokken zijn en op welke momenten de kringavonden plaatsvinden, in andere gevallen niet. In enkele gevallen wordt het aantal deelnemers en het thema of het Bijbelgedeelte dat besproken wordt genoemd, in andere gevallen niet.

In een boekje met informatie over de pioniersplek dat in 2017 verschijnt, worden de ontmoetingskringen als volgt omschreven:

“De ontmoetingskring is een ontmoetingsplaats voor zoekende mensen, die voor het eerst of opnieuw belangstelling hebben voor het geloof. Op interactieve wijze gaan deelnemers tijdens de ontmoetingskring op zoek naar antwoorden op geloof- en levensvragen, waarvan zingeving een belangrijk onderdeel is. In groepsverband gaan we tijdens de ontmoetingskring op ontdekking in de Bijbel en in gesprek met andere deelnemers en de kringleider. Zelf ontdekken wie Jezus Christus is en wat Hij voor ons mensen heeft gedaan en wat de betekenis daarvan is voor de dag van vandaag, dat is de insteek van de ontmoetingskring.”

Op de website van pioniersplek De Oever wordt daar nog het volgende aan toegevoegd:

“De doelstelling van de ontmoetingskring is dat mensen groeien naar een persoonlijk geloof in de Drie-enige God van de Bijbel die Zijn Zoon Jezus

²²⁹ Dit is op het oog geschat door de onderzoeker tijdens de participatie.

Christus naar de aarde heeft gezonden om de weg naar God te openen en ons leidt door Zijn Heilige Geest.”

De kerngroep van veel ontmoetingskringen blijkt gevormd te worden door mensen die eerst met elkaar een oriëntatiecursus gevolgd hebben (zie voor meer informatie over oriëntatiecursussen paragraaf 8.2.). Mensen die samen een ontmoetingskring vormen blijken elkaar vaak al jaren in min of meer dezelfde samenstelling te ontmoeten. Er zijn in de meeste gevallen twee kringleiders (mensen die het gesprek in de groep begeleiden). De pionier is geen kringleider in een ontmoetingskring. Verschillende ontmoetingskringen vielen voordat pioniersplek De Oever bestond onder de verantwoordelijkheid van één van de wijkgemeenten van de Protestantse Kerk in de vestigingsplaats van pioniersplek De Oever. Sommige van de kringen waarvan het fundament gelegd is in een oriëntatiecursus functioneren na oprichting van de pioniersplek onder de verantwoordelijkheid van het pioniersteam van de pioniersplek.

Er zijn twee ontmoetingskringen waarin de onderzoeker participeert: ontmoetingskring Jozef en ontmoetingskring Juda. De leden van ontmoetingskring Jozef lezen telkens een gedeelte uit het Johannesevangelie. Er wordt verder gelezen op het punt waar men de bijeenkomst daarvoor gebleven is. De verschillende kringleden vertellen op de kringavond wat hen in het gelezen Bijbelgedeelte aanspreekt en wat vragen bij hen oproept. De twee kringleiders poneren in ieder geval wat vragen en bespreekpunten. De leden van ontmoetingskring Juda lezen het boekje ‘Vrucht van de Geest’, geschreven door Jos Douma (2012). Elke bijeenkomst wordt één hoofdstuk uit het boekje gelezen. Kringleider Tomas begeleidt een gesprek naar aanleiding van het hoofdstuk dat voor de avond gelezen is. In het boekje staan ook leesvragen waarvan er vaak een aantal besproken wordt.

Frequentie en tijdstip:	Is per kring verschillend, meestal eens in de drie of vier weken, op een doordeweekse avond vanaf ongeveer 20:00 uur tot 22:00 uur.
Locatie:	Is per kring verschillend. Sommige ontmoetingskringen komen samen in gebouw Bethel, andere komen samen bij mensen thuis.
Gevraagde bijdrage:	Geen. Bij sommige kringen staat wel een potje op tafel waarin een vrijwillige bijdrage gedoneerd kan worden.
Aantal deelnemers:	Is per kring verschillend. Bij ontmoetingskring Jozef zijn zeven (trouwe) deelnemers. Bij ontmoetingskring Juda zijn acht (trouwe) deelnemers.

De onderzoeker heeft in totaal zes kringavonden bijgewoond, twee avonden bij kring Jozef en vier avonden bij kring Juda.

3. Koffie-creatief-ochtenden

Tijdens deze bijeenkomsten is er de mogelijkheid om creatief bezig te zijn onder het genot van een kopje koffie. Veronique is de vaste begeleider van deze ochtenden. Zij bedenkt en introduceert de creatieve activiteit. Er is ook altijd een gastvrouw die koffie schenkt.

Frequentie en tijdstip:	Elke twee weken op woensdagochtend van 10:30 uur tot 12:00 uur.
Locatie:	Gebouw Bethel.
Gevraagde bijdrage:	Geen. Er wordt aangegeven dat een vrijwillige bijdrage op prijs gesteld wordt.
Aantal deelnemers:	Gemiddeld twaalf, minimaal elf, maximaal vijftien.

De onderzoeker heeft in totaal vier Koffie-creatief-ochtenden bijgewoond.

4. Eten-bij-De-Oever

Bijeenkomst waarbij een door vrijwilligers gekookte maaltijd wordt opgegeten. Onder het eten kan een (ongestuurd) gesprek plaatsvinden. Deelnemers dienen zich vooraf aan te melden. Er kunnen maximaal twaalf mensen mee-eten.

Frequentie en tijdstip:	Elke twee weken op woensdagavond van 19:30 uur tot 21:30 uur.
Locatie:	Gebouw Bethel.
Gevraagde bijdrage:	Geen. Er wordt aangegeven dat een vrijwillige bijdrage op prijs gesteld wordt. Het richtbedrag dat wordt aangegeven is €3,50.
Aantal deelnemers:	Gemiddeld elf, minimaal tien en maximaal elf.

De onderzoeker heeft in totaal twee Eten-bij-De-Oever avonden bijgewoond.

5. Groepen waarin mensen samen de Bijbel ontdekken

Op deze avonden, die begeleid worden door pionier Willem, wordt uit de Bijbel gelezen. In de periode dat de onderzoeker participeert is er één groep die leest in het Bijbelboek Handelingen en wordt er een groep gestart die het Bijbelboek Markus gaat lezen. Telkens wordt er gestart met lezen op de plek waar op de voorgaande avond gestopt is met lezen. Pionier Willem geeft achtergrondinformatie en uitleg bij de Bijbelteksten. Er is ook gelegenheid om vragen te stellen. Pionier Willem is veel aan het woord tijdens deze avonden. Halverwege de avond is er een pauze. Tijdens de pauze drinken de aanwezigen iets en kletsen zij met elkaar.

Frequentie en tijdstip:	Min of meer elke drie weken op donderdagavond van 19:30 uur tot 21:30 uur.
Locatie:	Gebouw Bethel.
Gevraagde bijdrage:	Geen. Er wordt aangegeven dat een vrijwillige bijdrage op prijs gesteld wordt.
Aantal deelnemers:	Bij de avonden waarop passages uit het Bijbelboek Handelingen centraal stonden waren gemiddeld negen deelnemers aanwezig, minimaal zes en maximaal twaalf.

De onderzoeker heeft in totaal zes avonden bijgewoond waarop groepen deelnemers samen de Bijbel ontdekt hebben. Het betrof vijf avonden waarin passages uit het Bijbelboek Handelingen centraal stonden en één avond waarop een passage uit het Bijbelboek Marcus centraal stond.

6. Losse activiteiten

Naast de bijeenkomsten die met een vaste frequentie plaatsvinden, worden er binnen pioniersplek De Oever ook losstaande events georganiseerd. In de periode dat de onderzoeker participeert betreft het een liedjesavond (waarop een band christelijke liedjes ten gehore brengt), een mannenontbijt, een barbecue, een avond voor de vrijwilligers en een kerstzangavond.

Frequentie en tijdstip:	Geen vaste frequentie, tijdstip en duur.
Locatie:	Gebouw Bethel.
Gevraagde bijdrage:	Geen.
Aantal deelnemers:	Hierover zijn geen zinvolle gegevens beschikbaar.

De onderzoeker woont alleen de vrijwilligersavond bij en deelt daar iets over de observaties die zij heeft gedaan in de veldwerkperiode.

7. Vergaderingen van het pioniersteam

Dit zijn vergaderingen waarin de leden van het pioniersteam met elkaar iets rondom geloof delen, werken aan de ontwikkeling van het team en met elkaar bestuurlijke aspecten van de pioniersplek (d.w.z. financiën, communicatie, bezetting van vrijwilligersfuncties, visieontwikkeling) bespreken. Ook stellen de leden van het pioniersteam elkaar op de hoogte over wat er binnen de teams waarbij zij betrokken zijn gebeurt. Dit is geen publieke activiteit. Er zijn zodoende geen deelnemers bij aanwezig. Alleen de leden van het pioniersteam zijn hiervoor uitgenodigd.

Frequentie en tijdstip:	Elke derde dinsdagavond van de maand van 20:00 uur tot 22:15 uur.
Locatie:	Kerkelijk centrum waarin ook veel bijeenkomsten van langer bestaande kerkelijke gemeenschappen in de vestigingsplaats van pioniersplek De Oever plaatsvinden.
Gevraagde bijdrage:	Geen.
Aantal deelnemers:	De zeven pioniersteam-leden zijn min of meer trouw aanwezig.

De onderzoeker heeft zes vergaderingen van het pioniersteam bijgewoond.

8. Samen bidden

Dit zijn bijeenkomsten waarin door de aanwezigen gebeden wordt en het is een moment om samen stil te zijn. Lezers van een nieuwsbrief die door pionier Willem wordt rondgestuurd worden hier voor uitgenodigd.

Frequentie en tijdstip:	Eén keer per maand op woensdagavond van 19:30 uur tot 20:30 uur
Locatie:	Bij een lid van het pioniersteam thuis.
Gevraagde bijdrage:	Geen.
Aantal deelnemers:	Onbekend.

De onderzoeker heeft geen van deze gebedsbijeenkomsten bijgewoond.

9. Teamvergaderingen

Voor verschillende taken die binnen de pioniersplek uitgevoerd moeten worden zijn teams van mensen samengesteld. Zo is er een beamerteam, een liturgieteam, een kostersteam, een groep mensen die op kinderen past tijdens de diensten en een pastoraal team. Deze teams komen tenminste twee keer per jaar bij elkaar om te overleggen hoe zij hun taak uitvoeren.

De onderzoeker heeft geen van deze teamvergaderingen bijgewoond. Gegevens over frequentie, tijdstip, locatie etc. zijn onbekend.

Bijlage G - Lijst en beschrijving van niet-publieke bronnen

Naam document in proefschrift	Datum bijeenkomst waarop document is gebaseerd	Beschrijving bijeenkomst waarop document is gebaseerd
V_GX1	17-12-2014	Verslag gesprek met lid LTP
V_GX2	21-01-2015	Verslag gesprek met lid LTP
O_X1	18-03-2015	Observatieverslag vergadering LTP
O_X2	15-04-2015	Observatieverslag vergadering LTP
T_GX3	24-06-2015	Observatieverslag vergadering LTP
T_FX1	17-08-2015	Transcript focusgroepgesprek pioniers onderling
T_FX2	17-08-2015	Transcript focusgroepgesprek leden LTP onderling
T_FX3	17-08-2015	Transcript focusgroepgesprek pioniers en leden LTP
T_GX4	17-08-2015	Avondgesprek beleidsmakers over gemeenschapsvorming
T_GX5	18-08-2015	Gesprek met Arjan Plaisier op dag 2_FD
T_GX6	18-08-2015	Gesprek op dag 2 FE
T_GX7	18-08-2015	Gesprek dag 2 FE1
T_GX8	18-08-2015	Gesprek dag 2 FE2
T_GX9	18-08-2015	Gesprek dag 2_FF
O_X3	24-02-2016	Observatieverslag vergadering LTP
O_X4	29-06-2016	Observatieverslag vergadering LTP
V_GX4	13-09-2016	Gesprek in de wandelgangen

Tabel 2: Documenten gemaakt door de onderzoeker naar aanleiding van het veldwerk in de context van de dienstenorganisatie. In paragraaf 5.1. is nader toegelicht wat verstaan wordt onder de dienstenorganisatie

Naam document in proefschrift	Datum bijeenkomst waarop document is gebaseerd	Beschrijving bijeenkomst waarop document is gebaseerd
O_Z1	16-02-2015	Observatieverslag pionierverkendag Rotterdam
O_Z2	13-04-2015	Observatieverslag expertmeeting 'toekomst pionieren'
O_L1	8-09-2015	Observatieverslag bezoek aan pioniersplek L
O_AA1	30-09-2015	Observatieverslag bezoek aan pioniersplek AA
O_B1	5-10-2015	Observatieverslag bezoek aan pioniersplek B
O_I1	8-10-2015	Observatieverslag bezoek aan pioniersplek I
O_F1	13-10-2015	Observatieverslag bezoek aan pioniersplek F
O_G1	9-11-2015	Observatieverslag bezoek aan pioniersplek G
O_K1	10-02-2016	Observatieverslag bezoek aan pioniersplek K
O_AD1	14-02-2016	Observatieverslag bezoek aan pioniersplek AD
O_AE1	25-02-2016	Observatieverslag bezoek aan pioniersplek AE
O_Z3	2-09-2016	Observatieverslag pionierstraining
O_Z4	27-10-2017	Observatieverslag pionierstraining
T_WX7	16-03-2018	Transcript workshop Netwerk en dan? [begeleid door Marinka]
O_Z5	16 & 17-03-2018	Observatieverslag pionierstraining
O_AF1	19-04-2018	Observatieverslag bezoek aan pioniersplek AF
O_Z6	5-10-2018	Observatieverslag pionierstraining
T_WX8	7-03-2020	Transcript workshop Hoe houd je mensen betrokken bij je pioniersplek? [begeleid door Marinka]
O_Z7	06 & 07-03-2020	Observatieverslag pionierstraining

Tabel 3: Documenten gemaakt door de onderzoeker naar aanleiding van het veldwerk in de pioniersbeweging in algemene zin.

Naam document in proefschrift	Datum bijeenkomst waarop document is gebaseerd	Beschrijving bijeenkomst waarop document is gebaseerd
O_A1	14-12-2015	Observatieverslag storytelling-bijeenkomst
O_A2	22-12-2015	Observatieverslag Food & Stories-bijeenkomst
O_A3	12-01-2016	Observatieverslag storytelling-bijeenkomst
O_A4	7-02-2016	Observatieverslag stiltewandeling
O_A5	8-03-2016	Observatieverslag storytelling-bijeenkomst
O_A6	20-03-2016	Observatieverslag Broedplaats-voor-visioenmiddag
O_A7	22-03-2016	Observatieverslag storytelling-bijeenkomst
O_A8	5-04-2016	Observatieverslag storytelling-bijeenkomst
O_A9	13-04-2016	Observatieverslag kennismakingsworkshop cursus Zinvol-leven-voor-beginners
O_A10	19-04-2016	Observatieverslag storytelling-bijeenkomst
O_A11	20-04-2016	Observatieverslag Avond van de cursus Zinvol-leven-voor- beginners
O_A12	1-05-2016	Observatieverslag Broedplaats-voor-visioenmiddag
O_A13	2-05-2016	Observatieverslag Food & Stories-bijeenkomst
O_A14	29-05-2016	Observatieverslag Broedplaats-voor-visioenmiddag
O_A15	8-06-2016	Observatieverslag Avond van de cursus-Zinvol-leven-voor-beginners
O_A16	19-06-2016	Observatieverslag Broedplaats-voor-visioenmiddag
O_A17	22-06-2016	Observatieverslag Avond van de cursus Zinvol-leven-voor-beginners

Tabel 4.1: Documenten gemaakt door de onderzoeker naar aanleiding van het veldwerk bij pioniersplek WantMore (deel 1).

Naam document in proefschrift	Datum bijeenkomst waarop document is gebaseerd	Beschrijving bijeenkomst waarop document is gebaseerd
T_GA1	11-07-2016	Transcript Brainstormdiner
T_GA2	12-07-2016	Transcript Brainstormdiner
O_A18	13-07-2016	Observatieverslag avond over poëzie
T_IA1	16-08-2016	Transcript interview met deelnemster Ann
T_IA2	17-08-2016	Transcript interview met deelnemster Julia
O_A19	27 & 28-08-2016	Observatieverslag Kampeerretraite
T_IA3	6-09-2016	Transcript interview met deelnemster Rose
T_IA4	6-09-2016	Transcript interview met deelnemster Britt
T_IA5	14-09-2016	Transcript interview met deelnemer Steve
T_IA6	18-02-2017	Transcript interview met pionier Claire
T_IA7	1-03-2017	Transcript interview met pionier Paul
O_A20	10-10-2018	Observatieverslag ZIN-avond
T_IA17	2-08-2019	Transcript interview met deelnemer August
T_IA18	16-09-2019	Transcript interview met deelnemster Joyce
O_A21	Diverse bijeenkomsten	Document waarin geregistreerd is wie wanneer deelnemer is

Tabel 4.2: Documenten gemaakt door de onderzoeker naar aanleiding van het veldwerk bij pioniersplek WantiMore (deel 2).

Naam document in proefschrift	Datum bijeenkomst waarop document is gebaseerd	Beschrijving bijeenkomst waarop document is gebaseerd
O_E1	10-01-2016	Observatieverslag ontmoetingsdienst
O_E2	6-11-2016	Observatieverslag brunchdienst
O_E3	19-12-2016	Observatieverslag kerstviering
O_E4	20-12-2016	Observatieverslag stuurgroepvergadering
O_E5	4-01-2017	Observatieverslag bijeenkomst ontmoetingskring David
O_E6	10-01-2017	Observatieverslag bijeenkomst ontmoetingskring Levi
O_E7	12-01-2017	Observatieverslag bijeenkomst Samen-de-Bijbellezen-groep
O_E8	25-01-2017	Observatieverslag Koffie-creatief-ochtend
O_E9	25-01-2017	Observatieverslag Eten-bij-De-Oever-bijeenkomst
O_E10	25-01-2017	Observatieverslag bijeenkomst ontmoetingskring David
T_IE8	1-02-2017	Transcript interview met Max, lid pioniersteam
O_E11	2-02-2017	Observatieverslag bijeenkomst Samen-de-Bijbellezen-groep
O_E12	5-02-2017	Observatieverslag ontmoetingsdienst
O_E13	8-02-2017	Observatieverslag Koffie-creatief-ochtend
O_E14	14-02-2017	Observatieverslag bijeenkomst ontmoetingskring Levi
O_E15	22-02-2017	Observatieverslag Koffie-creatief-ochtend
T_GE1	21-03-2017	Transcript stuurgroepvergadering
O_E16	11-04-2017	Observatieverslag bijeenkomst ontmoetingskring Levi
O_E17	12-04-2017	Observatieverslag Koffie-creatief-ochtend
O_E18	13-04-2017	Observatieverslag bijeenkomst Samen-de-Bijbellezen-groep

Tabel 5.1: Documenten gemaakt door de onderzoeker naar aanleiding van het veldwerk bij pioniersplek De Oever (deel 1).

Naam document in proefschrift	Datum bijeenkomst waarop document is gebaseerd	Beschrijving bijeenkomst waarop document is gebaseerd
O_E19	14-04-2017	Observatieverslag ontmoetingsdienst
O_E20	18-04-2017	Observatieverslag stuurgroepvergadering
T_IE9	2-06-2017	Transcript interview met pionier Willem
O_E21	4-06-2017	Observatieverslag ontmoetingsdienst
O_E22	13-06-2017	Observatieverslag bijeenkomst ontmoetingskring Levi
O_E23	15-06-2017	Observatieverslag bijeenkomst Samen-de-Bijbellezen-groep
T_IE10	6-09-2017	Transcript interview met deelnemer Jack
T_IE11	8-09-2017	Transcript interview met deelnemer Milo
T_IE12	23-10-2017	Transcript interview met deelnemer Stan
T_IE13	24-10-2017	Transcript interview met deelnemer Arthur
T_IE14	24-10-2017	Transcript interview met deelneemster Lily
T_IE15	3-11-2017	Transcript interview met deelneemster Gwen
O_E24	25-02-2018	Observatieverslag ontmoetingsdienst
O_E25	5-07-2019	Observatieverslag vrijwilligersbijeenkomst
O_E26	16-02-2020	Observatieverslag ontmoetingsdienst
T_IE19	2-04-2020	Transcript interview met pionier Willem
O_E27	19-09-2021	Observatieverslag ontmoetingsdienst
O_E28	Diverse bijeenkomsten	Document waarin geregistreerd is wie wanneer deelnemer is

Tabel 5.2: Documenten gemaakt door de onderzoeker naar aanleiding van het veldwerk bij pioniersplek De Oever (deel 2).

Naam document in dissertatie	Auteursgegevens	Datum	Naam document	Type document	Wijze van verkrijgen toegang
D_Z1	Auteur onbekend	z.d.	<i>Pioniersplekken van de Protestantse Kerk 2009-2012.</i>		Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_X1	Auteur onbekend	z.d.	<i>Werkplan Kerkelijke Pionieren 2013.</i>	jaarplan	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_A1	Auteur onbekend	z.d.	<i>Activiteitsoverzicht WantMore 2014-2016.</i>		Verkregen via pionier Claire
D_A2	[Vertegenwoordiger kerkraad kerk M]	Maart 2013	WantMore: <i>op zoek naar levenskunst in [geografische plaatsaanduiding]; aanvraag voor een missionair werker bij [naam kerk M] en [naam kerk N].</i>	aanvraag fonds	Verkregen via pionier Claire
D_Z2	Projectteam pionieren	12-09-2013	<i>Projectplan Protestantse Pioniersplekken 2013-2014</i> [definitief].		Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_E1	Pioniersteam pioniersplek De Oever	2014	<i>Pioniersplan De Oever.</i>	ingevuld sjabloon	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_Z3	Auteur onbekend	01-06-2014	<i>Overzicht (potentiële) pioniersplekken.</i>		Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_Z4	Auteur onbekend	25-03-2015	<i>Pioniersplan</i> [sjabloonversie, definitief].	sjabloon	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_Z5	Auteur onbekend	02-06-2015	<i>Vramtoevonding pioniersplek</i> [sjabloonversie, definitief].	sjabloon	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_Z6	Auteur onbekend	02-06-2015	<i>Vramtoevonding projectjaar pioniersplek en werkplan</i> [sjabloonversie, definitief].	sjabloon	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_X2	Vellekoop, M.	12-11-2015	<i>Jaarplan 2015 projectteam pionieren.</i>	jaarplan	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_X3	Vellekoop, M.	09-02-2016	<i>Jaarplan 2016 pionieren</i> [definitief].	jaarplan	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_A3	Pionier Paul en pionier Claire	11-03-2016	WantMore <i>nieuws.</i>	nieuwsbrief	Verkregen via mail van pioniers pioniersplek WantMore
D_Z7	Auteur onbekend	07-04-2016	<i>Evaluatierapport in het derde jaar</i> [sjabloonversie].	sjabloon	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_A4	Pionier Paul en pionier Claire	15-04-2016	WantMore <i>nieuws.</i>	nieuwsbrief	Verkregen via mail van pioniers pioniersplek WantMore

Tabel 6.1: Documenten waartoe de onderzoeker in vertrouwen toegang heeft gekregen op de wijze die in de laatste kolom van deze tabel beschreven staat (deel 1).

Naam document in dissertatie	Auteursgegevens	Datum	Naam document	Type document	Wijze van verkrijgen toegang
D_E2	Pioniersteam pioniersplek De Oever	26-04-2016	<i>Verantwoording pioniersplek</i>	ingevuld sjabloon	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_Z8	Auteur onbekend	13-05-2016	<i>Samenwerkingsovereenkomst [sjabloonversie, concept]</i>	sjabloon	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_A5	Pionier Paul en pionier Claire	Juni 2016	<i>WantMore: visie 2016</i>	visiedocument	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_X4	De Jong, L.	19-09-2016	<i>Overzicht vergaderdata Landelijk Team Pionieren</i>	e-mail	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_Z9	Auteur onbekend	30-01-2017	<i>Ontwikkelverlag [sjabloonversie]</i>	sjabloon	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_Z10	De Jong, L.	21-03-2017	<i>Laatste informatie en programma van de pionierstraining op 24 en 25 maart 2017</i>	e-mail	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_X5	Vellekoop, M.	13-04-2017	<i>Jaarplan pionieren 2017</i>	jaarplan	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_X6	Den Hoedt, P.	Mei 2017	<i>Interne update pionieren: Nieuwsbrief voor het landelijk team pionieren, de stuurgroep, pionierbegeleiders en andere betrokkenen bij het pionieren</i>	nieuwsbrief	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_X7	Auteur onbekend	2018	<i>Aangepaste overlegstructuur rond pionieren</i>		Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_Z11	Zuidam, R.	12-01-2018	<i>Uitnodiging pionierstraining</i>	e-mail	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_X8	Vellekoop, M.	Maart 2018	<i>Jaarplan pionieren 2018 [definitief]</i>	jaarplan	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_Z12	De Reuver, R., & Vellekoop, M.	17-09-2018	<i>Moziek van kerksplekken: over verbinding tussen bestaande en nieuwe vormen van kerke-zijn [3^e concept]</i>		Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_X9	Auteur onbekend	Januari 2019	<i>Jaarplan pionieren 2019 [definitief]</i>	jaarplan	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren

Tabel 6.2: Documenten waartoe de onderzoeker in vertrouwen toegang heeft gekregen op de wijze die in de laatste kolom van deze tabel beschreven staat (deel 2).

Naam document in dissertatie	Auteursgegevens	Datum	Naam document	Type document	Wijze van verkrijgen toegang
D_Z13	Van der Meulen, M., & Stoppels, S.	12-03-2019	<i>Reacties op conceptnota 'Mogelijk van kerngebieden' en wijzigingen in de definitieve nota.</i>		Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_X10	Auteur onbekend	Mei 2018	<i>Jaarplan pionieren 2022</i> [concept].	jaarplan	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_Z14	Auteur onbekend	10-05-2019	<i>Tweede versie van de laatste fase van de leergemeenschap, sjabloonversie.</i>	sjabloon	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_X11	Auteur onbekend	12-11-2020	<i>2020/11/2 Pionieren raadgevelingen analyse samenkomst.</i>		Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_Z15	Langeleer, B.	6-03-2021	Teamtraining: samen leren tijdens pionieren.	PowerPoint, getoond tijdens workshop tijdens pionierstraining	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_X12	Auteur onbekend	Mei 2021	<i>Jaarplan pionieren 2021</i> [concept].	jaarplan	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_Z16	Verwoerd, E.	Oktober 2022	<i>Update pionieren oktober 2022.</i>	e-mail	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren
D_Z17	Roest, G.-J.	21-11-2022	<i>Leerleider pionieren.</i>	visiedocument	Verkregen via LTP of mensen die daar nauw bij betrokken waren

Tabel 6.3: Documenten waartoe de onderzoeker in vertrouwen toegang heeft gekregen op de wijze die in de laatste kolom van deze tabel beschreven staat (deel 3).

CURRICULUM VITAE

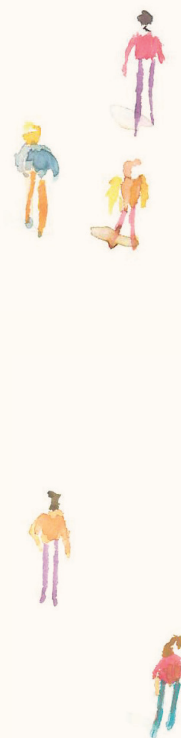
Marinka Verburg-Janssen (Nieuwegein, 1986) studeerde, direct nadat zij een diploma van het Voorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs op het Wartburg College (locatie Revius te Rotterdam) heeft behaald, tussen 2005 en januari 2010 Bestuurs- en Organisationswetenschap aan de Universiteit van Utrecht (UU). Gedurende deze jaren volgde zij hiernaast verschillende vakken aan de theologieopleiding van diezelfde universiteit. Na afronding van de masteropleiding Organisatie, verandering en management, startte Marinka aan de researchmaster theologie aan de Universiteit van Utrecht. Nadat duidelijk werd dat deze opleiding haar accreditatie zou verliezen, vervolgde Marinka haar researchmaster aan de Universiteit van Tilburg (UvT). Zij rondde deze opleiding succesvol af in 2012. Hierna werkte Marinka twee jaar als medezeggenschapstrainer bij het Centrum Arbeidsverhoudingen en Overheids-personeel (CAOP). In 2014 rondde zij een trainersopleiding af die zij volgde bij de Karin de Galan school voor training. Tussen september 2014 en juni 2023 werkte Marinka aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU) te Groningen aan haar promotieonderzoek. Tussen 2015 en 2017 vervulde Marinka hiernaast een rol in het associate lectoraat Christelijke Professie van de Christelijke Hogeschool in Ede.

Geloven zonder gemeenschap is onmogelijk, zo stelt menig theoloog. Toch is het bestaan van (geloofs)gemeenschappen in deze tijd allerm minst vanzelfsprekend. Dit onderzoek beoogt inzicht te geven in wat nodig is om levensvatbare sociale verbanden waarin zingeving een rol speelt vorm te kunnen geven. Dit boek brengt in beeld welke dynamiek aanwezig is op plekken waar geprobeerd wordt nieuwe geloofsgemeenschappen tot stand te laten komen. Om dit in beeld te kunnen brengen heeft de onderzoeker uitgebreid etnografisch veldwerk verricht binnen de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk in Nederland.

Geloofsgemeenschapsvormingsprocessen blijken er in verschillende contexten anders uit te zien. In dit onderzoek wordt duidelijk dat bij de twee pioniersplekken waar veldwerk is verricht verschillende typen deelnemers aanwezig zijn, dat deelnemers op diverse manieren betrokken zijn en dat zingevings-thema's op heel eigen wijzen aan bod komen. Nooit- en ooit-kerkelijken blijken de vorming van nieuwe geloofsgemeenschappen heel verschillend te ervaren. In dit boek wordt de hypothese geponeerd dat uiteenlopende benaderingen en initiatieven nodig zijn om geloofsgemeenschappen te vormen waarin nooit- en ooit-kerkelijken zich thuis voelen. Tegelijkertijd is duidelijk dat er bij beide typen deelnemers een grote behoefte is aan het ervaren van vertrouwdeheid en openheid.

Geloofsgemeenschapsvormingsprocessen zijn ingewikkeld en tijdrovend. De onderzoeker voert in het slothoofdstuk een pleidooi voor het geven van ruimte en tijd voor deze processen.

Marinka Verburg-Janssen (1986) studeerde Bestuurs- en Organisatie-wetenschap aan de Universiteit van Utrecht (UU) en voltooide een onderzoeksmaster Religiewetenschap/Theologie aan de Universiteit van Tilburg (UvT). Tijdens het verrichten van het in dit boek beschreven onderzoek is zij verbonden aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU).

ISBN 9789463014892

9 789463 014892 >

Eburon
Academic Publishers